Alex Drace-Francis

Geneza culturii române moderne

Instituţiile scrisului şi dezvoltarea identităţii naţionale 1700-1900

STUDII ROMÂNEŞTI

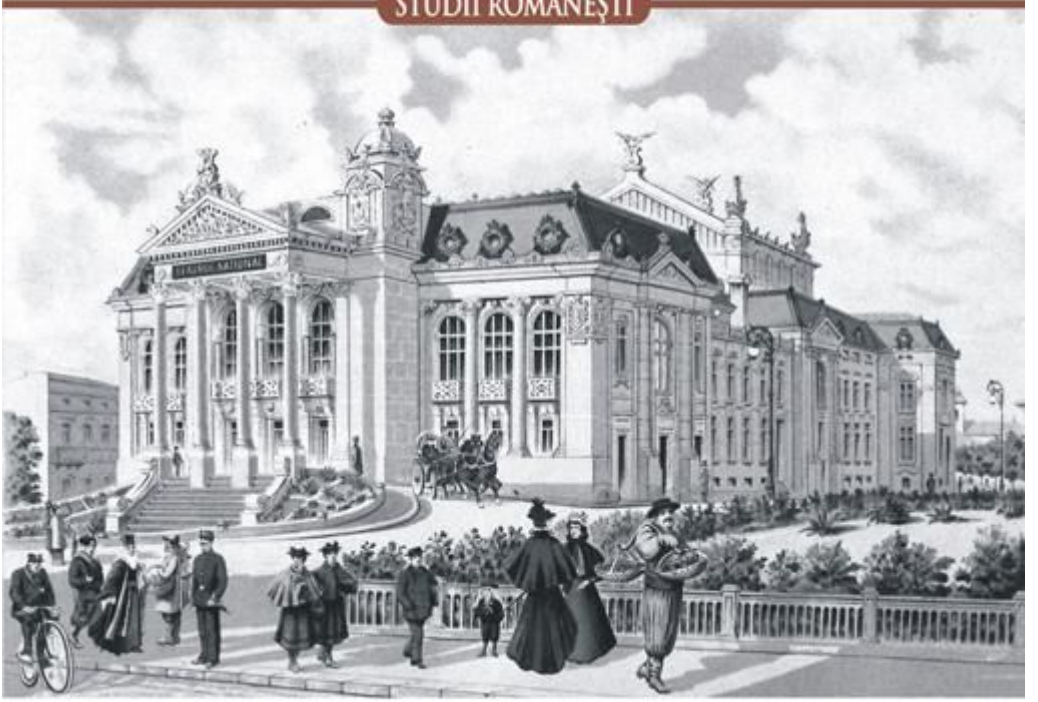

Alex Drace-Francis

Geneza culturii române moderne

Instituţiile scrisului şi dezvoltarea identităţii naţionale 1700-1900

Traducere de Marius-Adrian Hazaparu

EDITURA POLIROM

2016

Consiliul ştiinţific:

Maria Bucur (Indiana University, SUA)
Magda Cârneci (Universitatea Națională de Arte, Bucureşti)
Tom Gallagher (University of Bradford, Marea Britanie)
Mihai Dinu Gheorghiu (Universitatea „Al.I. Cuza”, Iaşi)
Armin Heinen (RWTH University, Aachen)
Gail Kligman (University of California, Los Angeles)
Vintilă Mihăilescu (SNSPA, Bucureşti)
Mihaela Miroiu (SNSPA, Bucureşti)
Bogdan Murgescu (Universitatea din Bucureşti)
Andrei Terian (Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu)

Alex Drace-Francis

The Making of Modern Romanian Culture

Literacy and the Development of National Identity

© 2012, 2016

Published by arrangement with I.B. Tauris & Co Ltd, London

Publicată cu acordul I.B. Tauris & Co Ltd, Londra. Ediția originală în limba engleză este intitulată *The Making of*

Modern Romanian Culture: Literacy and the Development of National Identity şi a fost publicată de I.B. Tauris & Co Ltd.
© 2016 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-6408-4
ISBN PDF: 978-973-46-6409-2
ISBN print: 978-973-46-6225-8

Coperta: Radu Răileanu
Pe copertă: Teatrul Național din Iaşi inaugurat la 1 decembrie 1896

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării

informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

ALEX DRACE-FRANCIS (n. 1971). A absolvit Studii engleze şi americane la University of East Anglia (1992) şi Studii sud-est-europene la Universitatea din Londra (master, 1996). Doctor în istorie la Universitatea din Londra (2001). Cercetător postdoctoral la University College London (2001-2004), lector în istorie europeană la Universitatea din Liverpool (2005-2011) şi profesor asociat de istorie culturală a Europei moderne la Universitatea din Amsterdam (2011-prezent). Autor al cărților *The Making of Modern Romanian Culture* (2006) şi *The Traditions of Invention* (2013) şi coordonator al mai multor volume de studii şi de documente, printre care *European Identity: A Historical Reader* (2013) şi *Where to Go in Europe* (2013, în colaborare cu Wendy Bracewell). A semnat articole, recenzii, interviuri, grupări tematice în peste 30 de reviste de specialitate; participă regulat la conferințe şi proiecte internaționale de cercetare pe teme de istorie culturală şi literară a Europei moderne.

Lista tabelelor şi figurilor

PARTEA ÎNTÂI: 1700-1829

Tabelul 1.1. *Tipărituri în limba română în perioada 1545-1830. Tabel sinoptic*

Tabelul 1.2. *Tipărituri în limba română în perioada 1701-1765, pe localități*

Figura 1.1. *Tipărituri în limba română în perioada 1701-1765, pe provincii*
Tabelul 1.3. *Tipărituri în limba română în perioada 1766-1830, pe localități*
Figura 1.2. *Cărți religioase româneşti în perioada 1766-1830, pe regiuni*
Figura 1.3. *Cărți laice româneşti în perioada 1766-1830, pe regiuni*
Figura 1.4. *Cărți laice şi religioase în Principate în perioada 1766-1830*
Figura 1.5. *Cărți laice şi religioase în teritoriile habsburgice în perioada 1766-1830*
Figura 1.6. *Tipărituri în limba română în perioada 1801-1830, pe domenii*

PARTEA A DOUA: 1829-1848

Tabelul 2.1. *Estimări privind producția de carte românească, 1830-1878*

PARTEA A TREIA: 1848-1890

Tabelul 3.1. *Şcoli primare publice: frecvență şi rezultate, 1890-1891*
Tabelul 3.2. *Şcoli secundare publice: frecvență şi rezultate, 1890-1891*

Figura 3.1. *Elevii din şcolile publice secundare, în funcţie de religie, 1876-1882, 1888-1892*
Tabelul 3.3. *Universitatea din Bucureşti: candidaţi înmatriculaţi şi absolvenţi, 1864-1906*
Tabelul 3.4. *Universitatea din Iaşi: candidaţi înmatriculaţi şi absolvenţi, 1870-1900*
Tabelul 3.5. *Romane în limba română, 1851-1890*
Figura 3.2. *Distribuţia tipografiilor pe localităţi (Principate/Vechiul Regat), 1830-1890*
Figura 3.3. *Tipografii în Principate/Vechiul Regat, 1830-1890*
Figura 3.4. Secularizarea tipografiilor în Principate/Vechiul Regat, 1830-1890
Figura 3.5. *Periodice literare româneşti (toate locurile), 1830-1890*
Tabelul 3.6. *Modele ale dezvoltării presei de provincie: Botoşani, Giurgiu*

Lui Dennis Deletant,
această ediție românească

Prefață la ediția românească

Cartea de față, care apare acum în traducere românească, a fost publicată inițial în limba engleză sub titlul *The Making of Modern Romanian Culture: Literacy and the Development of National Identity*, la editura Tauris din Londra. Deşi ediția originală este datată 2006,

cartea era de fapt pe piață încă din noiembrie 2005. Elaborarea ei are, evident, o istorie ceva mai lungă şi e poate util, pentru orientarea cititorilor în limba română, să evoc puțin contextul academic în care a fost concepută, precum şi câteva alte împrejurări biografice şi intelectuale relevante.

La începutul anilor '90, când făceam la University of East Anglia studii engleze şi americane – un excelent program interdisciplinar care permitea şi urmarea cursurilor de istorie, de filosofie şi de literatură europeană –, am venit de mai multe ori în România în timpul vacanțelor, ca voluntar în diverse organizații umanitare. După absolvirea facultății în 1992, m-am angajat din nou în activitatea umanitară, de data aceasta pe o perioadă mai lungă, locuind şi lucrând în România timp de aproape doi ani, în 1993 şi 1994. Întors în Marea Britanie în 1995, m-am înscris la masteratul de studii sud-est-europene la School of Slavonic and East European Studies, pe atunci încă o instituție independentă a Universității din Londra (după anul 1999 va fi încorporată în University College London). Printre altele, am urmat cursul „Literatura şi naționalismul în Europa de Est", o introducere sinoptică în problema relației dintre literatură, cultură şi identitate națională în spațiul respectiv, susținut de mai mulți lectori cu diverse specializări, atât literare, cât şi istorice, în mai multe literaturi şi culturi din acest areal.

Deşi problema relației dintre cultură şi schimbarea socială mă interesase încă din timpul primei facultăți, de unde eram deja familiarizat cu unele dintre teoriile generale din acest domeniu, la masterat am avut ocazia să compar şi să testez teoriile clasice asupra naționalismului, precum cele ale lui Benedict Anderson, Ernest Gellner, Anthony Smith, Eric Hobsbawm, Elie Kedourie etc., în lumina unor date şi surse dintr-un spațiu politic-cultural care în mare parte

fusese ignorat de către aceşti teoreticieni. La absolvirea masteratului, am discutat cu profesorul Dennis Deletant, eminentul cercetător al istoriei, limbii şi culturii române, despre posibilitatea de a mă înscrie în programul doctoral al universității. Împreună am constatat lipsa lucrărilor serioase în limba engleză care să trateze dezvoltarea literaturii şi culturii române din punctul de vedere al noilor teorii sociologice şi istorice. În România exista o tradiție de cercetare în sociologia literaturii şi a culturii, care, deşi avea deseori o tentă doctrinară – fie marxistă, fie naționalistă –, dădea dovadă în unele cazuri de o rigoare academică mai mult decât respectabilă (de exemplu, lucrările lui Paul Cornea, Z. Ornea şi alții). În literatura anglofonă de specialitate existau studii excelente asupra relației cultură-identitate în secolul XX (precum cele ale lui Verdery, Livezeanu şi ale lui Deletant însuşi); de asemenea, în acea vreme tocmai apăruseră cele două impresionante volume de sinteză a istoriei românilor şi a României semnate de Keith Hitchins. Cu toate acestea, lipsea o tratare aprofundată a dezvoltării instituțiilor culturale româneşti din Principate şi din Vechiul Regat în secolul al XIX-lea.

Am ezitat puțin la început să-mi asum sarcina ambițioasă de a încerca o interpretare sintetică a dezvoltărilor în perioada primei modernizări, pe linia sociologiei istorice, şi am luat în considerare abordări alternative, precum o lucrare dedicată unui fenomen cultural mai restrâns, ca, de exemplu, rolul grupării „Junimea”. În cele din urmă, şi cu concursul îndrumătorului, am ales calea mai îndrăzneață şi am decis să tratez materia la scară „macro”. Riscurile acestei decizii mi-au devenit şi mai clare după ce mi-am dat seama că explicarea mecanismelor apariției instituțiilor culturale cerea nu numai urmărirea problemei mai departe în timp decât mă aşteptam, până la începutul secolului al XVIII-lea, ci şi o înțelegere mai aprofundată a

contextului internațional – deopotrivă politic şi intelectual – în care s-a petrecut geneza instituțiilor moderne ale României.

Am perseverat totuşi şi, cu ajutorul unei burse acordate de către British Academy, am putut să-mi dedic timpul aproape exclusiv cercetării, cu numeroase stagii mai lungi sau mai scurte în România, mai ales la Bucureşti în anii 1997-2000. Teza a fost depusă în vara lui 2001, iar în octombrie am primit titlul de doctor, examinatorii fiind Peter Mackridge, profesor de literatură neogreacă la Universitatea din Oxford, şi Peter Siani-Davies, profesor asociat la UCL, specialist în istorie modernă sud-est-europeană. Între anii 2000 şi 2004 am lucrat la UCL ca cercetător postdoctoral la proiectul „East Looks West" (condus de Wendy Bracewell şi dedicat literaturii est-europene de călătorie) şi, concomitent, ca lector de cultură şi istorie română (suplinind, timp de trei ani, cursurile profesorului Deletant, care între timp lucra la un proiect de cercetare finanțat de fundația Leverhulme). În acest interval, mi-am revizuit teza, până a ajuns aproape în forma în care a fost publicată spre sfârşitul anului 2005, la scurt timp după primirea unui nou post academic, de data asta mai durabil, ca lector de istorie modernă la Universitatea din Liverpool.

Această din urmă împrejurare, alături de obligația de a-mi concentra eforturile asupra editării mai multor volume dedicate literaturii de călătorie – roadele proiectului „East Looks West" –, m-a împiedicat să acord mult timp difuzării cărții. În acelaşi timp, aveam unele temeri, de debutant, cu privire la eventuala ei receptare, legate mai ales de faptul că expunerea mi se părea deodată prea ambițioasă şi prea puțin exhaustivă. Cu timpul însă, au apărut recenziile – am numărat opt între anii 2006 şi 2013 –, care, fără excepții, au emis judecăți favorabile, chiar măgulitoare pentru autor. Erau semnate în mare parte de persoane autorizate în materie sau de cercetători mai

tineri, cu acuitate şi simţ critic[1]. Cu timpul, cartea a ajuns să fie citată şi a intrat în librăriile universitare şi bibliografiile de specialitate. În anul 2012, editura a scos o ediţie broşată, la un preţ mai mic, care, la rândul ei, a contribuit la diseminarea lucrării.

Dintre puţinele observaţii critice, îmi propun să comentez doar două, şi fără nicio intenţie polemică, fiindcă amândouă au în parte dreptate. În opinia unora dintre recenzenţi (Hariton şi Livezeanu), cartea părea pe alocuri să atingă subiecte şi argumente prea eterogene, din diverse discipline şi tradiţii academice. Aceste critici sunt parţial justificate: fie din constrângeri de spaţiu, fie din cauza propriilor mele cunoştinţe legate de subiect, argumentaţia se realizează uneori prin juxtapuneri şi asocieri, şi nu întotdeauna printr-o expunere extinsă, explicită, „ştiinţifică" pe o singură pistă. În acelaşi timp însă, mă interesau tocmai conexiunile dintre fenomene şi evenimente aparent fără legătură – cum este în cazul de faţă mai ales conexiunea dintre arena politică internaţională şi activitatea culturală românească (şi, concomitent, dintre curentele intelectuale globale şi discursul local), dar şi dintre literatură şi temeliile ei sociale şi instituţionale. În fine, oricare ar fi carenţele de expunere sau de *focus*, sper că la sfârşitul lecturii cititorii se vor simţi stimulaţi să reflecteze

[1] Silviu Hariton, în *ECE Reviews online* (octombrie 2006); Mircea Anghelescu, în *Revista română de Istorie a cărţii*, 3-4, 2006-2007, pp. 267-270; Anton Sterbling, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 30, 2007, pp. 204-205; Irina Livezeanu, în *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 11, 2, 2009, pp. 221-223; Ovidiu Pecican, în *Observator cultural*, nr. 478, 2009; Andrei Pippidi, în *Revue des études sud-est européennes*, 47, 2009, pp. 378-379; Elena Bedreag, în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, 48, 2011, pp. 491-492; Doris Mironescu, în *Slavonic and East European Review*, 91, 4, 2013, pp. 874-876.

asupra diferitelor probleme de cauzalitate şi modalităţi de explicare cultural-istorică în problematica aleasă.

Un alt recenzent (Sterbling), care a apreciat acurateţea cărţii – documentarea, justificarea interpretărilor, viziunea „realistă" a autorului –, este de părere că lucrarea ar oferi cunoscătorilor de istorie română „doar puţine constatări noi". Remarca este perfect valabilă în sensul că am lucrat pe surse în marea lor majoritate publicate, astfel că nu pretind să aduc decât foarte puţină noutate în sens restrâns, de fapte inedite. Consider totuşi că am avansat, în afară de argumente teoretice noi, numeroase interpretări noi în diverse probleme de ordin empiric, de la ideea de independenţă a României, până la rolul preponderent al activităţii din Principate faţă de cea din Monarhia Habsburgică. Am fost în schimb flatat de felul în care un alt recenzent, Pecican, a evaluat acest aspect: „[autorul] observă lucruri pe care, frecventându-le mereu, colegul său român le trece cu vederea".

În general, şi în sensul celor propuse în paragrafele precedente, încercările mele nu s-au orientat spre un aport factologic nou, ci spre colaţionarea surselor de sorginte diferită, spre consemnarea critică a stării cercetării de atunci, spre căutarea conexiunilor dintre diferitele aspecte tratate, spre comparaţii între tipuri de fenomene şi de discursuri în jurul acestora, precum şi spre stabilirea relaţiilor cauzale[2]. Sper oricum ca intenţiile mele să fie înţelese şi receptate în acest spirit de către publicul român.

Pentru ediţia de faţă, sunt extrem de dator coordonatoarelor colecţiei „Studii româneşti", profesoarele Irina Livezeanu şi Lavinia

[2] Asupra ideii de inovaţie în istoriografie, vezi excelentul articol al lui Andi Mihalache, „Istoria în Balcani. Aşteptări, dezamăgiri, experienţe", *Observator cultural*, nr. 172, 2003.

Stan, fosta şi actuala preşedintă a societății Society for Romanian Studies, care patronează această colecție.

Traducerea, aşa cum mi-a fost trimisă de la editură, oglindea destul de fidel originalul şi îi mulțumesc traducătorului, dl Marius-Adrian Hazaparu, pentru munca lui foarte profesionistă şi elegantă. La revizuirea traducerii, am intervenit relativ puțin: dincolo de corectură şi clarificarea sensului, am reformulat câteva fraze şi am eliminat sau îndreptat un număr mic de afirmații eronate sau improprii în original. În măsura în care a fost posibil, am încercat, împreună cu traducătorul, să restitui citatele din surse primare româneşti, în varianta lor originală.

Alte datorii intelectuale sau personale din timpul pregătirii primei ediții sunt consemnate în secțiunea „Mulțumiri", aflată la sfârşitul cărții. Din ea lipsesc, în mod inexplicabil, numele câtorva persoane. Două dintre ele sunt antropologi. La începutul anilor 2000, John Postill, la vremea aceea doctorand ca şi mine la UCL, acum Senior Research Fellow la Universitatea din Melbourne, conducea la Bucureşti un mic cerc de lectură pentru cercetători antropologi, axat parțial pe specialitatea lui, aceea de antropologia mass-mediei; participarea la acest cerc mi-a permis să mă familiarizez cu dezbaterile teoretice din această disciplină cu privire la alfabetizare şi la aportul scrisului şi al tiparului la procesul configurării identității culturale. Cu celălalt, Filippo Zerilli, acum profesor asociat la Universitatea din Cagliari, m-am întâlnit printr-o pură întâmplare în fosta librărie a Academiei Române de pe Calea Victoriei, după care m-a invitat să asist la o reuniune de antropologi distinşi ai României şi ai Balcanilor, la Universitatea din Perugia, în martie 2000[3]. Cum perspectiva

[3] Detalii în raportul meu asupra acestei reuniuni în revista *Europæa. Journal des européanistes*, 5, 2, 1999, 185-90, şi în volumul *La ricerca*

antropologică m-a ajutat să-mi formez viziunea şi argumentul (dincolo de incitantele lecturi şi piste de investigare în această sferă deja sugerate la Londra de către Wendy Bracewell, o figură de autoritate în materie de antropologie socio-istorică) şi cum pe niciunul nu i-am mai revăzut de mult, ţin să rectific omisiunea de atunci şi să le mulţumesc lui John şi Filippo, de la distanţă, în speranţa că mă vor ierta.

Ceilalţi trei sunt istorici. Asistând la diferite conferinţe în vara anului 1999, am ajuns să-i cunosc, independent, pe Cristina Codarcea (la Bucureşti), pe Florea Ioncioaia (la Iaşi) şi pe Virgiliu Ţârău (la Cluj). În anul următor, am stabilit legături mai apropriate cu tustrei, mai ales datorită unei iniţiative londoneze de a organiza întâlniri între istoricii regiunii pentru a lămuri rolul disciplinei în dispute identitare şi politice regionale. Din conversaţiile din acel an – şi, ulterior, la Paris, Belgrad şi Bucureşti în anii 2001-2003 – am învăţat foarte mult despre istoria şi istoriografia românească. Dincolo de buna dispoziţie a acestor interlocutori şi de generozitatea cu care mi-au oferit date empirice şi sugestii utile, m-a ajutat foarte mult compararea viziunilor unor specialişti în perioade şi subiecte diferite şi din centre diferite în peisajul istoriografic românesc.

În ultimă analiză însă, cel mai mult au contat sprijinul şi îndrumarea lui Dennis Deletant. Dacă numele domniei sale este legat mai ales de istoria politică contemporană a României, s-ar putea ca expertiza lui la fel de fină în problematica unor perioade mai timpurii, precum şi în probleme care ţin de istoria culturală şi literară să nu-i fie cunoscută publicului din România; însă în fiecare etapă a elaborării cărţii de faţă domnia sa a discutat atent asupra

---

antropologica in Romania. Prospettive storiche ed etnografiche, coordonat de Cristina Papa, Giovanni Pizza, Filippo M. Zerilli (Napoli, 2003).

argumentului, surselor şi structurii lucrării, oferind sute de observaţii şi sugestii, ca să nu mai pomenesc de aspectele birocratice asumate inevitabil de un îndrumător de teză şi mentor academic. În semn de recunoştinţă pentru tot ce a făcut pentru mine – ca şi pentru întregul domeniu al studiilor româneşti – în cei 21 de ani de când l-am întâlnit prima oară, îi dedic lui această ediţie românească.

Cu aceste ultime cuvinte, las cartea în mâna cititorilor de limbă română, să decidă dacă le satisface sau nu curiozitatea şi standardele intelectuale.

Alex Drace-Francis
Amsterdam, septembrie 2016

1
Introducere

Această carte descrie şi încearcă să explice un fenomen în cultura europeană modernă: dezvoltarea scrierii, tipăririi, predării şi citirii în limba română de-a lungul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea. Acest proces a coincis cu formarea unui stat numit România, a unui sistem de relaţii care conferea cetăţenie şi drepturi în conformitate cu o identitate definită nu doar de etnicitate sau spaţiul locuit, ci şi de o serie de factori mai puţin tangibili. Care este relaţia dintre a citi şi a scrie în româneşte şi a fi român? Ce legătură există între aceasta şi evenimentele politice?

Problema relației dintre alfabetizare şi identitate a fost studiată deja pe larg. Ceea ce îmi propun este o încercare de a sintetiza câteva aspecte ale studiilor existente pe acest subiect în general şi pe tema dezvoltării României în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea în particular. De asemenea, voi explica şi ce aspecte particulare ale culturii române voi avea în vedere, ce regiuni şi ce perioadă.

Contextul cercetării: educație şi identitate

Istoricii care s-au aplecat asupra procesului de formare a națiunilor din Europa de Est insistau adesea asupra importanței cărților sau a activității literare şi academice în general în procesul de conferire a identității (Cushing, 1959-1960; Wilson, 1970; Niederhauser, 1977; Clarke, 1988; Brock, 1992; Pynsent, ed. 1996; şi, cu anumite rețineri, Eile, 2000). Mai concret, viziunea conform căreia crearea identității naționale se datorează mai ales eforturilor depuse de activişti culturali moderni se afla la mare cinste în numeroase relatări privind dezvoltarea culturală a României: sunt frecvente afirmațiile conform cărora „fără îndoială, naționalismul cultural românesc precedă şi, în parte, determină trezirea politică a națiunii" (Florescu, 1967: 333); „cultura a fost forța capabilă să

ducă identitatea națională română spre o direcție modernă" (Pippidi, 1985: 1191); „cultura nu doar a însoțit, ci a precedat şi, în multe privințe, a determinat procesul modernizării sociale şi politice" (Boia, 1985: 51); sau „dezvoltarea culturală a fost probabil cea mai semnificativă şi trainică realizare a secolului al XIX-lea în România" (Michelson, 1998: 15).

Ce înseamnă să consideri „cultura" o cauză a modernizării? În primul rând, aceşti autori erau probabil motivați de dorința de a oferi o alternativă la explicațiile – mai ales cele de sorginte marxistă – care defineau dezvoltarea conştiinței şi identității naționale moderne în termenii unor forțe materialiste, referindu-se atât la lupta poporului, cât şi la apariția relațiilor capitaliste (de exemplu, Maciu, 1971; Berindei, 1988)[1]. Astfel de explicații erau promovate şi în Occident: unii dintre cei care au scris pe tema naționalismului vedeau dezvoltarea statelor-națiune ca parte a unor procese mai vaste de modernizare şi de trecere la capitalism, în raport cu care discursurile literare sunt fie un mijloc, fie un derivat (Gellner, 1983; Mann, 1993). Cercetătorul ceh Miroslav Hroch a adoptat calea de mijloc, vorbind despre o mişcare dinspre cultură spre politică, dinspre un interes de tip academic față de națiune spre educația patriotică, apoi spre o mişcare

națională de masă, pe care a legat-o de tranziția de la feudalism la capitalism (Hroch, 1985: 23; *cf.* Hobsbawm, 1992: 12).

Numeroşi specialişti în istoria spațiului balcanic au susținut punctul de vedere conform căruia ideea de națiune s-a dezvoltat independent de sau chiar în ciuda proceselor socioeconomice fundamentale (Banac, 1984; Chirot şi Barkey, 1984; Kitromilides, 1989: 160; Stokes, 1990: 2; Livezeanu, 1995: 7; Adanir, 2000: 237). Mai mult decât atât, a fost pusă sub semnul întrebării chiar şi existența condițiilor economice capitaliste sau a mentalității burgheze în rândul elitelor balcanice în zorii epocii moderne (Yannoulopoulos, 1981; Clogg, 1981). Cei care au admis existența unor factori obiectivi în constituirea națiunilor au acordat importanță mai mare nu forțelor de natură economică, ci rolului birocrației şi statului (Sugar, 1969: 51; L. Anderson, 1986: 8; Mishkova, 2002: 105); sau le-au văzut ca fiind numai o parte a unei rețele complexe de relații sociale, o structură ce poate reprezenta baza dinamicii constituirii națiunilor, însă fără a o putea explica pe deplin (Roudometof, 2000: 31-32; Göcek, 2002)[2]. Cel puțin unul dintre susținătorii abordării „materialiste" a naționalismului, deşi a afirmat că subiectul reprezenta „o chestiune prea importantă pentru

a fi lăsată în seama criticii literare", a recunoscut că teoria sa nu se potriveşte prea bine în cazul Balcanilor (Gellner, 1994: 169; *idem*, 1997: 41-43).

Nu văd ce rost ar avea continuarea disputei privind întâietatea factorilor „culturali" sau „economici". Accept că ideile pot să fie susținute şi chiar să exercite o anumită influență în diferite tipuri de contexte. Poate mai interesant ar fi să încercăm să înțelegem (a) dacă tipăriturile au contribuit într-adevăr – şi cum anume – la definirea şi legitimarea unei conştiințe naționale a poporului şi (b) ce impact a avut un asemenea sentiment al identității în deciziile acestuia. Intenționez apoi să analizez relația automată atât dintre tipărituri şi idei, cât şi dintre idei şi acțiune, dintre identitate națională şi naționalism politic în cazul de față[3].

În general, cei care studiază naționalismul au inclus educația şi tipăriturile sub umbrela „comunicării sociale": literatura este asimilată mijloacelor prin care ea este diseminată (abordarea lui Deutsch, 1963, este una tradițională; cea mai citată este cea a lui B. Anderson, 1991, cu seducătoarea ei îmbinare interpretativă a rolului capitalismului global şi a psihologiei socio-literare). Filologii au creat norme pentru a menține granițe în jurul diferențelor specifice dintre vorbire şi scriere; despre

tipărituri şi educaţie se spunea că erau instrumente importante ce făceau posibilă răspândirea naţionalismului. Ele sunt văzute ca instrumente pentru transmiterea miturilor, a amintirilor şi a tradiţiilor istorice; pentru inculcarea unei cunoaşteri şi a unor valori standardizate, dar „autentice"; pentru demarcarea şi păstrarea simbolurilor (Smith, 1996). Această direcţie a încurajat numeroase studii recente de literatură, istoriografie, cartografie şi din alte domenii ale producţiei culturale plecându-se de la considerentul că ideile despre sine şi despre ceilalţi se răspândesc în cadrul unei naţiuni prin intermediul tipăriturilor şi al altor mijloace de comunicare.

În orice caz, diseminarea ideilor prin „cultură" (aici cu sensul de activitate literară, chiar dacă o astfel de definiţie este, în general, problematică) s-a făcut rareori foarte lin. În România, până la sfârşitul secolului al XIX-lea, majoritatea populaţiei era analfabetă. Evocarea „culturii" ca factor implicat în dezvoltarea istorică nu ia în considerare forţele care obstrucţionează sau frânează proiectul constituirii naţiunii. Populaţia receptoare e văzută ca un vas mai mult sau mai puţin gol care trebuie umplut sau ca o foaie albă pe care trebuie scris mesajul relevant[4].

Câțiva cercetători, în special în anii 1990, au contestat eficacitatea automată atribuită tiparului şi şcolilor în răspândirea ideilor despre națiune. Josep Llose Ribera a făcut remarca evidentă, dar utilă, că „dacă e adevărat că naționalismul cultural precedă formarea statului-națiune, nu rezultă neapărat că cel dintâi ar trebui văzut ca elementul cel mai influent sau decisiv în realizarea celui de-al doilea" (1994: 198). Cercetători ai mişcărilor naționale din afara Europei au fost chiar mai critici în privința atribuirii deşteptării conştiinței naționale fie proceselor tehnologice abstracte, fie diseminării reuşite de idei sau stări de spirit de către grupuri mici. Studiind cazul Sinhala, Steven Kemper susținea că viziunea lui Anderson şi alte concepții privind naționalismul ignoră adevăratele sale aspecte politice, iar accentuarea noutății lui esențiale în interiorul unei anumite societăți nu reuşeşte să explice „de ce cetățenii-în-devenire au tratat cu seriozitate aceste idei sau cum au interacționat cu concepțiile tradiționale despre conducere, comportament moral şi identitate" (Kemper, 1991: 6). În mod similar, Prasenjit Duara susținea că „accentul exclusiv asupra capitalismului tipărit ca fiind cel care a făcut posibilă imaginarea unui destin comun ignoră relația complexă dintre cuvântul scris şi cel spus". Duara susține că, în

privința naționalismului modern, modernă nu este cultura tipărită sau conştiința politică, ci mai degrabă sistemul statelor europene competitive în care acesta se configurează (Duara, 1996: 152-153, 157).

De fapt, aceste voci critice sunt pe aceeaşi lungime de undă cu o serie de probleme ridicate în ultimii ani de analiştii preocupați de fenomenul alfabetizării şi de consecințele sale socio-istorice. Ştiința de carte era în general văzută ca o competență umană clar măsurabilă pe care oamenii fie o aveau, fie nu şi care le permitea să realizeze sau nu anumite sarcini utile. De asemenea, era văzută şi ca un factor-cheie în transformarea abordărilor cunoaşterii în întreaga lume, o putere care era aproape universală, indiferent de context (Goody, 1969). Moses Finley a mers până acolo încât a susținut că

> Este de necontestat faptul că nu există niciun aspect al comportamentului uman care să nu fi beneficiat de noi posibilități de dezvoltare, schimbare şi progres odată cu introducerea alfabetizării într-o societate, în special a alfabetizării care trece dincolo de o mică şi exclusivă clasă clericală sau conducătoare. [...] Consecințele specifice ale alfabetizării pot să nu fie nici automate, nici universale sau inevitabile, dar ele apar în mod invariabil (Finley, 1975: 112).

Atât istoricii, cât şi antropologii au adus critici puternice acestei abordări. Cititul şi scrisul nu sunt văzute atât ca trăsături, cât ca ideologii (Street, ed. 1993; Rassool, 2002). Chiar şi metodele de măsurare care au fost dezvoltate în secolul al XIX-lea „aveau la bază un act de discriminare", „impunându-i observatorului modern limbajul progresului" (Vincent, 2000: 5, 7). Acum ştiința de carte nu mai este văzută ca o valoare absolută care poate fi definită la modul abstract, ci ca un proces care trebuie înțeles prin raportare la diversele sale funcții culturale (Resnick şi Resnick, 1977; Szyliowicz, 1986; Wagner, 1993; Houston, 2001: 404). Dacă admitem aceste poziționări, devine evident că problema alfabetizării e legată în egală măsură de politică şi reprezentare şi de mecanismele schimbării sociale.

Contextul de cercetare 2: istoria culturală a României în limba engleză

Educația şi progresul cultural au fost preocupări majore ale cercetătorilor care au studiat modernizarea statului otoman, cu importante contribuții în limba engleză aduse de cercetători precum Bernard Lewis, Roderic Davison, Niyazi Berkes, Serif Mardin, Andreas Kazanias, Carter

Vaughn Findley, Selim Deringil, Selçun Somel, Benjamin Fortna şi alții. De asemenea, istoricii care s-au ocupat de Rusia şi de Monarhia Habsburgică au acordat atenție şi alfabetizării, educației şi instituțiilor de învățământ, considerându-le factori-cheie în înțelegerea acestor sisteme guvernamentale ca întreg: Garry Cohen, Jeffrey Brooks, Gary Marker, Isabel de Madariaga, Cynthia Whittaker, James Flynn, Alain Besançon, Ben Eklof, Christine Johanson.

Oarecum mai puțini cercetători au publicat studii privind istoria culturală a Balcanilor în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, deşi autorii preocupați de istoria Europei de Est atrag deseori atenția asupra acestui vid în cercetare (Crampton, 1996: 459, n. 6; Longworth, 1997: 185, n. 25; Bideleux şi Jefferies, 1998: x; Lampe, 2003). Stavro Skendi, Diana Mishkova, Roy Heath, Milenko Karanovich, Janos Mazsu, Richard Clogg, Robin Okey, Charles Jelavich şi alții au publicat în limba engleză câteva lucrări utile despre şcolarizare, alfabetizare şi presă în secolul al XIX-lea în Ungaria, Serbia, Bulgaria, Albania şi Grecia.

Pentru cazul românesc, în limba engleză au apărut următoarele lucrări[5]:

1) Prezentări mai vechi privind dezvoltarea politică a României (Iorga, 1925c; Riker, 1931; Seton-Watson,

1934; Stavrianos, 1958: 339-363), care au pus bazele unei tradiții şi care sunt în continuare utile.

2) Două studii mai concise de istorie a literaturii române (Munteanu, 1943; Bălan, 1981) şi unul enorm (Călinescu, 1988), alături de câteva studii informative succinte privind dezvoltarea limbii române (Nandriş, 1951; Graur, 1963; Niculescu, 1981), cărțile (Trancă şi Marinescu, 1968), presa periodică (Gross, 1988), romanul (Pârvu, 1992), teatrul (Ionescu, 1981; Alterescu, ed. 1983) şi istoria literară (Nemoianu, 1977).

3) Câteva lucrări atent documentate privind activitatea culturală şi politică a românilor transilvăneni (Fischer-Galați, 1967; Hitchins, 1969, 1977, 1983, 1999, 2000; Prodan, 1971; Verdery, 1983; Mitu, 2001).

4) Trei monografii despre mişcarea națională din Principate în prima jumătate a secolului al XIX-lea – Florescu, 1962; Campbell, 1971; Bodea, 1970 –, ultima fiind cea mai naționalistă, dar şi cel mai bine documentată, şi una despre legăturile dintre liderii naționali români şi maghiari după 1848 (Borsi-Kalman, 1991).

5) Printre monografiile mai specializate se numără o lucrare bogată în informații privind ideile politice de

până la 1831 (Georgescu, 1971), o analiză a dezvoltării limbii în Țara Românească de la începutul secolului al XIX-lea (Close, 1974) şi un eseu incitant privind „structurile mentale” din aproximativ aceeaşi perioadă (Duțu, 1981).

6) Câteva studii despre teoriile şi practica modernizării sociale (Jowitt, ed. 1978) care acordă mai multă atenție curentelor româneşti de idei despre societate şi națiune şi stabilesc conexiuni cu o serie de studii folositoare de istorie socială şi economică (Eidelberg, 1974; Chirot, 1976; Cernovodeanu, 1976, 1986; Stahl, 1980; Verdery, 1983).
7) După anii 1970, numeroase tratate cuprinzătoare de istorie politică la scară mai largă sau mai redusă (Jelavich şi Jelavich, 1977: 84-98, 114-27; Bobango, 1979; Jelavich, 1983, 1: 99-112, 264-274, 277-298; Jelavich, 1984; Georgescu, 1991; Hitchins, 1994, 1996; Kellogg, 1996; Michelson, 1987a, 1998; Treptow, ed. 1997; Giurescu şi Fischer-Galați, ed. 1998; Boia, 2001b).
8) O şcoală mai naționalistă, cu volume scrise în perioada ceauşistă ce evidențiau ideile de unitate (Constantinescu şi Pascu, ed. 1971; Giurescu, 1975;

Stoicescu, 1986), rolul maselor, precum şi acela al armatei (Savu, 1980; Ceauşescu, ed. 1983).

9) Numeroase lucrări despre rolul istoriografiei în dezvoltarea unei ideologii naționale (Fischer-Galați, 1981; Michelson, 1984, 1987b; Hiemstra, 1987; Kellogg, 1990; Peter, 1992; Boia, 2001a); două lucrări deosebit de remarcabile despre cultură şi ideologia națională, ambele însă centrate pe secolul XX (Livezeanu, 1995; Verdery, 1991).

10) Un şir de analize privind antisemitismul în România; din nou, în acest caz, accentul a fost pus pe începutul secolului XX, secolul al XIX-lea fiind menționat adesea ca reprezentând „tradiția" sau „originea" unei astfel de ideologii, cu toate presupusele sale consecințe inerente (Weber, 1966; Volovici, 1991; Oldson, 1991).

Totuşi, toate acestea înseamnă că problema relației dintre instituțiile literare şi culturale româneşti, identitatea națională şi naționalism a rămas, în foarte multe aspecte, insuficient analizată. Numeroase articole sau expuneri de dimensiunea unui capitol încearcă să explice naşterea unei identități naționale româneşti (Campbell, 1944; Fischer-Galați, 1964, 1969; Florescu, 1967; Duțu, 1967; Karpat, 1974: 24-32; Alexandrescu,

1976; Bobango, 1977; Seton-Watson, 1977: 175-185; Jewsbury, 1979; Oldson, 1983; Kellogg, 1984; Jensen, 1985; Gilberg, 1989; Forrest, 1992; Berindei, 1997a; şi, poate cel mai interesant, Verdery, 1988). Dar puține dintre acestea au în vedere o analiză detaliată a diverselor centre instituționale în care identitățile naționale ar putea fi făurite[6]. Hitchins (1994, 1996) a furnizat poate cea mai autorizată analiză sintetică a contextului politic şi social şi am fost cu siguranță foarte norocos să am o prezentare atât de clară (şi o orientare în literatura românească de specialitate) atunci când m-am apucat de cercetare. Dar lucrările lui Hitchins nu conțin decât informații răzlețe despre tipărituri şi educație[7]. Câteva articole sau colecții de articole privind aspectele concrete ale evoluției culturale merg cumva în direcția umplerii acelui gol (Tappe, 1956, 1960, 1968; Teodor, ed. 1980; Velculescu, 1980, 1989; Pippidi, 1981; Deletant, 1981; Zub, ed. 1985; Chişu, 1986; Siupiur, 1986; Brad-Chisacof, 1988; Simion, 1988; Jelavich, 1988; Michelson, 1991; Forrest, 1991; M. Murgescu, 1995a; Crăciun şi Ghitta, eds. 1995, 1998; Duțu, 1998; Anton, 1999; Rados, 2000).

Argument şi structură

Prin urmare, obiectivul meu în studierea cazului românesc nu este doar acela de a reda o istorie care nu a fost relatată cu adevărat în limba engleză, ci şi de a reflecta asupra implicațiilor sale mai largi atât în câmpul sociologiei literaturii, cât şi în cel al studiilor privind alfabetizarea[8]. Deşi viziunea mea asupra rolului literaturii şi alfabetizării în atribuirea şi transformarea identității va fi, în multe privințe, una sceptică, nu intenționez să continui atacul la adresa modelului „alfabetizarea ca agent al schimbării", un atac care a devenit atât de răspândit, încât Goody a trebuit să ne reamintească „o trăsătură importantă a alfabetizării", şi anume aceea că ea „le oferă oamenilor posibilitatea de a citi cărți" (Goody, 1987: 218; *cf.* Eisenstein, 2002). John Postill arătase că nu e nimic greşit în a atribui puterea de schimbare şi influențare mai degrabă unor forțe generale decât unor indivizi (Postill, 2003). Nici nu caut să resping contribuția individuală a românilor care au acționat în numele cauzei naționale. Intenția mea e mai curând să reconstitui dimensiunile politice ale discursurilor în jurul alfabetizării şi, prin urmare, funcțiilor publice în contextul formării statului român. A accepta „mijloacele de transmitere" ca fiind ele înseşi înzestrate cu un conținut simbolic înseamnă că am

putea propune o sociologie a alfabetizării care ar putea descrie instituțiile de cultură fără a le evalua importanța doar în funcție de eficiența lor. De exemplu, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, în România aproape toată lumea care vorbea pe această temă se raporta la şcoli ca la nişte instituții-cheie pentru dezvoltarea națiunii; adesea, acestea erau considerate „sfinte" la modul cel mai serios, fără ironie şi chiar fără vreun sens metaforic ascuns. Şi totuşi, aceiaşi scriitori nu ezitau să le recunoască ineficacitatea în calitate de instrumente pentru inculcarea unor mesaje transmise. Dar această critică a fost dată uitării.

Analiza mea debutează cu o privire succintă asupra situației sociale şi politice a Moldovei şi Țării Româneşti la începutul perioadei studiate. Apoi, îmi propun reconstruirea originilor unei dezbateri publice privind „starea culturii" nu în scrierile româneşti, ci în general în textele scrise despre acestea de către străini, aflați uneori în serviciul unor guverne străine. Continui cu o prezentare a evoluției instituțiilor educaționale, a tiparului şi a producției de carte până în anul 1829. Ultima parte a acestei secțiuni schițează originea şi cristalizarea anumitor concepte-cheie din discursul românesc: „literatură", „națiune", „Europa". Capitolele următoare examinează

crearea formală a instituțiilor educaționale publice, editarea de cărți şi ziare în contextul protectoratului rusesc (1829-1848) şi a perioadei concomitente şi ulterioare câştigării independenței de către România (1848-1890).

În limitele unei prezentări structurate în mare parte cronologic, încerc să analizez şi contextele particulare care au condiționat activitatea culturală din diferite perioade. Pe parcurs, analizez alternativ aceste activități în funcție de succesul pe care l-au avut în a-i convinge pe oameni să citească şi să utilizeze cărțile şi tipăriturile ca mijloace de comunicare în limba română şi în relație cu importanța lor ca act simbolic în contextul politic internațional şi în spațiul public autohton. Încerc să stabilesc conexiuni, deşi nu reuşesc întotdeauna să le aprofundez, între acest aspect şi o serie de întrebări privind originile unei dezbateri despre ideea şi foloasele literaturii, curentele politice importante care au încurajat această dezbatere, reuşita în aplicarea acestor teorii şi dacă aplicarea lor a produs o schimbare sau îmbunătățire socială ori o modificare a autoconceptualizării identității româneşti, rolul birocrației centralizate şi al intervențiilor şi influențelor străine în societatea românească. Accentul meu cade mai degrabă pe identitățile stimulate de tipar şi

de educație decât pe ideologia politică a naționalismului. Ca mulți istorici moderni, mă axez mai mult pe întrebări referitoare la „cine sunt/cine au fost românii" decât pe cele despre „ce s-a întâmplat", deşi, în realitate, adevărata mea întrebare e cum s-a ajuns să se spună despre cărți că le-au conferit românilor un simț de identitate colectivă.

E interesant de aflat nu doar ce s-a întâmplat în România secolului al XIX-lea, ci şi ce credeau românii că se întâmpla. Cum evaluau oamenii aceste procese, cum concepeau ei relația societate-literatură? Studiile de caz pot aduce lămuriri. Titu Maiorescu (1840-1917) a avut o gamă uimitor de variată de misiuni culturale în noul regat, de la a fonda o critică literară autonomă, a coordona cenacluri literare, a deveni rectorul Universității din Iaşi şi apoi al celei de la Bucureşti până la a ajunge ministru al Educației şi în cele din urmă prim-ministru. Un capitol distinct analizează atât politica sa educațională, cât şi încercările sale de a pleda pentru literatură ca o formă de expresie autonomă, independentă de politică, dar care este în acelaşi timp la fel de importantă pentru viața culturală a națiunii. Sunt de părere că această încercare a eşuat din punct de vedere filosofic şi practic şi încerc să ofer câteva explicații pentru asta. Punând în opoziție eficacitatea strategiei sale în ceea ce priveşte cariera cu inconsecvența

ideilor sale estetice, putem dovedi mai departe relația ambiguă dintre scris şi succes în acest mediu particular.

„România”

Cuvintele „român” şi „România” impun câteva clarificări inițiale. „Român” este un termen destul de vechi: există dovezi că oamenii îşi spuneau „rumâni” sau „români” încă din Evul Mediu. Nici etimologia cuvântului „rumân” n-ar trebui să fie problematică, ea fiind explicabilă prin modificarea a două vocale din cuvântul *romanus* (Stănescu, 1964)[9].

Şi termenul „România” e destul de vechi, dar nu în limba română. La începutul Evului Mediu, scriitorii din Apus foloseau termenul *Romania* pentru a se referi la Imperiul Roman de Răsărit (Wolff, 1948).

După căderea Constantinopolului în 1453, termenul a fost folosit în continuare pentru a desemna zone mai limitate din Imperiu, în special regiunea de la sud de Balcani şi de la est de Munții Rodopi, iar uneori pentru a numi toate teritoriile ce se aflau în Europa sub stăpânire otomană şi pentru care locuitorii săi, şi românii, foloseau cuvântul *Rumeli* (Popescu-Spineni, 1987; Kaser, 1990: 92-93). La începutul secolului al XIX-lea, scriitori europeni

încă foloseau termenul de *Romania* cu acest sens. Dar înainte de 1800 termenul n-a fost practic folosit, în scrieri interne sau străine, pentru a desemna teritoriile de la nord de Dunăre. Se pare că prima dată a fost folosit cu referire la teritoriile locuite de români de către cărturarul grec Daniil Philippide în *Istoria tis Roumounias*, publicată la Leipzig în 1816[10]. În anii 1830, termenul a fost folosit la început pentru a desemna Țara Românească, apoi pentru toate teritoriile româneşti (pentru detalii, vezi capitolul 13). Până în 1848 deja se răspândise accepțiunea mai largă a termenului şi n-a trecut mult până când acesta a devenit înlocuitorul firesc pentru „Moldova" şi „Țara Rumânească" (sau pentru termenii compuşi precum *Moldovalachie*, folosit în franceză), după unirea Principatelor din 1859. Acest nume nou şi independența formală față de Imperiul Otoman a statului pe care îl desemna au fost recunoscute la nivel internațional în 1878; acest stat a devenit regat în 1881.

Nu toți românii trăiau în „Vechiul Regat". La sfârşitul secolului al XIX-lea, în teritoriile habsburgice erau în jur de trei milioane de români şi în Basarabia țaristă aproximativ un milion. Aceste populații, precum şi teritoriile unde ele locuiau au fost alipite la Vechiul Regat după Primul Război Mondial, pentru a forma „România

Mare”. În 1944, nucleul Basarabiei a fost reîncorporat Uniunii Sovietice ca Republica Socialistă Moldovenească (astăzi, Republica Moldova). Toate fostele teritorii habsburgice – cu excepția Bucovinei de Nord, acum în Ucraina – rămân parte integrantă a României.

Aici mă concentrez asupra mişcărilor politice şi culturale din Principate şi din Vechiul Regat. Mă voi referi şi la activitatea culturală a românilor din alte regiuni, în măsura în care clarifică firul principal al poveştii mele, dar cititorii nu ar trebui să se aştepte la relatări exhaustive în această privință. Totuşi, nu vreau să sugerez că ceea ce s-a întâmplat cu ei nu este interesant sau relevant în contextul unei discuții despre identitatea românească modernă. Alți cercetători le-au acordat o atenție sporită, în special activităților românilor transilvăneni (vezi mai sus), iar lucrări privind istoria culturală a altor regiuni din România încep să apară şi în limba engleză (Iordachi, 2002; Stambrook, 2004; Drace-Francis, 2005). Unul dintre argumentele mele este, de fapt, acela că ideile privind identitatea națională nu au fost aduse în Principate (sau cel puțin nu numai) din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea, ci au avut o tradiție continuă, deşi subtilă, ale cărei urme pot fi găsite în secolul al XVIII-lea şi chiar mai devreme. Îndrăznesc cel puțin să afirm că e legitim să

punem întrebări legate de identitate bazându-ne pe informațiile strânse dintr-o regiune istorică relativ omogenă din cele care formează România de astăzi. Cititorii ar trebui să fie conştienți că în istoriografia literară românească există numeroase incertitudini cu privire la această chestiune, multe opinii pe această temă fiind astăzi deschise dezbaterii[11]. Sper ca acest studiu să poată forma o bază pentru înțelegerea dezbaterilor şi controverselor nesfârşite privind identitatea culturală românească în secolul XX; trebuie reținut însă că eu descriu tradițiile dominante – dar în niciun caz singurele – ale evoluției culturale româneşti.

Periodizare

Periodizarea culturii române moderne este o problemă complicată şi în niciun caz soluționată. Există o bibliografie întreagă dedicată temei (*Periodizarea*, 1969) şi până şi aceste teorii ar putea fi periodizate (perioada interbelică, perioada comunistă etc.). Adesea, istoricii români au stabilit perioadele de studiu preocupați fiind de ceea ce să dezvăluie şi ceea ce să ascundă despre „evoluție" în relație cu periodizările occidentale – şi, într-adevăr, o lucrare clasică în domeniu, *Istoria civilizației*

române moderne (1924-1926) a lui Eugen Lovinescu, lansa ideea „sincronismului" atât ca deziderat, cât şi ca lege istorică ce guverna semnificaţia modernizării româneşti. Una dintre strategiile cele mai frapante ale teoreticienilor naţionalişti ai culturii române, folosită mai ales în anii 1980, dar şi mai devreme, se referea tocmai la această chestiune şi a dus la dezvoltarea unei întregi teorii a „protocronismului românesc", care susţinea prioritatea cronologică a unor realizări româneşti în raport cu Occidentul (Verdery, 1991: 167-214; publicat – sincronic! – în România, în Zub, ed. 1991: 187-230).

Mai mulţi istorici ai culturii române s-au oprit asupra perioadei 1770-1830 ca fiind un moment de cotitură esenţial în istoria mentalităţilor şi chiar în ceea ce priveşte orice faţetă a schimbării culturale în România (*e.g.* Duţu, 1976; D. Barbu, 1991; Forrest, 1992). În orice caz, aici eu îmi încep relatarea încă de la 1700, întrucât cred că aşa-numita „perioadă fanariotă" şi impactul său asupra societăţii româneşti trebuie înţelese ca un întreg, dar şi pentru că am găsit scriitori care susţineau că lucrează „în folosul naţiunii române" încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Anul 1900 este o dată mult mai arbitrară şi, recunosc, nu pare să corespundă foarte clar unui moment specific

de schimbare structurală, nici în politică, nici în literatură. În orice caz, dincolo de nevoia de a reduce volumul materialului de studiu, câțiva factori minori, dar semnificativi mă determină să stabilesc un final mai degrabă deschis în jurul acestei date. Mergând mai departe de 1878 şi de independența României, putem vedea cum (sau mai degrabă dacă) o cultură literară se schimbă înainte şi după dobândirea suveranității statale. Perioada 1878-1900 a înregistrat prima grupare recunoscută de scriitori români, cu nelipsitele etape de consacrare şi contestare formale. Mai mulți scriitori importanți din secolul al XIX-lea au murit în jurul acestei date (Alexandrescu, Bolliac, Eminescu, Alecsandri, Kogălniceanu, Odobescu, Ghica). Din perspectivă sociologică, instituții precum şcolarizarea națională şi presa liberă, dar şi ficțiunea şi teatrul căpătaseră o formă definitivă până la 1900, după acest moment urmând să se dezvolte vertiginos (*cf*. Boia, 1985). Din punct de vedere politic, monarhia, sistemul electoral şi cel al partidelor politice fuseseră şi ele instituite. În termenii obiectivelor concrete ale naționalismului, o schimbare majoră s-a produs în 1891, odată cu înființarea Ligii pentru Unitatea Culturală a Tuturor Românilor, care a acordat o cu totul altă importanță chestiunii Transilvaniei în cadrul

politicilor culturale din Vechiul Regat românesc (Curticăpeanu, 1973). Pe de altă parte, multe dintre temele centrale privind identitatea națională românească ce i-au preocupat pe scriitorii de după 1900 – de exemplu, țărănimea, modernitate *vs.* tradiție, problema evreiască – fuseseră consacrate în perioada anterioară, la fel şi genurile literare majore. Prin urmare, finalul lucrării va fi ca un loc de refugiu provizoriu din care poți privi atât în urmă, la formele nou-construite, cât şi înainte, la implementarea lor ulterioară şi la consecințele care decurg din aceasta. Ar fi extrem de interesant un studiu care să analizeze progresele de până la Primul Război Mondial, dar el ar necesita un proces nou şi sistematic de adunare a materialului ce depăşeşte scopul acestei lucrări.

Note

1. Daskalov, 2004, prezintă explicații „culturale" ale renaşterii naționale ce deveneau la modă în aceeaşi perioadă în Bulgaria comunistă.
2. Deşi a adoptat o perspectivă materialistă, Verdery a recunoscut că naționalismul nu este doar o reflectare suprastructurală a dezvoltării capitaliste burgheze: „Acest discurs a ajuns să pătrundă atât de bine în societate, încât termenii săi au distorsionat transformarea ordinii socioeconomice" (1983: 183).

3. Rogger, 1960, Seton-Watson, 1981, şi Banac, 1984: 27, fac distincţie cu toţii, în mod corect, între o stare de spirit şi un program politic, ceea ce nu înseamnă că identitatea şi conştiinţa nu sunt politice.

4. Jusdanis, 1991, este probabil cea mai interesantă punere în aplicare a abordării lui Anderson privind cultura balcanică. El susţine existenţa a trei faze în privinţa funcţiei literaturii: rolul acesteia în construirea naţiunii, consacrarea sa ca instituţie şi estetizarea sa ca o formă de compensare. În orice caz, autorul nu trasează niciun fel de limite în privinţa influenţei literaturii în construirea naţiunii. Pentru comparaţie, vezi Nemoianu, 1989, care abordează literatura în termenii eşecului acesteia de a funcţiona ca o forţă pentru schimbarea istorică; sau rezervele lui Milosz în ceea ce priveşte tratarea proiectului romantic polonez în termenii propriilor finalităţi istorice (1983: 200-202).

5. Cercetarea mea se fundamentează în mare parte pe surse şi literatură ştiinţifică în limba română şi încearcă să ţină seama de cercetarea existentă în toate limbile, dar plec de la premisa că cititorii mei nu cunosc altă limbă străină în afară de engleză, aşa că aici acord întâietate literaturii de specialitate în această limbă. Pentru o serie de discuţii utile în engleză despre lucrările în limba română pe tema identităţii naţionale, vezi Michelson, 1984, Hitchins, 1992, Iordachi şi Trencsényi, 2003; pentru o bibliografie generală în limba engleză, vezi Siani-Davies şi Siani-Davies, 1998.

6. Mann, 1993: 33-42, a sugerat nouă domenii principale de urmărit: bisericile, armata, administraţia statului, comerţul, avocatura, universităţile, presa literară, presa periodică şi centrele de dezbateri. *Cf.* Espagne şi Werner, ed. 1994 (centralismul statal; intelectualii în politică; şcolarizarea; critica literară; relaţia dintre

belles-lettres şi ştiinţă; identitatea colectivă). Bineînţeles, multe alte zone ale vieţii sociale ar putea fi şi ar trebui luate în considerare. Chiar am restrâns sfera şi am cercetat doar cărţile, ziarele, şcolile şi concepţiile despre literatură şi naţiune, abordând ocazional şi alte domenii atât cât spaţiul mi-a permis şi contextul a părut s-o ceară.

7. Am scris despre studiile recente realizate de Mitu, 2001, şi Roger, 2003, în recenzii diferite (Drace-Francis, 2003, 2004). Rezumând ce am scris acolo, lucrarea lui Mitu este o prezentare excelent documentată a discursurilor identităţii în scrierile românilor din Transilvania, dar nu oferă explicaţii privind originile acestor discursuri şi, în orice caz, nu abordează politicile de diseminare, care reprezintă prioritatea mea aici. Roger oferă un cadru teoretic interesant pentru explicarea apariţiei naţionalismului românesc ca răspuns la exploatarea economică, dar felul în care gestionează datele empirice este prea puţin riguros pentru a lua de bune concluziile sale. O altă lucrare mai amplă şi mai recentă, în limba engleză (White, 2000: 119-178), este scrisă fără a folosi surse româneşti sau alte surse primare şi conţine multe generalizări eronate.

8. În lucrarea de faţă nu folosesc cuvântul „literatură" pentru a desemna o categorie cu totul diferită faţă de scrieri şi de problematica mai amplă a cititului şi a alfabetizării ca întreg: Todorov, 1978: 9-26, Williams, 1983: 212-226, Kernan, 1990, şi alţii au criticat erorile pe care se bazează astfel de distincţii. Acum este larg acceptată ideea că istoricii alfabetizării trebuie „să extindă obiectul de studiu abordând atât literatura, cât şi non-literatura" (Hyde, 1979: 112). Blînda (1999: 188) a lansat o

definiție provocatoare a „literarului” ca fiind „orice cuvinte scrise capabile de a provoca interesul pentru orice fel de lectură”.

9. Panaitescu, 1994, 65: o > u, astfel încât latinescul *longus* devine *lung*, *bonus* > *bun*, *dolor* > *durere*, *nomen* > *nume*, *ponere* > *pune*; iar a > â, aşadar *campus* > *câmp*, *panis* > *pâine*, *quando* > *când*.

10. Şi mai devreme, într-o scrisoare către cărturarul francez Barbié du Bocage, 1 mai 1814, în Philippide, 1965: 130. Arvinte, 1977: 449, pune sub semnul întrebării presupoziția că scriitorii români care foloseau termenul în anii 1830 îi datorau acest lucru lui Philippide. Ideea era deja prezentă la începutul secolului al XVIII-lea în cronica domnitorului moldovean Dimitrie Cantemir, care se referea la o „Țară rumânească împărțită mai târziu în Transilvania, Moldova şi Valahia” (Panaitescu, 1960: 83).

11. Primele istorii literare moderne ale României au fost scrise de Iorga (1901a, 1907-1909), înainte de Unirea de la 1918 (Ibrăileanu, 1909, capitolul 2, Lovinescu, 1928b, 4: 191-195, Duțu, 1967, Călinescu, 1988: 13, Cornea, 1972: 470-477, şi Mitu, 2001, discută cu toții acest aspect). Cei interesați de problemele unificării culturale şi construcției națiunii după 1918 ar trebui să citească Livezeanu, 1995.

PARTEA ÎNTÂI

1700-1829

2

Politică şi schimbare socială

Valahia era un nume străin dat unui teritoriu ai cărui locuitori îi spuneau „Țara Rumânească” sau *Vlaşka zemlia* în slavonă, denumire încă folosită ocazional în documentele princiare[1]. Moldovenii îşi numeau țara „Moldova” [sau *Moldavska zemlia*], iar lor îşi spuneau „moldoveni”, dar termenul „rumân/român” se folosea şi acolo în mod frecvent. Afirmația făcută în 1680 de mitropolitul Teodosie al Țării Româneşti, şi anume că „Între Rumâni ce zicem, cuprindem şi pe Moldoveni, că tot dintr'o fântână cură” (BRV, 1: 234), n-a fost contestată vehement[2].

Câți oameni locuiau în aceste țări? A devenit mai uşor de aflat în comparație cu începutul secolului al XIX-lea, când cei care căutau astfel de informații erau atacați de săteni „ca nişte câini turbați” şi amenințați cu o „bătaie cruntă” (G. Ungureanu, 1969: 464). Dar estimările rămân vagi. La începutul secolului al XVIII-lea e posibil să fi fost un milion de locuitori în ambele Principate, cel mult 1,5 milioane. Migrația, foametea, ciuma, războiul, taxele discreționare şi confiscarea bunurilor au contribuit la fluctuația şi instabilitatea din ambele Principate. Populația Țării Româneşti era mai numeroasă decât cea a Moldovei. În 1831, autoritățile ruse provizorii, care făceau un recensământ în ambele Principate, în ciuda obstacolelor

menționate mai sus, au fost uimite să găsească acolo trei milioane de persoane (Ştefănescu, 1980; Roman, 1985)[3].

În lipsa unor date etnografice amănunțite pentru perioada de la început, dar în fața unui număr mare de observații detaliate documentate şi a puține dovezi contrare, putem avea încredere că majoritatea erau români. Cifre de la începutul secolului al XIX-lea vorbesc de nu mai puțin de 85% români sau moldoveni (Vaillant, 1844, 3: 29; Donat şi Retegan, 1965). Romii sau țiganii din cele două Principate, evreii – stabiliți în Moldova mai ales după 1800 – şi „sârbii" – de fapt în principal bulgari, stabiliți mai ales în Țara Românească după campaniile ruseşti din Balcani din 1806-1812 şi 1828-1829 – constituiau cele mai numeroase minorități, deşi se mai găseau şi nemți, greci, armeni, unguri, albanezi, ucraineni, tătari şi chiar şi câțiva turci.

În teritoriile estice ale Monarhiei Habsburgice învecinate, cu o densitate a populației aproape dublă față de cea din Principate, locuiau aproximativ încă un milion şi jumătate de români, probabil o mică majoritate a populației. În Transilvania, scoasă de sub suzeranitatea otomană în 1691, românii trăiau alături de unguri, saşi şi secui; în Banatul Timişoarei, dobândit în 1716, alături de sârbi, germani şi alții; în Bucovina, anexată de la Moldova

în 1775, alături de ruteni. Odată cu anexarea Basarabiei de către Rusia în 1812, probabil jumătate de milion de „moldoveni” au devenit supuşi ai ţarului.

Statutul politic al Principatelor în cadrul Imperiului Otoman era unul deosebit (dar nu unic: pentru o privire comparativă, vezi Faroqhi, 2004: 75-97). Pe hârtie, ele se aflau sub suzeranitatea sultanului şi aşa au rămas până în 1878. Tot pe hârtie, se bucurau de o oarecare autonomie. Erau conduse de domnitori creştin-ortodocşi, îşi păstrau unele dintre propriile instituţii politice şi juridice şi îşi ţineau graniţele închise pentru musulmanii care doreau să se stabilească pe teritoriul lor sau pentru armatele otomane pe timp de pace. În schimb, aprovizionau Poarta cu cantităţi însemnate de materii prime şi bani şi trimiteau un mic număr de bărbaţi să muncească sau să activeze în armata otomană.

Care era baza acestei stări de fapt? Conform unei petiţii trimise la Sankt- Petersburg de un grup de boieri din Ţara Românească în jurul anului 1821, „naţia valahă” fusese condusă de „un principe legitim de acelaşi neam” până în 1382. Atunci, domnitorul Mircea, „ca să preîntâmpine nenorocirile care ne ameninţă patria”, a hotărât, „împreună cu poporul”, să încheie un tratat cu sultanul Baiazid I. Dar sultanul n-a respectat înţelegerea şi a forţat

„nația valahă” să pornească la război împotriva otomanilor. După acest episod, „nația valahă” a fost relativ liberă până în 1462, când un domnitor pe nume Laiotă a reînnoit tratatul cu turcii „din proprie inițiativă şi cu învoirea întregii sale națiii”, numai pentru ca sultanul Mahomed al II-lea să-l încalce şi „să subjuge țara complet şi să asuprească poporul”. Au urmat numeroase dispute, inclusiv o revoltă în 1470, dar „firea paşnică a nației” i-a convins pe valahi să-şi pună încrederea în „făgăduielile înşelătoare” ale Sultanului[4].

Aceasta este doar una dintre multele petiții din acea perioadă care cereau reforma (o listă a acestora e întocmită de Vl. Georgescu, ed. 1970). Drepturile Principatelor erau prezentate ca tradiții străvechi ce se cereau restaurate, de obicei prin intervenția puterilor străine. În practică, această ideologie a autonomiei era o idee destul de recentă, fiind rezultatul unor schimbări semnificative şi contradictorii în natura controlului otoman asupra principatelor.

Pe de o parte, poziția otomanilor în Europa slăbise considerabil. Am menționat deja cucerirea Ungariei, Transilvaniei şi Banatului de către Habsburgi. Între 1718 şi 1739, aceştia dețineau şi Serbia, şi Oltenia (partea din Țara Românească aflată la vest de râul Olt, cunoscută şi

ca Valahia Mică). În 1772 au obținut mari porțiuni din regatul Poloniei, extinzându-se la nord de Principate şi învecinându-se cu Moldova, iar în 1775 au obținut şi o parte din nordul Moldovei, pe care au redenumit-o Bucovina şi care a devenit un avanpost pentru noi cuceriri.

Între timp, ascensiunea Rusiei către statutul de mare putere imperială era considerată (de către un observator interesat – Gentz, 1803: 15) cel mai însemnat eveniment din istoria modernă de la descoperirea Americii de către Columb, (de un altul – Volney, 1788: 45) care a făcut ca „sistemul Europei" să treacă printr-o „revoluție totală". Armata rusă a ajuns pentru prima dată la granița cu Moldova în 1709 şi, deşi înfrântă doi ani mai târziu, avea să se angajeze într-o serie de războaie cu otomanii în sud. Acest proces a continuat pe parcursul secolului al XIX-lea şi a marcat profund istoria Eurasiei în secolul XX (Jelavich, 1984; Ragsdale, 1993). După 1774, Rusia a obținut dreptul de a face observații Înaltei Porți cu privire la condiția locuitorilor din Principate, precum şi cel de a naviga prin Strâmtori (Davison, 1976). În 1783 a anexat Crimeea, iar în 1792 granița sa ajunsese până la Nistru şi Marea Neagră, ceea ce i-a permis să creeze noi porturi şi oraşe. Trupele sale au ocupat efectiv Principatele pentru

nu mai puțin de 22 de ani, între 1769 şi 1836, şi de mai multe ori a părut că unul sau ambele Principate aveau să-i fie oferite[5]. În secret, acestea îi fuseseră promise Rusiei de către Napoleon prin Tratatul de la Erfurt, în octombrie 1808, iar includerea lor în Rusia chiar a apărut ca un *fait accompli* într-o lucrare de geografie publicată la Paris în 1811 (Pinkerton şi Walckenaer, 1811: 440). Totuşi, în cele din urmă, invadarea Rusiei de către Napoleon în 1812 a dus la reintrarea Principatelor sub suzeranitate otomană, iar Rusia a trebuit să se mulțumească cu anexarea părții din Moldova cuprinse între râurile Prut şi Nistru, care a fost redenumită Basarabia şi încorporată treptat în Imperiu (Cernovodeanu, 1993: 9-53).

Pe de altă parte, Poarta a căutat să-şi întărească dominația asupra Principatelor, arogându-şi de la sine putere dreptul de a numi domni fără consultarea boierilor locali, mai ales după ce domnitorul Dimitrie Cantemir a fugit din Moldova în Rusia în 1711 şi după ce Constantin Brâncoveanu, domn al Țării Româneşti, a fost executat în 1714 pentru colaborarea secretă cu Habsburgii. Desemnarea domnilor din rândul elitei ortodoxe a Constantinopolului nu era o noutate. Funcționase la nivel informal din secolul al XVI-lea şi a devenit ceva obişnuit începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea[6]. Mai

mult, aşa cum au arătat unele cercetări recente, există puține dovezi pentru a susține că ar fi existat un sistem bine pus la punct de succesiune dinastică şi de adunare a stărilor înainte de stabilirea relațiilor de vasalitate cu otomanii (Rezachievici, 1992; Codarcea, 1999).

În orice caz, este clar că numirea lui Nicolae Mavrocordat pe tronul Moldovei în 1709 şi 1711 şi ulterior pe cel al Țării Româneşti în 1716 a adus schimbări semnificative în administrarea acestora. Printre consecințele imediate s-au numărat şi încercările de a institui principii mai stricte şi mai coerente în privința colectării dărilor şi de a limita privilegiile nobilimii, făcând-o dependentă de serviciile aduse statului. Aceste încercări au fost reluate de fiul lui Nicolae, Constantin, care a domnit în Țara Românească de şase ori şi în Moldova de patru între anii 1730 şi 1769 şi care a încercat să codifice îndatoririle boierilor față de stat, precum şi drepturile lor ereditare. Hrisovul sau „carta" lui din 1741 a fost văzut drept punctul culminant al reformismului otoman şi a fost publicat în *Mercure de France* cu prilejul soliei otomane la curtea lui Ludovic al XV-lea al Franței în 1742 (Cassoly, 1981; originalul românesc în D. Barbu, 1996: 16-21). Ca mulți domnitori, Mavrocordat s-a afişat ca un apărător al țărănimii împotriva prădăciunilor boierilor şi a emis

decrete în Țara Românească în 1746 şi în Moldova în 1749, încurajându-i pe toți „fiii patriei” să se întoarcă la casele lor şi să fie temporar scutiți de obligațiile iobăgiei (Constantiniu şi Papacostea, 1972). Codificarea legislativă a fost continuată pe larg de domnitorul Alexandru Ipsilanti după restabilirea ordinii în urma Războiului ruso-otoman din 1768-1774. *Pravilniceasca condică* a lui Ipsilanti era un amestec de coduri de legi bizantine şi legi stabilite după obiceiul pământului, la care se adăugau câteva elemente din practica judiciară a Imperiului Roman de Apus (Cronț, 1964). Domnitorii Callimachi şi Caragea au publicat coduri de legi civile în Moldova şi Țara Românească în 1817, respectiv 1818, în primul fiind vizibilă influența puternică a Codului Civil Austriac de la 1811. Acestea au rămas în vigoare în dreptul civil până în 1866 şi s-au remarcat în mod deosebit prin introducerea unor concepte precum „drituri fireşti”, „stare politicească”, „obştescul folos” (Rădulescu, 1927-1928; Zane, 1930: 174-241; Turczynski, 1985: 47-52). Un personaj al epocii, boierul şi scriitorul valah Ienăchiță Văcărescu, vorbea chiar despre „dreptul noroadelor”[7].

Pe de altă parte, domnitorii adoptau adesea un discurs conservator centrat pe tradiție şi supunerea „turmei” (*raia* sau *pliroma*) în fața cutumelor statului lăsate de

Dumnezeu, ca dovadă a loialității lor față de regimul otoman (Popescu-Mihuț, 1994). De multe ori, legile nu ajungeau să fie şi puse în practică, întâietate având privilegiile tradiționale ale nobilimii, precum şi impunerea adesea arbitrară de obligații prin decret imperial (*ferman*) de la Istanbul. Astfel, grație acestui amestec bizar de cutume, legi depăşite şi legi bizantine inaplicabile, alături de evocarea cu mândrie a iluminării şi înțelepciunii, Principatele ocupau un loc aparte în sistemul instituțional şi ideologic al Imperiului.

Pe lângă domnitor, celălalt personaj-cheie în conducerea Principatelor era mitropolitul. Țara Românească (sau „Ungrovlahia", aşa cum era cunoscută) şi Moldova au avut episcopi mitropoliți de la 1359, respectiv 1401. Până în secolul al XVIII-lea, mitropoliții erau aleşi, cel puțin în teorie, dintre episcopii locali, iar domnitorul avea în general un cuvânt mai important de spus în această privință decât Patriarhul Ecumenic de la Constantinopol. După războiul din 1787-1792, Rusia a făcut eforturi, fără sorți de izbândă, de a obține dreptul de a numi mitropoliții (Batalden, 1983). Mitropoliții erau mai stabili decât domnitorii, rămânând în funcție pentru perioade de timp mult mai mari, deşi există şi cazuri când mitropoliții au fost înlăturați odată cu înlăturarea

domnitorului. În Moldova, mitropolitul avea în subordine trei episcopii, Roman, Rădăuți şi Huşi. În Țara Românească erau două, Râmnic şi Buzău, cărora li s-a adăugat şi o a treia în 1793, la Argeş. Episcopii îi aveau în subordine pe protopopi, iar aceştia din urmă pe preoți. Toți aveau roluri-cheie în multe domenii ale vieții care acum sunt considerate apanajul statului: administrarea justiției, educația şi unele aspecte fiscale.

De multe ori, bisericile sunt descrise în mod eronat ca fiind elenizate de-a lungul secolului al XVIII-lea (*e.g.* Florescu, 1967: 326; Turczynski, 1972: 477; Karpat, 1974: 27; Jelavich, 1983, 1: 102, 104). Deşi în Țara Românească au fost câțiva mitropoliți de origine greacă, ei nu au impus folosirea limbii greceşti, iar unii dintre ei, după cum vom vedea, au jucat un rol semnificativ în răspândirea folosirii limbii române. În Moldova a existat un singur mitropolit grec în secolul al XVIII-lea, iar numirea de mitropoliți greci a fost chiar scoasă în afara legii în 1753 (Teoctist, 1978: 82-85). Cu toate acestea, multe dintre mănăstirile din Principate nu erau „naționale”. Slujbele se oficiau în greacă, iar veniturile se duceau către patriarhiile Răsăritului (Constantinopol, Ierusalim, Alexandria, Antiohia). Aceste mănăstiri controlau mai mult de o zecime din terenuri şi, prin urmare, aveau un impact

semnificativ asupra vieților multor locuitori. Situația avea să continue până la exproprierea pământurilor mănăstireşti prin reformele din anii 1860 ale statului român unit (Tappe, 1976; Hitchins, 1996: 36-43).

În secolele precedente, un număr semnificativ de bărbați din populația Principatelor fuseseră mobilizați în armată (Stoicescu, 1980). De exemplu, mulți români au participat la asediul Vienei. Secolul al XVIII-lea a însemnat o scădere a forțelor armate, iar în 1739, la porunca lui Constantin Mavrocordat, a avut loc desființarea practică a vechiului corp de curteni şi slujitori, în primul rând pentru ca aceştia să nu mai aibă imunitate fiscală şi să poată fi impozitați. Un vizitator polonez aflat în Moldova în 1780 scria că garda domnească era formată din „câteva zeci de oameni fără uniforme şi fără arme pe măsura îndatoririlor lor". În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au avut loc şi câteva reforme. În războiul din 1787-1792, Mavrogheni, domn al Țării Româneşti, a izbutit să adune între 10.000 şi 16.000 de oameni, deşi pentru asta se pare că a fost nevoit să aducă hangii, cizmari şi negustori (Berindei, 1979). Constantin Ipsilanti a depus eforturi asemănătoare în războiul din 1806-1812 şi a atras ironia cronicarilor locali pentru că şi-a numit regimentele după cele greceşti clasice („spartan", „macedonean") în loc să le lase să

mărşăluiască sub flamurile sfinților creştini: un alt semn că patriotismul ortodox tradițional avea întâietate asupra istoriei clasice. Totuşi, mobilizarea armată a populației, îndeosebi pentru cauza rusă, i-a activat conştiința şi a expus-o unor experiențe noi. Printre cei care aveau să se mobilizeze astfel s-a numărat şi Tudor Vladimirescu, viitorul rebel patriot de la 1821, care a fost decorat de ruşi în 1812 (Rusu, 1980).

Regimul economic al Principatelor a fost descris în diverse feluri ca „tributar" şi „protocolonial" (Chirot, 1976; Stahl, 1980; Lampe şi Jackson, 1982: 80-89). Ele reprezentau principalii furnizori de grâne, lemn şi alimente pentru Constantinopol şi, în teorie, bunurile pentru export trebuiau să fie cumpărate preventiv la un preț fixat de trimişi ai sultanului (Marinescu, 1981; Alexandrescu-Dersca, 1983). Boierii se plângeau că „familiile au decăzut atât de mult din splendoarea lor de altădată, încât ei arată mai mult ca nişte săteni decât ca nişte nobili" (Cantemir, citat în Thornton, 1807, 2: 298) şi că patria lor a fost transformată într-o „provincie de țărani" (Cantacuzino, în Iorga, 1901b: 1128). În istoriografie, comerțul era văzut în mod tradițional ca o activitate gestionată de străini – *rarus mercator Moldavus*, cum spune Cantemir (1973: 296) –, iar

considerațiile care țineau de statut şi tradiții tindeau să-i facă pe nobili să afişeze dispreț față de câştigurile băneşti.

În acelaşi timp, comerțul cu lumea exterioară era în creştere şi existau oportunități de îmbogățire din exportul de bunuri către Rusia sau Europa Centrală (Zane, 1927: 252; Giurescu, 1977: 111-120; Tsourka-Papastathis, 1988). Unii boieri erau foarte implicați în afaceri; unii negustori, atât autohtoni, cât şi străini, primeau ranguri boiereşti (Giurescu, 1972: 168-188). Extinderea rețelelor economice în secolul al XVIII-lea pare să fi adus cu sine şi o evoluție în folosirea scrisului, în obiceiurile de consum şi în demarcarea unor grupuri sociale autonome. Au fost identificate anumite tipare ținând de stilul de viață burghez, lux şi autopromovare (Andea, 1980; Lazăr, 2004). Dar aceste rețele au adus o instabilitate politică şi o inegalitate socială din ce în ce mai accentuate.

Ceea ce lipsea era exploatarea sistematică a resurselor. Relațiile bazate pe schimb în agricultură au o istorie îndelungată, iar exploatarea comercială a resurselor din Principate era în creştere; dar aceasta nu avea în niciun caz în centrul său producția de cereale. În 1833, cerealele reprezentau maximum a şasea parte din valoarea exporturilor din Țara Românească, în comparație cu 50%, cât reprezenta comerțul cu vite şi produse derivate.

Companii comerciale consacrate din Europa Centrală (Viena, Leipzig) cumpărau un mare număr de vite – o casă de comerț extrem de activă din Viena cheltuia 10.000 de piaştri pe săptămână pentru importul a 1.000 de boi –, dar piețe de desfacere similare pentru produse agricole au apărut abia după 1830. Producția de alcool era unul dintre sectoarele majore care au cunoscut o dezvoltare timpurie: în 1785 existau peste 800 de distilerii în Moldova. Înainte de 1800, nu se practica nici rotația culturilor, nici fertilizarea solului. Se folosea plugul de lemn, nu cel metalic, iar metodele agricole rămăseseră la nivelul defrişărilor şi pârjolirilor. Dacă la începutul secolului al XIX-lea a existat o mare goană după terenuri, aceasta nu a dus nici la o creştere imediată a producției, nici la o exploatare mai nemiloasă a țărănimii, ci s-a datorat în parte dorinței de a susține sau de a dobândi un statut nobil şi în parte dorinței de a face alte investiții permanente.

Manufacturile se dezvoltau ezitant şi au rămas în mâinile boierilor sau ale străinilor care lucrau sub ordin domnesc (care putea fi retras la orice schimbare a domnitorului). Într-o atmosferă de instabilitate politică, boierii locali şi negustorii nu se grăbeau să investească în înființarea de întreprinderi permanente; nici nu erau

încurajați de cârmuire, care şi-a dat seama, pe bună dreptate, că dezvoltarea resurselor locale ar putea duce la trezirea interesului puterilor învecinate, care începeau să vadă Principatele ca o piață importantă pentru propriile lor produse manufacturiere şi au acționat pentru a preveni dezvoltarea competiției. Astfel, în 1787, cotropitoarea armată rusă a ars din temelii portul moldovenesc Galați; în 1789-1791, când austriecii au ocupat Țara Românească, fabricile au fost închise forțat, iar minele de sare au fost aruncate în aer. Bunuri precum alimente, îmbrăcăminte şi hârtie erau produse la scară destul de redusă (Zane, 1976; Platon, 1980: 214-218; Cernovodeanu, 1987). Alte mari puteri, în special Marea Britanie şi Franța, au făcut eforturi constante pentru a stabili legături comerciale pe Dunăre şi Marea Neagră, dar fără prea mult succes până la 1830 (Cernovodeanu, 1976, 1995-1996; Bilici, 1992).

Criteriile pentru stabilirea statutului rămâneau vagi. Obținerea rangului de boier depindea de neam (condiție care putea fi îndeplinită prin căsătoria cu fiica unui boier prin naştere) sau de proprietate – care putea fi obținută la fel sau prin hotărâre domnească. În realitate, boierii contribuiau de multe ori la indigenizare, oferind mâna fiicelor lor grecilor cu un statut social inferior care

veniseră la studii la Academiile din Bucureşti şi Iaşi sau negustorilor şi trimişilor de la Constantinopol (Recordon, 1821: 112-113)[8]. După primele reforme ale lui Constantin Mavrocordat în Țara Românească (1740) şi Moldova (1741), succesiunea era condiționată de slujirea statului şi doar rangurile inferioare (neamurile şi mazilii), cu privilegii limitate, erau lăsate deschise celor ai căror părinți deținuseră slujbe (Giurescu, 1972: 219-222).

În aceste circumstanțe – şi cu prezența inevitabilă în viața românească a domnilor fanarioți şi a anturajului lor –, colaborarea şi mariajul între cele două grupuri a devenit regulă. Un cronicar scria în anii 1740 că

> când a vrè Dumnedzeu să facă să nu fie rugină pe fier, şi turci în Țarigrad să nu fie, şi lupii să nu mânânce oile în lume, atunce poate nu vor fi nici greci în Moldova şi în Țara Muntenească (Neculce, citat în Mazilu, 1999: 194).

Dar, a adăugat el, în cazul acesta nu vor mai fi nici boieri. Uneori era greu să se facă distincția între cele două etnicități. Membri diferiți ai aceleiaşi familii ar putea fi considerați „greci", „români" sau „moldoveni" după tiparele urmate în materie de căsătorie (Mazilu, 1999: 191-205, a analizat exemplul familiei Cantacuzino din Moldova; *cf.* Iorga, 1932: 56). Analizele istoricilor despre etnicitatea

celor care deținеau funcții înalte în secolul al XVIII-lea au arătat că boierii români nu erau cu totul asupriți şi lipsiți de privilegii şi că jucau un rol activ în conducere şi în administrație (Ionaşcu, 1974; Berindei şi Gavrilă, 1983; Berindei, 1984). Ei îşi însuşeau limba şi cultura greacă în mod voluntar: toți domnitorii zişi „pământeni" care au fost numiți să conducă Principatele între 1822 şi 1856 vorbeau şi scriau fluent în limba greacă, iar majoritatea s-au căsătorit în familii greceşti sau elenizate. Aşadar, în vreme ce numirea domnilor la Constantinopol era în mod evident un afront față de orice idee de autonomie locală totală, în această perioadă susținându-se că „alegerea domnitorilor de către localnici este cel mai vechi şi fundamental privilegiu al patriei noastre", mulți dintre termenii folosiți pentru a defini drepturile „din naştere" – „aftonomie", „pronomiile", „patrie" – erau de origine grecească (Hurmuzaki, *Documente*, n.s., 1: 100, 108-110; *Uricariul*, 6: 419-421, 454; BRV, 2: 236; pentru cuvântul „patrie", vezi Popescu-Mihuț, 1984; Lemny, 1986). Poate ar fi mai bine să nu privim chestiunea deloc în termeni de relații etnice, ci mai degrabă în contextul mai larg al luptei pentru control dintre centru şi periferie ce caracteriza majoritatea regiunilor Imperiului Otoman în secolul al XVIII-lea (McGowan, 1994: 658-679; Faroqhi, 2002).

Totuşi, acestor conflicte li se puneau deja etichete etnice. De fapt, în Principate, sentimentul antigrecesc a început să capete contur încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi s-a manifestat din când în când în perioada modernă (Pippidi, 1980: 53, 343; B. Murgescu, 1995; Cernovodeanu, 1986: 253). Dar antipatia faţă de îmbogăţiţii greci şi balcanici, bazată pe criterii sociale şi pe ataşamentul faţă de tradiţii, a inclus şi o doză mare de oportunism şi demagogie din partea celor care o proclamau şi există câteva indicii că aceste manifestări xenofobe ocazionale au devenit tot mai frecvente în perioada de până la 1821 (vezi totuşi Iorga, 1941; de asemenea, memorandumul din Moldova, cca 1812-1820, în Vl. Georgescu, ed. 1970: 90-93).

Şi printre alte grupuri etnice predomina o stare de lucruri similară. În tagma negustorească, ele puteau să aibă drepturi dacă făceau parte dintr-o breaslă sau corporaţie ce deţinea un act domnesc sau dacă se plasau sub jurisdicţie consulară străină (aceştia erau numiţi „sudiţi"). De exemplu, evreii puteau să facă parte din breasla „jidovilor" sau, individual, din orice breaslă care le reprezenta profesia ori să se afle sub protecţia unuia dintre consulatele europene. În mod similar, şi boierii puteau beneficia de protecţie consulară străină în scopuri

negustoreşti şi pentru a scăpa de controlul pe care administrația locală îl avea asupra lor (V.A. Georgescu, 1976; despre breasla jidovilor în Moldova şi despre dispariția treptată a distincției dintre evreii pământeni şi cei străini – care au fost încorporați într-o „nație" – vezi Ungureanu, 1997-1998). Administrația orăşenească se putea afla în mâinile unei epitropii compuse majoritar din non-români. În Botoşani, de exemplu, o propunere de reformă din 1827 sugera ca epitropia să fie compusă din doi armeni, doi evrei, doi negustori moldoveni sau greci şi doi boieri moldoveni (Dragomir, 1971). În alte oraşe, domnitorul a încercat – nu întotdeauna cu succes – să-şi impună drepturile ca proprietar feudal al pieței sau al administrației orăşeneşti (vezi, de exemplu, cazul oraşului Ploieşti din Țara Românească în Giurescu, 1972: 70-74). Acest proces lent de transformare nu s-a încheiat înainte ca legislația din 1831-1832, Regulamentul Organic, să-l impună prin edict.

S-au gândit românii din Principate să unească cele două provincii sau chiar să se unească cu conaționalii lor din Transilvania? Nu prea. Istoricul Vlad Georgescu a enumerat cinci proiecte româneşti pentru unirea Moldovei cu Țara Românească ce au fost scrise în perioada 1770-1830 (Vl. Georgescu, ed. 1970: viii). Unul dintre ele în mod

cert nu a fost redactat de un român şi probabil că la fel şi un altul[9]. Originile ideii unității politice trebuie căutate nu în proiectele de reforme autohtone, ci în arena internațională. În contextul revendicărilor emise de către austrieci şi ruşi în numeroasele lor războaie cu otomanii, au fost lansate idei dintre cele mai diverse în privința organizării Principatelor, mergând de la instaurarea unor domnitori naționali până la o independență temporară (pentru 25 de ani), anexarea lor de către Polonia, conducerea sub autoritatea unui principe prusac ori înființarea unui regat „grec" sau „dac", independent, dar subordonat într-o anumită măsură Rusiei sau Austriei (Djuvara, 1914; M. Anderson, 1968; Boicu, 1981; Ragsdale, 1988). În acest context, scriitorii români şi fanarioți au cultivat ideea „Daciei" în secolul al XVIII-lea (vezi în special textele greceşti în Erbiceanu, ed. 1890; *cf.* Iorga, 1935-1936, 3-45).

În mod paradoxal, e posibil ca tocmai lipsa unor instituții solide şi a progresului economic din Principate să le fi asigurat acestora supraviețuirea. Majoritatea statelor care au fost implicate la un moment dat în planurile de împărțire a Principatelor aveau interese teritoriale mai importante în altă parte. În 1771, Frederic cel Mare a respins planurile Rusiei privind independența

Principatelor sub conducerea fratelui său mai tânăr, pentru că era mai interesat de dobândirea teritoriilor poloneze Poznań, Toruń şi Danzig (de Madariaga, 1990: 45-46). La fel, negocierile dintre Napoleon şi Alexandru I de la începutul anilor 1800 au eşuat nu pentru că Napoleon nu voia să-l lase pe ţar să ia Principatele, ci pentru că niciuna dintre cele două părţi n-a fost dispusă să cedeze în faţa celeilalte în Silezia (Anderson, 1968: 40-47). Se pare că diplomaţii otomani ştiau că austriecii preferă mai curând teritorii din Polonia decât din Moldova atunci când i-au sugerat o divizare a celei dintâi ambasadorului austriac la Constantinopol, ceea ce, cum bine se ştie, s-a şi întâmplat. Cuvintele împărătesei Maria Tereza a Austriei dintr-o propunere de divizare din 1777 au fost adesea citate, dar merită reluate, întrucât sintetizează o anumită atitudine faţă de Moldova şi Ţara Românească, ilustrând modul în care considerentele culturale le-au influenţat pe cele de diplomaţie internaţională:

> Ce am câştiga împingându-ne cuceririle până la Porţile Constantinopolului? Provinciile insalubre, fără cultură, depopulate sau locuite de greci perfizi şi rău intenţionaţi ar reuşi mai degrabă să epuizeze decât să sporească forţele Monarhiei (Scrisoare către

contele Mercy-Argenteau, 31 iulie 1777; citat în Djuvara, 1914: 295; Seton-Watson, 1934: 151; Ragsdale, 1988: 94).

„Cultura" se referea aici la resurse şi potenţial de natură materială, dar putea avea şi conotaţii umane. Chiar şi cancelarul împărătesei, Kaunitz, care îşi dorea mult mai mult teritorii în Principate, i-a mărturisit acesteia că Principatele erau „pline de cei mai sălbatici oameni" (Roider, 1982: 132).

În acest context, ideea unui stat independent sau protejat s-a născut firesc. Încă din 1769, ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg descrisese posibila independenţă a Principatelor ca fiind „o idee nici nouă, nici dezavuată de această Curte" (Cernovodeanu, 2002: 359). Potrivit lui Nicolae Iorga, primul proiect de unire a Moldovei şi Ţării Româneşti cu Transilvania a fost pus la cale de consulul rus la Constantinopol, Kiriko, care a vorbit public despre acest lucru într-o călătorie făcută de la Bucureşti la Braşov în vara anului 1807:

Atunci, pentru întâia oară, în afirmaţia unui ambasador străin şi din motive politice străine, s'a rostit ideia că, din causa existenţei unui element românesc preponderant în Ardeal, se poate ca Transilvania să fie cedată de Casa de Austria şi unită cu Moldova şi Ţara-Românească supt numele de regat al Dacilor (Iorga, 1915;

citând raportul lui Senft, ambasadorul Prusiei la Constantinopol, 3 noiembrie 1807; AF, 2: 433)[10].

Dar el nu ştia despre un plan anterior acestuia, aparţinându-i lui Vasili Feodorovici Malinovski, consul rus la laşi la începutul secolului al XIX-lea. Malinovski, un liberal impresionabil asociat cu grupările reformiste din jurul ţarului Alexandru I, a schiţat ideea unui stat care să-i cuprindă pe vorbitorii de limbă română într-un *Tratat despre război şi pace* compus în 1803[11]. El pare să fi dialogat pe această temă cu mitropolitul Moldovei, Veniamin Costachi, care e posibil să fi jucat un rol activ în alcătuirea acestui plan (vezi schimbul de scrisori dintre ei din 1803-1804, publicate de Erbiceanu, 1888: 70-75). Ideea a avut un oarecare ecou în rândul clerului local: în 1807, într-un text din prefaţa unui volum al *Vieţilor sfinţilor pentru luna septembrie*, starețul mănăstirii Neamț îl descria pe Costachi drept „mare făcătoriu de bine la tot neamul Rumânesc, nu numai la cest din patrie [Moldova] ci şi la cel de preste munţi [Transilvania], şi la cel din Valahiia” (BRV, 2: 512).

Totuşi, planurile idealiste (şi lipsite de succes) ale lui Malinovski au fost doar o picătură într-un ocean în comparaţie cu sutele – fără exagerare – de propuneri lansate de reprezentanţii marilor puteri după 1770. Şi, în

orice caz, în ciuda anexărilor Basarabiei şi Bucovinei, deja menționate, Principatele au rămas state tributare Imperiului Otoman, în vreme ce Polonia, Crimeea, Veneția, Ragusa, Georgia, Finlanda şi alte entități aparent mai stabile din estul Europei au fost distruse şi absorbite de imperiile vecine; iar mai departe, la sud şi la vest, Egiptul şi Iliria au intrat sub ocupație franceză. Dar statutul Principatelor nu a fost consolidat într-unul de protectorat decât după invazia rusă din 1828, iar Tratatul de la Adrianopol din 1829 prevedea elaborarea de legi pentru o administrație civilă cu totul nouă (Jelavich, 1969). Chiar şi atunci, noile regulamente îşi susțineau legitimitatea pe baza „drepturilor tradiționale" din cele două țări.

Note

1. Papacostea (1999: 251) consemnează o utilizare izolată a termenilor *Romandiola* sau *Romaniola* pentru Țara Românească, la un scriitor ungar iezuit, la sfârşitul secolului al XVI-lea; Armbruster (1977: 247) notează câteva utilizări la fel de izolate în secolul al XVIII-lea (*Romanien*, *Romulien* şi altele) referindu-se tot la Țara Românească.
2. Ghimpu (1998) oferă suficiente dovezi că moldovenii şi muntenii credeau unii despre alții că se aseamănă, chiar dacă uneori interpretarea este forțată. Sentimente de diferență nu lipsesc cu totul din surse, dar nu erau considerate semnificative din punctul

de vedere teoretic: Cantemir (1973) spunea că moldovenii şi muntenii aveau dispute cu privire la care dintre ei aveau sângele roman mai pur; Wolf a încercat să întocmească o listă de cuvinte care diferă în „valacă" şi „moldovenească", dar în mod sigur a fost victima unei glume a cuiva care i-a spus că în „valacă" se desemnează ouă prin sintagma „poame de cur" (Wolf, 1805, 1: 180).

3. Roman respinge cifrele mult mai mici consemnate de călători şi de colectorii de dări în perioada dinainte de 1830. În ciuda unei agende maximaliste, este corect: McGowan (1981: 84-85) şi Palairet (1997: 3-14) aduc argumente similare pentru restul Imperiului Otoman în Europa. Observatorii cei mai precişi de după 1830 (Colson, 1839: 14; Thouvenel, 1840: 253; Vaillant, 1844, 3: 29; Neigebaur, 1848: 114; Soutzo, 1849; Chainoi, 1853: 19; Ubicini, 1856: 9) vorbesc cu toţii de peste 3,5 milioane.

4. Hurmuzaki, *Documente*, 10: 575-577. Documentul este în franceză, de unde „la nation valaque"; „un prince légitime de la même nation"; „les désastres dont notre patrie était menacée"; „d'accord avec le peuple"; „de son bon gré et d'un avis commun avec toute sa nation"; „soumettre totalement le pays & oppresser [sic] le peuple"; „le caractère paisible du [sic] nation lui persuada d'ajouter foi aux promesses trompeuses".

5. De la 1769 la 1774, 1787 la 1792, 1806 la 1812 şi de la 1828 la 1836. Armatele de ocupaţie austriece au venit în 1789-1791, iar una otomană a venit în 1821-1822.

6. Pippidi, 1980: 341-350, a propus datarea epocii fanariote de la 1658 la 1831. Murgescu, 1995, a susţinut că în elementele de bază ale sistemului politic din Principate nu a avut loc nicio schimbare substanţială de la mijlocul secolului al XVI-lea şi până

la 1822. Deşi lucrurile ar putea sta aşa, unii contemporani au susținut că după încheierea domniilor lui Brâncoveanu în Țara Românească şi a lui Cantemir în Moldova, unele drepturi au fost retrase: vezi, de exemplu, Chesarie, prefață la *Mineiul pe Ianuarie*, 1779 (BRV, 2: 236), I. Cantacuzino, petiția de la 11 mai 1791 (Iorga, 1901b: 1128). Aşadar, dacă a fost un mit, a fost unul care a circulat în epocă; Constantiniu, 1992, plasează crearea sa la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

7. Ienăchiță Văcărescu, *Istoria a prea puternicilor înpărați othomani*, în Văcăreşti, 1982: 258, referindu-se la dreptul Rusiei de a interveni în Polonia în beneficiul populațiilor necatolice de acolo – o situație analoagă cu potențialele intervenții ruseşti în Principate.

8. Boierii pământeni aveau să încheie mai târziu aranajamente matrimoniale cu ofițeri ruşi (Cernovodeanu, 1996).

9. Cele de la 1807: unul este redactat de marchizul de Saint-Aulaire, emigrant francez care a devenit consilierul domnitorului Țării Româneşti Constantin Ipsilanti. Atribuirea celuilalt de către editorul său (Vîrtosu, 1965a) unui filolog transilvănean, Ştefan Körösi-Criş, pare puțin convingătoare.

10. Un zvon similar a fost transmis autorităților austriece la începutul lui martie 1807 de către un anume baron Karlowitz (Ivić, 1938: 221).

11. Din cele trei volume, două au fost publicate în 1958 (Malinovski, 1958); cel de-al treilea a fost analizat de Skowronek, 1968: 45-51, dar nu a fost publicat. Literatura ştiințifică sovietică despre Malinovski (de exemplu, Rudenskaia, 1970; Suliman, 1974; Dostian, 1979, 1980: 50-66; 1995; Grosul, 1975: 46-50, 148-166) a evidențiat atitudinea sa progresistă, dar a evitat să aducă în discuție opiniile acestuia privind unitatea românilor şi a

moldovenilor. Dintre istoricii români, doar Vianu, 1960, pare să-i fi acordat atenţie lui Malinovski; alţii nu prea s-au grăbit să remarce că ideea unui stat românesc unitar are origini ruseşti.

3

Imagini şi proiecţii publice

Într-un astfel de context, nu e surprinzător că afirmaţiile privind identitatea culturală românească la începutul secolului al XIX-lea aveau la bază un anumit imbold politic de a defini drepturile şi statutul Principatelor, dar, la nivel discursiv, şi un efort de a se diferenţia de vecinii şi rivalii nemijlociţi. Boierii munteni şi moldoveni erau înainte de toate creştini ortodocşi, ceea ce însemna că se putea ca ei să se definească în opoziţie cu necreştinii în cadrul sferei politice (împotriva suzeranităţii otomane) şi economice (împotriva unei presupuse dominaţii comerciale evreieşti). Sosirea armatelor ruse în 1769 a fost, au spus ei, de bun augur pentru „comunitatea creştină" („neamul creştinesc" – AR, 1: 231), fără ca diferenţele etnice să fie menţionate.

Imaginea publică a Principatelor în Europa, care adesea implica o distincţie netă între elitele „greceşti" şi cele „naţionale" (munteni, moldoveni), arăta cu totul altfel.

Un francez, Jean-Louis Carra, a analizat-o în termeni de „caracter național”:

> Există în caracterul indivizilor trăsături care duc la înțelegerea caracterului general al unei națiii; iar aceste trăsături trebuie observate şi izolate. Cunoaşterea climatului şi a educației dominante îi oferă astfel observatorului mijloace în plus de a emite judecăți şi de a le reduce la maxime (Carra, 1777: xxv; *cf.* Tott, 1784, 1: iv-v; Eton, 1798: 100).

E interesant că un răspuns la cartea lui Carra, redactat sub forma unui pamflet, a fost publicat la Viena în 1779, contestând termenii prin care Carra definea „caracterul național”. Autorul, un anume Gheorghe Saul, curtean în Moldova cu posibile origini albaneze, preciza că

> autorul vorbeşte despre proporțiile şi puterea acestor oameni, despre limbile lor [*langues*] şi despre cele pe care le învață, despre aptitudinile lor, despre vestimentația lor, despre frumusețea femeilor lor, despre felul de a vorbi [*langage*] al țării. Domnilor, nu reuşesc să înțeleg ce legătură există între aceste lucruri şi caracterul național (Saul, 1779: 57).

O afirmație destul de puternică potrivit căreia localnicii credeau în caracterul național şi îl defineau în mod diferit față de apuseni.

Lucrurile par să se fi schimbat simțitor spre 1834, când boierul muntean Filipescu îi spunea agentului diplomatic francez Bois-le-Comte că „am primi cu lacrimi în ochi orice domn străin, cu condiția să nu fie turc, rus, grec sau evreu” (Bois-le-Comte, relatare din 12 mai 1834, în Hurmuzaki, *Documente*, 17: 349; *cf.* Colquhoun, relatare din 4 decembrie 1835, în Seton-Watson, 1934: 213). Este de remarcat adăugarea de națiuni ortodoxe la cele necreştine pe lista de suzerani de neacceptat, care probabil sugerează interiorizarea unui dispreț general față de Orient. Bineînțeles, una dintre trăsăturile-cheie ale acestei demonstrații de diferență era aceea că ea se adresa Europei. După 1821 a devenit un clişeu internațional să scrii că „ochii Europei” erau „ațintiți asupra Orientului”[1]. Se ştia (şi era o realitate la nivel diplomatic) că deciziile politice majore privind soarta Principatelor nu se luau la Bucureşti sau la Iaşi, ci la Sankt-Petersburg, Viena, Berlin sau Constantinopol. Legată de această situație era şi recunoaşterea faptului că astfel de procese de luare a deciziilor ar fi legate de cunoaşterea condițiilor din Principate, ceea ce ar conduce la judecăți politice mai bune. Dar puterea de a cunoaşte, pe care se baza puterea de a acționa cu succes, era de asemenea implicit conferită

„Europei”, şi nu locuitorilor din Principate. Din nou, iată ce spune Carra:

> Nu e deloc treaba acestor populaţii barbare, ignorante să ajungă să ne cunoască mai întâi; dimpotrivă, noi – pe care influenţa favorabilă a climei temperate şi avantajul ştiinţelor exacte ne-au ridicat atât de mult deasupra celorlalte popoare de pe glob în privinţa curajului, a sârguinţei şi a iluminării – trebuie să determinăm caracterul, geniul, înzestrarea şi chiar şi fizionomia popoarelor moderne aflate pe acest pământ ca să le observăm şi să le analizăm. În cele din urmă, noi trebuie să cunoaştem aceste popoare înainte ca aceste popoare să se cunoască pe ele înseşi şi, la rândul lor, să caute să ne cunoască (Carra: xvi-xvii; citat deja în Wolff, 1994: 291-292).

Mesajul transmis românilor în 1834, deşi mai politicos, se sprijinea pe aceeaşi idee:

> Încercaţi să ne obişnuiţi cu numele voastre, cu producţiile voastre, cu peisajele voastre magnifice din Carpaţi, cu istoria voastră, cu particularităţile manierelor voastre şi cu viaţa voastră. Continuaţi să vă trimiteţi copiii să studieze în şcolile noastre, să folosiţi o limbă [franceza] care vă asociază tot mai mult cu mişcarea intelectuală a epocii; pentru ca Europa să se poată obişnui cu ideea că există o naţiune valahă; să cunoască importanţa acestei naţiuni; ca [Europa] să simtă simpatie pentru eforturile sale [ale Valahiei] de a se desprinde de moştenirea sa tristă de ignoranţă şi corupţie şi de a se îndrepta spre guvernare constituţională;

asigurați-vă că vom vedea (în favoarea facilităților comerciale pe care le dezvoltați) că relațiile voastre cu alte popoare se intensifică; fie ca îmbunătățirea manierelor voastre publice şi private să arate clar că sunteți în stare de ceva mai înălțător decât să vă restrângeți viața la gustarea plăcerilor Bucureştilor... (Bois-le-Comte, însemnare din mai 1834, în Hurmuzaki, *Documente*, 17: 398-399).

Ar fi o eroare să subestimăm importanța acestor tipuri de afirmații, mai ales dacă vedem dezvoltarea literaturii române ca instrument pentru „recuperarea demnității naționale" la nivel internațional, precum şi ca instrument de ordonare internă a sferelor publică şi privată. Ar trebui să privim mai îndeaproape la imaginea pe care o aveau Principatele la începutul secolului al XIX-lea în opinia publică europeană pentru a aprecia măsura în care identitatea culturală românească ar putea fi un produs al acestui proces de reacție la asemenea ficțiuni ale geopoliticii. O astfel de interpretare e sprijinită de cuvintele tânărului istoric moldovean Mihail Kogălniceanu care îi scria în 1837 tatălui său despre motivațiile sale literare: „Nu scriu pentru ca să vorbesc rău, ci bine, împotriva minciunilor care călătorii străini scriu asupra Moldovii" (Kogălniceanu, 1934: 126). Boierul muntean Dinicu Golescu se plângea de asemenea cu privire la faptul că „europenii", şi nu românii, aveau monopolul asupra

producției de cunoaştere despre patrie (Golescu, 1915: 9; *cf.* Naum Râmniceanu, în Erbiceanu, ed. 1890: 250; şi numeroasele exemple transilvane discutate de Mitu, 2001: 15-18). Ce ştia „Europa" despre români şi ce avea nevoie să i se spună? Şi, mai important, cum a afectat procesul autocunoaşterii în general nevoia de a-i spune „Europei" ce voia să audă[2]?

Europenii ştiau că Principatele erau „puțin cunoscute" (de exemplu, Thunmann, 1774: 171; Griselini, 1780: 179; Raicevich, 1788: 4; Thornton, 1807, 1: ii; despre continuarea acestui stereotip, vezi demonstrațiile lui Eliade, 1914: vii-xiii, şi Heitmann, ed. 1986: 7-9). Mai mult, atenția de care aveau parte era, în general, departe de a fi una pozitivă. „Ele sunt", scria un comentator anonim în *Blackwood's Magazine* în 1826, „absolut nesemnificative, o fâşie de pământ, lungă de 350 de mile şi lată de cel mult 160". Dar, adăuga el imediat, „sunt un teritoriu de graniță şi sunt pavate cu leşuri de ruşi şi turci" (Croly, 1826: 727)[3].

Ca multor scriitori dinaintea lui, şi acestui autor îi plăcea să prezinte aceste teritorii ca pe un compendiu a tot ceea ce credea el că nu e Europa. Nu e ceva neobişnuit să găsim descrieri ale Principatelor drept violente, înapoiate, sărăcite, prost conduse de tirani cruzi, locuite de „ființe

vegetale", aşa cum i-a etichetat Jeremy Bentham pe români când a trecut prin Bucureşti în 1786 (Bentham, 1971: 438), ale căror chipuri erau „bolnăvicioase şi puternic marcate de un climat nesănătos", potrivit unui text scris opt ani mai târziu de un naturalist englez (Sibthorp, în Tappe, 1967: 464). Mai mult decât atât, „cât despre sărăcia, prostia şi ignoranța manifestate... de moldovenii oneşti, nimeni care n-a călătorit decât prin Anglia sau prin țările vecine ei nu şi-ar putea face o idee acceptabilă" (Bentham, 1971: 448).

Aceste simptome erau văzute atât ca o consecință caracteristică, cât şi ca o distilare particulară a trăsăturilor despotice ale Imperiului Otoman ca întreg. Ca „provincii îndepărtate, legate de Poartă mai degrabă prin tratate decât ca părți integrante ale Imperiului", scria un observator englez în 1798, „aceste țări nenorocite (nenorocite în privința regimului politic, binecuvântate în privința dărniciei naturii) suferă, deşi în grade diferite, de pe urma atingerii hrăpărețe a despotismului turc" (Eton, 1798: 287-288). El continua adăugând că „locuitorii lor sunt, în orice caz, mai asupriți poate decât orice alt popor din Imperiu; nici n-ar avea cum să facă față unor asemenea pretenții dacă n-ar avea un sol atât de fertil" (Eton, 1798: 297; *cf.* Nawr, 1778: 29; Mikoscha, 1793: 17-

22). Întrebarea dacă guvernarea sau clima avea influență mai mare în determinarea caracterului unui anumit popor – un diferend-cheie printre filosofii politici ai secolului al XVIII-lea – părea să-şi găsească răspunsul în Principate, unde rodnicia evidentă a pământului contrasta puternic cu asprimea regimului politic: orice neajunsuri trebuiau puse pe seama acestuia din urmă[4].

Un scriitor – tânărul Edouard Thouvenel, mai târziu ambasador francez la Constantinopol în perioada unirii româneşti – a mers până acolo încât a tras concluzia că „istoria Moldovei şi Munteniei, aşa plină cum e de tragedii sângeroase, este lipsită de orice interes filosofic" (Thouvenel, 1840: 185). Dar pentru reporterul revistei *Blackwood* din 1826:

> Pentru un filosof, toate lucrurile devin interesante atunci când ele se apropie de starea lor de perfecțiune; iar aceste Principate merită, de fapt, să fie observate, prin faptul că, din toate lucrurile de pe pământ, ele reprezintă cea mai desăvârşită întruchipare a unei stări de neînsuflețire publică. Sunt Regatul Indolenței – punctul central al Marelui Imperiu al Trândăviei, cu toate privilegiile sale exemplificate în toate treptele ființei, de la domnitori, nobili şi clerici până chiar la fiarele pădurii şi la animalele domestice. Boierul nu citeşte, preotul nu poate, țăranul nici nu visează la aşa ceva (Croly, 1826: 728).

O asemenea stare de inerție aparent iremediabilă, chiar dacă inevitabilă ca urmare a stăpânirii străine, era totuşi surprinzătoare pentru Europa de după 1815:

> Această ignoranță ar putea fi surprinzătoare chiar şi în cel mai îndepărtat cotlon din nord; dar cine s-ar putea gândi s-o găsească pe drumul direct care leagă Viena de Constantinopol, pe un teritoriu care e subiect perpetuu de discuții între diplomația turcă şi cea rusă şi în sânul unui popor pentru care latina aproape că era o limbă vernaculară şi care spune că se trage din romani (Croly, 1826: 729)?

E tentant astăzi să identificăm aceeaşi inerție în mentalitatea jurnalistului însuşi, precum şi în cea a editorilor din Edinburgh care i-au publicat articolul. Pentru că nu numai că expunerea lui era incorectă în mai multe locuri, dar majoritatea informațiilor pe care le includea erau pur şi simplu copiate dintr-o relatare în engleză mai veche şi mult mai cunoscută, cea a lui William Wilkinson, consul britanic la Bucureşti între 1813 şi 1816 (Wilkinson, 1820). Era, de asemenea, atât de învechită în privința situației politice, încât nici nu menționa că domnitorii fanarioți fuseseră definitiv înlăturați după revoltele din 1821 şi că un nou regim de domnitori „pământeni” fusese instalat în urma unui acord între

sultan şi țar. Asta explică poate şi de ce de atunci încoace niciun istoric n-a considerat-o demnă de luat în seamă.

În orice caz, pentru obiectivele noastre, autorul anonim oferă o sinteză utilă, deşi mai degrabă melodramatică, a reprezentării Principatelor în imaginarul european din perioada imediat premergătoare celei pe care o studiem. De un interes deosebit sunt opiniile privind dezvoltarea culturală a românilor, întrucât în această perioadă ideea că „gloria supremă a unui popor o dau scriitorii săi" şi aceea că din operele poeților se naşte „o imagine a caracterului şi geniului fiecărei naţii" deveniseră locuri comune în filosofia de început a literaturii şi puterii naționale (Johnson, 1968: 242; Condillac, 1746: 298). Condillac însuşi a recunoscut că „întreaga întindere a influenței scrierilor asupra cârmuirii... nu pare să fi fost înțeleasă în totalitate" (1746: 292). Dar în anii 1780, scriind despre Principate, un autor putea să-şi înceapă textul declarând că

> nimeni, sper, nu mă va contrazice când spun că artele şi ştiințele dau unui stat securitatea sa, avuția sa şi chiar buna sa organizare, în care stau, într-un cuvânt, tot prestigiul său şi adevărata sa vitalitate (Sulzer, 1782, 3: 1).

De fapt, filosofii culturii şi dezvoltării din perioada Revoluției Franceze se contraziceau deseori dacă trebuie mai întâi dezvoltate „artele” (înțelese drept cunoaştere) sau „cultura” (înțeleasă ca agricultură ori resurse materiale) unei națiuni în căutarea îmbunătățirii şi perfecțiunii – cu alte cuvinte, nu se puneau de acord în privința ordinii în care trebuia demarat un asemenea program de civilizare. Volney, de exemplu, susținea că

> doar atunci când cultura îşi va fi atins apogeul e legitim să dedicăm mâinile în plus plăcutelor şi somptuoaselor arte. Căci, atunci când bazele au fost puse, ne putem apuca de creat forme pornind de la ele: apoi, de asemenea, printr-o avansare naturală, se produce o schimbare şi în gustul şi manierele unei nații (1788: 102).

În orice caz, atenția acordată capacităților intelectuale ale unui popor era considerată o parte esențială a etnografiei contemporane, semnificativă pentru calculele strategice făcute în jurul evaluării potențialului lor politic (Augustinos, 1994: 132).

În 1788, Ignaz Stefan Raicevich, care-i instruise pe fiii domnitorului Alexandru Ipsilanti al Țării Româneşti în anii 1770 şi care mai târziu a devenit primul consul austriac acolo, a publicat o carte despre Principate în care făcea

frecvent aluzii la problema educației. Îi condamna pe boieri pentru că permiteau ca odraslele lor să fie crescute printre țigani „furăcioşi şi răi” şi călugări greci leneşi care, „având obiceiurile pe care le au, nu fac mare cinste tagmei bisericeşti... E limpede că un băiat educat printre astfel de oameni nu poate dobândi nici sentimente măreţe, nici principii înalte” (Raicevich, 1788: 254-55; *cf.* Wolf, 1805, 1: 173; Thornton, 1807, 2: 369). „Adevărul e că”, începea el,

> învățații greci moderni sunt în general extrem de ignoranți şi îşi ocupă viața cu puține lucruri în afară de pedanterii gramaticale, fără să aibă vreo idee despre ştiință, beletristică sau bun-gust. Întreaga lor învățătură teologică este constituită din superstiții şi credințe îndoielnice (Raicevich, 1788: 243-244).

Convingerile lui Raicevich erau împărtăşite de un abate napolitan, Lionardo Panzini, care a stat o vreme în Bucureşti la sfârşitul anilor 1770. „Ce ignoranță profundă domneşte aici!” Metoda grecească de educație, „adaptată cum e la situația şi relațiile lor”, constă în învățarea multor limbi, „dar aceasta abia de mai lasă timp pentru aplecare spre ştiințe sau pentru dobândirea de idei şi cunoştințe reale, în loc de simple cuvinte” (scrisoare din 18 martie 1777, în Cortese, 1922: 164-165). Oamenii de

litere au învățat puține de la căderea Imperiului de Răsărit încoace, şi chiar şi astăzi

> orice fel de cultură ştiințifică le este atât de străină, încât toată cunoaşterea lor se rezumă la o înțelegere a limbii greceşti literare... ambițiile lor nu trec dincolo de un sens material al forței şi semnificației cuvintelor, nu se preocupă de istorie, critică, cronologie, geografie şi alte discipline auxiliare ce trebuie stăpânite pentru ca acela care citeşte să şi poată înțelege. Gramatica este începutul şi sfârşitul ştiinței lor... Sunt câțiva care au început să prindă puțin gustul francezei în timpul şederii ruşilor pe acest teritoriu în cursul anului trecut. Dar în absența unor studii preliminare şi a ceea ce în Europa trece drept înțelegere comună, cu cât citesc mai mult, cu atât înțeleg mai puțin şi rămân pentru totdeauna ca nişte marionete.

„Asta este starea literaturii greceşti şi valahe", conchidea Panzini (scrisoare din 2 februarie 1777, în Cortese, 1922: 170).

Partea negativă a brumei de cultură literară ce exista în Muntenia şi Moldova a continuat să fie adesea evidențiată de majoritatea scriitorilor în următorii 40 de ani. Andreas Wolf, sas ardelean şi medic la Curtea Moldovei, scria în 1805 că

> Educația şi instruirea sunt foarte neglijate în Moldova. La şcoala din Iaşi se predau cititul, scrisul, socotitul, greaca veche, latina şi

> teologia, dar cu toate astea abia de găseşti un elev care să poată explica mulţumitor un vechi autor clasic (Wolf, 1805, 1: 171).

Importanța acordată unor astfel de subiecte e dovedită de traducerea în franceză a acestui fragment privind cultura şi educația în *Annales de voyages* ale lui Malte-Brun (Wolf, 1809).

Scoțianul William Macmichael, care a călătorit prin Moldova şi Țara Românească în 1817, critica de asemenea superficialitatea procesului europenizării, observând că

> în timp ce boierii au adoptat viciile Europei civilizate, ei au progresat puțin sau deloc în privința îmbunătățirii societății civilizate. Sunt extrem de inculți, singura lor realizare părând să fie o oarecare uşurință în a vorbi franceza, care le asigură un loc de muncă celor câțiva refugiați ai acestei națiuni care s-au stabilit aici şi trăiesc predând în această limbă. Ne-am întâlnit şi cu câțiva nemți, printre alții şi cu doi medici din Hanovra, şi doi sau trei greci de pe insula Creta; aceştia din urmă predau greaca modernă, limba vorbită la curtea voievodului. Unul dintre aceşti cretani avea o tiparniță la Iaşi care tipărea exclusiv cărți de rugăciune greceşti; dar se părea că afacerea sa nu era prea înfloritoare, pentru că ne-a vorbit despre dorința sa puternică de a-şi revedea insula natală (Macmichael, 1819: 84).

Macmichael nu numai că aşteaptă de la străini semne ale dezvoltării culturale, ci şi subliniază natura nepotrivită a

influenței lor, deplângând contaminarea a ceea ce el vede ca fiind virtuțile Orientului. „Combinația dintre datina şi moravurile orientale şi europene” i se pare

> irezistibil de ridicolă. Boierul arată ca un mahomedan grav; dar vorbeşte-i şi, în loc de sunetele pompoase şi măreţe ale limbii turce, el îți va răspunde într-o franceză acceptabilă şi-ți va vorbi de romane, faraon şi whist (Macmichael, 1819: 83; *cf.* studiul special pe această temă al lui Djuvara, 1989).

Scriind cam în aceeaşi perioadă despre boierii din Bucureşti, Wilkinson schița un tablou destul de asemănător: confirma că „înclinația timpurie spre studiu şi literatură nu prea este încurajată” şi nu avea o părere prea bună despre poeții locali:

> Dacă unii sunt în stare să vorbească cu familiaritate, deşi nu perfect, despre unul sau doi autori antici ori renumiți sau să compună câteva versuri proaste care rimează, îşi arogă titlul de literați sau poeți şi sunt considerați de compatrioții lor ca fiind înzestrați cu o minte strălucită sau cu abilități superioare (Wilkinson, 1820: 129; *cf.* Hauterive, 1902: 371).

Evenimentele de la 1821 au marcat începutul unei serii de revolte, bătălii, masacre şi lupte diplomatice care au dus, zece ani mai târziu, la independența Greciei; ele au

dus, în mod firesc, şi la creşterea curiozității în privința Principatelor în majoritatea țărilor europene. Pentru satisfacerea interesului public, numeroase lucrări mai vechi au fost republicate sau traduse în acea perioadă[5]. Dar editorii şi comentatorii mai ascuțiți au sesizat transformarea petrecută în ultimii 20 de ani la nivelul moravurilor[6]. Alți observatori care au scris în jurul anului 1821 sesizau modificări similare şi în educația românilor.

François Recordon, care a fost profesor în Bucureşti în anii 1810 şi afişa în general vederi filoelenice, a consemnat numeroase semne ale influenței occidentale: folosirea generalizată a trăsurilor europene importate de la Viena; apariția bucătăriei franțuzeşti (cu efectele sale inerente asupra digestiei nobilimii); introducerea biliardului şi a jocurilor de cărți în rândul bărbaților tineri şi cântatul la pian în rândul fiicelor de boieri. Dar, în general, „instrucția nu şi-a revenit după perioada neagră începută înainte de sosirea domnitorilor greci" (Recordon, 1821: 105). Unii boieri au început să-şi trimită fiii la universități franceze, germane sau italiene; se fac eforturi pentru îmbunătățirea educației; dar tinerii încă sunt prea influențați de doicele lor țigănci şi sunt crescuți într-un mediu lipsit de disciplină. Orice dispoziție de a învăța poate fi alimentată fie prin vizionarea spectacolelor companiilor de teatru

germane sau italiene, care „furnizează un mijloc de a stârni emulația şi orientarea tinerilor către studiul literaturii, care a fost cu totul neglijat până acum”, fie prin faptul de a studia la Academia din Bucureşti, unde greci din păturile de jos iau „câteva cursuri care poartă numele de *belles-lettres* şi filosofie”, dar aceasta este atât de sfâşiată de intrigi academice şi politice meschine, încât tot personalul de predare a fost schimbat de patru ori în ultimii trei ani. Studenții petrec vreo 10-12 ani învățând greaca veche, dar unii dintre ei nu sunt în stare să scrie şi să citească în valahă; aceasta din urmă nu are ortografie fixă şi poate fi privită ca un dialect.

Un alt francez, Laurençon, care a lucrat şi el ca profesor particular în Bucureşti chiar în anii dinainte de 1821ź, a sesizat multe dintre aceste fenomene. În ciuda eforturilor sporadice ale unor domnitori şi mitropoliți de a introduce măsuri civilizatoare, „educația tinerilor bărbați e neglijată şi abia acum câțiva ani unele familii au început să-şi trimită copiii în străinătate la studii”. El a remarcat că rareori se întâmpla să vezi o carte în mâinile unui boier sau ale nevestei sale şi că distracția preferată a tinerilor era să scuipe în lac la Herăstrău, în afara Bucureştilor, şi să se minuneze de clipocelile pe care le produceau astfel (Laurençon, 1822: 29-37).

Laurençon nu trebuie confundat cu Langeron, generalul francez în armata rusă care a luptat în câteva campanii în Moldova şi Ţara Românească între anii 1790 şi 1820, deşi şi acesta din urmă a subliniat contrastul dintre bogăția naturală a provinciilor şi moravurile corupte ale clasei conducătoare, „ale cărei educație limitată şi autoritate precară nu presupun şi nici nu permit vreo dezvoltare intelectuală sau a unor talente” (Jurnal, în Hurmuzaki, *Documente*, supliment 1-iii: 82). Langeron a putut să observe în anii următori schimbări în comportamentul elitelor din Principate – în 1815, el a devenit guvernator al oraşului Odessa, de unde a efectuat mai multe vizite: în 1824 s-a lăudat cu faptul că „Petru cel Mare n-a schimbat fața Imperiului său mai repede decât a schimbat-o sosirea noastră pe cea a Moldovei” (*ibid*.: 79, n. 1). Dar, ca mulți dintre contemporani, a privit modernizarea obiceiurilor de la Iaşi şi Bucureşti ca fiind una fundamental superficială. Deşi mulți dintre nobili vorbeau acum franceza sau italiana cu o oarecare fluență, asta nu l-a făcut să creadă într-o reapariție a succeselor greceşti: „Aş vrea să pot contribui la oferirea libertății pe care unii dintre ei o merită, dar îi cunosc prea bine ca să pot spera la o regenerare completă” (*ibid.*: 74, n. 1).

Superficialitatea, necunoaşterea normelor societății, refuzul de a se considera egali în inteligență şi învățătură cu „celălalt” şi o proiecție mai generală a barbarismului pentru a putea delimita mai bine calitățile civilizației, toate acestea se regăsesc în aceste scrieri. Indiferent de calitățile lor, ele ne oferă în mod cert o privire asupra importanței diplomatice şi strategice a dezbaterilor despre cultură în regiune la vremea respectivă. Am arătat deja cum considerațiile culturale au afectat politica austriacă față de Principate în anii 1770. În 1788, când un nou război austro-ruso-otoman era în toi, Volney i-a sfătuit pe francezi să nu vină în ajutorul turcilor, pentru că

> țările pe care împăratul [Austriei] şi împărăteasa [Rusiei] le-ar putea obține sunt, în mare măsură, pustiite şi, cel mai probabil, vor deveni şi mai pustiite: o situație care face ca datoria oricărei guvernări bune să fie îndreptarea atenției mai mult către încurajarea agriculturii decât a artelor şi comerțului (Volney, 1788: 101; *cf.* Hauterive, 1902: 142-144, 188-190).

Iar în 1822 țarul Alexandru I şi-a explicat refuzul de a sprijini mişcarea de independență a Greciei susținând că „grecii sunt prea barbari ca să merite asta sau ca să nu abuzeze de asta” (în Georgescu, ed. 1962: 8)[8].

Alți scriitori au recunoscut potențialul Principatelor, dar întotdeauna numai dacă acolo va fi instalată o conducere înțeleaptă şi binevoitoare, bazată pe rațiune. Carra a apreciat că sub dominația Austriei sau Prusiei, în 20 de ani, Principatele „ar îmbogăți 200.000 de familii nenorocite, care altfel ar fi expuse lipsei de ocupație şi sărăciei", în vreme ce, pe de altă parte, „aceste două provincii pot constitui o nouă ramură a comerțului cu alte națiuni ale Europei"[9]. În ceea ce-l privea, Raicevich era convins că

> dacă soarta le-ar dărui un suveran drept, luminat şi omenos, în scurt timp ele ar suferi o transformare completă şi ar putea concura cu cele mai civilizate națiuni. Printre valahi, în ciuda circumstanțelor nefericite, poți găsi persoane bune şi merituoase. Printre moldoveni... există câțiva oameni excelenți care ar face o figură frumoasă în societățile civilizate (Raicevich, 1788: 262).

Atât el, cât şi alți observatori au notat numele şi realizările unui număr mic de persoane cu calități intelectuale excepționale care menținеau vie speranța în dezvoltarea regiunii[10].

Unii dintre observatori au văzut introducerea civilizației în Moldova şi Țara Românească ca pe un sprijin pentru extinderea granițelor comerciale şi geografice ale Europei.

Comentariile făcute de un ofițer englez, Wyburn, în jurul anului 1820 ilustrează gândirea unei generații întregi cu privire la expansiunea economică a Europei:

> Sub o administrare civilizată, acest râu [Oltul] ar putea deveni navigabil uşor şi cu bani puțini şi un drum plat, simplu pe malurile sale şi astfel despre Valahia s-ar putea spune (chiar şi cu aprobarea acestor confidenți ai dorințelor politice ale naturii) că aparține marii Familii Europene (Iorga, 1933a: 151; cu privire la autor, vezi Tappe, 1960b).

Astfel, exploatarea şi dezvoltarea Principatelor reprezentau o parte esențială din definiția procesului europenizării. Într-adevăr, se poate ca verbul englezesc „a europeniza" să fi fost creat pentru a descrie tocmai acest proces[11]. Era un loc bun pentru descărcarea produselor finisate, dar şi o piață pentru exportul ideilor[12].

Putem recunoaşte în aceste relatări o serie de teme şi idei care au devenit pilonii teoriilor privind identitatea şi dezvoltarea românească: pasivitatea, absența unei clase de mijloc, înapoierea, obscurantismul şi înstrăinarea față de Europa, nevoia unei elite intelectuale care să introducă guvernarea rațională şi să producă o transformare socială totală, importanța educației şi a culturii ştiințifice, nevoia dezvoltării limbii şi a caracterului național, lupta între

tradiție şi modernitate, între Est şi Vest (sau Nord şi Sud), un strat suprapus de administratori străini (greci) care exploatau țărănimea autohtonă (românească) în suferință, problema „formelor fără fond” şi posibilele direcții false în dezvoltare. S-a impus un stereotip care a presupus o carență şi a întărit această noțiune, transformând-o într-o caracteristică permanentă. Această concepție asupra perioadei a devenit dominantă, răspândindu-se în cărțile şcolare în limba română din secolul al XIX-lea (Lemny, 1985; M. Murgescu, 1999: 214-216).

În acord cu obiectivele mele, ceea ce este interesant în privința acestor reprezentări ale culturii române nu e faptul că ele sunt „negative” sau chiar „greşite”[13]. De asemenea, ar fi eronat să le descriu ca provenind din Europa de Vest, dat fiind că mai mulți dintre autorii citați au venit din medii est-europene germane (Born, Wolf), maghiare (Tott), sud-slave (Boscovich, Raicevich) sau chiar locale (Cantemir), în timp ce mulți dintre autorii francezi sau germani (de exemplu, Carra, Bawr, Campenhausen, Langeron, Richelieu) au lucrat în serviciul intereselor ruseşti, austriece sau otomane. Departe de a inventa Europa de Est, ei abia dacă foloseau termenul, iar descrierea lor drept colonialişti ar cere o definire adecvată a ceea ce însemna *aceasta*. În orice caz, ele sunt

importante, întrucât împreună formau principala idee publică despre Principate, împărtăşită de armenii din Veneția (de exemplu, Ingigian, 1928-1929), moldovenii din Viena (Balş, 1780) şi grecii din Bucureşti (Photeinos, în Kitromilides, 1992: 93), precum şi de reprezentanți ai „luminatei lumi occidentale". Nu se poate dovedi în fiecare caz că ideile privind înzestrarea culturală au influențat deciziile politice; dar, în mod cert, acestea au fost folosite pentru a le justifica (*cf.* Davison, 1963: 116). În termenii lui Katherine Verdery, proiecția „interstițială" a subiectului românesc „i-a prins pe creatorii acelei ideologii în valurile mai puternice ale reprezentărilor occidentale" (Verdery, 1988: 58; *cf.* Jensen, 1985: 69; Okey, 2001: 111). În secțiunea următoare, care analizează practicile culturale şi autoreprezentările principalilor actori locali, voi ilustra modurile în care acestea au implicat nu doar o absorbire pasivă, ci şi manipulări destul de sofisticate ale ideilor pe care europenii le aveau despre ei; în timp ce dezvoltarea conceptelor de scriere şi națiune în româneşte a reacționat, dar a şi interacționat cu aşteptările şi normele europene.

Note

1. Toate părțile evocau Europa. Revoluționarul grec Alexandru Ipsilanti şi-a început proclamația adresată populației din Moldova în martie 1821 invocând „Europa" care, „ațintindu-şi privirea asupra noastră, se miră de inerția noastră... Europa va admira valoarea noastră" (Clogg, ed. 1976: 201). Ambasadorul britanic la Constantinopol le-a spus boierilor munteni că „ochii întregii Europe urmăresc modul în care ei se vor comporta" (Strangford către Londonderry, 5 octombrie 1822, în Florescu, 1962: 319). Fără exagerare, mii de referințe similare în Droulia, 1974.
2. În ciuda interesului crescut din ultima vreme pentru reprezentările culturii balcanice în textele de călătorie europene, nimeni nu a încercat o analiză sistematică a imaginii culturii literare româneşti în scrierile europene ale acestei perioade după Isopescu, 1949. Isopescu, 1951, abordează perioada de după 1821. Coşeriu, 1981, se ocupă de interesul pentru limbaj.
3. Croly (1780-1860), teolog şi scriitor minor, a scris şi alte articole politice („Russia", aprilie 1826; „Greece", octombrie-decembrie 1826), dar şi ficțiune exotică (de exemplu, „The Antonias: a story of the South", noiembrie 1825; „The Carbonaro: a Sicilian story", septembrie 1826), precum şi jurnalism literar mai efemer şi rezumate istorice (identificate după Houghton, 1966, 1: 20; vezi şi DNB, 13: 135-136).
4. Pentru contextul politic al acestor comentarii despre despotism, vezi Kaiser, 2000. Despre despotismul fanariot în particular, vezi: Richet, 1969; Heitmann, 1986a: 251-257; Tolias, 1997; Isar, 1999: 195-261.

5. Carra a fost republicat în germană (1821); Raicevich, reeditat în italiană (1822) şi tradus în franceză în acelaşi an de N.M. Lejeune, fost profesor particular în Ţara Românească, care a adăugat note pe larg; Salaberry a refăcut partea relevantă a lucrării sale din 1799 ca *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, adăugând câteva note; Wilkinson a fost tradus în franceză (1821, reed. 1824 şi 1831), precum şi în italiană (1821), deşi a trebuit să aştepte următoarea revoluţie (1849) până să apară în germană.

6. Lucrarea lui Salaberry din 1821 a fost criticată pentru că nu mai era actuală (de către Laurençon, 1822: v); Lejeune, cel care l-a tradus pe Raicevich, a observat că obiceiurile se schimbaseră complet faţă de anii 1780. *Voyage en Valachie et en Moldavie*, traducător N.M. Lejeune, Paris, 1822: 144, n. 1.

7. Domnul Ţării Româneşti i-a acordat un permis în octombrie 1820 (Urechia, *IR*, 12: 92-93).

8. Două memorii mai timpurii prezentate ţarului la începutul domniei sale puneau problema independenţei Balcanilor în aceiaşi termeni: Czartoryski, 1803, şi Sainte-Aulaire, 1807: 74: „Sub influenţa unei religii mai bine inoculate, mai morale şi mai puţin superstiţioase şi sub o autoritate nobilă, dreaptă şi paternă, moldovenii şi muntenii ar deveni o naţiune demnă de toată stima. Se vorbeşte aşadar despre constituirea unui guvern naţional în aceste ţări, dar nivelul lor de civilizaţie a fost luat oare în considerare?". Pippidi, 1988a, înregistrează opiniile comparabile ale altor doi francezi în serviciul Rusiei la acea vreme, ducele de Richelieu şi Jean-François de La Harpe.

9. Carra, 1777: 221-223; *cf.* Habesci, 1784: 201; Thornton, 1807, 2: 378; Wilkinson, 1820: 187-197; Waddington, 1829: 25-30. Eton,

1798, a fost unul dintre puținii autori britanici care a militat pentru o stăpânire rusă.

10. Raicevich, 1788 (familiile Balş, Rosetti, Cantacuzino în Moldova); Bentham, 1971: 438 (familiile „Constati" şi Cantacuzino în Țara Românească); Carra, 1777: 211-213 („Theodorati" [?Theotokis], Saul, Bogdan în Moldova; Nikolae Caragea în Țara Românească); Salaberry, 1799: 115, 122, 124 (Ştirbei, Cantacuzino şi Câmpineanu în Țara Românească); pentru Moldova, vezi în special Wolf, 1805, 2: 267-286.

11. Astfel de afirmații sunt rareori incontestabile, dar vezi cum foloseşte Jeremy Bentham termenul „europenizat" în 1786 (în sintagma „doi boieri europenizați", Bentham, 1971: 438). *Oxford English Dictionary* nu menționează nicio utilizare a termenului înainte de 1854. Despre expansiunea la nivel mental şi economic a „Europei" spre Est în secolul al XVIII-lea, vezi Chaunu, 1993: 47-67, care citează mirarea lui Montesquieu la Viena în anii 1730, când a auzit de planurile de construire a unui drum spre Bucureşti.

12. Carra a sugerat că „înclinația către autorii francezi ar reprezenta astăzi un bun obiect de exploatare comercială în aceste țări" (1777: 219). Într-un memorandum prezentat ministrului de Externe francez în 1782, el a propus importarea de „fier, bijuterii ieftine, ceasuri de perete şi de mână, şnururi de aur pentru îmbăcămintea feminină, oglinzi, semințe de grădină, cărți în *franceză, greacă şi latină*, mobilă de birou, precum şi birouri de scris, mese, bufete şi cufere, tapet colorat, hârtie de scris, postavuri groase roşii, maro, verzi şi de alte culori [în afară de albastru, de care aveau deja], flori artificiale, picturi ieftine, tipărituri, instrumente necesare în matematică şi fizică, puşti de

vânătoare, pistoale, potcoave, gemuri, lichioruri, porțelanuri obişnuite şi lucioase, trăsuri şi alte câteva lucruri". Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I-ii: 15 (sublinierea mea).

13. Puteau fi cel puțin trei moduri de a greşi: a) „lipsă de acuratețe"; b) „nereprezentativitate"; c) „lipsă de conformitate cu perspectiva noastră actuală". Tratez la modul serios conținutul empiric, încercând mai degrabă să explic decât să condamn epistemologia (şi politicile) care l-au produs.

4

Scrisul şi ştiința de carte

Nu toți intelectualii români ignorau procesele evidențiate de observatorii străini. Într-adevăr, pentru o teorie a literaturii, modernității şi naționalismului nici măcar nu avem nevoie de perspectiva analitică a teoriilor academice moderne: scriind în Țara Românească în 1778, pentru episcopul Chesarie de Râmnic era destul de evident că o cultură scrisă comună era o componentă fundamentală a națiunii moderne:

> Trei Epohas, adecă Veacuri însemnate au avut Țara Rumânească. Un Veac au fost întru carele s-au luptat cu războae, altul întru carele s-au început zidirea mănăstirilor celor domneşti, altul întru carele s-au început tâlmăcirea cărților dupre slovenie pe Limba Rumânească... Fără nicio sfială pociu numi epohi alu patrule, adecă veacu însemnatu, veaculu de acumu alu Țării Româneşti,

> care l-au făcutu însemnatu şi în vremile cele viitoare pomenitu Domnia pre luminatului nostru Domnu Alexandru Ypsilantu Voevodu, căci numai în zilele Măriei sale s-au învrednicitu ţara a căştiga în scrisu dela pre puternica înpărăţie aşezământuri pentru a sa oblăduire (Mineul pentru Noiembrie [1778], în *BRV*, 2: 227).

Până în anii 1820 se răspândise ideea că tipăriturile reprezintă o activitate care favorizează formarea unei identităţi naţionale. Un proiect de reformă din Moldova prezentat consulului rus în 1822 propunea „o tipografie publică în limba patriei, [...] pentru tot felul de cărţi care ar putea fi trebuincioase şi care să nu fie închisă fără motiv", în vreme ce în 1826 Dinicu Golescu scria că „tipografia e în folosul omenirii şi principalul instrument în răspândirea culturii printre naţii" (aceste exemple, alături de altele, în Marino, 1980).

Cei care au publicat primele ziare erau la fel de convinşi de influenţa publicaţiilor lor asupra spiritului naţional. Gheorghe Asachi, editorul *Albinei Româneşti* (1829-1849) în Moldova, îşi descria gazeta ca fiind „o metodă practică de cultivare a naţiei" (Asachi, *Opere*, 2: 466). Omologul său din Ţara Românească, Ion Heliade Rădulescu, care a scos *Curierul românesc* (1829-1848), credea că „fără cărţi naţionale, fără literatura naţională nu poate exista nici patrie, nici patriotism, nici naţionalitate"

(Heliade, 1939-1943, 2: 43). La fel credea şi Zaharia Carcalechi, editorul primului periodic în limba română din Monarhia Habsburgică (*Biblioteca Românească*, 1821, 1829-1834): „Toate neamurile cele luminate au aflat cum că a scrie cărți, şi acelea de a le împărtăşi oamenilor săi, este cea mai încuviințată mijlocie de a lumina noroadele" (Petrescu, ed. 1967: 67).

Nu e aşadar greu de găsit afirmări care să arate credința în efectele salutare ale producției literare asupra conştiinței naționale. Şi totuşi, nu ar trebui să confundăm simpla recomandare de cărți şi ziare cu dovada că ele operau ca un factor real. Teoria culturii tipărite era ea însăşi parte a mitului național, care era întreținut de (dar nu se trăgea din) aşteptările opiniei politice din Europa.

Evident, o ideologie sau o mentalitate e mult mai greu de diseminat şi de cultivat prin tipărituri dacă publicul-țintă e în mare parte analfabet. O broşură a unui ziar susținea în 1829 că „beneficiile unei *Gazette* sunt generale şi se adresează fără discriminare tuturor claselor de oameni" (*Curierul românesc*, 1 aprilie 1829, în Petrescu, ed. 1967: 90), dar acest lucru nu prea era cu putință la momentul în care a fost scrisă.

Nu se găsesc anchete oficiale cu privire la alfabetizarea din Principate înainte de a doua jumătate a secolului al

XIX-lea. În primele care există, Principatele apar ca unele dintre cele mai puțin alfabetizate regiuni din Europa (Retegan, 1969). La începutul secolului XX, analfabetismul în Vechiul Regat era estimat la aproximativ 87% într-o lucrare a propagandei oficiale (Pippidi, 1989: 213). Statisticile oficiale acceptă, în linii mari, această estimare: analfabetismul în mediul rural era evaluat la 85% în 1899 (Hitchins, 1994: 171). Aşadar, o proporție mai mică de oameni puteau citi în 1900 decât în alte părți ale Europei Occidentale în 1500. România se compara mai degrabă cu populațiile din Orientul Mijlociu decât cu cele din Europa Centrală[1].

Pentru perioada dinainte de această dată, rata analfabetismului trebuie să fi fost şi mai mare. Un istoric a lansat cifra simbolică de 8% ca o estimare pentru grupurile urbane şi elitiste din secolul al XVIII-lea ca proporție din totalul populației (D. Barbu, 1991); altul consideră că aceasta ar putea fi o supraestimare (B. Murgescu, 1998b: 86). Poate că mai folositoare decât numerele sunt nişte idei orientative despre cum considerau actorii de la începutul secolului al XVIII-lea că stăteau lucrurile. În 1834, 1.400 de adulți tineri şi sănătoşi de sex masculin au fost recrutați în proaspăt reînființata oaste muntească. Despre 120, adică

aproximativ 8,5%, se spunea că ştiau să citească (după cum relata Bois-le-Comte, Hurmuzaki, *Documente*, 17: 353). Nouă ani mai târziu, Petrache Poenaru, directorul Eforiei Şcolilor din Ţara Românească şi editorul primei gazete pentru locuitorii din mediul rural ai acestei provincii, *Învăţătorul satului*, estima că „în fiecare sat există cel puţin cinci sau şase oameni care ştiu să citească, dacă nu mai mulţi" (Berindei, 1986: 155). Colegul lui Poenaru, Ion Genilie, profesor de geografie şi jurnalist bucureştean, estima că populaţia ştiutoare de carte din Ţara Românească era de aproximativ 10.000 de indivizi (Genilie, 1837-1838). În aprilie 1848, un profesor din judeţul Muscel, Ţara Românească, făcea o evaluare mai pesimistă, scriind într-un raport de examinare că „acum câţiva ani, cu greu găseai un om la trei sau patru sate cu ştiinţă de carte" (Iscru, 1975: 168).

În relatările despre Principate erau adesea menţionate educaţia precară a clericilor şi surprinderea că preoţii erau de multe ori foarte asemănători cu ţăranii printre care locuiau[2]. O astfel de interpretare a faptelor a fost contestată (de Angelomatis-Tsougarakis, 1990: 118-145, de exemplu), iar unii autori chiar au menţionat că educaţia preoţilor includea de obicei cititul şi scrisul. Consulul austriac Raicevich scria (1788: 242-243) că

„învățătura unui preot consta într-o abilitate de a citi şi de a cânta la un nivel mediocru în limba maternă”. Din moment ce Raicevich petrecuse 10 ani în Principate, am putea fi înclinați să preferăm mărturia sa comentariului făcut de un călător aflat în trecere precum Walsh (1828: 264), şi anume că „clericii lor sunt extrem de inculți, puțini dintre ei ştiind să citească sau să scrie”. Totuşi, primul nu făcea o observație empirică, ci mai degrabă recicla o remarcă ce circulase pe parcursul secolului al XVIII-lea[3]. Izvoarele interne ar susține mai curând mărturia lui Walsh. În anii 1820, numeroşi preoți erau hirotoniți „fără să aibă ştiință de carte şi fără ca aceasta să fie necesară” (Tomescu, 1927: 24-27 şi 173-176; Furtună, 1915). Problema numărului prea mare de preoți i-a preocupat pe mai mulți domni şi mitropoliți, care au încercat să limiteze hirotonirea la cei ce puteau să citească sau să scrie (Zub, 1991: 137; D. Barbu, 2000b: 111-114). Măsuri prin care preoții din Țara Românească erau obligați să învețe pe de rost cel puțin Sfintele Taine apar încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Printr-un decret al domnitorului Caragea din decembrie 1817, preoții trebuiau să urmeze cel puțin şase luni de şcoală înainte de hirotonire (Bogdan-Duică şi Popa-Lisseanu, ed. 1924: 206-209). Dar, după cum relata un martor, „această prevedere

era uneori respectată, alteori nu", iar „preoții sunt aleşi numai din rândul populației needucate" (Fotino [1818], 3: 205). În Moldova, aceste obligații se aplicau din anii 1730 (BRV, 2: 36). Domnitorii de mai târziu se plângeau în mod frecvent de lipsa de educație în rândul clericilor (Xenopol şi Erbiceanu, 1885: 125; *cf.* Erbiceanu 1899, 43-50). Regulamentele Organice au încercat să impună educația tuturor preoților, dar acest lucru nu era posibil şi a fost nevoie de prevederi care să permită hirotonirea de clerici analfabeți (Mosor, 1971; Waldman, 1971: 185-186). În unele situații, preoții primeau chiar atestate tipărite care să confirme hirotonirea lor, pe care le purtau cu ei – dar aceasta nu era o dovadă în sine că ştiau să citească sau să scrie (Furtună, 1915: 160; Ionaşcu, 1937: xix-xx). Că scrisul nu era obligatoriu sau ceva obişnuit printre preoți e dovedit, în plus, de faptul că multe biserici ridicate în secolul al XVIII-lea în Moldova şi Țara Românească nu aveau pisanie sau o inscripție scrisă care să consemneze circumstanțele construirii lor (Puşcaşu, 2001: 189). Unele glume populare culese mai târziu, în anii 1880, confirmă faptul că imaginea preotului care nu ştie să citească le era familiară atât localnicilor, cât şi străinilor:

> Preotul: Oameni buni, ştiți ce se află în această carte?
> Oamenii: Nu ştim, părinte!

Preotul: Nici eu.

Sau:

Preotul: Oameni buni, ştiţi ce se află în această carte?
Oamenii: Ştim, părinte!
Preotul: În cazul ăsta, nu mai am ce să vă spun (Teodorescu [1885], 1: 237-238).

Pe de altă parte, putem aprecia fără teamă că în anii 1820 toţi domnitorii şi deţinătorii de posturi ministeriale ştiau să scrie şi să citească. Călătorul Thornton observa că din cancelaria domnească făceau parte „un număr mare de funcţionari subalterni care erau folosiţi la redactarea de scrisori oficiale şi de felicitare pentru oficialii din principat şi din provinciile vecine" (Thornton, 1807, 2: 344-345). Chiar şi femeile începeau să fie educate. În 1777, Carra scria că se îndoia că în Principate ar exista măcar o femeie care să ştie să citească şi să scrie: totuşi, afirmaţia lui a fost dezminţită categoric de un boier local într-o broşură tipărită într-o franceză acceptabilă la Viena (Saul, 1779: 57). Ceva mai târziu, Madame Reinhard, soţia consulului francez la Iaşi în 1806, a observat o înclinaţie către lectură printre nevestele boierilor moldoveni şi a scris despre soţia domnitorului că „se exprimă fluent în franceză şi cunoaşte

literatura noastră” (Reinhard, 1900: 208; despre educația femeilor în general, vezi Jianu, 2003). În sine, asta era ceva: o elită cultă se afla la putere de ceva mai multă vreme decât, să spunem, în Serbia învecinată, unde mulți dintre cei mai în vârstă instigatori ai Revoluției din 1804 erau analfabeți, la fel cum era şi conducătorul țării până în 1838, prințul Miloş Obrenovici (Wilson, 1970: 42, 55).

În orice caz, distincția între ştiutori şi neştiutori de carte nu corespunde în niciun caz cu precizie celei între elită şi mase înainte de jumătatea secolului al XIX-lea. În general, decizia de a te educa sau de a-ți educa copiii depindea foarte mult de individ şi nu trebuie să fie asociată în mod automat cu un rang social înalt sau să reprezinte o condiție *sine qua non* pentru dobândirea lui (*cf.* Tóth, 1989, despre Ungaria). Era posibil şi pentru boiernaşii care formau baza socială a administrației provinciale să ocupe poziții de putere în județe fără să ştie să scrie sau să citească. Constantin „Dincă” Brătianu (cca 1795-1844), tatăl ilustrului prim-ministru liberal Ion C. Brătianu, „fără să ştie să scrie sau să citească, abia fiind în stare să se iscălească”, a fost ales judecător şi prefect al județului Argeş în 1835 (Stan, 1993: 12). Pe de altă parte, chiar şi înainte de 1821, unele dintre funcțiile importante din Principate erau acordate unor oameni cu realizări

specific intelectuale, care se dovediseră utili domnitorului într-un fel sau altul, de multe ori venind cu el de la Constantinopol. Fanarioții înşişi puteau fi văzuți într-un anumit sens ca o castă intelectuală: rolul important pe care-l jucau – acela de a culege informații pentru Poartă – îi punea în contact cu ideile europene (Filitti, 1901; Iorga, 1924: 20-28). Liderul revoluției de la 1821 din Țara Românească, Tudor Vladimirescu (cca 1780-1821), țăran oltean şi soldat ce avea să fie promovat mai târziu în rândul micii nobilimi, ştia să scrie şi să citească bine şi e posibil să fi fost familiarizat cu cărțile şi ziarele de la Viena (Iorga, 1914-1915).

La începutul secolului al XIX-lea, majoritatea satelor din Principate nu aveau de obicei contacte la nivel personal cu administrația centrală a țării, ci prin reprezentanți, precum şi prin funcționari locali (Stahl, 1980: 109-110). Într-un ghid pentru scrierea de scrisori, păstrat în manuscris, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, sunt notate formulele pe care să le folosească funcționarii pentru mai multe feluri de scrisori (*CMR*, 2: 292). Un astfel de post de funcționar ar putea fi primul pas spre o ambiție literară: tatăl (născut la 1812) al marelui poet Mihai Eminescu a avut diverse slujbe de acest fel. În mod similar, tatăl imigrant (născut pe la 1825) al

dramaturgului Ion Luca Caragiale a obținut, datorită educației sale, un post de administrator de averi mănăstireşti, ajungând ulterior magistrat. Şi cei doi scriitori au avut ei înşişi slujbe de copişti la începuturile carierei lor (Călinescu, 1966, capitolul 1). În realitate, acesta era sensul primar al cuvântului „scriitor" în cultura română veche, unde scriitorul se bucura de extrem de puțin prestigiu social.

Dar, deşi o asemenea mişcare socială ascendentă prin accesul la învățătură poate să fi fost surprinzător de comună cu mult înainte de 1830, acest lucru în sine nu putea garanta o circulație a ideilor scrise la nivel național. Acei țărani liberi, mercenari sau negustori care reuşiseră îşi ascundeau originea țărănească în noul mediu şi-i disprețuiau pe cei din rândul cărora proveneau. Se prea poate ca ştiința de carte să-i fi făcut pe oameni să urce pe scara socială, dar de aici nu rezultă că această ştiință se distribuie şi la nivelurile de mai jos.

Totuşi, nu trebuie să presupunem că sătenii nu erau deloc afectați de cuvântul scris. Multe lucrări scrise erau citite cu voce tare în fața unui număr mare de oameni şi răspândite astfel mai mult decât ne-ar da de înțeles orice statistică privind alfabetizarea. Acest lucru este adevărat în special pentru textele religioase, precum liturghia şi

slujbele (Duțu, 1997: 27-30). Dar afirmația este valabilă şi în cazul cântecelor şi al literaturii populare. Există exemple de aristocrați colecționari de literatură „orală” ce scriau cântece şi poezii care în primă instanță fuseseră diseminate prin tipărituri (Duțu, 1985). În anii 1840, cunoscutul scriitor Anton Pann a inclus într-o colecție de poezii „de la lume adunate” o traducere din Lamartine a poetului „foarte cultivat” C.A. Rosetti (Bucur, 1970: 27). Cântecele populare culese la sud de Dunăre în secolul al XIX-lea conțineau motive care se regăseau în cronici scrise cu mult înainte, sugerând o interacțiune suplimentară – deşi e greu de specificat de ce tip anume era aceasta (Velculescu, 1978, 1980).

Depindem de cuvântul (tipărit) al intelectualilor pentru majoritatea acestor mărturii fragmentare. Ele nu pot fi întru totul ignorate: sau cel puțin e important să conchidem că satele nu erau ermetic izolate în fața influenței exterioare sau a elitei – un mit des întâlnit, dar neverosimil din punct de vedere sociologic, aşa cum au arătat Jack Goody şi alții (Goody, ed. 1969: 5-9). Acolo unde cititul era o activitate colectivă şi în comunitățile în care informația circula în mod obişnuit, ideea lui Poenaru că, prin intermediul a cinci sau şase oameni ştiutori de carte în fiecare sat, acesta putea să ajungă la o populație

mult mai largă nu era cu totul iluzorie. Raritatea cărților, combinată cu dificultatea accesării lor, însemna că, într-un fel, comunitățile rurale ar fi ținte predilecte pentru inculcarea ideilor noi şi străine.

Note

1. La sfârşitul secolului al XVI-lea, aproximativ 20% dintre țăranii din Narbonne şi împrejurimile sale rurale aveau ştiință de carte. La fel, aproximativ 20% dintre martorii (dar foarte puțini dintre ei țărani) citați în fața consistoriului din Durham în jurul anului 1570: Burke, 1994: 251. Statistici pentru Orientul Mijlociu în Findley, 1989: 136-137.
2. Sulzer, 1782, 2: 350; Hauterive, 1902: 156-158; Reinhard, 1900: 197-198; Campenhausen, 1808: 98, 119; Wilkinson, 1820: 151, 167-168 („Majoritatea nu pot să citească sau să scrie"); Colson, 1839: 162-163; Kotzebue, 1844: 69. E important să reținem că „analfabet" nu însemna a nu şti să citeşti sau să scrii, ci a nu avea cunoştințe de latină sau a fi ignorant într-un sens mai general (vezi Houston, 2002: 4; Bartchik, 2003).
3. *Cf.* Griselini, 1780: 200 (despre românii din Banat): „Această ignoranță îşi are originea în cea a popilor lor, cunoştințele celor mai mulți dintre ei reducându-se doar la a şti să citească şi să cânte"; Büsching, 1754, 1: 1014 (despre cei din Transilvania): „Calitățile spirituale ale valahilor nu merg mai departe de faptul că pot citi şi cânta bine"; ofițerul austriac Friedrich Schwanz von Springfels (despre cei din Oltenia, cca 1720): „Întreaga lor cunoaştere nu stă în altceva decât în a citi şi a scrie puțin cu litere

valahe în limba iliră, din care adesea nu înțeleg aproape niciun cuvânt". Hurmuzaki, *Documente*, 10-i: 636.

5
Educația şi sfera publică

Educația formală în Principate intra, cel puțin la nivel instituțional, în competența Bisericii Ortodoxe. Aparent, scopurile declarate ale învățământului erau legate de slujirea credinței şi de extinderea binefacerilor ei asupra comunității religioase, care, în lumea otomană, reprezenta în orice caz cadrul în care bunăstarea educațională şi socială era circumscrisă şi finanțată. Un hrisov din 1758 emis de domnitorul Moldovei compara şcolarizarea cu „o fântână din care mulțimea poate sorbi suficientă învățătură şi înțelepciune, învățătură care-l face pe orice om să-l cunoască pe Dumnezeu" (Grigore al II-lea Ghica, Hrisovul pentru şcoli, 25 decembrie 1748, *Uricariul*, 1: 58-59). În prefața unei ediții de texte apostolice din 1774 se recunoştea că „toată lucrare bună şi de folosu ce se face de oameni iaşte bine plăcută lui Dumnezeu", dar se evidenția faptul că „mai vârtosu iaşte ceia ce se face spre cinste şi lauda şi spre adaogire propoveduirii cuvântului celui adevăratu şi spre lauda Sfintei Biserici" (*BRV*, 2: 204). Dorința de a învăța era asemănată cu o profesiune

de credință: „fieşte care dreptu credinciosu voiaşte ca să-şi lumineze cugetu inimii lui şi a fiiloru lui cu învățătura şi cu ştiința” (*BRV*, 2: 220). Unii domnitori susțineau că educația este o îndatorire publică, cum apare într-o declarație a lui Constantin Ipsilanti, domn al Țării Româneşti în 1804, conform căreia „cu deosebire au datorie Domnii şi stăpânitorii ce au câştigat de la Dumnezeu putere şi oblăduire a se osârdui spre întărirea şi întemeierea lor pentru folosul ce am zis, ca nesce pricinuitoare binelui obştei” (Urechia, *IR*, 8: 443). În orice caz, prestigiul tradiției prevala în general asupra modelelor de acțiune individuală, până acolo încât aluziile la Vechiul Testament erau adesea preferate referințelor la învățăturile lui Hristos: atât domnii fanarioți, în hrisoavele lor privind întemeierea de şcoli, cât şi solomonarii sau înțelepții din sate invocau acelaşi sfânt pentru învățătura lor: acesta nu era nimeni altul decât regele Solomon[1].

Principalele instituții educaționale din Principate erau aşa-numitele Academii Domneşti, care fuseseră înființate la Bucureşti şi Iaşi la sfârşitul secolului al XVII-lea şi respectiv începutul secolului al XVIII-lea[2]. De fapt, termenul „aşa-numitele” e greşit folosit, căci acestea rareori erau numite academii în documentele vremii înainte de reformele din anii 1760 şi 1770, iar după aceea

doar ocazional[3]. Informaţiile despre activitatea lor în primele şapte decenii ale secolului al XVIII-lea sunt câteodată sumare. Se aflau sub controlul domnului şi uneori erau finanţate prin taxe impuse preoţimii şi boierimii, alteori din visteria domnească (*AR*, 1: 231-233). Şi-au schimbat de mai multe ori sediul din mănăstiri locale în clădiri care le erau special destinate şi viceversa. Căutau să continue tradiţiile bizantine ale învăţării, cu accent pe textele clasice şi pe filosofia aristotelică. Textele teologice erau folosite pentru studiu, dar nu reprezentau o parte distinctă în programa de învăţământ. Limba de predare era greaca veche, deşi se studiau şi alte limbi (pentru un studiu privind învăţământul la Bucureşti, vezi Cronţ, 1966).

Nu doar străinii criticau carenţele instituţiilor educaţionale din Principate. Un cronicar care scria în anii 1730 aprecia că „nu exista ţară cu o educaţie mai proastă ca Moldova" (*Cronicele României*, 3: 168). În 1746, domnitorul Ţării Româneşti, Constantin Mavrocordat, de teamă „să nu rămână de tot în prăpăstia neînvăţăturii şi să fie mai jos decât alte neamuri, dupe împrejurul ţării noastre", le-a poruncit boierilor să înveţe să citească şi să scrie în limba greacă dacă doreau să dobândească un loc la curte (Iorga, 1932: 66-67). 20 de ani mai târziu, Grigorie

Ghica al Moldovei compara „starea cea luminoasă şi vestită a neamului nostru cu starea aceasta ce să află acum, într atâta ticăloşită stare şi vrednică de lacrimi a neînvățăturii” (Iorga, 1932: 84). În 1766, el a reorganizat şcoala de la Iaşi şi a ridicat o clădire special pentru aceasta (hrisoave în *Uricariul*, 14: 186-192 şi 7: 52-54). Ghica a sprijinit câțiva cărturari greci orientați spre gândirea occidentală – Eugenios Voulgaris, Nikiphoros Theotokis, Iosipos Moisiodax – care citiseră şi traduseseră sau adaptaseră scrieri de Locke, Muratori, Wolff şi alți autori iluminişti (Batalden, 1982: 13-23; Kitromilides, 1992: 51-63). Această reuniune de spirite luminate n-a durat mult. În anii 1770, Voulgaris şi Theotokis au plecat în Rusia ca să urmeze cariere ecleziastice, în timp ce Moisiodax s-a mutat la Bucureşti. Acest efort de a înființa o „academie mare, asemenea celor din Europa”, a fost rememorat 45 de ani mai târziu de Veniamin Costachi, mitropolitul Moldovei, care i-a tradus în româneşte pe Theotokis şi Voulgaris (*BRV*, 3: 38). Reforme similare au fost inițiate în Bucureşti zece ani mai târziu de Alexandru Ipsilanti, dar nici acestea nu au avut mai mult succes pe termen lung (hrisovul lui Ipsilanti din 1776 în Hurmuzaki, *Documente*, 14-ii: 1271-1275).

Observațiile făcute de mitropolitul Moldovei, Iacov Stamati, într-o relatare de la 1800 despre Academia de la Iaşi reprezintă atât o critică a vechiului sistem, cât şi o afirmare a unor idei noi. Stamati a avut cuvinte grele la adresa pretinsului enciclopedism al cadrului de studiu neobizantin, cu ale sale „technologhiceşti bârfeli". El credea că o limbă ar trebui învățată „nu cuvânt cu cuvânt, după vechiul obicei, ci concept cu concept":

> Când învățăm ne dezvoltăm plecând de la cunoscut către necunoscut, dar nu în întuneric de la necunoscut către necunoscut, aşa cum se preda până acum în şcoli... să învățăm pe de rost, ca papagalii, neştiind şi neînțelegând nimic din ceea ce e predat; asta a făcut ca elevii să piardă zece sau douăzeci de ani învățând gramatică, în timp ce națiile Europei învață această limbă [greaca veche]... mai uşor decât noi, deşi le este străină.

Mai mult, străvechea funcție religioasă a educației era pusă sub semnul întrebării: şcoala „e un loc... unde un copil, mergând des, învață să-şi însuşească învățăturile, care cuprind nu doar a învăța frica de Dumnezeu şi dogmele credinței ortodoxe, ci şi cum să se facă util patriei". În susținerea acestor opinii, Stamati a invocat nu doar autoritatea lui Cicero, ci şi pe aceea a profesorilor de la Universitatea din Göttingen. Totuşi, Stamati susținea în

continuare că greaca era singura limbă adecvată pentru educația filosofică (text în Enescu, 1971: 201-203)[4].

Este evidentă aici influența lui Condillac şi a pedagogiei europene moderne, îndeosebi ideea de a-i ghida pe elevi din observație în observație, de la cunoscut spre necunoscut (în locul inoculării, prin învățare pe de rost, a principiilor generale, care implicau o serie de observații pe care ei nu avuseseră ocazia să le facă). Profesori de la Bucureşti şi Iaşi i-au tradus în limba greacă pe Condillac şi Francesco Soave, cel care i-a adaptat textele în italiană, şi au predat din adaptări în manuscris ale lucrărilor sale, iar urme ale acestei concepții absolut noi a educației pot fi găsite în literatura educațională românească publicată de-a lungul secolului al XIX-lea (Condillac, 1798: iii-v; Camariano-Cioran, 1974: 201-203, 438-444, 621-622; Popovici, 1977: 20-22)[5]. În anii 1810, numărul elevilor de la Academia din Bucureşti trecea de 200, dar programa era incoerentă, prestigiul social era scăzut şi întreruperile frecvente (Recordon, 1821).

Domnitorii înşişi puneau preț pe educația particulară şi aveau numeroşi profesori de limbi străine şi secretari care lucrau pentru ei, un model care a fost preluat apoi de boieri. Mulți dintre aceşti secretari, doctori şi profesori erau angajați pe posturi politice şi aveau legături cu

reprezentanții diplomatici occidentali în Constantinopol (Eliade, 1898: 137-171; Iorga, 1918: 83-119; Pippidi, 1980: 237-252; Berindei, 1989; Brătescu, 1991). Unii dintre primii profesori francezi lucrau în internate al căror obiectiv major era predarea limbii greceşti (Cartojan, 1929: 68; câteva contracte în Hurmuzaki, *Documente*, 10: 554-555, şi Supliment 1, 2: 98; Bulat, 1936). La începutul secolului al XIX-lea, o parte a nobilimii de provincie din Țara Românească a profitat de proximitatea geografică față de oraşele transilvănene Hermannstadt [Sibiu, n.tr.] şi Kronstadt [Braşov, n.tr.] pentru a-şi trimite copiii să învețe la gimnaziile catolice şi luterane de acolo, în vreme ce unii boieri din Moldova mergeau deja şi mai departe, la Viena şi, în unul sau două cazuri, chiar la Paris (Iorga, 1906-1907; Iorga, 1914-1915: 137; Iorga, 1933b). În Iaşi, un singur boier putea să angajeze mai mulți profesori, pentru educația în particular a copiilor săi şi a rudelor sale, decât erau prezenți în Academie (Enescu, 1966: 129). Puterea boierilor de a oferi propriilor copii o educație privată la standarde înalte poate fi ilustrată prin cazul moldoveanului Scarlat Sturdza (cca 1750-1814), care a emigrat în Rusia cu copiii săi în 1792: orizonturile intelectuale ale familiei i-au uimit pe contemporanii moscoviți (Ghervas, 1999: 16). De asemenea, un rus care

se afla în vizită la Iaşi în 1829, Mihailovski-Danilevski, a observat că educația boierilor moldoveni era în unele cazuri „superioară celei a nobilimii noastre ruse” (Bezviconi, ed. 1947: 266). Preceptorii francezi care veneau nu erau întotdeauna tratați cu respectul pe care considerau că-l merită: s-ar putea ca boierii care-i angajau să fi simțit nevoia de a-şi însuşi limbile şi cultura vestică, dar nu făceau concesii sociale celor care-i învățau. În 1804, un anume „Pavillon Bonnet” se plângea că angajatorul său, marele ban Costache Ghica, l-a cazat foarte prost („dulap găurit în toate părțile”, „uşa care era fără cheie”, „i-au ros şoarecii pânzeturile”) şi a refuzat să-l lase să-şi câştige traiul învățând şi odraslele altor boieri (Urechia, *IR*, 8: 456-468). În 1817, în Iaşi, un alt preceptor, Bacheville, a fost batjocorit de gărzile albaneze ale angajatorului său, iar paharul de vin i-a fost luat de la masă (Bacheville, Bacheville, 1822: 212-217).

Înainte de 1800, în Principate existau şi alte şcoli cu predare în limba română, dar erau mai degrabă cazuri izolate şi nu se bucurau de prestigiu (Anton, 1999). La Academia din Iaşi se luaseră, se pare, dispoziții şi pentru predarea limbii române (numită „moldovenească”), dar se cunosc puține detalii în afara celor din hrisoavele domneşti (Iorga, 1932: 55, 60-62; *cf. Uricariul*, 2: 51-67; 3:

22-30; 10: 451). Ne putem face o idee despre importanța relativă a diverselor limbi străine după salariile lunare pe care le primeau profesorii de la şcoala din Iaşi în 1748: 360 de lei pentru greaca veche, 120 pentru greaca modernă, 130 pentru slavonă şi 100 de lei pentru limba română (*Uricariul*, 1: 61; *cf.* Iorga, 1932: 61).

Pe la unele biserici erau preoți sau scribi care dădeau lecții primare de citit şi scris: un studiu foarte detaliat despre Țara Românească a scos la iveală un total de 39 de şcoli orăşeneşti (dintre care 10 pe lângă biserici) şi 33 de şcoli săteşti (24 ale unor biserici şi mănăstiri, iar 9 în sate) (Pârnuță 1971; *cf.* rezumatul – şi reținerile – lui Cornea, 1989: 313). În Moldova existau câteva şcoli în oraşe şi mănăstiri, dar foarte rar în mediul rural (*Istoria învățământului*, 1983, 1: 248-255). O şcoală ridicată într-un sat de Alexandru Calimah, fost mare vornic al Moldovei, i-a adus acestuia scutiri de la plata taxelor pe distileriile de alcool, nu doar pe moşia unde şcoala fusese înființată, ci şi pe alte moşii. Acest acord a fost confirmat în 1823 (*SD*, 6: 53-55). Şcoala pentru preoți înființată la mănăstirea Socola din afara Iaşului în 1803 a fost prima şcoală superioară în limba română din provincie (Ursu, 2002: 353-363).

În Bucureşti, slavona se preda într-o şcoală pentru scribi bisericeşti şi de cancelarie, care se pare că avea şi un fel de clauză pentru predarea scrierii în limba română începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea, dar fondurile şi numărul de elevi erau mici. În 1780, un profesor a fost dat afară pentru că lucra şi la o cârciumă (Potra, 1990, 1: 5-41). În activitățile comerciale cu Transilvania sau cu Balcanii se folosea de obicei greaca, germana sau italiana, în vreme ce accesul în administrație era condiționat de cunoaşterea limbii greceşti. Date fiind frecventele ocupații militare ruseşti, funcționarilor li se cerea să cunoască şi limba rusă (Urechia, *IR*, 9: 390). Limba turcă era relativ răspândită în rândul elitei[6]. Aşadar, nu e surprinzător că românii care urmăreau să urce pe scara socială voiau să fie educați în limbi străine la fel de mult ca în limba maternă. Există puține dovezi că înainte de 1821 comunitățile româneşti au preluat cu adevărat inițiativa de a-şi exprima dorința pentru o educație în limba maternă: singura excepție o reprezintă cererea din 1797 a călugărilor de la schitul Nămăeşti din județul Muscel, Țara Românească, de a se înființa o şcoală pentru satele din apropiere (Urechia, *IR*, 7: 340; *cf.*, în Serbia vecină, Karanovich, 1995: 10-11). Negustorii din

Piteşti au cerut o şcoală în limba greacă în 1804, cerere respinsă de domnitor (Urechia, *IR*, 8: 441-442).

În orice caz, introducerea limbii române în educaţia superioară în Bucureşti şi Iaşi se datorează fanarioţilor, şi nu domnilor „pământeni” numiţi după 1821. Primele încercări în acest sens au avut loc în Moldova, unde în noiembrie 1813 domnitorul Scarlat Callimachi a aprobat predarea la Academie a unor cursuri de inginerie şi topografie. Acestea au fost implementate în anul următor de Gheorghe Asachi, iniţial cu predare în limba franceză. Se pare că principala motivaţie pentru aceste cursuri n-a fost atât iluminarea naţiunii, cât nevoia de topografi bine pregătiţi care să ofere opinii avizate în disputele privind achiziţia de terenuri agricole. La acea vreme, boierii urmăreau să-şi extindă moşiile pe seama ţăranilor liberi, iar măsurarea terenurilor şi afacerile cu terenuri cu ţărănimea reprezentau un domeniu al vieţii publice în care folosirea limbii greceşti nu era posibilă (Camariano-Cioran, 1974: 108-110, 657-659; relatarea lui Asachi în Xenopol şi Erbiceanu, 1885: 111-115). Patru ani mai târziu, boierii din Ţara Românească adresau domnitorului solicitări similare, iar în martie 1818 a fost înfiinţată o şcoală românească la mănăstirea Sf. Sava. Nu era uşor să găseşti profesori: după câte se pare, nu exista nimeni cu excepţia

unui anume „Lazăr, inginer hotarnic”, care să îndeplinească sarcinile de predare (Camariano-Cioran, 1974: 78-83; documente în Bogdan-Duică şi Popa-Lisseanu, ed. 1924: 204-211)[7].

Nici Asachi şi nici Lazăr nu proveneau din rândul nobilimii şi se dovediseră utili numai ca furnizori ai acestor servicii. Lazăr era un ardelean care venise la Bucureşti după ce fusese angajat ca inginer hotarnic la curtea Ecaterinei Bărcănescu, soție de boier muntean, pe moşia acesteia de lângă Ploieşti (Boncu, 1976: 22ff). Tatăl lui Asachi era un preot din Podolia (actuala Ucraina), posibil de origine armeană, care se mutase în Iaşi în 1803 şi dobândise un rang înalt în ierarhia Bisericii moldoveneşti (Siruni, 1936). Amândoi fuseseră educați la Viena; Asachi, în plus, la Liov şi Roma. Competența în măsurători topografice devenise aşadar legată de deținerea unui certificat de absolvire, astfel încât era firesc ca boierimea să fie dornică să frecventeze şcoala: într-adevăr, majoritatea studenților lui Asachi proveneau din rangurile superioare ale nobilimii moldovene (*Uricariul*, 16: 410-412). Pe de altă parte, elevii lui Lazăr erau fii de negustori şi de membri ai micii nobilimi (Pop, 1933: 393-394).

Dar oamenii epocii erau conştienți de importanța deschiderii de şcoli româneşti. Lazăr descria momentul ca

fiind începutul unei „epohie noao... subt pavăză schyptrului Domnesc” şi susținea că obiectivul său era intrarea meritată a românilor „în numărul şi ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare luminate, aflându-şi acolo treaptă cea pierdută a cinstii strămoşeşti”. Concepția despre şcoală era în schimbare: cunoaşterea nu mai conferea titluri, reputație sau rang indivizilor, ci acum era văzută ca o cale de a stabili o genealogie culturală pentru comunitatea etnică. Amândoi învățații erau foarte conştienți de faptul că româna era considerată o limbă „inferioară” de către colegii lor greci: Lazăr spune că boierii care au înființat şcoala considerau că e o ruşine pentru un popor să nu aibă o academie aşa cum au altele şi să rămână „mai slab, mai scăzut şi mai batjocorit decât toate celelalte limbi şi popoară ale feții pământului” („Înştiințare” [1818], retip. în Pârnuță, 1973: 173-175, şi Isar, 1994: 139). Între timp, cursurile lui Asachi erau contestate de Dimitrios Govdelas, directorul Academiei de la Iaşi, care considera că un simplu inginer „care nu ştie nimic despre filosofie” nu ar fi potrivit să ofere educație superioară şi lansa acuzația că limbii române îi lipsea terminologia ştiințifică necesară (Camariano-Cioran, 1974: 638-642). Aceste şcoli erau frecventate de circa 30 de elevi fiecare şi ele nu au supraviețuit îndeajuns pentru a avea

un program regulat, mai multe cicluri de absolvenți sau un orar diversificat[8].

În 1820, patru studenți erau trimişi de la Bucureşti să studieze în Italia şi Franța cu scopul de a dobândi cunoştințele ştiințifice necesare pentru a înființa o şcoală cu o programă modernă (Constantin Bălăceanu şi propunerea mitropolitului Dionisie, precum şi declarația de accept a domnitorului Alexandru Suțu, în Urechia, *IR*, 12: 84). Ei au rămas acolo după revoluția din 1821 şi au păstrat legătura cu cercurile greceşti din Pisa şi din Țara Românească. Condițiile inițiale pentru obținerea acestor burse, care presupuneau cunoaşterea limbii greceşti, s-au schimbat odată cu regimul. În 1824, un candidat a fost respins pentru că nu stăpânea limba română (Bianu, 1888: 427). Această inițiativă a fost considerată prima acțiune sistematică şi reuşită de a „împrumuta" din învățăturile şi literatura Europei cu scopul de a reconstrui societatea din Țara Românească pe o bază națională, deşi uneori domnitorii mai inițiaseră astfel de acțiuni în trecut (Iorga, 1932: 79)[9].

După 1821, şcolile din Bucureşti şi Iaşi au încetat să funcționeze, din cauză că mulți dintre profesorii şi nobilii locali (ai căror fii erau principala sursă de venit) au luat calea exilului. Într-un memorandum prezentat Porții de

boierii munteni în 1822 se promitea că şcolile greceşti vor fi „desfiinţate şi lăsate în ruină” pentru „a tăia răul de la rădăcină” (Mehmet, 1971: 76). Din 1822 până în 1823, mănăstirea Sf. Sava din Bucureşti a fost folosită de forţele de ocupaţie otomane drept depozit pentru provizii militare (Pop, 1933: 393). Lazăr a murit în 1823, iar Asachi a preluat un post de reprezentant diplomatic la Viena din 1822 până în 1827. După 1823, în şcoala de la Bucureşti mai erau predate câteva cursuri de către un tânăr intelectual care avea să lase o amprentă profundă asupra literaturii române, Ion Heliade Rădulescu. Şcoala a fost reorganizată în mod formal în 1825, când studenţii trimişi la studii în străinătate au revenit în ţară. Instituţia a fost numită acum, pentru prima dată, „şcoală naţională”. Unul dintre profesorii nou-numiţi pe post, Simion Marcovici, şi-a făcut publice intenţiile de „a împărtăşi cu iubiţii mei fraţi şi patrioţi ce am învăţat după metodele şi regulile folosite în Europa luminată” (Marcovici, „Cuvânt”, 1827, în Isar, 1994: 147). O şcoală cu un statut similar a fost înfiinţată la Craiova în 1826, în timp ce în Moldova şcoala de la Iaşi a fost şi ea reorganizată în februarie 1828, la întoarcerea lui Asachi (*Uricariul* 3: 30-36; 8: 170-194). Însă, din nou, sosirea armatei ruseşti a provocat întreruperi severe: şcoala Sf. Sava a devenit bază militară. La Iaşi, şcoala lui

Asachi a fost închisă din cauza unei epidemii de ciumă în 1829. Seminarul de la Socola a fost ocupat de ostaşi ruşi şi a ars din temelii câteva luni mai târziu (Iorga, 1932: 171, n. 3).

Note

1. Regele Solomon invocat de Dosoftei, episcop de Rădăuţi, în 1787 (Ceauşu, 1994: 232) şi de Mihai Suţu al Moldovei într-un hrisov din 1793 (*Uricariul*, 2: 53), de autorii de panegirice adresate domnilor fanarioţi (Păun, 1997-1998; Hurmuzaki, *Documente*, 13: 293), de traducătorii literaturii iluminismului (*CMR*, 2: 175; *BRV*, 3: 25, 437, 495), de către solomonari (Oişteanu, 1999: 185-197; vezi şi Mihăilescu, 1893). O carte despre prezicerea viitorului publicată în 1839 i-a fost atribuită tot lui Solomon: *Carte ghicitoare a împăratului Solomon*, traducere de A. Lesviodax (Bucureşti, 1839).
2. Datarea precisă e controversată: pentru o sinteză a problemelor, vezi Camariano-Cioran 1974: 22-36 (pentru Bucureşti) şi 85-87 (pentru Iaşi); informaţii noi în cazul Bucureştiului în Pippidi, 1988b: 290-291. Gaidagis, 1976: 104, susţine că Nicolae Mavrocordat nu a înfiinţat o şcoală nouă la Iaşi în 1707, ci doar a reorganizat-o pe cea existentă la mănăstirea Trei Ierarhi.
3. O observaţie făcută prima dată de Xenopol, 1896, 10: 166, dar după aceea în mare măsură ignorată. Aparentele excepţii (scrisoarea lui Konstantinos din mai 1717, în Hurmuzaki, *Documente*, 14-ii, 815, şi scrisoarea învăţătorului Marcu către Chrysanthos, Patriarh al Ierusalimului, 1719, *ibid*., 846-847)

implică tipărirea de titluri aplicate ulterior pe documente, pentru a crea impresia că ar fi din textele originale, aşa cum a arătat Stoide, 1971: 113.

4. Observaţia că Stamati se referea la analiza morfosintactică (din grecescul τέχνολογία, însemnând literal „arta cuvântului") i-o datorez lui Peter Mackridge. *Cf.* sintagma „meşteşugul cuvântului", folosită de Ienăchiţă Văcărescu în prefaţa gramaticii sale din 1787 (*BRV*, 2: 318). Despre preferinţa Academiei din Bucureşti pentru gândirea lui Condillac în defavoarea celei a lui Kant, vezi Popovici, 1945: 330-340. Despre traducerea românească în manuscris a *Logicii* lui Condillac, făcută de Vasile Vârnav (1825), care e din greacă, se crede acum că a fost precedată de o alta, făcută direct din franceză de Lazăr-Leon Asachi, în 1818 (Plămădeală, 1985: 32-42).

5. Despre importanţa ideilor lui Condillac pentru legătura dintre naţiune şi limbă: Aarsleff, 1982; Wells, 1987: 9-47. Herder, dimpotrivă, era puţin citit (Zub, 1986: 147-152). Ideea ghidării elevilor „de la cunoscut spre necunoscut" a fost propusă şi de Ion Heliade Rădulescu, „Despre învăţătura publică", în *Dacia literară*, 2, 1840: 251-252. *Cf.* Ion Creangă, prefaţă la *Geografia judeţului Iaşi* (1879), citat de Ţimiras f.d.: 135.

6. Nu există niciun studiu sistematic cu privire la folosirea limbii turce în Principate înainte de 1821. Pentru diverse referiri la oameni folosind această limbă, vezi, de exemplu: Zallony, 1824: 195-197; Bogdan-Duică, 1923: 4; Rosetti, 1996: 39; Călinescu, 1988: 78, 95; Lacusteanu, 1935: 21; Vîrtosu, 1965: 263; Vlăduţ, 1970: 859.

7. Judecând după limbă, cererea iniţială a boierilor nu e, în mod cert, cea originală. Învăţatul care a publicat-o prima dată, V.A. Urechia (*IR*, 10A: 413; 1897-1898: 75-76) e renumit pentru neatenţia sa

față de documente şi e posibil ca el să fi uitat să menționeze că a tradus-o din greacă. Pârnuță face referire la această versiune, însă nu o regăsim printre documentele anexate la biografia sa (1973: 169-173): argumentele sale (31-36), conform cărora înființarea şcolii ar fi fost ideea lui Lazăr, nu au nicio bază documentară.

8. Ştim numele a 31 de elevi de la şcoala lui Asachi (*Uricariul*, 16: loc. cit.) şi a 34 de la cea a lui Lazăr (Pop, 1933: loc. cit.). Potrivit lui Govdelas, numai şase elevi au absolvit şcoala lui Asachi în cei cinci ani dintre 1813 şi 1818: Iorga, 1932: 146. Pentru câteva atestate de absolvire, vezi Ungureanu, 1963: 250-251.

9. În secolul al XVII-lea, 15 români au absolvit Universitatea din Padova, deşi numărul este extrem de mic în comparație cu cei aproximativ 2.000 de polonezi şi peste 200 de greci (Pippidi, 1985: 1185; *cf.* Pippidi, 1981: 710: „Înainte de jumătatea secolului al XVIII-lea nu erau mai mult de 55 de români din Principate cu studii în străinătate").

6
Tipăriturile şi producția de carte

Tradiție şi schimbare

În secolul al XVI-lea, în Transilvania au fost publicate în limba română peste zece catehisme, psaltiri, biblii şi alte texte de aceeaşi sorginte – majoritatea traduceri după modele protestante din germană sau maghiară –, dintre care doar şapte mai există în exemplare complete[1]. De

asemenea, numeroase cărți ortodoxe scrise în slavona bisericească (în jur de 35 de titluri, la care se adaugă alte cinci cu texte atât în slavonă, cât şi în română) destinate românilor au văzut lumina tiparului în Transilvania şi Țara Românească. A urmat apoi o întrerupere de aproape 50 de ani până când cărțile au început să fie tipărite din nou sub domniile mai stabile ale lui Matei Basarab în Țara Românească şi Vasile Lupu în Moldova: primele texte care au fost tipărite în limba română la est de Carpați au apărut la mănăstirea Govora în 1640. În următorii 15 ani au fost publicate 24 de cărți, dar numai una (un catehism calvin în Transilvania) în cei 15 ani de după aceea.

În cele din urmă, în ultimul sfert al secolului al XVII-lea, au început să fie tipărite cu regularitate şi texte în limba română în Țara Românească şi Moldova, în special datorită eforturilor făcute de domnitorii munteni Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu, sub a căror oblăduire (şi a patriarhilor Bisericilor răsăritene, care veneau în mod regulat în Principate) au apărut lucrări dogmatice, teologice, scripturale şi liturgice, alături de panegirice şi, câteodată, documente legislative şi administrative – în cultura teocratică a vremii, şi acestea erau văzute ca având caracter religios (Runciman, 1968: 338-339; Turdeanu, 1985: 275-315; Murgescu, 1998a).

Țara Românească a jucat şi un rol important în dezvoltarea tipăriturilor în limbile arabă, turcă şi karamanlî (limba turcă, în scrierea greacă de tipar) pentru populațiile creştine din Anatolia şi din Orientul Apropiat (Giurescu, 1945; Simonescu, 1967).

Tabelul 1.1. *Tipărituri în limba română în perioada 1545-1830. Tabel sinoptic*[2]

	Moldova, Țara Românească	Transilvania, Monarhia Habsburgică	Total
Înainte de 1600	0	11	11
1636-1700	29	12	41
1701-1765	217	33	250
1766-1830	467	507	974
Total	713	563	1.276

După cum am explicat anterior, se consideră că această perioadă înfloritoare s-a încheiat odată cu fuga în Rusia a domnitorului Cantemir al Moldovei în 1711 şi, trei ani mai târziu, cu execuția publică la Istanbul a lui Constantin Brâncoveanu, domnitor al Țării Româneşti. Într-un corolar ecleziastic, adesea citat pentru a întări stereotipul cruzimii intruşilor levantini care au distrus o cultură autohtonă înfloritoare, episcopul mitropolit al Țării

Româneşti, Antim Ivireanul (adică Georgianul: era un sclav fugit din Tbilisi), care făcuse atât de multe pentru tipar în Ţara Românească, a fost şi el executat. I-a fost smulsă barba, a fost acuzat că practică magia neagră şi că a colaborat cu nemţii şi – în drum spre locul său de exil pe Muntele Sinai – a fost ucis la ordinele noului domnitor Nicolae Mavrocordat, iar trupul i-a fost aruncat într-un afluent al râului Mariţa, în Bulgaria (Deletant, 1991: 157-161; Ştrempel, 1997). Tipograful unei cărţi de rugăciune din 1720 nota în prefaţă că „oamenii cei învăţaţi au căzut şi rămâind numai eu însumi, Dumnezeu ştie cu câtă nevoinţă am tipărit rămăşiţa ce-au rămas, cu oameni proşti şi neînvăţaţi" (*Slujbele de obşte*, în *BRV*, 4: 43-44). De asemenea, în literatură s-a dezvoltat o imagine a dominaţiei ecleziastice greceşti sub domniile fanariote, care a avut parte de mult mai puţine replici decât presupusa dominaţie din sfera politică. De fapt, atât numărul, cât şi proporţia de lucrări în greceşte au scăzut, în timp ce tipăriturile în limba română au ajuns în scurtă vreme la nivelul anterior, cel puţin în Ţara Românească.

În secolul al XVIII-lea prioritară era orientarea către producţia de cărţi necesare calendarului liturgic. De exemplu, publicarea de fragmente din Noul Testament era programată mai curând în funcţie de lecturile de peste an

în biserică decât pentru studiul personal liber. Cercetătorul Daniel Barbu a calculat că volumele scripturare şi cărţile liturgice reprezentau 75% din titlurile publicate, cărţile teologice sau devoţionale constituiau încă 18%, în timp ce cărţile cu caracter pedagogic sau administrativ reprezentau abia 7% (D. Barbu, 1990)[3].

Un nou tip de publicaţie era cărticica pentru învăţătura preoţilor, *Capete de poruncă*, tipărită de Antim în 1714, sau *Învăţătură de şapte taine*, a cărei primă variantă a apărut la Eparhia Buzăului în 1702 şi care a fost reeditată de multe ori pe parcursul secolului al XVIII-lea[4]. Acestea erau menite să asigure o înţelegere mai structurată şi mai uniformă a doctrinei oficiale în rândul clerului, dar conţineau şi sfaturi pe mai multe teme: de ce nu trebuie să foloseşti crucea ca instrument ritualic pentru a atrage ploile peste semănăturile tale, de ce boierii români nu trebuie să se căsătorească cu ţigănci, cum să alcătuieşti foaia de zestre (Chivu, 1961: 591-593; Ghiţulescu, 2002). Un *Catavasier* publicat în 1747 conţine la sfârşit şi câteva cântece de stea, primele astfel de exemple în limba română care se cunosc (*BRV*, 2: 97).

Râmnic

Un centru important al tipăriturilor româneşti în această perioadă a fost Râmnicul, în Oltenia, teritoriu anexat de Habsburgi şi aflat sub administrația lor inovatoare până în 1739, când otomanii l-au redobândit şi l-au realipit Țării Româneşti. Habsburgii nu au încercat să atragă populația ortodoxă la Biserica Unită, aşa cum făcuseră în Transilvania, ci l-au păstrat în funcție pe Damaschin, episcopul român de la acea vreme, subordonând eparhia sa Mitropoliei Belgradului, aflată şi ea temporar sub dominația austriacă. Damaschin, fost episcop de Buzău, tipărise deja un *Apostol* şi realizase o traducere în manuscris a Apocalipsei după Ioan (Lapedatu, 1906). În 1725 i-a transmis o petiție generalului austriac Tige, în care cerea să i se permită să publice şi alte cărți liturgice, motivând că

> lucrări publicate similare se pot găsi tipărite în slavonă în toată Serbia şi Bulgaria, în Polonia, în Rusia mare şi Rusia mică, şi chiar şi aici în Valahia Imperială [adică Oltenia], precum şi în Valahia de la est de Olt, în Moldova, în Transilvania şi în toate bisericile valahe. Dar aceste cărți sunt în slavonă şi, văzând cum românii noştri stau în biserică precum boii, fără să înțeleagă ce citesc şi cântă, şi pleacă din biserică fără nicio edificare, acum vreo zece ani am început, din pornire dumnezeiască şi cu muncă

> grea, să transpun din greacă şi slavonă în limba noastră românească simplă şi m-am gândit să public asemenea lucrări întru slava lui Dumnezeu şi pentru veşnica amintire a Majestății Sale Catolice Imperiale, dar chestiunea n-a progresat şi o să rămână astfel pentru că nu am nici meşter tipograf, nici bani (scrisoare din 22 noiembrie 1725, publicată de Dobrescu, 1906: 164-165)[5].

O cerere de a distribui cărți de rugăciune „tipărite în româneşte şi destinate educării populației româneşti" din Transilvania, Banat şi regiunea Aradului a fost de asemenea refuzată (Damaschin către Hofkriegsrath, noiembrie 1725; Tige către Hofkriegsrath, decembrie 1725, în Dobrescu, 1906: 163-167). În acelaşi an, Patachi, episcopul unit din Transilvania, a condamnat ediția lui Damaschin a *Învățăturii de taine* ca fiind „împotriva legii creştine şi a Sfintelor Sinoade" (Dragomir, 1920, 1: 110).

La scurt timp după aceea, Damaschin a murit subit, dar manuscrisele sale au rămas, iar paternitatea sa asupra acestora a fost apărată de urmaşii săi într-un proces împotriva succesorului său: „a trudit în folosul românilor simpli şi a tradus aceste lucrări" (Regleanu, 1941: 447). A urmat o serie întreagă de publicații în perioada ce se întinde din 1730 până în anii 1760 şi mai târziu, inclusiv câteva ediții ale principalelor lucrări liturgice, precum *Octoih* (carte care cuprinde cântările

pentru fiecare zi din săptămână), *Triod* (carte liturgică de rugăciuni şi cântări pentru cele zece săptămâni dinainte de Paşte), *Penticostar* (pentru cele 50 de zile de după Paşte), *Minei* (carte ce conține slujbe, rugăciuni, cântări şi lecturi pentru fiecare lună), *Ceaslov* (Cartea Ceasurilor), *Molitvenic* (carte de rugăciuni pentru iertarea păcatelor), *Catavasier* (carte de cântări), dar şi *Apostolul*, *Psaltirea*, o carte de glose la Evanghelii şi un *Antologhion* de texte sacre (pentru detalii, vezi Sacerdoțeanu, 1960). Au mai apărut aici şi nişte tipărituri în slavonă, cu oarecare semnificație istorică pentru literatura sârbă: în 1726, *Întâia învățătură pentru copii* [*Pervoe ucenie otrokom*], în română şi slavonă, după ediția de la Sankt-Petersburg a lui Feofan Prokopovici, care fusese deja distribuită în regiune de emisari ruşi (reeditată în 1727 şi 1734 doar în slavonă, iar în 1749 doar în română), în 1755, *Gramatica* lui Meletie Smotrițki, iar în 1761, *Pravila molebnaia*, cunoscută şi ca *Srbljak*, care compunea o slujbă religioasă în jurul anumitor sfinți sârbi şi făcea pentru prima dată distincția între slujba ortodoxă şi alte modele slavone (*BRV*, 2: 29-32, 107-108, 132, 157; 4, 51, 52-54, 193, 243; Mihajlović, 1964: 14-20, 44, 55-57, 78; *Štamparija*, 1976; Mihăilă, 1980).

Bucureşti

Valul cel mai puternic de tipărituri în limba română a fost generat la Bucureşti şi a fost asociat multă vreme cu numele lui Constantin Mavrocordat (1711-1769), unul dintre cei mai învățați şi dinamici domni fanarioți. Biblioteca sa era renumită în întreaga Europă şi, potrivit unui francez aflat în vizită la curtea sa, domnitorul „vorbia perfect italieneşte şi nemțeşte şi înțelegea foarte bine franceza, de şi-i venia greu să se exprime" (Jean-Claude Flachat, citat în Iorga, 1926). Din nefericire, nu există surse de primă mână despre intențiile sale, ci numai o mențiune inclusă într-o cronică din anii 1770:

> În a treia domnie a sa de la Valahia, a tălmăcit pe limba românească toate cărțile bisericeşti, căci mai înainte era[u] numai Evanghelia şi Apostolul, iar celelalte erau slavoneşti şi greceşti la marile mănăstiri (*Genealogia Cantacuzinilor*, 1902: 391).

În privința înlocuirii cărților în slavonă şi greacă cu cele în română – un proces lent care a avut la bază diverse inițiative în ultimii o sută de ani –, rolul jucat de Mavrocordat e exagerat şi se ştie aproape cu certitudine că el nu a fost implicat în traducere[6]. Dar numărul de cărți produse în anii 1740 (nu doar în timpul domniei sale) a

pus capăt pur şi simplu tradiţiilor slavone în viaţa bisericească, deşi greaca a continuat să fie folosită în viaţa la curte şi a elitelor până la mijlocul secolului al XIX-lea. Tot în timpul domniei lui Mavrocordat a apărut şi prima gramatică românească, scrisă de Dimitrie Eustatievici, director al şcolilor ortodoxe din Braşo şi, mai târziu, secretar episcopal al Mitropoliei Ardealului. Gramatica lui Eustatievici a fost scrisă în 1757 şi dedicată lui Mavrocordat pentru „silinţa cea bine osârguitoare a înălţimii tale întru scoaterea norodului rumânesc din ceaţa întunerecului întru lumina adevărului". În orice caz, ea a rămas în stadiul de manuscris şi nu a fost redescoperită până în anii 1880, fiind publicată abia în 1969 (Eustatievici, 1969; pentru alte demersuri filologice din această perioadă, vezi Gheţie şi Chivu, ed. 2000).

Mavrocordat pare chiar să fi limitat dreptul mitropoliei locale de a produce cărţi sau cel puţin să-şi fi impus monopolul asupra celui mai experimentat tipograf al perioadei, Stoica Iacovici. În 1741, succesorul său, Mihai Racoviţă, l-a răspopit pe Iacovici pentru că şi-ar fi însuşit echipament tipografic şi i-ar fi dedicat lucrări Patriarhului Ierusalimului fără să-l menţioneze pe mitropolitul local pe pagina de titlu, cum era obiceiul. Când Mavrocordat a revenit pe tronul Ţării Româneşti în 1744, l-a repus pe

Iacovici în drepturi (Simedrea, 1965: 14-18). De asemenea, i-a iritat pe mitropoliți invitând diverşi patriarhi răsăriteni – din Alexandria, Antiohia, Ierusalim – să viziteze Principatele şi să distribuie cărți pe întinsele domenii mănăstireşti care le erau închinate şi de unde primeau bani (Elian, 1959; Popescu-Clinceni, 1942). În 1749, Patriarhul Parthenios al Ierusalimului a tipărit şi distribuit indulgențe în slavonă (*BRV*, 2: 108; Hurmuzaki, *Documente*, 14-ii: 1243, 1248). În acelaşi an, domnitorul Grigore Ghica a considerat necesar să sublinieze că „deşi au existat ierarhi, domni şi boieri care au dorit să facă în aşa fel încât anumite cărți să fie tipărite şi au plătit costurile de tipar, acest lucru nu a fost niciodată cu putință fără încuviințarea şi binecuvântarea mitropolitului țării" (Simedrea, 1965: 95). Presa mitropolitană a fost reorganizată cu meşteri tipografi din Râmnic şi materie primă din Transilvania[7].

Iaşi

În 1741, Mavrocordat a fost transferat de Poartă, unde rivalii săi uneltiseră cu succes împotriva lui, ca să domnească în Moldova. În această provincie, producția de carte era în stagnare şi se ajunsese până acolo încât în

1733 un preot avusese impertinența să scrie pe un codice din secolul al XVI-lea, de o valoare inestimabilă, că „aciasta cărțulie e scrisă pre rumânie şi nu-i bună de nimic” (Zub, 1991: 135). Noul domnitor a fost portretizat în tuşe ambigue:

> Acest domnu Costantin-vodă era un om prè mic de stat, şi făptură proastă, şi căutătura încrucişetă, şi vorba lui înecată. Dar la hire era nalt, cu mândrie vrè să s-arete, dar era şi omilenic. Cazne, bătăi rele la oamini nu făcè, nici la singe nu era lacom, şi răbdător mult. Îi era dragă învățătura, corăspundeții din toati țările străine să aibă, prè silitor spre veşti, ca să ştii ce să faci pintr-alte țări, ca să dobândească numi lăudat la Poartă. [...] Aşijdere au mai făcut şcoali de învățătură şi lătineşti şi arăpeşti, şi au dat ştire tuturor mazililor în toată țara ca să-ş aducă copiii la învățătură la şcoală, ca să învețe orice limbă le-ar fi voia, pentru ca să să afle oameni învățați şi în pământul nostru al Moldovii, precum sunt şi printr-alte țări şi părți de locŭ (Ioan Neculce, în CR, 2: 377, 419).

> Poroncit-au de au adus şi cărți pe'nțeles din Țara Românească, căci în Moldova nu se afla Evanghelii, Apostoli şi Leturgii, dând poroncă Mitropolitul acele cărți să le cetească pe'nțeles pe la biserici; mai poroncind Domnul Mitropolitului şi Episcopilor să facă tipografie fieşecare la Eparhiia lui, ca să se tipărească cărți pe'nțeles. Şi aşa s'au apucat de au făcut stampă, şi de atuncea şi până acum lucrează acea pomenire în pământul Moldovei, care la aceasta au lăsat mare pomenire în țările acestea.

> Au mai dat Vodă poroncă pin toate ținuturile ca să cerceteze Ispravnicii ținuturilor pe preoți, diaconi, carii vor fi fără de biserică neştiind şi carte, adecă orânduiala bisericii, pe unii ca aceia să aibă voie a-i pune in bir cu țăranii ca să plătească şi ei bir ca şi altă țara [...] la care nu putem scrie ce frica trăgeau bieții preoți că se apucau la bătrânețe să învețe carte (Pseudo-Enache Kogălniceanu, în *CR*, 3: 203-204; *cf.* Iorga, 1905: 138-139; Zach, 1977: 187).

Aici, Mavrocordat a lucrat cu o persoană particulară, Duca Sotiriovici, şi mai multe scrieri, din nou preponderent liturgice, au fost publicate în anii 1740 şi 1750. Duca a venit probabil din Rusia, în timpul războiului din anii 1735-1739 sau după încheierea lui, şi Mavrocordat l-a făcut tipograf „oficial" la Mitropolia Moldovei în 1749 (Stoide, 1984). O tipografie a fost înființată şi la eparhia Rădăuți, în nord-vestul Moldovei: deşi această tipografie pare să fi tipărit numai cinci cărți în doi ani (1744-1745), numeroase exemplare din acestea au ajuns la bisericile din regiunile locuite de români din Maramureş şi Transilvania (Mitric, 1980; Lemny, 1981a). Publicarea de cărți a fost continuată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de o serie de mitropoliți moldoveni devotați: Iacov Putneanul, Gavriil Callimachi, Leon Gheuca, Iacov Stamati, care au încurajat cu toții traducerea în română de lucrări liturgice, educaționale şi, mai târziu, filosofice.

Numeroase ediții moldoveneşti de cărți de slujbe respectau normele lingvistice stabilite de cele publicate anterior în Țara Românească, contribuind astfel semnificativ la armonizarea limbii şi făcându-i pe unii lingvişti să vorbească, nu chiar fără temei, despre un „moment 1750" în procesul de unificare a limbii române literare, deşi afirmațiile privind acest moment au fost tratate recent cu destul de multă precauție, recunoscându-se persistența puternică, în manuscrise şi texte non-literare, a diferențelor regionale[8]. Este evident că în spatele acestui proces nu a existat un plan premeditat, deşi unii au considerat că e bine „ca să crească şi să să lățască cuvântulu sfintei scripturi nu numai în țara Măriei tale, ci în toate țările şi ținuturile ce vorbescu în limba românească" (*Evanghelie*, Râmnic, 1746, în *BRV*, 2: 89-90).

Transilvania

După cucerirea Transilvaniei de către Habsburgi la sfârşitul secolului al XVII-lea, în această provincie s-au publicat puține lucrări în limba română. Cele care totuşi au apărut se datorează eforturilor iezuiților care încercau să înființeze o Biserică Greco-Catolică sau „Unită", în care

slujbele se țineau conform ritului răsăritean, dar care îl accepta pe Papă drept cap al Bisericii, alături de alte câteva aspecte ale doctrinei romane. În 1699 a fost publicat un *Bucvar*, adică un abecedar, în 1702 o carte ce conținea câteva învățături religioase de bază, *Pâinea pruncilor*, iar în 1703, 1709 şi 1726 câteva catehisme, tipărite „în folosul românilor” (*BRV*, 1: 369-370, 440, 447; 2: 27; 4, 218, 225-233; o analiză detaliată în Ghitta, 2002). Dar, în comparație cu numărul tipăriturilor în germană, latină şi maghiară apărute în provincie, acestea reprezentau doar o cantitate neglijabilă (Sebestyén-Spielmann, 2000). În 1735, Inocențiu Klein, episcop greco-catolic român şi patriot, declara că „o tipografie e cu siguranță necesară: dacă am putea să o recuperăm, am putea face lucruri bune în timp nu numai pentru neam, ci şi pentru sfânta slujbă”. În 1738, vechea tipografie de la Alba Iulia, înființată de domnitorii unguri calvini pentru românii ortodocşi, a fost mutată la scaunul greco-catolic de la Blaj. Autoritățile însă s-au temut să nu-i provoace pe românii agitați, care organizaseră numeroase proteste, unele dintre ele violente, împotriva credințelor „apusene” ce le erau impuse. Nici regimul habsburgic nu era inițial foarte interesat să implementeze un sistem educațional extensiv pentru clerul greco-catolic: în 1742, regula era ca

numai candidații la preoție care erau „aşa de tari la cap încât să nu-i poată acei preoți rânduiți sau protopopul îndrepta” să vină la Blaj pentru a fi pregătiți (Miron, 2000: 136). În 1747, au fost tipărite câteva foi volante care dezaprobau circulația monezilor turceşti. În acelaşi an, Maria Tereza a scris conducerii, susținând utilitatea unei tipografii pentru „editarea cărților în conformitate cu Unirea” (I.Z. Tóth, 2001: 241). La ordinele curții, de la tipografiile nemțeşti din Sibiu au fost aduse echipamente tipografice suplimentare (Micu, 1995, 2: 336).

Primul său produs a fost *Floarea Adevărului*, lucrare publicată de episcopul Aron în 1750, care încerca să justifice Unirea cu Roma referindu-se exclusiv la doctrina ortodoxiei răsăritene (Zgraon, 1993). A urmat o întreagă serie de cărți bisericeşti, unele în latină, dar majoritatea în română şi cu un mesaj teologic mult mai explicit decât cel care putea fi găsit în principala literatură liturgică tipărită la sud şi est de Carpați, deşi lucrările liturgice nu erau ignorate nici aici (Iorga, 1908-1909, 2: 138-142). Opera aceasta s-a construit pe baza deja clădită în 1744 de Gherontie Cotore, vicar şi custode al Arhivelor Episcopale, care a susținut că „nu avem niciun motiv să ne desprindem de Biserica de la Roma, căci şi noi avem sânge autentic de roman, din moment ce strămoşii noştri de pe

vremea împăratului Traian au fost trimişi în aceste locuri" (Cotore, 2000: 17; despre carierea sa: I.Z. Tóth, 2001: 183-201, şi Teodor, 2002: 173-176). Exemplarele circulau lent dacă ar fi să judecăm după un inventar din 1777 care constată că numeroase exemplare ale acestor lucări erau încă pe rafturile tipografiei din Blaj (Dimă-Drăgan, 1980b; Ioan, 1982). Dar ele demonstrează o reflexivitate autentică în privința diferențelor specifice ale identității româneşti în acest context politic şi religios nou, care a fost numită o „antropologie a națiunii" (V. Barbu, 1992). Unele lucrări au început chiar să fie tipărite cu litere latine (şi ortografie maghiară): o carte de cazanii la Kalocsa în 1765 (*BRV*, 2: 191-192), o carte de „Cântece câmpeneşti cu glasuri româneşti" [*Kintyets kimpenyesty ku glazurj rumunyesty*], culese probabil de un ofițer maghiar (Ghibu, 1934-1936), care a apărut la Cluj în 1768, iar în următorii ani, la Viena, a apărut un abecedar pentru a-i învăța pe copii să citească „slovele ceale bătrâne rumâneşti" (Daniel Lazarini, *Bucoavna pentru deprinderea pruncilor la cetanie în limba rumânească cu slovele ceale bătrâne rumâneşti*), deşi, în realitate, acesta nu a fost distribuit niciodată (Țârcovnicu, 1978: 111-117).

După 1770, în Monarhia Habsburgică s-a dezvoltat o tradiție laică mult mai puternică privind tipărirea de

lucrări pedagogice şi de economie, ca parte din demersul general al împăratului Iosif al II-lea (1765-1790) de a educa populația şi de a-i înzestra pe supuşi cu cunoştințe de economie practică şi cu ştiință de carte. Tipuri de texte nemaiapărute până atunci – ghiduri pentru cultivarea cartofilor, tratate laice de moravuri, gramatici şi manuale de matematică – au fost publicate aici în tiraje fără precedent: zece mii de exemplare în unele cazuri (Gavrilović, 1977; Edroiu, 1980; Bodea, 1982). Efectele acestei operațiuni au depăşit cu mult intențiile inițiatorilor, iar teritoriile habsburgice s-au dovedit apoi un centru puternic de difuzare pentru toți românii, dar şi pentru greci. Intelectualii din Principate mergeau frecvent în Transilvania, Ungaria sau Austria pentru a-şi publica lucrările. O tipografie extrem de importantă era cea de la Buda (bibliografie în Király, 1983: 488-490). Înființarea de tipografii româneşti în oraşele săseşti din sudul Ardealului – la Sibiu din 1781, la Braşov din 1805 – a avut drept consecință publicarea unui număr semnificativ de cărți româneşti (H. Stănescu, 1977; Bucur, 1987). Atât intelectualii români, cât şi cei greci din Principate au contribuit intens la activitatea acestor tipografii: într-adevăr, efortul Habsburgilor de a-i educa pe români nu era un proces exclusiv unilateral (aşa cum, de exemplu,

susține Bernath, 1972). Primele traduceri româneşti publicate din Voltaire (*Orestes*, 1820) şi Heineccius (*Logique*, 1829), deşi tipărite la Buda, au fost făcute de un boier moldovean (Alexandru Beldiman), respectiv de un călugăr muntean (Eufrosin Poteca). În orice caz, în special după 1789, când a început Revoluția franceză, iar românii transilvăneni şi-au intensificat cererile de a fi considerați o „națiune" distinctă în Transilvania – prezentându-i împăratului faimosul *Supplex Libellus Valachorum* în 1791 –, administrația habsburgică s-a concentrat asupra diseminării unei ideologii reacționare, antifranceze. Solicitarea pentru un ziar românesc a fost respinsă în 1790, pe motiv că „ar putea răspândi spiritul nesupunerii franceze" (Lupaş, 1922: 121)[9].

Influența politicilor culturale austriece a devenit vizibilă destul de repede în Principate. În 1776, domnitorul Alexandru Ipsilanti a angajat doi meşteşugari greci să pună bazele unei tipografii mitropolitane la Bucureşti şi a interzis importarea de cărți din străinătate (Fănescu, 1969: 170). În 1796, în cea de-a doua sa domnie în Țara Românească, Ipsilanti a finanțat publicarea primei lucrări de educație agricolă care a apărut aici. Prima versiune românească a legendei lui Alexandru cel Mare, publicată la Sibiu în 1794, a fost reeditată la Iaşi doi ani mai târziu.

La est de Carpați au început să apară şi texte româneşti de geografie şi aritmetică[10]. În 1784, Mihai Suțu, domn al Țării Româneşti, a interzis Bisericii să publice lucrări fără acordul său prealabil (Urechia, *IR*, 1: 400). E foarte probabil ca decizia aceasta să fi imitat etatizarea cenzurii practicată de Iosif al II-lea: măsuri similare fuseseră instituite în Monarhia Habsburgică în 1781 (Sashegyi, 1958: 29-35).

Între Răsărit şi Apus, între Biserică şi stat

În perioada 1776-1830, doar puțin peste jumătate (53%) din cărțile în limba română fuseseră tipărite în Monarhia Habsburgică. Acest fapt n-ar trebui însă să ne determine să le supraevaluăm rolul ca forță secularizantă. Cu excepția perioadei 1801-1815, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea (şi probabil şi XX), tot mai multe cărți româneşti au fost publicate în Principate la fiecare interval de cinci ani. O analiză a cărților păstrate în regiunea Banatul Timişoarei – care se afla la granița dintre Ungaria, Transilvania şi Țara Românească şi care, neavând nicio tipografie românească proprie, era, prin urmare, mai susceptibilă de a fi influențată de către fiecare dintre acestea – arată că aici au supraviețuit mult mai multe

cărți bisericeşti ortodoxe decât exemplare din atât de trâmbițata literatură educațională laică a iluminismului austriac (date în Leu, 1996: 237-250, pe care se bazează interpretarea mea). În orice caz, publicarea de lucrări laice progresa mai repede pe teritoriile habsburgice şi începuse mai devreme (vezi figura 1.2).

Distincția dintre religios şi laic nu poate fi făcută întotdeauna cu uşurință. O personalitate aparent religioasă precum Chesarie, episcop de Râmnic, îşi permitea să mediteze atât pe teme de filosofie a istoriei, cât şi la Cuvântul lui Dumnezeu: prefața sa la *menaia* publicată la Râmnic includea fragmente şi adaptări din *Encyclopédie* (Duțu, 1968: 147-150). Astfel, ideile laice circulau adesea tăinuite chiar între copertele respectabile ale cărților legate de serviciul divin. Prelații ortodocşi erau şi ei printre promotorii de vârf ai traducerilor iluminismului şi ai activității de copiere: Moisiodax a trecut atât peste granițele dintre laic şi religios, cât şi peste cele naționale atunci când a cerut sprijin financiar de la episcopul mitropolitan sârb al Carlovițului pentru publicarea traducerii sale după *Filosofia morală* a lui Muratori, în timp ce episcopul Romanului sponsoriza traduceri româneşti din Fénelon şi Beccaria. În plus, a pune semnul egalității între cărțile laice şi ideile inovatoare

este adesea o acțiune riscantă: multe dintre lucrările laice ar putea fi mai pedante şi mai obscurantiste decât cele religioase (Mackridge, 1981). Mai mult decât atât, cărțile laice care nu se inspirau deloc din religie erau o raritate. *Observații asupra regulilor gramaticii româneşti* şi *Istoria Imperiului Otoman* ale lui Ienăchiță Văcărescu, scrise în anii 1780 şi 1790, sunt în aparență opere ale iluminismului, dar autorul se descria pe sine ca fiind în primul rând „dicheofilax [drept apărător] al Marii Biserici a Răsăritului" şi abia în al doilea rând „mare spătar al Țării Româneşti" (Iorga, 1937-1944, 8: 21).

Ar fi o eroare să subestimăm importanța pe care au avut-o pentru dezvoltarea culturii tipărite repetatele ocupații militare ruseşti în Principate. Implicarea rusească a fost adesea văzută ca negativă de istoricii culturii române şi s-a bucurat de mult mai puțină atenție decât cea austriacă[11]. Totuşi, ruşii au promovat în mod activ o ideologie a tipăriturilor în timpul ocupațiilor lor succesive. În 1771, armata rusă a adus cu ea un anumit număr de cărți pentru a fi distribuite, în vreme ce călugări români călătoreau la Moscova şi Sankt-Petersburg ca să obțină şi altele. Primele traduceri în limba română din Voltaire au constat în versiuni ale publicisticii lui filoruse, fiind distribuite la ordinul împărătesei Ecaterina cea Mare. În

anul următor, celebrul *Nakaz* sau „Regulament” al împărătesei a fost tradus în limba română şi publicat la Iaşi (Camariano-Cioran, 1958; Barbu, 1987-1988)[12]. În anii 1780, un tipograf rusofil, Mihail Strilbiţki, a înfiinţat o tipografie la Iaşi, publicând mai multe tipuri inedite de lucrări, precum *Curioznica arătare din Fizionomie* şi *Dialoguri ruso-româneşti*. A ales un set de caractere apropiat de cele ruseşti zise „civile” şi a funcţionat probabil ca agent pentru Ecaterina cea Mare. În anii 1790 a publicat prima carte de poezie în română, *Poezii noo*, a boierului muntean Ioan Cantacuzino, inclusiv adaptări din *Essay on Man* de Pope şi *Night thoughts* de Young[13]. Prima tipografie laică ce a funcţionat în Principate era, aşadar, un produs al intereselor ruseşti (Mihăilescu, 1957). Aşa s-a întâmplat şi cu primul ziar: ceea ce austriecii au refuzat în 1789 în Transilvania se împlinea în 1790 în Moldova, când prinţul Grigori Potiomkin a adus o tiparniţă aproape în fruntea efortului militar rus. Chiar dacă promisiunile privind o nouă ediţie din *Germania* lui Tacit nu erau îndeplinite, o publicaţie franceză, *Courier de Moldavie*, a apărut în câteva numere, majoritatea conţinând elogii aduse împărătesei Rusiei[14], în vreme ce cărturarii greci din Principate îşi dedicau publicaţiile împăraţilor sau generalilor ruşi[15].

Există puține dovezi că aceste lucrări ar fi avut o circulație largă şi e posibil ca locuitorii din Iaşi să fi fost mai încântați de berea englezească adusă de armata lui Potiomkin decât de sosirea ziarelor franțuzeşti (pentru bere, vezi Iorga, 1928, 3: 112; despre cadrilurile englezeşti, Sion, 1888: 79). Dar prestigiul imperial al Rusiei şi impunerea unui model care era deodată revoluționar prin chemarea sa la arme şi acceptabil la nivelul mentalităților, pentru că ruşii erau „de aceeaşi credință" atât cu grecii, cât şi cu românii, s-au dovedit extrem de atractive (Nicolopoulos, 1985: 53).

După anexarea din 1812 a Basarabiei – care avea o populație românească substanțială –, au început să apară numeroase publicații româneşti chiar în Rusia. În general, acestea aveau caracter administrativ sau religios, dar includeau şi lucrări importante, precum o Biblie completă – prima Biblie ortodoxă în română după cea de la 1688 – editată de Societatea Bibliei Britanice şi Străine la Sankt-Petersburg în 1814 (Clarke, 1988: 233-270) şi noua „constituție" (*Aşezământ* în limba română, *Ustav* în limba rusă) a Basarabiei, care a apărut la Chişinău în 1818. Pe lângă un număr semnificativ de broşuri sau foi volante, până la 1830 pe pământ rusesc au apărut 38 de cărți româneşti (Mihail şi Mihail, 1993).

Utilizarea şi semnificaţia cărţilor

Bineînţeles, locuitorii educaţi din Principate nu citeau numai aceste cărţi româneşti. Un număr mare de abonamente pentru cărţi greceşti provenea din Bucureşti şi Iaşi, care rivalizau cu Viena şi Constantinopol în privinţa consumului de literatură nouă (şi tot mai laică) în această limbă şi chiar au depăşit cererea din zonele care mai târziu au devenit parte integrantă din statul grec (Papacostea-Danielopolu şi Demény, 1985: 241-250). Publicaţiile literare şi ştiinţifice franceze circulau iniţial printre mici grupuri elitiste, formate atât din boieri, cât şi din oameni ai Bisericii, incluzând din anii 1770 şi primele loji masonice de pe teritoriul românesc[16]. Alţi scriitori ai iluminismului, precum Voltaire, Beccaria şi Fénélon, erau deseori (dar nu întotdeauna) traduşi în română din versiuni intermediare greceşti (Papacostea-Danielopolu, 1979: 133-140; Pippidi, 1989: 229ff). Limba greacă îşi păstra funcţia de limbă intermediară până şi la mijlocul secolului al XIX-lea, când memoriile lui Napoleon, de exemplu, au fost traduse în română din această limbă, în 1846 (*BRM*, 3: 536). Greaca era foarte adesea *lingua franca* în activităţile comerciale şi mediile intelectuale, fiind o limbă străină cu un prestigiu care îi lipsea limbii române. Prin urmare, nu trebuie să ne mire faptul că ideile despre

modernitate ajungeau deseori să fie exprimate în româneşte prin intermediul scrierilor greceşti, care, la rândul lor, s-ar putea să fi fost influențate de tendințe din Europa Occidentală[17]. De asemenea, Academia din Bucureşti era locul unor dispute aprinse privind valoarea relativă a înțelepciunii antice, respectiv moderne: Rousseau şi Heiniccius erau citiți şi studiați aici la începutul anilor 1800, iar o mişcare începea „să demonteze ideea preconceptă că numai ce ne-a dat Grecia antică e bun. Europa modernă depăşeşte chiar şi vechea Eladă în înțelepciune". Konstantinos Vardalachos, directorul şcolii din Bucureşti între 1805 şi 1815, n-a ezitat să declare că Newton îi este superior lui Aristotel (Camariano-Cioran, 1974: 141).

Nu toate traducerile din franceză erau revoluționare sau produse ale iluminismului: o traducere grecească a unei lucrări scrise inițial ca un manual pentru educația lui Ludovic al XIV-lea în anii 1650 era folosită la Academia din Bucureşti în anii 1810[18], iar o colecție de slujbe protestante din secolul al XVII-lea era considerată demnă de a fi tradusă în româneşte – din nou, cu limba greacă drept intermediar – în 1819 (*BRV*, 3: 312). Şi în administrație persista o perspectivă religioasă: regulamentele din 1814 pentru Academia Domnească din

Bucureşti reafirmau că cine era prins însuşindu-şi sau cheltuind nechibzuit banii destinaţi şcolii urma să primească o pedeapsă la fel de mare ca aceea pentru sacrilegiu (Popescu-Mihuţ, 1994: 83). Traducerile din Voltaire sau din alţi gânditori europeni au generat contraatacuri (Carra, 1777: 219; Panzini, în Cortese, 1922: 165; Dimaras, 1969: 40ff). Unele dintre acestea arată influenţa pe care o avea *Didaskalia Patriki* (*Învăţătura părintească*), o lucrare reacţionară publicată la Constantinopol în 1798 şi atribuită patriarhului Antim. În această critică la adresa ideilor occidentale, iluminismul nu era înţeles ca un curent secularizant, ci mai degrabă considerat ca făcând parte dintr-un complot catolic împotriva poziţiei privilegiate a ortodoxiei în Imperiul Otoman. Nu numai că această lucrare a fost tradusă în limba română de două ori, dar punctele de vedere exprimate în paginile ei şi-au găsit deseori ecou în scrieri româneşti contemporane, precum cele ale călugărului Naum Râmniceanu, care l-a descris pe Voltaire ca fiind „mergătorul înainte al celui de pre urmă Antihrist, înşelătoriul de lume, cel cu totul varvar la cele dumnezeieşti, filosoful întunericului pierzării, văzutul diavol”[19]. Accentele puternic escatologice şi milenariste nu doar că au continuat, dar au devenit o prezenţă puternică

în cultura românească scrisă spre sfârşitul secolului al XIX-lea (D. Barbu, 1991: 131-137). Se prea poate ca patrioții greci să fi încurajat traducerile din Rousseau, dar în acelaşi timp ei răspândeau şi propriile idei cu privire la viitor prin profeții publice[20].

Astfel de aspecte ale culturii greceşti şi româneşti au fost adesea interpretate ca un semn de înapoiere şi obscurantism sau chiar de „schizofrenie culturală" (Clogg, 1981: 90). Clogg are dreptate atunci când atrage atenția asupra curentelor iraționale. Totuşi, trebuie reținut, de asemenea, că astfel de atitudini însoțeau frecvent şi gândirea rațională şi ştiințifică din Europa de Vest. În Anglia de după 1688, newtonienii au îmbinat sistemele ştiințifice revoluționare cu o viziune religioasă conservatoare ce a rezistat până la Darwin (Jacob, 1976), iar profețiile şi milenarismul s-au dovedit a fi atractive pentru intelectualii radicali[21]. În Franța prerevoluționară, unii dintre cei mai radicali ateişti erau atraşi de teorii ale paranormalului[22]. Eric Hobsbawm a scris că „trebuie să vedem perioada în care trăim ca una în care laicizarea crescândă şi (în Europa) indiferența religioasă s-au luptat cu reînsuflețiri ale religiei în formele sale cele mai intransigente" (Hobsbawm, 1962: 229). Dacă avem de-a face cu o schizofrenie culturală, atunci e un fenomen

comun curentelor de gândire europene şi în niciun caz unul specific culturii greceşti sau româneşti.

Traducerea şi copierea de literatură de ficțiune sub formă de manuscris avansau lent, într-o perioadă în care publicarea era un act politic riscant. Autorii pretindeau că traduceau astfel de opere ca „simplă modalitate de petrecere a timpului" sau „întru delectarea plină de folos a multor cititori", ceea ce era un fel de şiretenie politică şi în egală măsură o declarație de adeziune la o teorie a clasei fără griji (Duțu, 1973). Chiar şi traducerile de ficțiune franceză modernă erau prezentate urmărind ideea respectului acordat scrierii ca singura sursă legitimă a cunoaşterii. Următoarele versuri dojenitoare dintr-o versiune în manuscris la *Istoria lui Alțidalis şi a Zelidei* de Voiture, din 1783, reprezintă o dovadă elocventă:

> Tot cel ce trăieşti în lumi,
> Eu nu zic, Scriptura spune[23].

Pe de altă parte, faptul de a avea cărți trece treptat de la a fi o garanție a autorității religioase la a fi un simbol al luxului şi bunăstării: boierii comandau ultimele ediții pariziene şi aveau mobilier special proiectat pentru păstrarea lor. În 1777, boierul moldovean Canta comandase o bibliotecă personală în care să păstreze

Chiclopediile (Iorga, 1927-1928: 113). În 1803, compatriotul său Grigore Sturdza a cumpărat nişte ochiuri de geam pentru a-şi decora biblioteca; în anul următor, a cheltuit o sumă mult mai mare de bani pe cărți, globuri şi hărți comandate de la Paris (Isac, 1969: 49-50; *cf.* Papacostea, 1963; Papacostea-Danielopolu, 1974). Între timp, în Țara Românească, boierul Ştirbei comandase *Voyages de Cyrus* (*Călătoriile lui Cir*) de Ramsay şi *Pamela* de Richardson de la un negustor din Sibiu (Iorga, 1906-1907: 56). Creşterea consumului de carte a fost însoțită în sfera literară de un avânt al poeziei intime şi erotice, copiată în manuscrise şi albume, atât în română, cât şi în greacă (Duțu, 1981: 155-170; Chişu, 1986). În anii 1810, comercianții din laşi nu vindeau numai tutun şi cafea, ci şi cărți franțuzeşti, la cererea expresă a boierilor locali (Iorga, 1942).

Dar, dincolo de puținele centre de producție culturală şi de casele boierilor, lectura, ca practică culturală şi de consum, rămânea nesistematizată. Între elită şi țărani exista un anumit contact: se poate ca unii boieri să se fi delectat cu spectacole țărăneşti şi ca propria lor cultură să fi fost, în mare măsură, încă orală. Dar acesta nu este un motiv pentru a lansa ideea unui spațiu cultural „unificat" sau a unei diseminări a cuvintelor şi ideilor într-un ritm

uniform la nivelul întregii societăți. Indiferent ce fel de manuscrise şi cărți circulau, circulația acestora era aleatorie, întâmplătoare. Dacă exista o cultură comună, sau chiar ceea ce Stanley Fish numeşte o „comunitate interpretativă" (1980: 164-173) în straturile inferioare ale societății, aceasta avea legătură cu o varietate nedefinită de texte, provenite din surse îndepărtate şi scrise pentru publicuri diferite. Diecii transilvăneni de pe la 1800 puteau să copieze în cadrul aceluiaşi manuscris texte atât de diverse precum viața unui eremit de la muntele Athos, o cronică extrasă din analele apologetului papal Baronius sau o cunoscută poveste picarescă grecească (Tappe, 1960a; *cf.* Pippidi, 1973). Aceste lucrări nu erau alese dintr-o paletă largă: ele reprezentau un compendiu de scrieri la îndemână.

Respectul pentru cărți nu poate fi văzut întotdeauna ca un indiciu al unei dorințe generale de educație. Ideea de carte avea adesea conotații sacre sau magice, atât la nivelul exercitării puterii politice, cât şi în viața rurală de zi cu zi. Domnitorii puteau alege să-şi marcheze începutul domniei prin publicarea unei lucrări de învățătură religioasă sau de cazanii, ca semn al milei lor față de supuşi, chiar un fel de „ctitorie" pe scară mai mică, tradiție care a continuat să aibă aceeaşi semnificație chiar

şi după ce conținutul unor astfel de lucrări a fost laicizat (Păun, 1999; Popescu-Mihuț, 1994: 76-77). Până una-alta, la nivel popular, solomonarii invocau cartea pentru a da credibilitate practicii lor. Se credea că

> ei învață din cărți pe care alți oameni nu le pricep şi nu le ştiu ceti: învață cum să călărească pe balauri, cum să îi cheme, cum să poarte vremurile... După ce au gătat de învățat toate cărțile din lumea asta, [solomonarii] au mers într-o țară depărtată, de la Răsărit, aici au stat într-o peşteră şi au scris la o masă de piatră toată învățătura din lume într-o carte (citat de Oişteanu, 1999: 186)[24].

Bineînțeles, puterea unei asemenea vrăjitorii depinde de cunoaşterea limitată a scrisului, care păstrează astfel un caracter misterios şi puternic. Utilizarea cărților pentru a spori credibilitatea unei game largi de activități ritualice, de la vindecarea bolilor până la asigurarea unor condiții meteorologice favorabile, a continuat până târziu în secolul XX (Stahl, 1981: 29-30) şi nu trebuie ignorată atunci când avem în vedere receptarea ideilor privind efectele literaturii asupra schimbării sociale. Din acest punct de vedere, celor mai moderne idei li s-ar putea atribui şi calități magice.

Importanța pentru Principate a curentelor politice şi culturale greceşti şi ruseşti poate fi evaluată prin istoria

primei asociații culturale înființate aici. Aceasta a fost „societatea greco-dacă”, cunoscută şi sub numele de *Philologiki Etairia*, înființată la Bucureşti în 1810 în timpul ocupației militare ruseşti şi guvernată de patriotul grec Ioannis Kapodistrias, diplomat în Ministerul de Externe rus. Membrii se întâlneau în sala mare a Academiei din Bucureşti, pe ai cărei pereți erau fresce înfățişându-i pe Pindar, Aristotel şi învățați ai Greciei moderne, precum şi pe țarul Alexandru I şi răposata sa bunică, Ecaterina cea Mare. Importanța acestei societăți, ca şi cea a societății *Philomouson Etairia*, înființată la Viena în 1814, a fost intens dezbătută. Ambele erau sprijinite de Alexandru I; este aproape incontestabil că prima urmărise să legitimeze dominația rusă în Principate, până acolo încât fuseseră adunate dovezi istorice în încercarea de a demonstra prezența slavă timpurie în Principate, cum ar fi originea numelui oraşului Ruse, pe malul opus al Dunării din Țara Românească (Camariano, 1968: 50).

Un observator din epocă descria cum era exploatată ideea de cultură de către apostolii *Philiki Hetairia* („Societatea Prietenilor”), organizație revoluționară greacă înființată la Odessa în 1814, care avea numeroşi membri în Moldova şi Țara Românească. Îşi „ascundeau scopul real al călătoriilor frecvente pretinzând că desfăşoară

activități caritabile şi caută membri care să finanțeze şi să mențină locurile destinate educației"; astfel, ei au reuşit să ataşeze o semnificație melodramatică patronării societății *Philomousōn Etairia* de către țar sau de către ministrul său Kapodistrias (Gordon, 1832, 1: 44-47)[25].

Kapodistrias a negat ulterior orice intenție revoluționară explicită, iar istoricii moderni l-au susținut în acest sens (Woodhouse, 1973). S-ar putea însă ca utilizarea ecuației („educație" = „revoluție") să fi fost contraproductivă: se spune că un bei dintr-un sat din Peloponez a fost indus în eroare de o scrisoare de la Patriarhul Constantinopolului, care îi trimitea bani şi-l încuraja „să înființeze şcoli", crezând că acesta din urmă îi propunea să stârnească o revoltă (Botzaris, 1962: 95). De asemenea, ea transformă dezbaterile istoriografice despre „originile intelectuale ale revoluției" în Balcanii începutului de secol XIX într-un cerc vicios: poate că trebuie să vorbim despre activitatea intelectuală mai degrabă ca despre un eufemism sau alibi pentru revoluție decât ca despre o cauză a acesteia[26].

Dar nu toți intelectualii se prefăceau: un membru al societății *Philologiki Etairia*, dr. Constantin Caracaş, era unul dintre proprietarii primei tipografii laice din Țara Românească, înființată în 1817. Pentru aceasta, Caracaş,

Radu Clinceanu şi Dumitrache Topliceanu au cerut şi au primit aprobarea domnitorului Ioan Caragea. De asemenea, ei au solicitat şi o autorizaţie pentru a tipări ziare, dar au fost refuzaţi. (Se pare că nici propunerea curteanului grec Nikolaos Mavros de a înfiinţa un ziar în 1819 nu s-a concretizat – Hurmuzaki, *Documente*, 10: 85.)

Li s-a permis publicarea de lucrări de „filologie, adică de scrieri care privesc dragostea pentru învăţătură”[27]. Activitatea lor era supravegheată îndeaproape de domn şi de divan; importanţa lor poate fi estimată reţinând faptul că prima lucrare apărută la tipografie a fost codul civil numit după domnitorul respectiv, *Codul Caragea*, publicat în greceşte în 1817 şi în româneşte în 1818.

Între timp, o acţiune similară avusese loc în Moldova în 1812: de data aceasta, tipografia era exclusiv grecească, dar îndeplinea funcţii asemănătoare, tipărind codul civil al domnitorului Scarlat Callimachi – numai în limba greacă (o traducere românească a apărut mai târziu, în 1833). Altminteri, tipografiile nu erau deosebit de active. Deşi tipografia din Moldova avea abonaţi până la Viena, Smirna şi Odessa, nu a publicat mai mult de 20 de cărţi în nouă ani. Ambele tipografii au fost active în 1821, în timpul invadării Principatelor de către comandantul grec Alexandru Ipsilanti (fiu şi nepot al domnilor Moldovei şi

Țării Româneşti), când au publicat proclamații revoluționare. Ca şi revolta de atunci, tipografiile numărau printre susținătorii lor mulți boieri români (Camariano, 1966; Rădulescu, 1923: 65; Ivić, 1936-1937, şi Siupiur, 1977, arată supravegherea politică plină de îngrijorare din partea autorităților austriece).

Fixarea definitivă a rolului jucat de tipărirea cărților româneşti în această perioadă rămâne o sarcină dificilă. Nu i-a ajutat în mod automat pe români să devină mai educați decât vecinii lor balcanici care au avut mult mai puține cărți în această perioadă. Dar oamenii vorbeau deja de cărți ca fiind produse „în folosul nației". Trebuie să luăm în considerare nu doar producția de carte, ci şi ceea ce făceau oamenii cu cărțile – preziceau viitorul, scoteau bani, alungau bolile – şi unele dintre lucrurile pe care le spuneau despre ele. Se poate ca o carte în română să nu fi fost „bună de nimic", dar dacă furai una, nu numai că puteai fi blestemat de cei 318 Părinți ai Bisericii, de Fecioara Maria, de cei 12 apostoli şi cei patru evanghelişti, ci carnea nu-ți putrezea nici la şapte ani după moarte, iar cadavrul tău trebuia să fie sprijinit de zidul bisericii 40 de zile, timp în care trecătorii să ceară iertare pentru tine (Turc, 1994: 76; Radosav, 1998: 219-221). Dată fiind toată atenția primită de identitatea confesională ca indicator al

apartenenței şi al diferenței în societatea românească a secolului al XVIII-lea, e important să ne amintim că folosirea ritualică a cărților şi a scrisului era, în majoritatea cazurilor, mai importantă chiar decât cele mai elementare noțiuni de teologie sau ierarhie ecleziastică. Comisia înființată în 1751 cu scopul de a afla nivelul cunoştințelor doctrinare în rândul românilor greco-catolici din Partiumul Ungariei a fost probabil şocată de următoarele răspunsuri, primite când i-a întrebat pe preoți cine este capul Bisericii:

1. Nu ştiu, mi-am pierdut cartea.
2. Episcopul Sinezie al Aradului.
3. Cei patru patriarhi ai Răsăritului.
4. Patriarhul Ierusalimului.
5. Împărăteasa Rusiei (V. Barbu, 1992: 539; *cf.* Ghitta, 1998).

Primul răspuns e cel mai semnificativ: ne dezvăluie nu doar ignoranța, ci şi pretenția ca astfel de cunoştințe să fie legitimate, iar memoria activată prin referire la cărți. Alte utilizări ale cuvântului tipărit erau mai mult talismanice decât catehetice: indulgențele, de exemplu, erau produse în cantități mari în acea perioadă de ierarhii din Principate sau de cei aflați în vizită. Scriitorul şi preotul greco-catolic transilvănean Samuil Klein îşi amintea că tatăl său

obişnuia să poarte una la gât (Ofrim, 2001: 77). În alte părți, cititul era un proces legat nu doar de cunoaştere, ci şi de memorie şi ritual: potrivit eruditului transilvănean Timotei Cipariu, care se născuse în 1805, bătrânii din copilăria sa nu credeau că era posibil să citeşti cu voce tare dacă nu ai învățat cartea pe de rost; cu toate acestea, pentru ca informația să poată fi transmisă eficient, obiectul material era indispensabil (Ofrim, 2001: 28; Oişteanu, 1999).

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea fuseseră făcuți deja primii paşi spre o limbă națională, o liturghie uniformă şi un aparat birocratic care putea începe să-i controleze pe oameni prin tipărituri. În biserică nu se mai folosea slavona, iar limba greacă nu înlocuia limba română. Românii din Transilvania şi Ungaria puneau accent pe originea lor latină, iar literele latine începeau să fie folosite pe scară mai largă pentru tipar. După 1770, conținutul cărților româneşti a devenit aparent mai laic şi mai utilitar. Dar în următorii 60 de ani eforturile civilizatoare ale autorităților habsburgice şi ale administrației fanariote au trebuit să lupte în mod repetat împotriva tradițiilor şi practicilor mai vechi. Aşa cum scrie cercetătorul Doru Radosav,

atitudinea față de carte este *ambivalentă* deoarece, pe de o parte, ea simbolizează materializarea cuvântului divin şi prin urmare a zeității însăşi şi, de pe altă parte, este un instrument de ritual şi de practicare a pietății (Radosav, 1998: 213).

Obținerea nu doar a unei sănătăți bune şi a bogăției, ci şi a unei identități prin intermediul materialului scris, atât de des asociată cu proiectele modernizării – alfabetizare, educație de masă, birocrație –, a precedat şi a însoțit procesele de iluminare prin intermediul cărților.

Tabelul 1.2. *Tipărituri în limba română în perioada 1701-1765, pe localități*

Oraş	1701-1705	1706-1710	1711-1715	1716-1720	1721-1725	1726-1730	1731-1735	1736-1740	1741-1745	1746-1750
Bucureşti	2	1		2	3	9	5	3	15	14
Râmnic	3	4	1	1	3	2	5	4	8	19
Târgovişte		3	13		1					
Buzău	10	1							5	1
Iaşi			2			3	1	1	7	9
Rădăuți									4	1
Blaj										1
Cluj	1								1	1

Alba Iulia	1									
Sibiu		1								
Braşov							1	1		
Trnava						1				
Necunoscut					1		1		1	
TOTAL	17	10	16	3	8	15	13	9	41	46

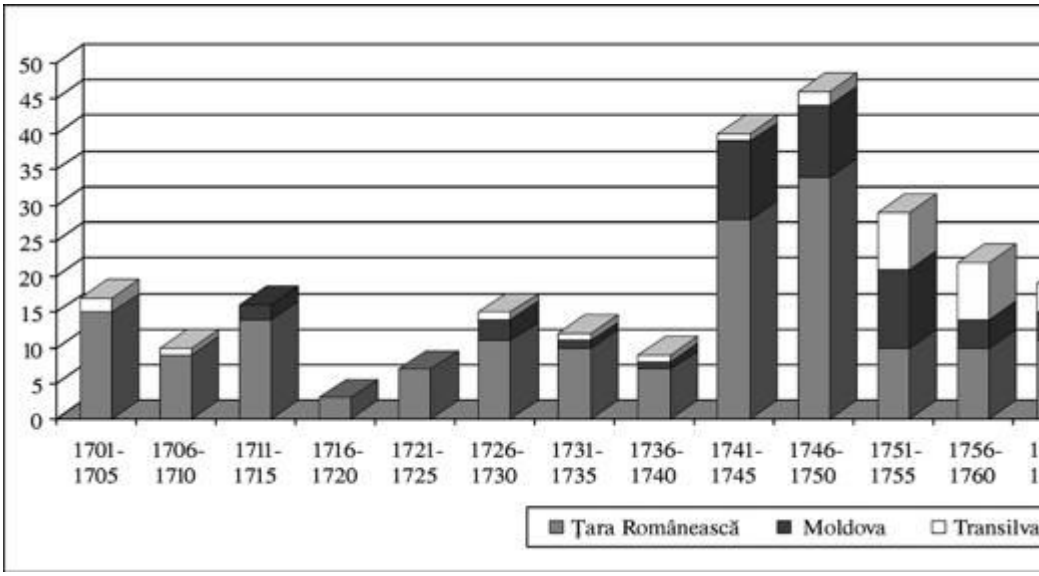

Figura 1.1. *Tipărituri în limba română în perioada 1701-1765, pe provincii*

Tabelul 1.3. *Tipărituri în limba română în perioada 1766-1830, pe localităţi*

Oraş	1766-	1771-	1776-	1781-	1786-	1791-	1796-	1801-	1806-

	1770	1775	1780	1785	1790	1795	1800	1805	1810
Buda			2				6	8	25
Viena		3	5	12	12	6	1	–	–
Cernăuți								2	3
Lvov					1	2		1	–
Altele	1		1		1			–	–
Sibiu		1		2	8	13	11	20	21
Blaj	10	8	12	8	6	7	5	15	11
Braşov		1						4	9
Oradea								–	–
Cluj	1							1	–
Bucureşti	6	7	11	10	2	7	8	3	6
Râmnic	8	1	17	17	7	7		–	1
Craiova								–	–
Buzău	3							–	–
Târgovişte					1				
Căldăruşani	1								
Iaşi	5	5	3	7	9	14	2	8	8
Neamț								–	5
Movilău/Dubăsari						2	4		
Chişinău								–	–
Sankt-Petersburg								–	–

Necunoscut			1					1	
TOTAL	35	26	52	56	47	58	37	63	89

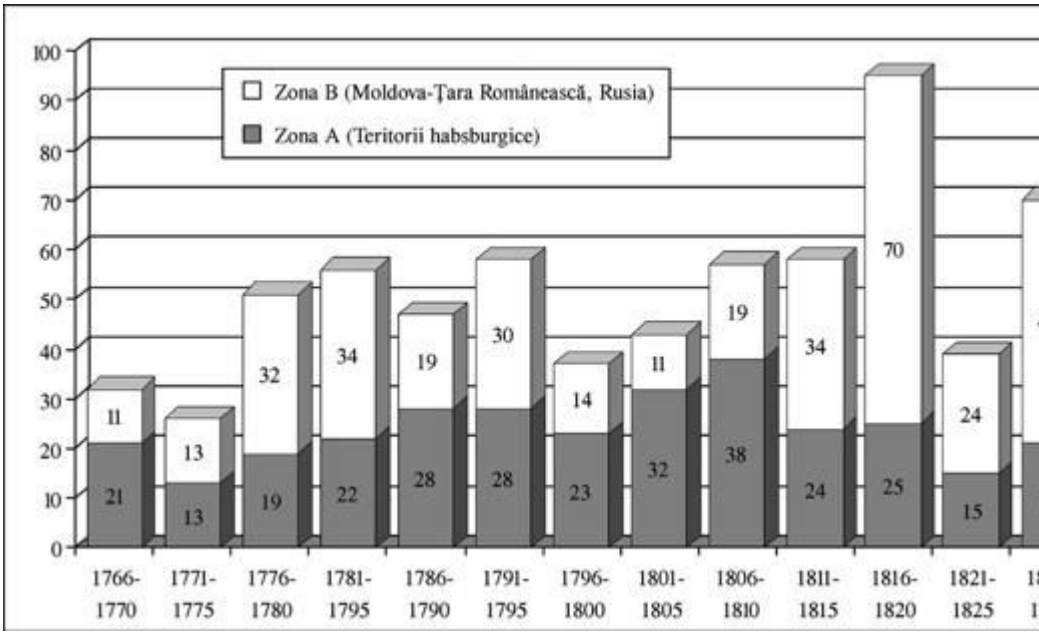

Figura 1.2. *Cărţi religioase româneşti în perioada 1766-1830, pe regiuni*

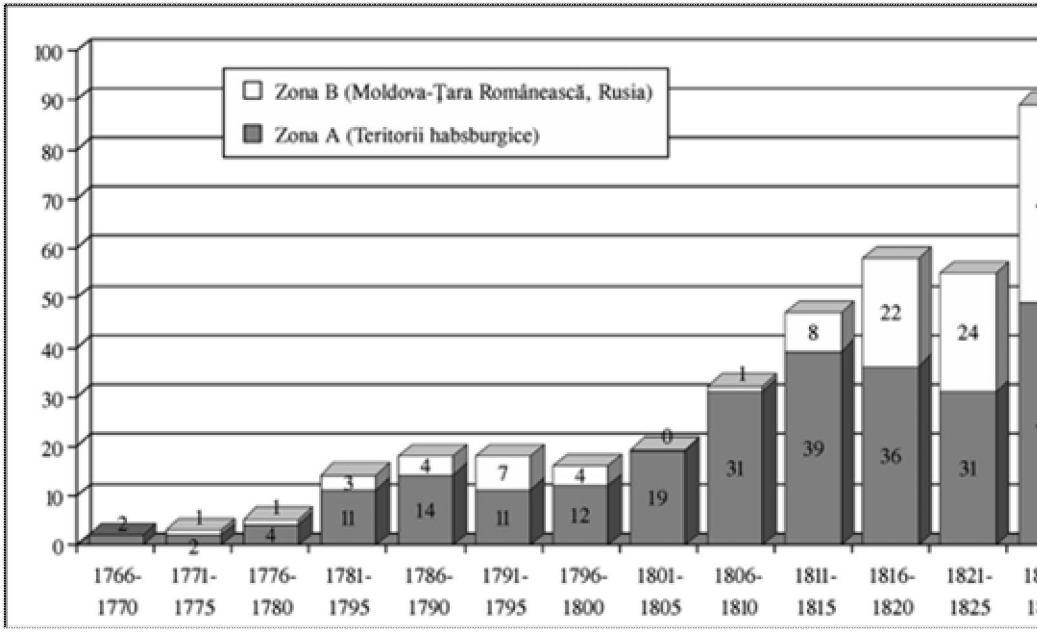

Figura 1.3. *Cărţi laice româneşti în perioada 1766-1830, pe regiuni*

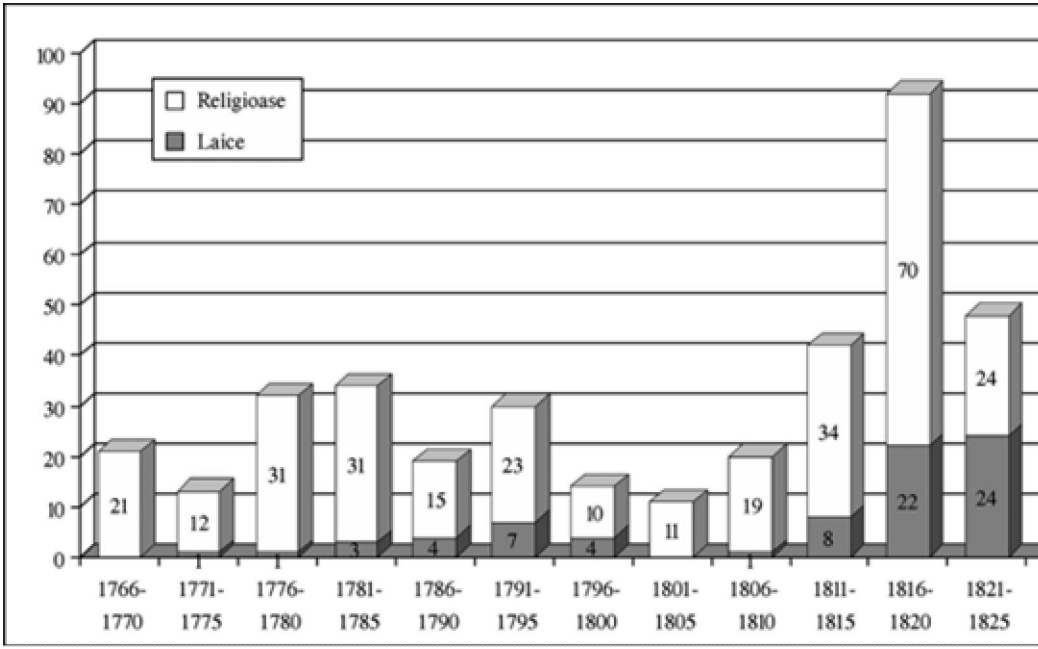

Figura 1.4. *Cărți laice şi religioase în Principate în perioada 1766-1830*

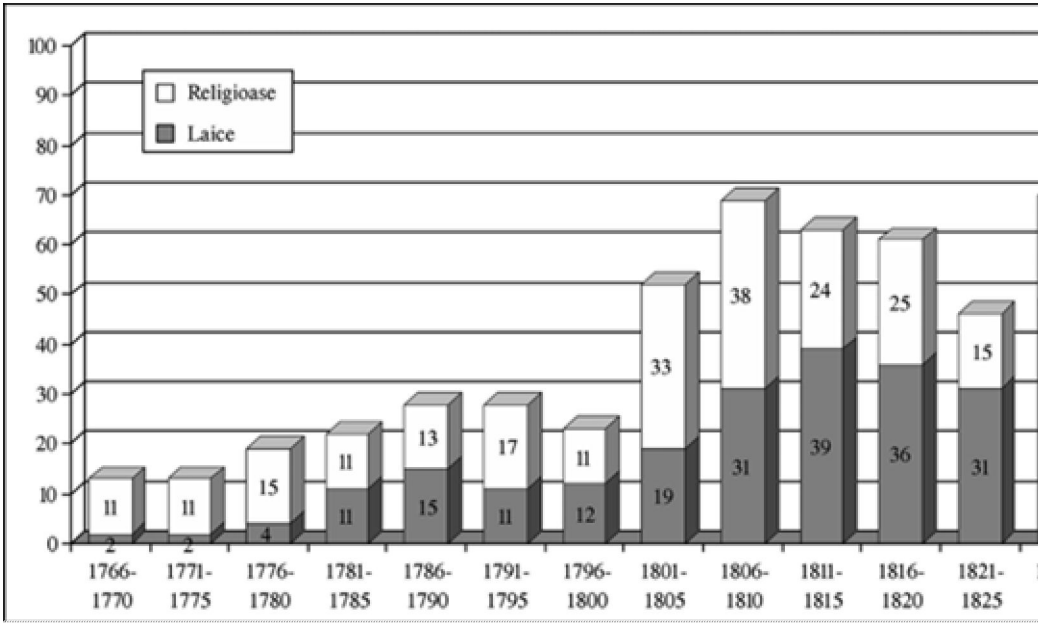

Figura 1.5. *Cărți laice şi religioase în teritoriile habsburgice în perioada 1766-1830*

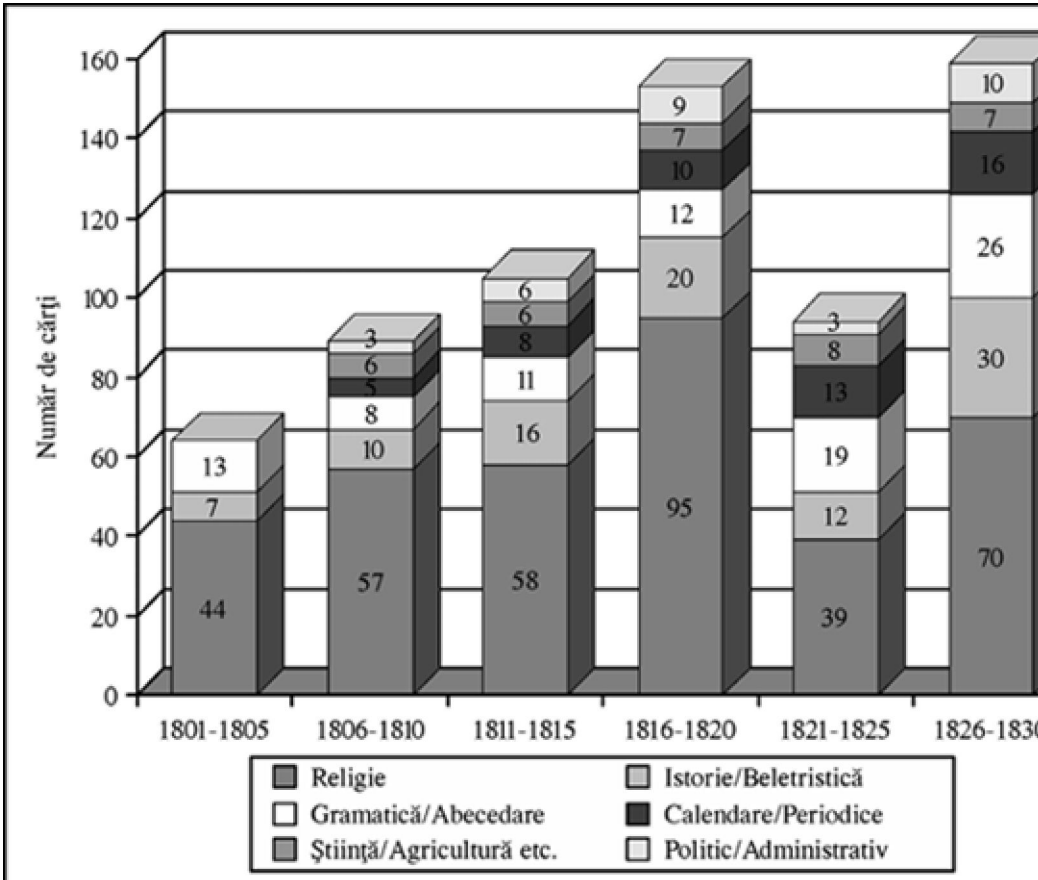

	1801-1805	1806-1810	1811-1815	1816-1820	1821-1825	1826-1830	TOTAL
Religie	44	57	58	95	39	70	363
Istorie/Beletristică	7	10	16	20	12	30	95
Gramatică/Abecedare	13	8	11	12	19	26	89
Calendare/Periodice		5	8	10	13	16	52
Ştiinţă/Agricultură		6	6	7	8	7	34

etc.							
Politic/Administrativ		3	6	9	3	10	31
TOTAL	64	89	105	153	94	159	664

Figura 1.6. *Tipărituri în limba română în perioada 1801-1830, pe domenii*

Note

1. Nu există o istorie a cărţii româneşti de dimensiunile unui tratat, ci doar analize succinte precum cele ale lui Turdeanu, 1959, Tomescu, 1968, Trancă şi Marinescu, 1968, Dimă-Drăgan, 1980, Simonescu şi Buluţă, 1994. Pentru perioada mai veche, vezi în limba engleză Deletant, 1991: 116-191, Duţu, 1998: 37-52, Crăciun, 2002.
2. Surse: *BRV*; Poenaru, 1973; Mihail şi Mihail, 1993; Râpă-Buicliu, 2000. Singura carte românească publicată la Roma a fost asimilată cifrelor din Monarhia Habsburgică, iar cele două publicate la Uniev şi cele patru publicate la Sankt-Petersburg, celor din Moldova; cele şapte tipărite în localităţi necunoscute au fost împărţite între cele două. Foile volante şi publicaţiile sub 20 de pagini nu au fost incluse. Am urmat argumentaţia lui Bellu, 1976, conform căreia la Craiova nu a existat nicio tipografie înainte de 1838 şi am alocat Sibiului titlurile „craiovene" din *BRV*. Pentru alte tabele, vezi Miskolczy, 1983 (perioada 1801-1830), şi D. Barbu, 1990 (clasificare în funcţie de gen).

3. *Cf.* Ruffini, 1980: 203-224 (biblice, liturgice, teologice, omiletice şi hagiografice); Gheţie şi Mareş, 2001: 76-81 (cărţi de citit; cărţi de liturghie; crezuri; exegeze şi învăţături; apocrife).

4. *Învăţătură de şapte taine* (Buzău, 1702) în *BRV*, 2: 433-435, ediţii diferite pentru Moldova şi Ţara Românească; alte învăţături publicate în Ţara Românească, 1710, 1714, 1724, 1741, 1746, 1747, 1750, 1774, 1775, 1794 (*BRV*, 1: 481, 492-493, 548-550; 2: 22-23, 54, 92-93, 206, 210-211, 367-370; 4: 224; Poenaru, 1973: 31-32, 34-35). Pentru Moldova, vezi *Învăţătura preoţilor pe scurt de şapte taine* (Iaşi, 1732); versiuni ulterioare în 1745, 1751, 1755, 1757, 1784 (*BRV*, 2: 48, 87, 119-120, 139-141, 292-294; 4: 235-237); „Hrisov cu privire la preoţi", 30 mai 1734, în Melchisedec, 1869: 199-205); în limba engleză, vezi traducerea prefeţei la *Sinopsis* (1755) de Teoctist, 1978: 93-94.

5. Aceasta confirmă afirmaţia, ceva mai speculativă, a istoricului transilvănean Schmeitzel, 1728: 383, că „folosesc rusa [slavona] pentru oficierea serviciului religios, aşa cum o dovedesc cărţile lor, deşi am văzut puţine dintre ele".

6. Bianu, 1904, rămâne studiul fundamental. Deşi tratează un aspect specific, V. Barbu, 1991a şi 1991b, constituie cea mai pertinentă actualizare.

7. Profesorul R.J.W. Evans (Oxford) mi-a sugerat că Mavrocordat s-ar putea să fi fost influenţat de introducerea tiparului de către otomani în 1727, implementat de apostatul transilvănean Ibrahim Müteferrika. N-am găsit niciun document în sprijinul acestei idei, dar ea e plauzibilă. Poate că memoriile lui Ibrahim, care (potrivit lui Faroqhi, 2000) se află nepublicate într-o arhivă din Istanbul, ar putea aduce lămuriri în această privinţă. În lucrarea sa publicată,

el citează modelul naţiunilor europene, inclusiv al Rusiei (Berkes, 1964: 45). Nu am consultat Sabev, 2004.

8. Gheţie, 1971; Ursu, 1985, critică explicaţia lui Gheţie privind acest proces, susţinând că uniformizarea normelor literare nu a fost rezultatul unei decizii conştiente luate de Mavrocordat sau de oricine altcineva, ci mai degrabă urmarea firească a distribuirii masive de cărţi din Ţara Românească în toate provinciile româneşti. Se pare că Gheţie a acceptat această opinie: vezi Gheţie, ed. 1997: 450-454; Gheţie, 2000, şi Zgraon, 2000. Istoriografia ortodoxă românească plasează începutul procesului de unificare a limbii literare prin intermediul cărţilor bisericeşti în secolul al XVI-lea: Radu, 1979, este un exemplu erudit al acestui tip de abordare.

9. În mod curios, fraza reapare într-un decret al mitropolitului Moldovei, Veniamin Costachi, împotriva protestelor unor boieri, în 1804: el i-a acuzat că ascund „un cuget a nesupunerii franţuzeşti” (*Uricariul*, 3: 60).

10. Amfilohie Hotinul, *De obşte gheografie*, Iaşi, 1795; *Elementi de arithmetica*, Iaşi, 1795. Texte similare apărute puţin mai devreme s-au păstrat în manuscris; pentru o analiză detaliată, vezi Ursu, 1962.

11. Grassi, 1979, a criticat mai multe abordări care au privilegiat Occidentul; lucrarea lui Bezviconi, 1962, deşi părtinitoare, e cea mai informativă cu privire la relaţiile cu Rusia.

12. Ursu, 2002: 185-210, a arătat că această lucrare şi cele ale lui Voltaire au fost traduse de una şi aceeaşi persoană, care a realizat şi versiuni ale unor lucrări precum *Aventurile lui Telemac* de Fénelon, *Gli scherzi geniali* de Loredano, *Etiopicele* de Heliodor şi multe altele.

13. Din lucrarea lui Cantacuzino s-a păstrat un singur exemplar. Acesta a fost redescoperit în secolul XX, este proprietate privată şi nu a fost republicat integral până în 1993: Cantacuzino, 1993.

14. Ciuchindel, 1956, reproduce numerele care s-au păstrat. Vezi şi Haupt, 1966, Forrest, 1991. Despre promisiunile în privinţa lui Tacit, vezi Urechia, *IR*, 2: 166-167.

15. *Geografia* lui Daniil Philippide şi Grigore Kostandas, apărută în 1791, i-a fost dedicată lui Potiomkin, iar *Istoria tis Roumounias* a lui Philippide, apărută în 1816, ţarului Alexandru I (Bezviconi, 1962: 174), în vreme ce, în 1810, directorul Academiei din Iaşi, Govdelas, i-a trimis ţarului câteva dintre manualele sale şcolare ca simbol „al ataşamentului şi înclinaţiei [sale] ereditare pentru Rusia" (Rosetti, 1908-1910: 172-173).

16. În privinţa originilor francmasoneriei româneşti, e nevoie de mai multe perspective critice. Pentru moment, vezi Berindei, 1978, D. Cernovodeanu, 1993. Primele loji şi-au avut originea în activitatea soldaţilor ruşi în timpului războiului dintre anii 1768 şi 1774, deşi pe lista de membri ai lojii din Iaşi, publicată de Cross (1971: 253-254), nu există nume româneşti. Printre cei 276 de membri ai lojii din Sibiu, în sudul Transilvaniei, se numărau doar şapte ortodocşi (greci, români sau aromâni) (Zieglauer, 1876: 62-92).

17. Există o bibliografie bogată pe tema culturii greceşti a perioadei şi a locului ocupat de Principate în cadrul acesteia: vezi Dimaras, 1969; Mackridge, 1981; Papacostea-Danielopolu, 1982; Kitromilides, 1992; de asemenea, o antologie recentă a lui Brad-Chisacof, ed. 2004.

18. *L'école des princes*, de François de la Mothe le Vayer, publicată pentru prima dată în 1658, tradusă în greacă în 1710, încă în uz în 1810 (Popescu-Mihuţ, 1995). *Cf.* exemplul lucrării *Entretiens*

sur la pluralité des mondes (1684), de Fontenelle, tradusă în greacă în 1794 de Panayiotis Kodrikas, care s-a confruntat cu o puternică opoziție din partea cercurilor clericale (Dimaras, 1969: 56-57).

19. Pentru traducerile româneşti după *Didaskalia*, vezi Camariano, 1940. Versiunea în limba engleză în Clogg, ed. 1976: 58-64. *Cf.* descrierea lui Voltaire ca „zeul păgânilor" în cronica lui Ioan Dobrescu, intrarea pentru anul 1813-1814, în Duțu, ed. 1994: 210. Naum Râmniceanu citat în Cornea, 1972: 106. Recentele caracterizări ale lui Naum drept „unul dintre cei mai progresişti gânditori ai vremii" (Hitchins, 1996: 132) sau ca făcând parte din „tradiția remarcabilă a criticismului social inspirat de problema agrară" (Kitromilides, 1996: 179) nu prea iau în seamă acest aspect al operei sale.

20. În februarie 1806, Dositheos Filittis, mitropolitul grec al Ungrovlahiei, s-a afişat în public la Bucureşti, profețind că în viitorul apropiat ruşii aveau să fie la Paris, iar francezii în Siberia (Saint Luce către Talleyrand, 3 februarie 1806, în Hurmuzaki, *Documente*, 16: 702-704). Pentru un context istoric mai larg al acestor curente profetice, *cf.* Venturi, 1979: 26-27.

21. Thompson, 1980: 54: „Dacă imaginarul bogat trimite uneori către obiective care sunt evident iluzorii, asta nu înseamnă că putem să tragem cu uşurință concluzia că el indică un simț al realității afectat în mod cronic".

22. Darnton, 1968: 165: „Francezii educați de la sfârşitul anilor 1780 tindeau să respingă raționalismul rece de la jumătatea secolului, în favoarea unui regim intelectual mai exotic. Tânjeau după suprarațional şi după ceea ce, din punct de vedere ştiințific, reprezenta un mister. L-au îngropat pe Voltaire şi s-au dus grămadă către Mesmer".

23. *Istoria lui Alțidalis şi a Zelidei* (manuscris 343) în *BACPL*, i: 117.

24. Oişteanu, 1999, remarcă faptul că folosirea cărții în astfel de ritualuri magice era relativ nouă. În româna veche, cuvântul „carte" putea face referire la un singur document sau chiar la un inel inscripționat ori la un talisman.

25. Gordon a stat un timp în Bucureşti, fiind ofițer de stat-major al armatei ruse, în 1813 (*DNB*, 20: 231) şi poate fi considerat, prin urmare, un martor de la fața locului.

26. Pentru critici cu privire la „originile intelectuale" ca temă în istoriografia Revoluției franceze, vezi Chartier, 1991, Roche şi Ferrone, 1999: 497-522. În istoriografia grecească, disputele vizau „pregătirea" – socială, politică şi intelectuală: vezi, de exemplu, eseurile lui Frangos şi Koumarianou în Clogg, ed. 1973.

27. Urechia, 1897-1898: 89-92, reproduce integral hrisovul domnitorului Caragea. Caracaş (1772-1828), medic cu origini aromâne, fusese membru al Societății Greco-Dace în anii 1810-1812 (Camariano, 1968: 40). A scris o interesantă *Topografie a Valahiei*, publicată postum în greacă în 1830, la Bucureşti (vezi Brătescu, 1996).

7

Literatură, națiune, Europa

Pe măsură ce puterea otomanilor slăbea, iar incursiunile neregulate, dar dramatice ale puterilor vecine încurajau anumite aşteptări privind schimbarea politică, „cultura" dobândea valoare atât pentru greci, cât şi pentru români. Aceste reprezentări simbolice la nivelul elitei erau

mai importante decât dezvoltarea unei sfere publice pe scară largă, care de fapt nu a apărut. După 1821, dezvoltarea instituțiilor româneşti s-a separat în mare măsură de progresele naționale greceşti. În schimb, influența şi interferența Rusiei aveau să devină covârşitoare. Însă primele idei de „literatură" şi „națiune" au apărut în română înainte de 1829 şi voi încheia discutarea acestei perioade identificând originile acestor termeni pe fondul contextului intern şi internațional deja descris.

În limba română, cuvintele „literatură" şi „națiune" sunt neologisme. Apariția lor în această perioadă reprezintă doar o mică parte a procesului masiv de „cultivare" lingvistică şi îmbogățire lexicală care era încă o consecință a modernizării în sud-estul Europei şi nu mai puțin important, din punct de vedere simbolic, decât celelalte schimbări inițiate în practicile culturale în aceeaşi perioadă.

Cercetătorii au încercat să schematizeze crearea limbii române literare ca având-şi originea în eforturile şcolii transilvănene de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi continuând în Principate numai după 1821. Însă împrumuturile lexicale – etapa cea mai simplă şi cea mai vizibilă în crearea unei limbi literare – au început mult mai

devreme, din limbile occidentale, dar şi din rusă, greacă şi turcă. Gramaticianul transilvănean Radu Tempea se plângea în 1797 de scriitorii care foloseau cuvinte slave atunci când echivalentele latine existau în română (Popovici, 1945: 265); la fel făcuse şi moldoveanul Matei Millo, într-un manual de aritmetică realizat cu doi ani înainte (Ursu, 1962: 98). Din păcate, cele mai bune studii privind dezvoltarea lexicului românesc au neglijat cumva perioada 1800-1821, aşadar este dificil de precizat data exactă a apariţiei termenilor în discuţie[1].

Ca majoritatea limbilor, româna a avut de timpuriu un fond bogat de cuvinte pentru desemnarea colectivităţilor umane. Cercetătorul german Arthur M. Beyner a enumerat peste 20 de termeni diferiţi numai în texte dinainte de 1700 (Beyner, 1966: 165-168). Termenul cel mai apropiat de „naţiune" era „neam", un cuvânt de origine maghiară, însemnând la început „soi" sau „specie", cu multe dintre conotaţiile pe care le avea şi „naţiune". Ca şi „naţiune", termenul „neam" se putea referi la grupuri de orice, nu doar de oameni[2]; mai mult, se putea referi şi la un grup înrudit prin sânge şi uneori la grupuri necreştine (Zernatto, 1944; Beyner, 1966: 189-190). Acesta era termenul cel mai des folosit de acei scriitori români, precum Miron Costin şi Dimitrie Cantemir, care au fost

printre primii să reflecte la istoria şi originile limbii române. În scrierile sale, Cantemir a folosit cuvântul „neam” de 300 de ori şi „norod”, al doilea cuvânt ca frecvență desemnând poporul, de 80 de ori (Lemny, 1986: 69). Traductibil ca „rasă”, „familie”, „clasă socială” sau „generație”, termenul a ajuns să capete conotații nobiliare, iar expresia „neam boieresc” a fost folosită adesea cu referire la familiile de nobili; de asemenea, începând cu jumătatea secolului al XVIII-lea, îi desemna pe descendenții marilor boieri care nu se mai aflau în slujba statului (Giurescu, 1972: 219). Când boierii moldoveni i-au scris generalului rus Rumianțev în 1773, elogiind-o pe împărătească, ei vorbeau despre foloasele pentru „patrie”, pentru „neamul creştinesc” (comunitatea creştină) şi pentru „neamul ominesc” (rasa umană). În acest context, nici „patrie”, nici „neam” nu trebuie traduse ca „națiune” (*Uricariul*, 6: 416). Următorul termen cel mai larg folosit era „norod”, care, la fel ca *natio*, derivă dintr-un cuvânt însemnând „naştere” (*rod* în slavona veche), dar care avea conotații specifice cu privire la clasele inferioare, deşi de obicei doar la creştini (Beyner, 1966).

În Transilvania, latinescul *natio* apărea des în structura politică şi se referea în particular la cele trei *nationes receptae*, „națiunile constituite”. Acestea erau maghiarii,

saşii şi secuii (o populație înrudită cu cea maghiară care locuia în regiunea de răsărit a Principatului) care, potrivit „Constituțiilor Aprobate” din 1655, aveau drepturi de reprezentare în Dieta nobilă a Principatului. De asemenea, existau şi patru *religiones receptae*, cea romano-catolică, cea calvină, cea luterană şi cea unitariană. Românii erau o simplă *natio admissa*, iar religia lor majoritară, ortodoxia răsăriteană, era o *religio tolerata*. Principala luptă politică purtată de români în secolul al XVIII-lea viza crearea unei a patra *natio recepta* care să-i reprezinte (Prodan, 1971: 62-81; Hitchins, 1999: 11-23, 47-59). Asta nu s-a întâmplat niciodată, dar trebuie reținut faptul că românilor le-a fost refuzat statutul de *natio recepta*, nu cel de *natio*, şi că numeroşi români deținеau statut nobiliar în cadrul celorlalte *nationes*[3]. Astfel, primele utilizări ale termenului în română pot fi găsite în contexte ardeleneşti, deşi e posibil să fie vorba mai degrabă de sensul de colectivitate religioasă sau administrativă decât de cel de etnie: de exemplu, „naționul de rit grecesc” (1742) sau „toată sas-nația Ardealului” (1750)[4]. În anii 1770, sintagma „Naționul românesc” era des folosită în răspunsurile date întrebărilor lui Iosif al II-lea cu privire la statutul românilor în Transilvania (Teodor, 1980: 133). Se dezbătea pe marginea tipului de națiune reprezentat de

români, deşi autoritățile transilvănene încercau adesea să evite termenul în discuțiile cu românii, preferând distincția dintre *plebes* şi *cives*; în cel mai rău caz, spuneau că „acest *plebes* a devenit unul dintre cele mai necioplite dintre toate *nationes* ale Europei”[5]. În ceea ce-i privea, românii transilvăneni încercau să demonstreze că ei erau un „Națion” capabil de „cultură” (vezi în special *Supplex*-ul de la 1804, în Prodan, 1970: 41ff).

În Moldova şi Țara Românească nu existau astfel de *nationes* în jurul cărora să se iştе o asemenea dezbatere. Principalul cuvânt pentru a numi țara, teritoriul, era „țară”. Totuşi, prin extensie metaforică, acesta însemna şi națiunea politică, forțele din teritoriu, cei care participau la treburile statului. În astfel de situații, dimensiunea grupului la care se făcea referire este adesea extrem de neclară: țara ca întreg, clasele superioare sau masa de oameni din afara claselor privilegiate (nobilime, cler sau colectivitate urbană), numiți uneori „altă țară”, pentru a-i diferența de cei din elită. Chiar şi aşa, „această opoziție nu e întotdeauna exprimată în termeni rigizi*: țară* putea însemna şi stat, şi popor” (Georgescu şi Strihan, 1981: 93). Nici limba şi nici cadrul instituțional de guvernământ nu erau suficient de stabile pentru a putea delimita cu precizie termenul care prevala. Acest fapt e valabil şi

pentru alți termeni, precum „pământ” sau „patrie”. Cuvintele derivate din acestea, „pământean” şi „patriot”, făceau referire adesea la localnicii nobili, dar puteau fi folosite (de multe ori în scopuri demagogice) şi pentru masele de oameni chinuiți (Lemny, 1986; pentru variațiile din sensurile greceşti în aceeaşi perioadă, vezi Frangos, 1973: 96-100). Aşadar, în acest sens, „țară” era termenul politic cheie care avea nevoie de o definiție şi aşa au apărut multe dintre confuziile ce se iveau şi în cazul termenului *natio*: era ceva din care trebuia să faci parte, dar şi ceva pentru care trebuia să prestezi servicii sau să desfăşori activități benefice[6].

Prin urmare, era destul de firesc pentru scriitorii români din Principate care traduceau texte din latină, franceză, engleză, germană, maghiară, polonă, italiană, greacă sau rusă ca atunci când dădeau peste cuvântul „națiune” sau echivalentele acestuia să folosească „neam”, „norod”, „patrie” sau „țară” şi să nu recurgă neapărat la un neologism. Studii individuale despre traducerile literare ale perioadei arată că franțuzescul *nation* era tradus frecvent prin „neam” sau „norod”, atunci când se presupunea că se referă la oameni, şi prin „țară”, atunci când părea să însemne „guvernare”[7].

În orice caz, prima utilizare atestată a cuvântului „nație” în Principate apare în traducerea românească în manuscris din 1796 realizată de munteanul Ioan Cantacuzino a romanului istoric *Numa Pompilius* scris de francezul Jean-Pierre Claris de Florian (1755-1794)[9]. Sursa e probabil franceza (limba în care e scris originalul), deşi sufixarea cu *-ie* poate să fi fost influențată de termenul rusesc *nația* (*нацuя*)[9]. Romanul lui Florian fusese deja tradus de două ori în rusă (*Svodnîi katalog*, 1966: 306-307): traducătorul locuia în Rusia atunci când a făcut traducerea românească, vorbea şi scria fluent în ruseşte (limbă în care şi-a scris mai târziu memoriile) şi folosea frecvent neologisme de origine rusă în scrierile sale româneşti (Ciubotaru şi Ursu, 1987: 195). Oricum, diversitatea modelelor în alte limbi face imposibilă şi chiar inutilă determinarea precisă a originii lingvistice pentru acest cuvânt. Interesant e cum crearea lui a fost provocată de activitatea de traducător literar desfăşurată de un boier muntean cu ambiții politice care se afla în exil în Rusia secolului al XVIII-lea, un mediu cultural în proces de modernizare.

În general însă, la est de Carpați termenul câştiga teren într-un ritm lent. Exemplul clasic folosit pentru a ilustra existența unei noi idei de națiune bazată pe suveranitatea

poporului e cel al lui Tudor Vladimirescu, liderul revoltei militare de la începutul anului 1821, care a făcut o distincție moralizatoare între „neam” şi „norod”, asociind primul termen cu elita coruptă şi pe cel de-al doilea cu masele asuprite: el îi scria unui boier că

> pesemne dumneata pă *norod*, cu al căror sânge s-au hrănit şi s-au poleit tot *neamul boieresc*, îl socoteşti nimic, şi numai pe jefuitori îi numeri patrie... Dar cum nu socotiți dumneavoastră că patria se cheamă poporul, iar nu tagma jefuitorilor? Şi cer ca să-mi arăți dumneata ce împotrivire arăt eu împotriva poporului? Că eu alta nu sunt, decât numai un om luat de către tot *norodul* țării cel amărât şi dosădit din pricina jăfuitorilor (scrisoare către Nicolae Văcărescu, 11 februarie 1821, în Bodea, ed. 1982, 1: 64).

Vladmirescu a redefinit *norodul* ca adevărata *patrie*, dar n-a folosit termenul „nație”.

Aşadar, „nație” a început să fie folosit cu adevărat pe scară largă în Principate abia în anii 1820 şi ulterior. Începe să definească ceva ce încă nu există, dar care trebuie să ajungă să existe. În 1821, francezul Laurençon l-a întrebat pe un boier din Țara Românească ce fel de guvern ar trebui instituit, iar răspunsul acestuia a venit imediat într-un singur cuvânt: național. „Acest cuvânt e destul de vag”, comenta el (Laurençon, 1822: 45). Pe de altă parte, reacționarul conte de Salaberry a sugerat în

acelaşi an că „prin intervenția Sfintei Alianțe, muntenii şi moldovenii pot să fie aduşi în rândul națiunilor” (1821: 55). Şi tot în contextul comparației cu Europa, boierul modovean liberal Ion Tăutu (1795-1830) i-a criticat aspru pe boieri pentru

> rălile cu cari de mulți ani ați ticăloşit norodul Moldavii, aceste v-au făcut pe dumneavoastră de râs în ochii neamurilor învecinate, aceste au fost piedica învățăturii acestui norod şi stavila fericirii sali, şi aceste fac pe neamurile Evropii a ne număra între noroadile celi varvare!

Între timp, a sfătuit ironic „națiile care pe globul acesta vă sfădiți cu armele în mâini pentru pricini puțin atingătoare de adevăratul folos” să „luați pildă de răbdări de la norodul Moldavii!”. Considerate superioare, națiunile Europene erau „nații” sau „neamuri”, în timp ce moldovenii erau doar un amărât de „norod” (*Strigare norodului Moldavii*, citat de Ursu, 2002: 447-448).

Un alt exemplu anonim din Moldova ne arată cum termenul de „nație” căpăta tot mai multe conotații cu potențial pozitiv; era preferat lui „neam” şi era asociat cu celălalt termen de modă nouă, „literatură”. Într-o prefață la o traducere în manuscris a unor opere literare franceze, autorul susținea că aceasta a fost făcută pentru că „prima

[traducere] conține câteva exemple foarte interesante pentru poporul român, descriind eroismul şi patriotismul strămoşilor săi romani. A doua este de asemenea o comedie filosofică şi conține, la fel, exemple foarte folositoare pentru corectarea viciilor comune". Demersul, spera el, avea să fie bine primit de cei care „doresc propăşirea nației şi a literaturii rumâneşti". Autorul a folosit cuvântul „neam", apoi l-a tăiat şi l-a înlocuit cu „nație"[10].

Să fie aceasta prima utilizare a cuvântului „literatură"? Româna mai veche prefera termenii „scriitor" şi „cărturar", termeni aproape cu certitudine calchiați după *piseț* şi *knijnik* din slavonă, primul desemnând un simplu scrib, în vreme ce al doilea se referea la un om înțelept, foarte învățat (*cf.* Franklin, 2002: 223-228). În lucrarea sa *Istoria* [*creşterii şi descreşterii*, n.tr.] *Imperiului Otoman*, scrisă în latină, moldoveanul Dimitrie Cantemir a folosit sintagma *historia litteraria*, dar voia să spună altceva: istorie scrisă pe baza surselor primare scrise (Lemny, 1996: 26). În altă parte a mers până acolo încât a susținut că limba locală nici măcar nu avea cuvinte pentru arte şi ştiințe[11]. Afirmația aceasta e cam dură în ceea ce-i priveşte pe predecesorii săi, care folosiseră termeni precum „scrisoare", „poetic", „filosof", „filosofie", „gramatică",

„retoric”, „meşteşug”, „iscusință”, „istorie”, „methodos”, „ştiință”, „învățătură”, „înțelepciune”, „vers”, dar e adevărat că i-a rămas lui să introducă alți termeni, precum „autor”, „comentariu”, „fabulă”, „elogiu”[12]. Aceste formulări timpurii rareori rămâneau definitive şi erau vulnerabile la modificarea în forme percepute ca fiind mai „europene”: de exemplu, în prefața gramaticii sale, Văcărescu nu vorbeşte de „ştiință”, ci de „şiență”, modelat după italienescul *scienza*.

Remarca lui Cantemir reflecta un dispreț general față de producțiile literare româneşti, dispreț exprimat şi de frații Dimitris şi Contantin Ipsilanti, care şi-au justificat călătoria făcută ilegal în Transilvania în 1782 (şi care a dus la înlăturarea de la domnie a tatălui lor, domnitorul Alexandru Ipsilanti al Țării Româneşti) invocând „marea iubire pe care o nutrim în inimile noastre pentru *belles-lettres* şi pe care n-o putem obține în acele țări din cauză că de acolo lipsesc oamenii valoroşi şi educați”. Dar ei scriau în italiană şi probabil se considerau greci (Hurmuzaki, *Documente*, 7: 341: „il gran amore delle belle lettere”). Înainte de secolul al XIX-lea, tentativele complexe de a alcătui o istorie literară sau o teorie literară în română au fost puține. Mai mulți scriitori au oferit sfaturi cu privire la modul de a citi şi de a scrie poezie, dar la un

nivel elementar şi direct subordonat formei de prezentare sau prin afirmații succinte privind valoarea limbajului, a scrisului şi a cărților (Popovici, 1943; Grămadă şi Protase, 1958). Înainte de 1800 au existat două încercări de catalogare a numelor scriitorilor şi a producției literare în limba română. În 1786, Mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei şi-a prefațat *Antologhionul* cu o pledoarie în care susținea că numele „sfinților ierarhi", care lucraseră întru „apărarea şi binecuvântarea turmei lor, norodului rumânesc al pământului Valahiei" tipărind cărți, nu ar trebui uitate: semnificația acordată realizărilor acestor scriitori oscila între mândrie națională şi respect față de ei ca „împlinitori ai Cuvântului lui Dumnezeu", deşi clericul şi-a exprimat regretul că multe dintre lucrări fuseseră pierdute din pricina „trândăvelii celor care mânuiesc pana scrisului în limba română" (în Duțu, 1968: 186-188). În Transilvania, o listă mai extensivă alcătuită de Gheorghe Şincai în jurul anului 1790 (care includea ca români chiar şi autori din Imperiul Bizantin ce scriseseră în latină) a rămas nepublicată (Şincai, 1963: 72-77). Niciuna dintre aceste lucrări nu conținea cuvântul „literatură". Pe de altă parte, românul transilvănean Ion Budai-Deleanu a folosit termenul în limba germană într-un raport pentru guvernul austriac privind starea provinciei Bucovina:

> Despre învățătura moldovenilor [*Gelehrsamkeit*] se poate spune cu conştiința împăcată că (în general vorbind) lipseşte cu desăvârşire... Literatura lor [*Literatur*] (în măsura în care aşa ceva există) constă numai în două ediții ale Sfintelor Scripturi, o *Pravilă* ori colecție de legi bisericeşti, care se rezumă la primele şapte Sinoade, şi celelalte cărți bisericeşti (din acestea sunt multe), iar apoi câteva cronici sau istorii ale națiunii române [*der walachischen Nation*] care pot fi considerate româneşti cu adevărat [*originell walachisch*] (Budai-Deleanu, 1805: 384).

Acesta este un exemplu clasic de scriitor român a cărui integrare în aparatul birocratic al Monarhiei Habsburgice depindea de abilitatea sa de a media între români şi autorități şi, în acelaşi timp, îl făcea să adopte o atitudine critică la adresa propriei culturi. În orice caz, se pare că el nu a folosit cuvântul „literatură" în română[13].

Cărturarii transilvăneni foloseau termenul „litere" într-un sens specific, pentru a se referi la caracterele latineşti: în 1801, Samuil „Micu" Klein susținea că „ce Romanii chiáma litere, slovénii zic slove", deşi în română „slovă" fusese cuvântul folosit de obicei pentru o literă chirilică (Samuil Micu Klein, prefață la *Acatist*, Sibiu, 1801, în *BRV*, 2: 425).

O vreme, autoritățile austriece au susținut latinizarea alfabetului chirilic în şcolile din Imperiu (Țârcovnicu,

1978: 111-117). „Litere” era aşadar un concept legat de occidentalizarea sistemelor de scriere şi educaţie, iar cuvântul „literatură” a fost prima dată folosit mai degrabă în acest context decât în oricare altul legat de *belles-lettres* de către istoricul Petru Maior în 1812: un capitol din *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* se intitula „Disertaţie pentru literatura cea vechie a românilor”, iar aici „literatură” însemna „alfabet” (Maior, 1971, 2: 65-79)[14]. La scurt timp după aceea, cuvântul a fost utilizat în prefaţa la un manual de geografie publicat la Buda în 1814, în care se vorbeşte despre nevoia generală ca „şi alte vrednice cărţi a se tipări în limba românească, spre literatura aceştei limbi, şi spre nu de mijloc folos acestui Naţion” (*BRV*, 3: 102). Sensul este aici mai larg, dar este reţinută legătura directă cu limba, iar cuvântul e aproape gerundiv, sugerând un proces viitor necesar: „literarizarea” românei prin tipărituri şi învăţătură.

În Ţara Românească, introducerea ideii de literatură este legată adesea de „Soţietatea literală”, despre care se consideră că a fost înfiinţată în 1826 sau 1827 de Dinicu Golescu, împreună cu boierul Nicolae Văcărescu, episcopul Ilarion al Argeşului şi câţiva tineri dascăli. Golescu a anunţat înfiinţarea unei şcoli pe moşia sa. Heliade menţionează această şcoală ca fiind una dintre

primele realizări ale societății, dar documentele şcolii nu menționează societatea (Heliade, 1851: vi-vii; documente în Golescu, 1915: x-xiv). Heliade a scris mai târziu că la baza societății au stat discuțiile dintre boierii care fugiseră din Bucureşti la Braşov după izbucnirea revoltei de la 1821, la care a participat şi fratele domnitorului de atunci, Grigore Ghica (Heliade, 1916: 133-135). Dacă e aşa, şi reținând faptul că în 1821 familiile Ghica, Văcărescu şi Golescu erau membre active în *Philiki Etairia* (Filitti, 1934b), nu e forțat să facem trimitere la un model cultural mai vechi (fără a sugera o continuitate instituțională directă), adică la *Philologiki Etairia*, societate grecească înființată la Bucureşti în 1810, sau la *Philomouson Etairia*, activă la Viena şi în Principate. Ambele societăți greceşti anterioare şi cea românească aduceau laolaltă boieri de rang înalt şi intelectuali cu un statut social inferior. Într-o lucrare publicată în 1826, Golescu propunea în mod deschis înființarea unei astfel de asociații (Golescu, 1915: 89-90; *cf.* Close, 1974: 2-5). Cel mai probabil, fie societatea era o acoperire pentru societăți mai vechi, cu adevărat secrete, care aveau legătură cu *Etairia*, fie Heliade integra ideea de literatură într-o poveste legată de mister şi de putere. El a prezentat statutele societății, care ar fi propus: constituirea de „colegii naționale” şi şcoli

săteşti, înființarea de ziare, abolirea monopolului asupra tiparului şi încurajarea traducerilor, înființarea unui teatru național „şi a altor felurite” teatre.

Retorica sociabilității literare era contradictorie: în spatele acestor „lucrări publice” se afla un „pact secret”; obiectivul era atât de a rămâne independent față de politică, cât şi de a determina o renaştere națională. Este cu siguranță adevărat că limbajul iluminării – şcolarizare, societăți, publicare, filologie, „pregătiri” de diverse feluri – căpăta nuanțe revoluționare în acea perioadă şi că era interpretat ca atare atât de întreprinzătorii liberali, cât şi de poliția statului austriac (Botzaris, 1962; Gordon, 1832). O astfel de „asociere de cuvinte” proclama o legătură, la nivelul cel mai general cu putință, între limbă şi societate, dar termenii acestei relații au luat forme extrem de diferite: de la filologie şi pedagogie la cuvinte de cod pentru insurecție, de la adunări secrete ale învățaților la renaşterea unei națiuni.

Indiferent de statutele societății (şi, astfel, de statutul literaturii), rezultatele începeau să apară. În 1828, Heliade a publicat o gramatică. După cum avea să spună mai târziu, „a compus prima gramatică metodică şi aproape filosofică după metodele lui Condillac” (1851: v). Adevărul, mai degrabă banal, era că adaptase o gramatică franceză

modernă folosită pe scară largă în pensioane (Ursu, 1961) sau, probabil, o traducere grecească după aceasta (Camariano, 1981: 127). În prefață, insista asupra acestei ideologii a „literelor”, transformând într-un slogan ideea că „prin litere se naşte literatura”. De asemenea, mai scria:

> Dar că se desăvârşască limba şi mai bine şi ca să se hotărască odată cum să rămâe terminii cei noi, aceasta nu se va putea până când nu se va întocmi o Academie de câțiva bărbați, a căror treabă să fie numai literatura rumânească, cari cu vreme vor pune în regulă şi vor desăvârşi limba prin facerea unui dicsioner (Heliade, 1828: xxxiii)[15].

Heliade considera acest demers filologic ca fiind esențial nu numai de dragul învățării, ci şi pentru aplicarea sa imediată, prin intermediul traducerilor, de exemplu.

Între timp, cuvintele „literator” şi „literatură” apăreau într-o carte de *Caracteruri* (după modelul faimoaselor *Les Caractères* de La Bruyère) publicată de poetul Barbu Paris Mumuleanu în 1825: aceste două cuvinte nu sunt incluse pe „lista de cuvinte străine” anexată volumului, în schimb e inclus cuvântul „academie” – „o soțietate de învățați carii învăț literatura, ştiințele şi meşteşugurile cele frumoase”[16]. Formularea putea foarte bine să fie împrumutată dintr-un

dicționar, dar, din nou, leagă literatura de limbaj, de ştiință şi de instituționalizarea formală a învățării: prevalează mai degrabă aspectul pedagogic, nu cel estetic. În 1827, cu prilejul unui discurs susținut la deschiderea Colegiului Sf. Sava, Simion Marcovici spunea audienței că studiase literatură în Franța şi Italia. Deşi studiase filologia, publicând mai târziu primul manual de retorică din Țara Românească (1834), şi el folosea termenul cu sensul generalizat care devenea încetul cu încetul depăşit în Occident, acela de literatură ca învățătură în general (Marcovici, citat de Isar, 1994: 147)[17]. Aceeaşi utilizare pare să se regăsească şi într-un articol din 1827 care propune „cevaş de armeni şi de literatura lor cea bună" şi care menționează scrierile lor istorice, insistând însă mai mult asupra caracterului lor, asupra limbii şi a succesului lor în a-şi păstra propria *națională* [de această dată, forma cuvântului pare derivată din limba germană] (Lascar Rosetti, „Cevaş de armeni şi de literatura lor cea bună", *Faima Lipscăi pentru Dația*, nr. 7, Leipzig, 8 noiembrie 1827, *apud* Cristea, 1967). După 1829, utilizările termenului s-au înmulțit în ambele Principate.

Introducerea cuvântului „literatură" ilustrează aşadar câteva dintre caracteristicile mai generale ale procesului de occidentalizare şi de schimbare socială. Termenul apare

într-o succesiune rapidă în diferite tipuri de scrieri, fără să existe în mod necesar o legătură directă sau o „influență” a unei utilizări asupra alteia. Grupări diverse de scriitori români se aflau în contact cu diferite curente culturale europene; fiecare dintre ele poate să fi considerat termenul atractiv din motive proprii; ideile pe care acesta le reprezenta difereau semnificativ de la caz la caz. Totuşi, cei care îl utilizau au insistat în mod repetat asupra câtorva interpretări ideologice legate între ele: asocierea literaturii cu ideea de comunitate şi capacitatea sa de a conserva, a îmbunătăți sau a conferi „naționalitatea”; susținerea generalizată a cunoaşterii scrise înțelese ca întreg, fără diferențieri specifice (ca, de exemplu, între erudiție şi *belles-lettres*); instituțiile cunoaşterii, la orice nivel, de la normele filologice şi ortografice la proiecte pedagogice sau societăți savante.

Anii 1820 au reprezentat aşadar o perioadă de pregătire intensă, însoțită de proclamarea multor principii care aveau să ghideze societatea românească de-a lungul secolului. În dimensiunea sa pedagogică, „iluminarea” a devenit în acel deceniu aproape un strigăt obsesiv, leacul pentru toate relele societății despre care acum se vorbea deschis[18]. Nevoia de „lumină” a fost stimulată de conştientizarea tot mai puternică a faptului că românii

rămâneau în urma altor naţiuni, în special a celor europene. Între timp, călugărul şi profesorul Eufrosin Poteca – tutorele studenţilor trimişi la Pisa în anii 1820 – făcea o afirmaţie caracteristică: „Oare noi românii... trebuie să rămânem apururea departe de neamurile cele luminate, departe de fraţii noştri europeni? Oare noi, pe lângă cele puţine ce ştim, n-am pute să ne împrumutăm de la dânşii?" (*apud* Marino, 1981: 38).

În orice caz, ideea sa despre ce anume era „Europa" e şi mai interesantă:

> Petru cel Mare, slava Rusiei, trebuie să fie lăudat pentru bunătatea lui, pentru că a condus întreaga Rusie atât politiceşte, cât şi bisericeşte. Napoleon, biciul Europei, trebuie să fie lăudat pentru ticăloşia sa, căci lăcomia sa a tulburat înţelegerea dintre împăraţii Europei şi pacea în întreaga Europă (scrisoare către Costandin Bălăceanu, 10 februarie 1822, în Bianu, 1888: 423)[19].

Ideea de Europa, ca şi ideile de literatură şi naţiune, putea susţine o ideologie imperială, conservatoare şi explicit antifranceză, dar şi una a libertăţii şi independenţei – un paradox ce avea să se acutizeze după 1829.

Note

1. Despre ideologia generală a cultivării lingvistice: Marino, 1982; Cazimir, 1986. Pentru perioada de până la 1800: Gheție, ed. 1997; Gheţie şi Chivu, ed. 2000; Chivu, Buză, Roman Moraru, 1992 (un repertoriu important de împrumuturi din limbile romanice până la 1760); Teodorescu, 1964 (note de călătorie); Saramandu, 1986 (terminologie legală specializată). Pentru perioada de după 1821: excelenta lucrare recentă a lui Antohi, 1999: 135-175, poate fi completată cu studii mai specializate: *Contribuții,* 1958; Close, 1974 (o selecție de texte literare importante); Bochmann, 1979 (vocabular socio-politic).
2. Pentru folosirea termenului „națiune" cu referire la grupuri de femei, păsări sau animale, vezi Zernatto, 1944; pentru utilizări similare ale cuvântului „neam", vezi Niculescu, 1997. Exemple în *DLR*, 7-i, 165, pentru folosirea cuvântului „neam" cu scopul de a desemna diverse feluri de copac, câine, pasăre, pâine, ciocan, brânză, părți de vorbire etc. „Neamul femeiesc" = femeile, sexul frumos.
3. Valahii apar descrişi ca *natio* în documente de la *Constitutiones Approbatae* (1655) la *Ratio Educationis* (1777: „praeter minores alias, septem omnino censeri nationes praecipuas... Hungaros proprie dictos, Germanos, Slavos, Croatas, Ruthenos, Illyrios, Valachos").
4. Radu Tempea, *Istoria sfintei beserici a Şcheilor Braşovului,* cca 1742 („naționul de rit grecesc"); document din zona Şchei a Braşovului, 1750 („toată sas-nația Ardélului"); ambele citate în Chivu, Buză, Roman Moraru, 1992, s.v.

5. „Plebs enim haec omnium Europae Nationum rudissima... devenit” (raport al unei deputății din dieta Transilvaniei, 24 iunie 1791, în Prodan, 1971: 47).

6. În petițiile şi programele alcătuite de moldoveni şi munteni în franceză (Georgescu, ed. 1970), termenul *pays* este mult mai frecvent decât *nation*.

7. Condeescu, 1930-1931; Cosco, 1934; Iorga, 1940; Camariano, 1946; Duțu, 1968: 261-275; Plămădeală, 1985: 103-148; V. Barbu, 1987-1988; D. Barbu, 1996. Goldis Poalelungi, 1973: 120-121, spune că primii traducători din franceză foloseau „națion”, dar nu oferă niciun exemplu. *Națion* e folosit într-o traducere rusească a unei petiții româneşti din 1769 (Hurmuzaki, *Documente*, n.s., 1: 87).

8. I. Cantacuzino, *Numa Pompiliu*: „craiul națiii sale” (Academia Română, manuscris 1550, citat în *DLR*). Mai mulți autori (Iorga, 1935-1936, 3: 41; Campbell, 1940: 20) au spus că I. Cantacuzino a folosit termenul într-o petiție din 1791, dar nu avem documentul original (vezi traducerea în germană de Joseph von Hammer în Iorga, 1901b: 1126-1129), iar termenul nu apare nici în proiectul unei „republici aristo-democratice” atribuit lui Cantacuzino şi datat în anii 1780 (de Ciubotaru şi Ursu, 1987; originalul în *Uricariul*, 4: 281-300).

9. T. Vianu, 1955: 67, susținea că neologismele terminate în *-ie* şi cu accent pe penultima silabă au pătruns pe filieră rusească: „armie”, „misie”, nație”, „colonizație”, „asoțiație”, „emancipație” etc., opinie împărtăşită de Rosetti, Cazacu, Onu, 1971: 581-583, care recunoşteau derivarea multiplă (franceză-italiană-rusă), dar susțineau că derivatele ruseşti (terminate în *-ie*, nu în *-iune*) sunt mai vechi şi mai răspândite în limba română. Cele mai recente

cercetări (Alexandra Roman Moraru, în Gheție, ed. 1997: 397-411) contrazic această afirmație, arătând că termeni precum „administrație", „apelație", „armistiție", „condiție", „confuzie", „comisie", „comunicație", „conferență", „conştiență", „disputație", „donație", „eminiență", „experiență", „fundație", „imposiție", „instanție", „informație", „indulghență", „iurezdicție", „obligație", „perjecuție", „prefație", „pretenție", „protecție", „residență", „sentență", „ţircumstanție" au fost folosiți aproape toți înainte de 1750 în contexte în care derivarea putea fi direct din latină sau via maghiară, germană, greacă, italiană ori polonă. Pe de altă parte, nu toate aceste forme au devenit definitive şi au fost folosite pe scară largă, iar multe dintre ele e posibil să fi fost reintroduse pe filieră rusă.

10. *CMR*, 2: 279-280: Scrisă pentru cei care doresc propăşirea „[*neamului* a fost tăiat] naţiei şi a literaturii rumâneşti". Camariano, 1946: 149, plasează acest text înainte de 1825. *Cf.* „Scrisoarea sfântului Varsanufie către Ioan" [1787], în *CMR*, 2: 254, tradus „spre folosul cel de obşte a neamului rumânesc"; în prefața traducătorului la *Manual de patriotism* (Iaşi, 1829), în *BRV*, 3: 631-633, apar atât „neam", cât şi „naţie" (dar şi „con-naționalişti"). De asemenea, „literatura", *ibid.*

11. Cantemir, 1973: 310: „Ceterum Moldavi litterarum non solum non amatores, sed et osores cuncti fere extiterunt. Bonarum artium et scientiarum ipsa etiam nomina illis ignorantur". Afirmația a fost repetată de un misionar catolic în 1748: „nulla scientiarum facultate, nulla politica, nimine, nullo urbanitate pollent" (Onuphrius, 1748: 621) şi mai târziu de scriitori în slujba Rusiei (Fischer, citat de Slezkine, 1997: 43; Bawr, 1778: 23). Identificarea sursei pentru observațiile lor duce la o nouă modificare a evaluării

noastre cu privire la relatările scriitorilor străini – ei mai degrabă plagiau relatarea celui mai bun (şi abia publicat) cărturar al locului decât să „inventeze" propriile calomnii; totuşi, efectele stigmatizatoare ale unor astfel de comentarii au rămas.

12. Exemple în *DLR* şi în Chivu, Buză, Roman Moraru, 1992. Vocabularul lui Cantemir a fost cercetat de Ursu, 1973, şi Miron, 1978. În versiunea din 1713 a unei colecţii de maxime franceze, formula „la science et les belles connoissances" era tradusă prin „meşteşugul şi buna învăţătură" (*Pildele filosofeşti*, *apud* Duţu, 1968: 71).

13. Studii lexicale de Seche şi Seche, 1958, şi Gheţie, 1966: 60-69, deşi evident neexhaustive, nu consemnează termenul. În prefaţa din 1818 la un lexicon german-românesc în manuscris, Budai-Deleanu evocă aceeaşi pereche de concepte, dar foloseşte termenii „învăţătură" şi „scrisoare" (1970: 170).

14. Cu mai puţin de 90 de ani înainte, Daniel Defoe folosise cuvântul în engleză cu aceeaşi semnificaţie: în *Essay on literature* (Londra, 1726), el apăra cu tărie teza fantastică potrivit căreia toate alfabetele derivau din ebraică.

15. Pentru teoriile lui Heliade despre limbaj, vezi analiza detaliată în Close, 1974: 47-134.

16. Mumuleanu, 1972: 155 (*cf.* Close, 1975, anexe). În poezia „Nobilul vechi şi sărac", „literator" e folosit cu sensul de „om învăţat, om educat" (Mumuleanu, 1972: 109).

17. Termenul „literatură" cu sensul de învăţătură şi ştiinţă de orice fel, folosit în mod curent în secolul al XVIII-lea în Occident, începea să iasă din uz pe la 1800. Pentru primele utilizări care mergeau pe ideea de frumuseţe şi experienţă trăită în loc de erudiţie: Marino, 1974.

18. Simion, 1988, a studiat vocabularul a 18 periodice importante din perioada 1829-1852: cuvântul „luminare” a fost dominant până la 1840 cel puțin, după care cuvinte precum „democrație”, „emancipare” şi „libertate” au devenit tot mai la modă.
19. Poteca a folosit un cuvânt slav (*slava*) pentru a-l descrie pe Petru şi unul latin („a lăuda”) pentru Napoleon.

PARTEA A DOUA

1829-1848

8

„Marea familie europeană”

În aprilie 1828, pentru a patra oară în ultimii 60 de ani, trupele ruseşti treceau Prutul. Tot nu pentru prima oară, ocupația militară punea în fruntea divanurilor din cele două principate un ofițer militar rus, pe contele Feodor Pahlen. În actul imperial de numire se atrăgea atenția că

> în ambele Principate, deşi nobilimea şi-a câştigat din deasa comunicare cu noi un oarecare grad de civilizație, totuşi există încuibate în ea vicii ce îi caracterizează pe supuşii turci. Nu dragoste de patrie, nici înaltă inteligență a virtuții, ci pasiunea față de înavuțire este principala țintă a tuturor silințelor lor[1].

Interferența în viața privată a luat direcții neobișnuite. Inspectorii de sănătate intrau în case, ba chiar și în dormitoarele doamnelor (Filitti, 1934a: 26). Preoții erau supuși la plata unor taxe și la rechiziții nemaiauzite. Cântatul era interzis atât pe stradă, cât și acasă, iar pedepsele erau administrate „invers proporțional cu condiția socială a părții vinovate" (Hurmuzaki, *Documente*, 17: 114-115). Jocul de cărți era, de asemenea, scos în afara legii, și „nu doar în taverne, ci în orice casă sau orice loc" (Filitti, 1934a: 28). Într-o zi, Mircovici, vicepreşedintele Divanului Moldovei, i-a luat unui boier işlicul din mână (işlicul era o căciulă tradițională, de formă cilindrică, considerată un simbol al moravurilor asiatice) și i l-a aruncat pe scări (Eliade, 1914, 2: 157-158). La sate domnea o atmosferă carnavalescă. Nu mai împărțeau boierii dreptatea, ci trei bărbați jurați, niște „clovni analfabeți care nu erau în stare să citească sau să scrie" și care-i puneau pe boieri în lanțuri și-i amenințau cu decapitarea. „Trăiască ruşii care ne-au pus stăpâni peste foştii noştri stăpâni", strigau unii (Blutte către Forbes, 4 noiembrie 1831. PRO, FO 97/403: 208).

Diferența dintre ocupația din perioada 1828-1836 și cele anterioare consta în faptul că în urma acesteia a

rămas un cadru legislativ în ambele Principate, alcătuit de ruşi în colaborare cu elitele locale şi prezentând asemănări cu o guvernare constituțională. Rusia devenea expertă în instaurarea de regimuri-marionetă în Europa de Est, având un cuvânt de spus în elaborarea „constituțiilor” în Georgia, Finlanda, Polonia, Oraşul Liber Cracovia şi Basarabia, proces ce poate fi văzut ca un fel de oglindă mărită a regimurilor instituite de Franța lui Napoleon în Europa de Vest în perioada 1795-1815[2]. Dar, după revolta decembristă din 1826, ruşii au devenit mai precauți cu nomenclatura, iar noile legi din Principate au fost numite *Regulamente Organice*, şi nu constituții, având în vedere sensibilitățile ruseşti cu privire la acest termen[3].

Ruşii aveau tendința de a exagera misiunea lor civilizatoare, iar regulamentele sunt documente de dimensiuni excesive despre nevoia de a reforma, nu într-o ordine anume, totul, de la curățenia stradală la dreptul de proprietate. Au cerut şi traducerea unui cod comercial francez. Traducătorul a preluat „numai câte se potrivesc la starea țării”. O generație mai târziu se spunea că

> am putut dobândi [această legiuire] fără mare strădanie şi mai fericit decât Francezii, care au trebuit a trece printr’o experiență necăjită, am putut a ni le însuşi şi culege rodurile folositoare ale acestii legiuiri, fără altă din parte-ne muncă de cât aceea de a da

drepturi de naționalitate Română legiuirii franceze (Scarlat Ghica, *Dreptul comercial român*, 1853, 2: 2-3, *apud* Zane, 1930: 358).

Mulți cercetători au fost astfel tentați să fixeze începuturile istoriei moderne a românilor la 1829 şi să ofere o interpretare materialist-schematică a dezvoltării culturale „cauzate" de clauzele Tratatului de la Adrianopol, care prevedea libertatea comerțului în Principate[4]. Este cu siguranță comod să trasăm linii care să despartă o epocă istorică de alta, dar, după cum am văzut, semne ale modernizării pot fi găsite în multe domenii în perioada de până la 1829 şi vom vedea şi că multe dintre instituțiile de după 1829 nu se ridicau la nivelul laudelor primite.

Pentru generalul Pavel Kiseleff, preşedintele plenipotențiar care a supervizat elaborarea Regulamentelor Organice şi implementarea lor inițială, boierii bărboşi erau „neîndoielnic, cei mai turburători intriganți din toți oamenii cu barbă care viermuiesc sub bolta cerului" (scrisoare către Nesselrode, Iaşi, 30 octombrie 1832, în Zabloțki-Desiatovski, 1882, 4: 83). Aceasta nu era o simplă insultă întâmplătoare, ci o referință directă la nişte distincții fine între rangurile boiereşti, care erau diferențiate, printre altele, de lungimea şi tunsoarea bărbii. În Rusia, acest semn vizibil al rangului fusese abolit printr-un decret cu 100 de ani

înainte, iar persistența sa în Principate era un indiciu evident al particularismului reacționar şi al unei societăți „neeuropene”[5]. Mulți alți ruşi erau de aceeaşi părere. Aleksandr Puşkin, exilat în Chişinău la începutul anilor 1820, descrie o călătorie *spre est* la Odessa ca pe o întoarcere la civilizație: „am părăsit Moldova mea şi m-am ivit în Europa” (scrisoare către L.S. Puşkin, 25 august 1823, în Puşkin, 1999, 10: 135)[6]. Mai târziu avea să scrie despre greci că

> pot să mă pun chezaş pentru prostia lor desăvârşită. Habar nu au de arta militară, sunt lipsiți de onoare, de entuziasm... Nu sunt nici barbar, nici apostol al Coranului, cauza grecească mă interesează cu adevărat, de aceea mă indignez când îi văd pe aceşti nenorociți învestiți cu misia sacră a apărării libertății (citat în Dvoicenco, 1937: 22).

Într-o notă similară, un funcționar din administrația coloniilor militare din sudul Rusiei remarca, la sosirea sa în Chişinău, că „arhitectura acestor mănăstiri nu este europeană. Sfinții sunt pictați pe fațade. Varietatea de culori atrage privirea şi ne aminteşte că ne aflăm într-un oraş asiatic” (citat în Varta, 2001: 62).

Oficialii din armata şi diplomația rusă aveau tendința să-i trateze de sus pe localnici şi erau cumva iritați că

aceştia beneficiau de mai multe drepturi politice decât aveau ei înşişi acasă (Bitis, 2000: 246-255; Blutte către Cowley, 15 aprilie 1831, PRO, FO 97/403: 130). În 1846, călugărul Porfirie Uspenski, care călătorea la Bucureşti, şi-a exprimat mirarea că localnicii erau albi, şi nu oacheşi, deşi s-a convins că „prin venele lor curge sânge slav" (Bezviconi, ed. 1947: 363).

Observații mai pertinente a făcut diplomatul Aleksandr I. Mihailovski-Danilevski în 1829. Pentru el, la prima vedere, Bucureştiul „nu este un oraş european – străzile sale sunt înguste şi urât mirositoare, în vreme ce oamenii (care abundă pe străzi) au chipuri asiatice şi vorbesc o limbă pe care n-o înțeleg". Oricum, era aproape să se răzgândească atunci când a descoperit o librărie care avea la vânzare mai multe titluri interzise în Rusia:

> Văzându-mă printre cărți, am început să respir un aer care-mi părea mai familiar. M-am simțit de parcă aş fi fost purtat în Europa, căci călătorind vreme de două săptămâni prin stepele din Basarabia, Moldova şi Țara Românească şi văzând ignoranța şi barbarismul din juru-mi socotisem că sunt în afara Europei (Bezviconi, ed. 1947: 270).

Şi sublocotenentul rus Lughinin, trimis în Basarabia în 1822, s-a împrietenit cu omul de litere şi nobilul român

Constantin Stamati şi a putut să împrumute de la acesta *Atala* de Chateaubriand, *Ars amandi* de Ovidiu în traducere franceză, precum şi *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* de Barthélemy (Dvoicenco, 1937: 15). Boierii moldoveni nu contau neapărat pe Rusia pentru iluminare. Potrivit unui martor contemporan,

> niciunul [dintre boieri] nu ştia ruseşte şi nu avusese curiozitatea să vadă Moscova sau Sankt-Petersburgul; din conversaţiile lor reieşea că ei considerau Nordul nostru drept un pământ sălbatic. În schimb, erau mulţi cei care călătoreau la Viena (F. Vigel, citat de Cazacu, 1993: 220-221).

Ruşii şi românii concurau aşadar pentru stabilirea unor repere culturale care să contribuie la impunerea controlului imperial sau la afişarea independenţei naţionale. Oricare ar fi validitatea observaţiilor citate mai sus, este evident că semnele şi concepţiile „culturii europene" – în toate formele sale, de la alfabet la barbă – erau considerate esenţiale de ambele părţi în termenii interpretării „progresului" şi „caracterului" unei societăţi.

Dat fiind rolul de purtători ai civilizaţiei în Principate şi de părinţi spirituali ai admiterii românilor în „marea familie europeană"[7] pe care administratorii ruşi şi l-au autoatribuit, nu e suprinzător că ei au acordat atenţie

reorganizării învățământului şi au promovat-o, mai ales în Țara Românească, unde Kiseleff îşi avea cartierul general.

Note

1. Originalul în limba rusă în Zabloțki-Desiatovski, 1882, 4: 54; traducerea românească în Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I-iv: 326. O descriere detaliată de la fața locului este făcută de contele prusac Kreuchely, *ibid*., 10: 445-448.
2. O discuție completă în Hartley, 1995. Brătianu, 1995: 235, 242, 255-256, 269, a arătat importanța acestor modele atât pentru români, cât şi pentru ruşii din Principate.
3. Pavlowitch, 1999: 45, arată cum aceeaşi precauție funcționează şi în proaspăt independenta Grecie (unde era folosit termenul *syntagma*) şi în Serbia autonomă (*ustav*). *Ustav* fusese termenul folosit în rusă pentru Regulamentul promulgat în Basarabia în 1818 (în traducerea românească, termenul folosit e „aşezământ") şi avea să desemneze şi constituția din 1878 din Bulgaria. Armenii au primit de la ruşi o *polojenie* în 1836, iar Libanul un *règlement organique* în 1861.
4. În special lucrările importante ale lui Lovinescu, 1924-1926, şi Zeletin, 1925. S-a demonstrat, aproape imediat după publicarea ei, că teoria lui Zeletin este fără valoare istorică (de către Zane, 1927; *cf.* discuția în Michelson, 1987: 242).
5. Consulul britanic relata că boierii au încetat să se opună constrângerilor ruseşti în aceste privințe după eşecul insurecției poloneze. Blutte către Forbes, 3 octombrie 1831, PRO, FO 97/403: 200. Dar, evident, nu era cazul şi aici.

6. Despre atitudinile publice ruseşti cu privire la evenimentele acelei perioade în Grecia şi Principate: Prousis, 1994.

7. Kiseleff a folosit această sintagmă în 1829 (Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I-iv: 359; versiunea românească în *APR*, 1: 47) şi, din nou, în 1831 (discursul către Divanul Ţării Româneşti, copie în PRO, FO 97/403: 95). Fusese deja folosită cu referire la Ţara Românească în anii 1820 de către diplomatul englez Wyburn (Iorga, 1933) şi reluată de Gheorghe Asachi în 1829 şi de Barbu Ştirbei în 1832 (Georgescu, 1971: 40, n. 21), precum şi de profesorul L. Repey în 1836 (Zub, 1981: 93). În Rusia, sintagma fusese popularizată de pedagogul şi omul de stat Serghei Uvarov într-un discurs adresat Institutului Pedagogic Central în 1818 (Whittaker, 1986: 46).

9

Educaţia, partea I: Ţara Românească

Principalele două şcoli din Bucureşti şi Craiova au rămas închise pe parcursul anului 1830. În martie 1831, într-un ziar bucureştean se anunţa că

> şcoala publică înfiinţată acum aici, în oraşul Bucureşti, în Hanul Domnului Şerban, are profesori gata să înceapă cursurile asupra cărora s-a hotărât, la care oricine doreşte şi are chemarea e liber să-şi trimită copiii să înveţe (*Curierul rumânesc*, 3, nr. 17, 22 martie 1831: 66).

Dar holera, lipsa unor manuale complete, problemele cu localul şi, s-a presupus, faptul că mitropolitul nu a reuşit să achite nişte sume de bani datorate au ținut lucrurile pe loc până în anul următor (*APR*, 3-i: 478). 11 profesori în Bucureşti şi cinci în Craiova aşteptau să reia activitățile. Până în martie 1832, alți 14 fuseseră numiți să țină cursuri de două luni profesorilor în devenire în reşedințele de județ (Potra, 1963: 81-84). În Bucureşti şi Craiova au fost înființate „colegii naționale": Eforia Şcoalelor raporta în luna mai că erau 421 de elevi în clasele primare şi 139 la gimnaziu. În iunie, în Bucureşti au fost înființate două şcoli primare cu predare în limba rusă (*Ist. Univ. Bucureşti*, 1977: 80-81). Petrache Poenaru, recent întors de la studii finanțate de stat în Viena, Paris şi Anglia, a fost numit inspector-şef al corpului didactic şi ulterior director al Eforiei Şcoalelor (Potra, 1963: 71, 77).

Regulamentul Şcolar a intrat în vigoare în mai 1833: autorii săi, Barbu Ştirbei şi Costache Moroiu, fuseseră educați în Occident şi pledau pentru sistemele pedagogice moderne ale lui Beccaria şi Pestalozzi (despre Ştirbei, vezi Iorga, 1911-1912a; pentru Moroiu, vezi V.A. Georgescu, 1967-1968: 690). Regulamentul instituia patru niveluri de educație: primar („începătoare"), de patru ani în Bucureşti şi trei în provincii; secundar („umanioare"), de patru ani;

complementar („complimentare”), trei ani; specializat („cursuri speciale”), incluzând drept, matematici aplicate şi agricultură (textul Regulamentului în *APR*, 3-i: 487-525, analizat de Iorga, 1932: 197-204; Filitti, 1934a: 352-360; Iorga, 1937-1944, 8: 410-416; Iscru, 1970). Toate acestea s-au petrecut înainte de numirea domnitorului: Alexandru Ghica, candidatul ales de Rusia şi supus confirmării sultanului Mahmud al II-lea, a ajuns să-i sărute picioarele acestuia din urmă abia în mai 1834.

Cifrele de şcolarizare la Colegiul Național variau. La examinările de la sfârşitul anului şcolar, în septembrie 1834, Poenaru declara că erau 890 de elevi, incluzându-i şi pe cei de la cele două şcoli primare adiționale de la bisericile Amzei şi Sf. Gheorghe. La sfârşitul lui 1836, au fost examinați (la toate nivelurile) 865 de elevi, dintre care 290 au rămas repetenți. Cei mai mulți dintre aceştia urmau doar ciclul primar: în 1838, în şcolile primare erau 914 elevi şi 174 la Sf. Sava, dintre care 45 participau la cursul de drept (cel mai popular dintre „cursurile speciale”) (Pop, 1933: 402-404; Filitti, 1915: 231).

Examinările în şcoli erau organizate cu mare pompă şi la ele lua parte şi domnitorul, care ținea un discurs elevilor adunați şi părinților lor. Se compuneau şi se recitau poezii festive: în iulie 1837, Societatea Filarmonică

a Țării Româneşti a organizat un „festival pastoral” cu o reprezentație de teatru în cinstea domnitorului Ghica pentru a marca examenele de sfârşit de an (Heliade Rădulescu, 1939-1943, 1: 269-278). În 1839, domnitorul nu doar că a asistat, dar a şi inspectat toate clasele de elevi din colegiu şi chiar le-a permis unora dintre aceştia să-i sărute mâna. Elevii primeau uniforme reglementare: o redingotă, pantaloni „civili” cu vipuşcă galben-închis, şapcă, cravată de piele şi o manta din serj; orice croitor care era prins făcând ilegal o asemenea uniformă era amendat (Pop, 1933: 401, 404). Cadrele didactice trebuiau să poarte o redingotă cu guler de catifea de culoare violet şi cusături albe, precum şi o bonetă militară în trei colțuri (dar fără pană, căci aceasta era rezervată rangurilor administrative superioare). Dacă obțineau rang nobiliar (şi diverşi profesori primeau ranguri, urcând tot mai sus în administrație), li se permiteau cusături în plus pe manşete şi buzunare. În acelaşi timp, domnitorul era

> un om mic şi negricios, purtând o haină mare albastră, cu nişte epoleți enormi, ca două budinci aurii atârnându-i pe umeri. Vorbeşte bine franțuzeşte şi, deşi boier veritabil, a adoptat cu totul obiceiurile şi manierele ruseşti (deRos, 1855: 137-138).

Astfel, atât prin vestimentație, cât şi prin rang, profesorii dețineau o poziție recunoscută în aparatul birocratic şi, în vreme ce posturile ministeriale erau rezervate prin tradiție boierilor moştenitori, profesorii puteau să progreseze în cadrul sistemului şi să exercite o autoritate considerabilă (Filitti, 1915: 98, 228, 395)[1]. De exemplu, Ion Heliade Rădulescu, unul dintre puținii lideri ai revoluției de la 1848 în Țara Românească care nu făceau parte din clanul extins de boieri înrudiți ce formau nucleele de putere în provincie, îşi datora prestigiul şi recent dobânditul titlu activităților sale pedagogice (Berindei, 1997b: 265-275).

O mare parte dintre cei care obțineau posturi în Principate erau români din Transilvania. Această tradiție a început cu Lazăr şi a continuat cu personalități precum Ioan Maiorescu, Eftimie Murgu, Damaschin Bojincă, August Treboniu Laurian, Florian Aaron, Alexe Marin, Iosif Genilie, Nicolae Bălăşescu, Dionisie Romano sau Ioan Popescu, care au predat cu toții în şcoli din Țara Românească şi aveau să joace mai târziu roluri politice şi intelectuale importante în noul stat român. Pregătirea lor superioară, adesea în şcoli şi universități din Monarhia Habsburgică, şi dorința lor de a deține funcții pe care elita autohtonă din Țara Românească le considera inferioare

statutului său le-a permis să pătrundă în societate pe un temei profesional, devenind o parte componentă a intelectualității în formare (*Istoria învățământului*, 1971: 113-116)[2]. Într-adevăr, primii doi prim-miniştri ai României care nu se născuseră în sânul aristocrației autohtone – Petre Aurelian (1833-1909, prim-ministru în 1896-1897) şi Titu Maiorescu (1840-1917, prim-ministru în 1912-1913) – erau fii de profesori transilvăneni care au obținut posturi în Țara Românească în anii 1820.

Totuşi, acest aflux de transilvăneni în administrația Principatelor nu a fost întotdeauna bine primit. Inițial, autoritățile ortodoxe s-au opus candidaților aparținând Bisericii Unite şi îi acceptau numai atunci când nu se găseau suficienți candidați ortodocşi. Consulul prusac a rezumat situația printr-un joc de cuvinte grosolan: căutaseră creştini şi-au găsit numai cretini (Hurmuzaki, *Documente*, 10: 232, 248; *cf.*, respingerea în Moldova a „schismaticului" neamț Tollhausen în 1844: Filitti, 1915: 599). În 1836, soția unui profesor transilvănean din Țara Românească i-a spus compatriotului ei Timotei Cipariu că bucureştenii sunt binevoitori față de transilvăneni, dar nu față de cei din Biserica Unită (Cipariu, 1989: 88). În acelaşi timp, administrațiile locale puteau face excepții pentru străini: numirea în 1847 a unui profesor

transilvănean în Brăila a provocat solicitări pentru înlocuirea sa din partea unui localnic (Perianu, 1941: 74). La Buzău, profesorul Gavriil Munteanu a trebuit să trimită acasă la Cluj după certificatele sale de absolvire în 1842: el i s-a plâns transilvăneanului George Bariţiu că „noi românii de dincolo de Carpaţi suntem consideraţi aici străini, şi vreau să spun străini în adevăratul sens al cuvântului" (Ionaşcu, 1937: 42; pentru contextul mai larg al acestor tensiuni, vezi M. Murgescu, 1992).

Şcoala Naţională de la Sf. Sava a fost concepută pentru a produce funcţionari publici profesionişti, bine pregătiţi. Cei care absolveau cursurile speciale puteau să obţină certificate pentru a practica avocatura sau ingineria civilă. Numeroşi absolvenţi ai şcolii s-au remarcat atât pe scena politică, cât şi pe cea literară în cursul secolului al XIX-lea: printre elevi s-au numărat fraţii Brătianu, Vasile Boerescu, Christian Tell, C.A. Rosetti, Ion Ghica, Grigore Alexandrescu, Cezar Bolliac, Dimitrie Bolintineanu, Nicolae Filimon şi Nicolae Bălcescu. Dintre cei 90 de miniştri din guvernele româneşti din perioada 1866-1890, cel puţin 18 fuseseră educaţi la Sf. Sava (calcul după datele disponibile în Mamina şi Bulei, 1994). Totuşi, funcţionarii importanţi din departamentul de educaţie studiaseră în Franţa, iar călătoriile în Vest în scopuri

educaționale sau pur recreaționale deveneau un fenomen pe scară largă. În 1830, în jur de 30 de români şi greci din Principate (mai ales din Țara Românească) se aflau la studii superioare la instituții din Paris sau Geneva (Eliade, 1914, 2: 262; Ioncioaia, 1998: 34, apreciază că acest număr nu reprezintă decât aproximativ două treimi din cel real). Numărul lor crescuse până la aproape 100 în 1848 (după estimările publicistului francez Paul Bataillard, în *Anul 1848*, 1: 37). O educație occidentală era aproape întotdeauna preferată atunci când era vorba de obținerea unui post specializat: un student la Sf. Sava precum Alecu Orăscu, care obținuse o diplomă pentru practicarea topografiei, a fost ulterior trimis la Berlin şi München, ceea ce sugerează că pregătirea sa profesională la Bucureşti nu era considerată suficientă. Acesta a fost modelul normal de dezvoltare pentru oricine dorea să obțină un post mai bun (*Ist. Univ. Bucureşti*, 1977: 84-85, 95, n. 114).

Aşa cum s-a spus, tendința de a învăța limba franceză şi alte limbi occidentale fusese vizibilă în perioada dinainte. Sub protectoratul rusesc, franceza avea statutul unei limbi mai mult sau mai puțin oficiale, folosită în corespondențele cu puterile străine, birourile consulare şi

aşa mai departe. Limba turcă era puțin folosită. După cum spunea consulul britanic la Bucureşti,

> guvernul local pare să facă tot ce-i stă în putere s-o eradicheze, şi chiar greaca, până acum limba universală, e puțin cultivată. Încearcă să-şi perfecționeze propria limbă, care e un jargon compus din multe limbi, şi, în timp ce Şcoala Publică nu are profesor de greacă, există unul pentru limba rusă şi se spune că profesorii care vor deveni experți în această limbă vor găsi un domeniu care să-i primească (Colquhoun către Palmerston, 27 decembrie 1836, PRO/FO 78/288: 240).

Un profesor pe nume Chechot apare ca având 29 de elevi în 1838 (*Almanah*, 1838: 251). Cu toate acestea, limba rusă nu a ajuns niciodată să fie folosită pe scară largă în conversații sau opere literare în Principate. Până una-alta, grecii şi-au păstrat poziții cu o influență considerabilă ca intermediari, interpreți, secretari personali, consuli şi chiar miniştri de stat până la jumătatea secolului (Papacostea-Danielopolu, 1979). Limba germană era de asemenea larg folosită: potrivit unor estimări, în 1830 trăiau în Bucureşti aproximativ 4.000 de nemți (Iorga, 1928, 3: 130) şi numeroşi profesori germani lucrau în Iaşi, atât ca *Hauslehrer*, cât şi în şcolile publice (Docea, 1997). În acelaşi timp şi în conformitate cu uzanțele seculare levantine, italiana încă era o limbă activă în negoțul pe

Marea Neagră şi de-a lungul Dunării, precum şi al altor rute comerciale. Asta fără a mai menţiona bulgara, armeana, albaneza, idiş, romani şi alte limbi care, deşi în general nu depăşeau graniţele comunităţilor constituente, erau o prezenţă semnificativă în viaţa urbană a Principatelor.

Aceste contexte lingvistice în schimbare au avut un impact firesc asupra cererii pentru predare[3]. Şi, în ciuda încercărilor vădite de a face din educaţia publică un domeniu al statului, existau fără doar şi poate posibilităţi pentru ca persoanele particulare să manipuleze sistemul. J.A. Vaillant, un francez sosit nu de mult în Bucureşti, obţinuse în 1830 permisiunea de a deschide un pension privat, predând franceză fetelor de nobili din Ţara Românească. Doi ani mai târziu – după publicarea unei poezii elogioase la adresa contelui Kiseleff –, el a obţinut un contract pentru administrarea unui internat pentru elevii de la Colegiul Naţional Sf. Sava. Standardele sale ridicate în privinţa organizării, precum şi faptul că preda în franceză i-au adus mulţi elevi, dar şi un salariu de două ori mai mare decât al personalului de predare român. În orice caz, în 1833, el a intrat în conflict cu inspectorul Poenaru, iar contractul i-a fost revocat. Vaillant s-a retras şi s-a relansat în domeniul privat cu acelaşi succes,

reuşind uneori să obțină şi subvenții de la stat. Prezența sa în Bucureşti provoca, evident, o anumită iritare autorităților, deşi nu e foarte clar dacă din pricina activităților sale conspirative (era un francmason activ) sau deoarece concura cu succes cu programul educațional de stat (Eliade, 1914, 2: 306-312; Berindei, 1997: 84-85). Şi alți francezi reuşeau să-i atragă pe elevi în afara Colegiului Național, figurând în acelaşi timp pe statul de plată al şcolii (Filitti, 1915: 233-234).

Autoritățile încercau să insiste asupra unei educații în care „limba patriei trebuie să prevaleze", iar „religia şi bunele moravuri ar trebui să aibă o importanță capitală", dar şcolile private au înflorit în Țara Românească în perioada de până la 1848. Problema aceasta era la fel de gravă în şcolile din țară ca şi în capitală: diferite regiuni aveau tradiții diverse privind educația privată, adesea dezvoltată în funcție de nevoile comunităților negustoreşti locale eterogene. În Brăila, principalul port dunărean al Țării Româneşti, redat de puțină vreme principatului după ce fortăreața otomană fusese demolată în 1831, puterea comercială se afla în mare parte în mâinile negustorilor greci sau de origine balcanică. Comunitatea românească, „în general constituită din pescari sau cârciumari", era lipsită de influență. În 1833, noua şcoală publică a reuşit

să atragă doar cinci elevi, pe când cele două şcoli greceşti din oraş găzduiau peste 100 de elevi, dintre care mai mult de jumătate erau români. În 1839, la insistența comitetului negustoresc local, au fost introduse aici limba italiană şi contabilitatea (Perianu, 1941: 11-12; 69-71). În Turnu-Severin, la granița austriacă, persoanele de vază şi-au exprimat în mod repetat nemulțumirea că trebuie să plătească taxe pentru un profesor „național" (român), preferând să cheltuiască mai mulți bani pe profesori greci sau nemți (Pajură şi Giurescu, 1933: 94-105). În Ploieşti, în anii 1840, grecii şi nemții erau solicitați cu aceeaşi insistență să asigure pregătirea necesară pentru tranzacțiile comerciale cu Transilvania, iar negustorii locali, care ar fi trebuit să finanțeze şcoala publică românească, preferau profesori în aceste limbi decât să plătească un profesor român (Boncu, 1976: 40-42, 49). În toate aceste oraşe, profesorii erau interesați de o colaborare profitabilă cu negustorii locali pentru o educație practică în limbi străine, dar se izbeau de interdicția impusă în această privință de autoritățile locale: în schimb, erau încurajați să inspecteze şi să închidă şcolile în care nu se preda cel puțin catehismul în limba română.

Totuşi, nu ar trebui să privim dezvoltarea educației românești dintr-o perspectivă prea etatistă. În unele locuri, româna a prosperat cu sau fără ajutorul statului. În 1832 existau 28 de şcoli private numai în Bucureşti, dintre care 13 cu predare în limba română, 12 în greacă, şase în franceză şi una în germană. Până la sfârşitul anului şcolar, mai apăruseră încă 10. Majoritatea erau acum românești şi se estima că aproape 1.300 de elevi participau la ore: un număr care îl depăşea pe cel al elevilor din şcolile publice. Acest număr se referă numai la cei înregistrați de inspectorii statului: în realitate, numărul era cu siguranță mai mare. În conformitate cu mărturiile orale obținute de la populația locală, s-a estimat că pe la 1830 existau până la 30 de profesori particulari (dintre care 11 pe lângă mănăstiri) în micul târg Râmnicu Sărat din nordul Țării Româneşti şi în jurul lui (Gh. Râşcanu, 1906: 76-83, 95-98).

Politica oficială privind educația a trebuit să se confrunte cu numeroase paradoxuri ale dezvoltării. Utilizarea modelelor occidentale ca bază pentru evoluția socială şi politică a dus la promovarea francezei ca limbă dezirabilă pentru educație. De la 1830 intrase în vigoare un cod comercial care fusese tradus din franceză la recomandarea lui Kiseleff. Deşi Regulamentul Organic

insista că educația ar trebui făcută în limba națională, admiterea la cursurile superioare de la Colegiul Național era condiționată de cunoaşterea limbii franceze (Iorga, 1932: 194).

După ce a încurajat dezvoltarea sentimentului național în anii 1820 şi 1830, Rusia a afişat o iritare tot mai mare în anii 1840, iar consulii ei găseau numeroase pretexte pentru a reduce efectele aparent periculoase ale propriilor politici. În discursul său de la ceremonia anuală de acordare a premiilor din 1845, Vodă Bibescu spunea clar că „vorbele ori părerile care, spuse unor suflete delicate, pot numai să aibă efecte vătămătoare" nu vor fi tolerate. Acuzația că româna era „o limbă încă sărăcăcioasă, fără propria ei literatură [...], nepotrivită pentru a sluji cauza iluminării" a fost scoasă din nou în față şi au fost introduse taxe grele pentru pensioanele private. Sentimentul național nu era condamnat, ci redefinit în termenii supunerii religioase şi ai datoriei sacre: „acel nume de patrie, nume sfânt, ar trebui să fie precum e al lui Dumnezeu, pe are nici este slobod a-l lua cinevaş în deşert, nici dat fiecăruia şi la orice vârstă să între întru ale sale taine" (citat în Filitti, 1915: 394; *cf.* Pop, 1933: 404-406; Potra, 1963: 149-157)[4].

Au fost propuse câteva soluții, inclusiv o ofertă de a găzdui studenți români la universități din Rusia (Hurmuzaki, *Documente*, 18: 3). Cea care a fost în cele din urmă implementată în ambele Principate în 1847 implica înlocuirea educației superioare în română cu o serie de cursuri în franceză. Se urmărea astfel atât restricționarea răspândirii de idei liberale în afara elitelor nobile, cât şi înlăturarea oricăror pretexte de a trimite în continuare tineri la Paris, unde pericolul de a da peste curente „revoluționare" era evident. În acest scop, erau angajați profesori din Franța, iar Poenaru, care fusese forța mobilizatoare a educației în limba română, a fost înlăturat din fruntea Eforiei Şcoalelor (Bibesco, 1893-1894, 1: 335-347 şi 2: 209-212; Isar, 1972).

Ministrul de Externe francez, Guizot, a reacționat imediat, subliniind că „prin educație, prin literatura noastră, prin puterea ideilor şi civilizației noastre, noi exercităm deja o influență morală asupra acelor țări şi e în interesul nostru să o menținem şi să o dezvoltăm", iar ajutorul a sosit neîntârziat (Isar, 1972: 47). Pe de altă parte, în Sankt-Petersburg, cancelarul imperial Nesselrode îi scria consulului său din Bucureşti, exprimându-şi îngrijorarea: „În principiu, ar trebui să aplaudăm eforturile guvernului domnesc de a organiza în țară un sistem

educațional care ar putea preîntâmpina nevoia de a frecventa universități străine". Dar, pe de altă parte,

> nimic n-ar putea fi mai nepotrivit să ne convingă în această privință decât organizarea colegiului după sistemul francez, care, mai mult de atât, o să funcționeze cu profesori parizieni [...] În aceste condiții, guvernul domnesc, în loc să repare răul, îl agravează în cel mai înalt grad. Împăratul mă însărcinează să te sfătuiesc să fii cât se poate de vigilent (Nesselrode către Kotzebue, 4 mai 1848, în Varta, ed. 1998: 84-85).

Inițiativa domnitorului era, aşadar, atât o încercare de a exploata admirația generală față de franceză ca limbă a civilizației – o admirație împărtăşită de consulii ruşi şi de liberalii locali în egală măsură –, cât şi una de a da aparența unei reacții față de nemulțumirea Rusiei cu privire la dezvoltarea educației în limba națională. Dar domnitorul n-a reuşit decât să stârnească suspiciuni de ambele părți: părea prea liberal în concepții şi prea autocratic în modul de a guverna. Protestele repetate din iunie 1848 au dus la abdicarea şi exilarea lui înainte ca noul sistem să fie pus în aplicare.

***

În satele din Țara Românească, educația publică a început să se dezvolte din 1838. O lege a stabilit ca țârcovnicii de la bisericile satelor, care fuseseră în mod tradițional responsabili pentru educație, așa cum era ea, în mediul rural, să se pună la dispoziția sistemului de educație publică. Construcția de școli publice a fost lăsată în seama notabilităților locale (care puteau foarte bine să se opună unei astfel de inițiative pentru că îi îndepărta pe țărani de muncile agricole de pe moșiile boierilor). Salariul profesorilor provenea de la fiecare elev, fiind calculat la 2 lei pe lună și o rație prestabilită de alimente. Profesorii trebuiau să colecteze aceste dări singuri, lucru extrem de dificil, dat fiind că aveau puține mijloace de a-și impune autoritatea. Candidații pentru posturile de la școlile sătești trebuiau să se înscrie la școala județeană pentru un program de pregătire de trei ani, câte patru luni în fiecare an, din aprilie până în august, predând în sate pe durata lunilor de iarnă. Calendarul acesta avea neajunsuri clare, căci se suprapunea sezonului de munci agricole. Directorii de școli din provinicie au adus această problemă în atenția autorităților în mod repetat, dar tot ce a făcut guvernul central a fost să le sugereze folosirea forței pentru a-i aduce pe candidații recalcitranți înapoi la școală și să le spună profesorilor „să-i lege, dacă altfel nu pricep”.

Majoritatea aveau reţineri faţă de ideea de a participa la ore mai mult de unul sau două trimestre (Iscru, 1975: 60-62).

Oamenii care veneau să se pregătească pentru a fi profesori la sate erau foarte diverşi, incluzând fii de boieri fără slujbă, morari, ciobani, porcari, fruntaşi ai satului, negustori, arendaşi, tăbăcari sau fii de preoţi. Doar aproximativ un sfert dintre candidaţi proveneau din rândul clerului, care nu prea voia să-şi perturbe existenţa tradiţională asumându-şi responsabilităţi noi (Iscru, 1975: 58; vezi şi Iscru, 1974; Cocora, 1957; Svinţiu, 1957). Constantin Constantin, profesor în 1843 la Bărcăneşti, judeţul Prahova, era un fost iobag din Transilvania (Boncu, 1976: 80). Mulţi dintre candidaţi aveau ei înşişi o educaţie sumară: din nouă candidaţi care s-au prezentat la Brăila în 1838, doi ştiau să citească şi să scrie (Perianu, 1941: 65-66, 128). Unii au folosit această oportunitate pentru a dobândi abilităţi minimale de scris şi citit care să le permită să lucreze în slujba negustorilor şi a nobilimii şi nu şi-au mai preluat posturile în sate (raport din judeţul Gorj, 1845, în Iscru, 1975: 163).

În acelaşi timp, în sate s-au iscat numeroase conflicte între cei nou-numiţi şi autorităţi. În 1844, în satul Măldăreşti din judeţul Vâlcea, profesorul Costache

Mazilescu a stârnit neîncrederea oamenilor de vază purtând veşminte occidentale şi avertizându-i pe ţărani în privinţa practicilor necinstite în materie de dobândire de terenuri. Mazilescu a fost supus la umiliri repetate; printre altele, a fost dezbrăcat până la brâu, lăsat afară în ploaie şi a primit 50 de lovituri pe spate de la străjile satului. Nici după intervenţii succesive de la Bucureşti nu a fost repus în funcţie, iar găsirea unui profesor care să-l înlocuiască a întâmpinat dificultăţi (Iscru, 1975: 156-161). În Văleniide-Munte, judeţul Prahova, se spune că boierul din partea locului l-a înjurat pe profesorul nou-sosit în faţa servitorilor săi şi l-a ameninţat cu violenţa dacă nu părăseşte localitatea, lucru pe care, în cele din urmă, acesta a fost nevoit să-l facă (Boncu, 1976: 51-52). La fel, în Buzău, profesorul Dionisie Romano a fost ameninţat cu bătaia după ce a denunţat luxul într-un discurs public (Cocora, 1957: 424).

Metoda de predare preferată era „metoda lancasteriană", numită astfel după un pedagog englez care o dezvoltase în timpul unor misiuni biblice în Spania. Ca multe alte inovaţii pedagogice, aceasta apăruse prima dată în Principate, în ultimii ani ai regimului fanariot, ca rezultat al contactelor grecilor şi românilor luminaţi cu pedagogi de la Paris (Vl. Georgescu, 1970; Papacostea-

Danielopolu, 1979: 46-51; Papacostea, 1996: 226-254; Isar, 1999: 18-32)[5]. A fost gândită astfel deliberat pentru a permite profesorului să predea unui număr cât mai mare de elevi. O şcoală primară din Ţara Românească consta dintr-o sală împărţită în două. Într-o parte erau 12 bănci, pentru clasa I. Elevii erau aranjaţi în bănci în funcţie de abilităţile lor şi înaintau, bancă după bancă, pe măsură ce progresau. La capătul băncilor se aflau monitorii, numiţi dintre elevii cei mai buni. Aceştia trebuiau să funcţioneze ca intermediari între profesor şi elevi: la sfârşitul lecţiilor, ei rămâneau o oră în plus pentru educaţie suplimentară. Cei din clasa I trebuiau să deprindă cunoştinţele elementare de abecedar. Cealaltă jumătate a încăperii, găzduind clasa a II-a, era dotată cu mese metalice aşezate în semicerc. Elevii erau aranjaţi pe partea exterioară a semicercului, în vreme ce monitorul îi supraveghea din interior. La început, elevii erau învăţaţi să scrie folosind o cutie de nisip şi un băţ, apoi cu cretă pe o tăbliţă neagră şi în cele din urmă – odată ce copilul ştia toate literele alfabetului chirilic pe atunci în uz – pe hârtie (Potra, 1963: 94-96; o schiţă despre cum arăta o clasă: *APR*, 3-i: 491). Mai mult, profesorii erau responsabili şi pentru comportamentul extracurricular al elevilor: de exemplu, prin interzicerea participării acestora la „mascaradele

huliganice” şi la alte practici populare tradiționale de la Crăciun sau de la alte sărbători („Circulare către D.D. Profesori ai şcoalelor publice”, *Muzeul național*, 1, 1836-1837: 152).

Certitudinile geometrice ale acestei metode de predare se regăseau cu greu în rezultatele practice obținute. Statisticile vremii ridicau în slăvi realizările guvernării şi susțineau că în 1846-1847, în 2.315 şcoli, învățau 48.545 de elevi în toată țara, atingând o rată de frecventare între 15 şi 60% din băieții care aveau vârsta şcolară. Bineînțeles, aceste cifre variau de la o lună la alta: de exemplu, în județul Vlaşca, în luna ianuarie veneau la ore un total de 1.335 de copii, dar în martie, odată cu începerea sezonului agricol, numărul acestora scădea la 700, iar în aprilie cobora până la 50 (Iscru, 1973: 84-88). Era însă evident că multe dintre aceste şcoli nu erau funcționale. În satul Cazasu de lângă Brăila, în 1840 exista o clădire nouă, dar trei ani mai târziu aceasta a fost preluată de un funcționar local, iar orele se țineau în casa unui țăran (Perianu, 1941: 140). Boierul putea să-i dea afară pe copii din clădirile şcolii şi să le folosească în interes propriu; putea chiar să demoleze şcoala şi s-o transforme într-o reşedință de vară (Iscru, 1975: 181). O şcoală obişnuită avea între două şi trei încăperi, foarte rar

patru. Multe dintre ele erau construite din lut şi paiantă: în lipsa geamurilor de sticlă, iarna, piei sau băşici erau întinse peste ferestre. În Telega, şcoala era „o şură mică, în care de-abia încăpeau două vite”. O altă problemă consta în lipsa necesarului pentru încălzire şi în disputele cu privire la cine ar trebui să plătească pentru asta – în cele din urmă, au fost obligați sătenii (Boncu, 1976: 74-77). După izbucnirea revoluției de la 1848 şi represiunea care a urmat, sistemul de învățământ din mediul rural a dispărut cu totul, urmând să reapară formal abia în ianuarie 1857 (Iscru, 1978: 59).

Note

1. Această practică de a-i recompensa pe intelectuali conferindu-le titluri nobiliare a fost importată direct din Rusia: *cf.* de Madariaga, 1988: 168-191. Contele Kiseleff comenta disprețuitor cu privire la obsesia românilor față de uniformă ca marcă a statutului social: adresă către Adunarea Generală, 7 aprilie 1831, în Hurmuzaki, *Documente*, 21: 364-365.
2. În 1830, 38 de români, aproape toți din Imperiu, şi nu din Principate, s-au înscris la Universitatea din Buda, făcând din aceasta cel mai mare centru de studii superioare pentru români aflat în exteriorul teritoriului lor (Bogdan-Duică, 1937: 20). Pentru carierele individuale ale ardelenilor, vezi: Antonovici, 1928 (pentru Popescu); Ionaşcu, 1937 (pentru Munteanu); Păcurariu, 1968 (pentru Romano); Isar, 1973 (pentru Genilie); *DLR*, 1900 (pentru

Aaron, Bojincă, Laurian, Maiorescu, Murgu). Stoianovich, 1958-1959, descrie o situație foarte asemănătoare din Serbia.

3. Cererea şi oferta de educație privată în franceză au fost analizate de Penelea, 1987, în baza anunțurilor din ziare.

4. Despre persistența discursului religios: M. Murgescu, 1995a; ca o caracteristică generală a şcolarizării în secolul al XIX-lea: Fortna, 2002: 35-41.

5. Metoda lancasteriană era adoptată în acea perioadă şi în Rusia, iar acest fapt nu trebuie ignorat ca sursă de influență: unul dintre principalii săi promotori în Rusia, Mihail Orlov, devenea, în 1819, comandant al Diviziei 16 Infanterie din Chişinău. În 1823, Kapodistrias comanda traducerea tablelor lancasteriene în „moldoveneşte" pentru şcolile din Basarabia (Zacek, 1967: 351).

10

Educația, partea a II-a: Moldova

Dezvoltarea învățământului în Moldova semăna în multe privințe cu ce se întâmpla în Țara Românească. Diferența majoră era aceea că în sate nu a fost instituită nicio rețea de şcoli publice, deşi câțiva boieri luminați au înființat şcoli în mediul rural (Ciurea, 1976: 44, oferă o listă a acestora). De asemenea, domnitorul Mihail Sturdza (1834-1849) era categoric mai precaut cu privire la efectele educației asupra stării de spirit a populației şi intervenea frecvent pentru a reglementa sistemul atunci când curente cu potențial liberal păreau să se instaleze.

Cum am menționat deja, un institut pentru educație superioară fusese înființat la Iaşi de Gheorghe Asachi în 1828. În mai 1829, ziarul bucureştean *Curierul rumânesc* anunța că „gazetele Europei sunt pline de ştiri despre examenele publice de la Iaşi”, dar în acest caz Europa însemna numai Sankt-Petersburg, iar anunțul era un exercițiu propagandistic în care progresul educației putea fi văzut înflorind, ca urmare a victoriilor militare ruseşti (*Curierul rumânesc*, 1, nr. 11, 13/25 mai 1829).

După introducerea Regulamentului Organic în ziua de Anul Nou în 1832, situația s-a îmbunătățit. În februarie, Asachi a început un curs de trei luni pentru pregătirea profesorilor pentru noile şcoli primare care aveau să fie înființate în şapte reşedințe de județ din Moldova: profesorii au fost, într-adevăr, detaşați în provincie în septembrie, când s-au deschis şcoli elementare unde se predau bazele cititului, scrisului şi socotitului (Bădărău, 1980: 352-353). În 1834, la Iaşi s-a deschis o şcoală publică de fete, care oferea un curs de trei ani cuprinzând gestiune primară şi economie domestică, supervizate de o călugăriță (Filitti, 1915: 598; în 1840, şcoala avea 81 de eleve).

Un regulament valabil pentru întreg principatul a fost în cele din urmă emis în 1835 (Urechia, *IŞ*, 4: 389-421). În

acelaşi an, în mijlocul unor mari festivități, a fost inaugurată Academia Mihăileană – după numele domnitorului recent numit – în fosta reşedință a domnitorului precedent, pe care Sturdza o vânduse guvernului pe o sumă frumoasă (Ciurea, 1976: 45). Aceasta încorpora fostul colegiu, cu programul său de cinci ani, la care s-au adăugat doi ani de educație superioară, organizați pe „facultăți" de drept şi filosofie, precum şi posibilitatea unor cursuri suplimentare de limbă rusă şi de agricultură. Sistemul era, prin urmare, construit în aşa fel încât să acopere totul, de la catehism şi gramatică de bază la greacă veche, matematică, retorică, geografie, istorie naturală şi chiar antropologie. Absolvenții facultății de drept primeau titlul de avocat, ceea ce le permitea să pledeze în cauze publice, iar cei care urmau cursurile suplimentare de agricultură primeau titlul de inginer civil (Bădărău, 1981: 219, 225-231; vezi şi curriculumul din 1835 în Bordeianu, 1977).

S-a sugerat de mai multe ori că această academie era, din punctul de vedere al capacității şi funcției sale, echivalentul unei universități moderne (Xenopol şi Erbiceanu, 1885: 141; Bordeianu, 1977; Ungureanu, 1999; inițial, Bădărău, 1987: 87-90, respinge pretenția de „universitate", apoi o acceptă). Dar e important să nu

confundăm planul grandios al unei programe şcolare aşa cum a fost el gândit cu ceea ce se preda realmente şi cu efectele care se puteau observa la nivel social. Acest mit a fost de fapt promovat de autorităţile epocii. La inaugurare, s-a spus că programa şcolară „corespunde celui mai avansat sistem din Europa şi se potriveşte nevoilor populaţiei locale" (Urechia, *IŞ*, 1: 106)[1]. În realitate, frecvenţa la cursurile superioare era redusă şi scădea de la an la an, ceea ce sugerează că moldovenii nu considerau că pregătirea oferită de Academie era utilă sau benefică pentru cariera lor (*Uricariul*, 7: 196-221, cu note biografice interesante ale editorului Codrescu, el însuşi fost elev)[2]. Cursurile de drept se ţineau numai cu intermitenţe: la început, erau predate de juristul Christian Flechtenmacher, înlocuit în 1837 de un anume Dr. Maisonnabe, care preda în limba franceză (Rădulescu, 1923: 211-217). În 1841 s-au pus bazele unei şcoli de agricultură care să contribuie la dezvoltarea economică a Moldovei, dar şi aceasta a funcţionat fără regularitate (Andronic şi Ungureanu, 1958)[3]. Clauzele conform cărora accesul la posturi în administraţie se făcea numai după absolvirea respectivelor facultăţi au rămas doar pe hârtie (Filitti, 1915: 603-604)[4].

Ca şi în Ţara Românească, pentru orele de drept şi teologie au fost angajaţi transilvăneni, proces care a început cu sosirea sasului Flechtenmacher la Iaşi în 1814 şi a continuat cu aducerea a trei teologi la Seminarul de la Socola în 1820 (Rădulescu, 1923; Enescu, 1970; despre bucovineni care predau la Iaşi vezi Ursu, 1964, Ungureanu, 1999). În 1832, juristul Damaschin Bojincă a sosit la Iaşi din Banat, urmat în 1833 de Eftimie Murgu şi în 1841 de Zaharia Columb (Fassel, 1981-1982). Între timp, guvernul Moldovei continua să trimită tineri la studii în străinătate, universităţile ruseşti şi germane fiind preferate celor din Franţa şi Italia[5]. Un certificat de absolvire acordat de Academia locală era în general echivalat cu o diplomă de bacalaureat de către universităţile franceze şi germane.

La fel ca în Ţara Românească, şcolile private erau presate să se conformeze programelor şi normelor legislative ale statului. Era pus sub semnul întrebării dreptul unor minorităţi precum cea evreiască sau cea armeană de a-şi administra în linişte propriile şcoli, iar Eforia Şcoalelor a luat hotărârea de a interveni direct în chestiunile care ţineau de educaţie. Potrivit Regulamentului Organic, despre care istoricii consideră în general că marchează începutul antisemitismului legiferat

oficial în teritoriile româneşti, „nu poate fi negat faptul că majoritatea evreilor răspândiți pe teritoriul Moldovei, al căror număr creşte de la o zi la alta, trăiesc în dauna intereselor populației locale, folosind tot felul de mijloace speculative pentru a slăbi industria şi bunăstarea publică” (*Izvoare*, 3/2: 23). Întrucât se spunea că evreii „nu se însuflă de principiile cari pe conlocuitorii unui stat, deşi de deosebită religie, îi prefac într-un trup politic de mădulare folositoare societății”, guvernul „are drituri, rezemate pe însemnător interes al Statului, de a povățui şi creşterea Evreilor, fără a jicni cătuş de puțin a lor principii religioase” (Filitti, 1915: 602). Armenii, pe de altă parte, erau caracterizați ca fiind „un popor blajin” şi aveau permisiunea de a continua să-şi administreze singuri şcolile, atât timp cât pentru catehism se folosea limba română, iar un inspector al guvernului putea veni în vizite de control (*Izvoare*, vezi şi Siruni, 1936b). Obligația de a purta uniforma „națională” a fost extinsă şi asupra elevilor din aceste şcoli, care erau nevoiți să poarte redingotă, pantaloni şi şapcă dintr-un postav albastru închis, cu o dublură de un roşu deschis la guler şi buzunare (Gh. Răşcanu, 1906: 108-110). În acelaşi timp, profesorilor li se acordau ranguri nobiliare la fel ca în Țara Românească (Hurmuzaki, *Documente*, supliment I-v: 180-185).

Autoritățile din Moldova se confruntau şi ele cu o concurență acerbă din partea şcolilor private. Un studiu din 1836 număra un total de 71 de şcoli private în provincie, cu 1.301 elevi, în comparație cu numai 865 de elevi în şcolile de stat (Bădărău, 1980-1982: 214). Pensioanele private erau instituțiile preferate de cei care doreau să urce pe scara socială. Spre deosebire de situația din Țara Românească, unde colegiul național era un loc extrem de important pentru formarea elitelor viitoare, la şcolile de stat nu s-a format niciun grup semnificativ de intelectuali. Câțiva dintre boierii liberali care aveau să se afle mai târziu în fruntea campaniei pentru unirea Principatelor – incluzându-i pe Vasile Alecsandri, Constantin Vârnav, Manolache Roset, Anastasie Panu, Mihail Kogălniceanu, Constantin Negruzzi – au învățat limba franceză împreună şi au legat prietenii trainice la pensionul lui Victor Cuénim în Iaşi (Cartojan, 1929: 70-71). Nu toate instituțiile private erau ceea ce pretindeau: un boier de la țară, „dintr-o regiune de munte", care angajase un profesor ca să-i învețe odrasla să vorbească franceza, a fost umilit la sosirea în capitală, descoperind că instruirea sa se făcuse într-un „fel de jargon italian". Au fost publicate în *Albina românească* avertismente pentru a preveni viitoare înşelătorii (Penelea, 1987: 576; *cf.* Iorga,

1923-1924). În orice caz, se pare că în anii 1840 şcolile private au fost puternic descurajate, deşi numărul lor crescuse continuu până atunci: în 1842 erau înregistrate 42 de şcoli cu 709 elevi, iar în 1846 rămăseseră numai 30 cu 315 elevi, în comparație cu cei 2.186 elevi câți se pretindea că erau în şcolile publice (Bădărău, 1980-1982: 214, 221).

Ca şi în Țara Românească, încercările de a institui învățământul public în limba română au fost întruna stânjenite de prestigiul superior al francezei, pe care domnitorul a propus-o ca limbă alternativă la română, într-un efort de a înăbuşi dezvoltarea sentimentului național[6]. În 1836, Sturdza încercase deja să introducă şi legi în acest sens, dar s-a lovit de opoziția puternică a Eforiei Şcoalelor, care şi-a văzut amenințată propria *raison d'être*. Oricum, în 1846, sprijinit şi sfătuit de consulul prusac Neigebaur, Sturdza a izbândit: numărul de clase a fost redus de la şapte la patru, iar clădirile Academiei au fost date pe mâna unui francez, Alexandre Malgouverné, care a înființat un „institut francez", un fel de pension privat cu doar trei clase de instrucție. Gândirea de clasă din spatele acestui procedeu ieşea la iveală în regulamentul şcolilor din 1847:

> În viaţa morală, ca şi în cea materială, dacă ar fi să oferim aceeaşi educaţie pentru categorii sociale diferite, ne-am îndepărta la fel de mult de adevăr şi am da peste aceleaşi discordanţe ca atunci când am încerca să supunem varietăţi diferite de vietăţi să consume una şi aceeaşi hrană (Bădărău, 1980-1982: 355-359)[7].

Dar aceste măsuri au fost de scurtă durată, iar evenimentele de la 1848 au condus la nerealizarea acestui proiect.

Note

1. Aceleaşi pretenţii au fost exprimate şi pentru Ţara Românească, în *APR*, 3-i 526: „Învăţăturile se află aşezate după sistema ce se urmează în şcoalele neamurilur luminate, potrivite adica cu vârsta copiilor, cu starea părinţilor şi cu trebuinţele Statului. Intinderea acestor învăţături se află iarăşi potrivită cu mijloacele de acum ale Ţării Româneşti".
2. Conform *Ist. Univ. Iaşi*, 1985: 32-33, erau 24 de studenţi la Facultatea de Filosofie în 1841-1842 şi 17 în 1842-1843; în 1845-1846, Facultăţile de Filosofie şi Drept aveau împreună 13 studenţi, fără alţi admişi.
3. O „societate agricolă" cu o reputaţie controversată similară a fost înfiinţată în 1845: pentru unele comentarii nepoliticoase la adresa acesteia, vezi Kogălniceanu, 1967: 42 (scrisoare către Ion Ghica, 5 ianuarie 1845).
4. *Cf.* Ion Ionescu, scrisoare către G. Bariţiu, 1 mai 1844, în Bodea, 1967: 255-256, unde acesta sugerează că şcolile publice din afara

laşului practic nu funcţionau. Vezi şi scrisorile sale către Ion Ghica, 1846-1847, în Ionescu de la Brad, 1943: 42-51. Alte critici la adresa sistemului în Colson, 1839: 170-173. Consulul prusac Neigebaur, 1848: 222, a notat că elita considera că şcolile publice erau „nepotrivite" cu statutul ei.

5. Cel puţin 12 români, majoritatea moldoveni, studiau în Rusia în anii 1830 (Bezviconi, 1962: 282, 305-306; Filitti, 1934a: 363; A. Teodorescu, 1963). O societate de studenţi români exista în Sankt-Petersburg în anii 1850 (Zub, 1981: 182). Studenţii la Teologie mergeau la Kiev, Sankt-Petersburg sau Atena (Erbiceanu, 1899: 31-34; Ionaşcu, 1937: 52; Rados, 2000, 2001).

6. Domnitorul Sturdza a continuat totuşi să corespondeze în greacă cu primul său ministru Suţu (Penelea-Filitti şi Brad-Chisacof, 1996: 100-110). Vizita la Iaşi în 1843 a vărului domnitorului, Alexandru Sturdza, a fost marcată cu o slujbă în biserică, ţinută în limba greacă (Maiorescu, în Bariţiu, 1973, 1: 43).

7. Vezi şi broşura publicată în octombrie 1846 de A. Gallice pentru un „Institut d'Education Classique" (*Uricariul*, 10: 418-428), care nu pare să se fi materializat.

11

Cărţile, tiparul

Din păcate, pentru perioada de după 1830 nu există statistici solide cu privire la creşterea producţiei de carte românească. Cele două estimări existente lansează cifre foarte diferite, una aproape dublul celeilalte (tabelul 2.1).

Tabelul 2.1. *Estimări privind producția de carte românească, 1830-1878*[1]

Anul	1831-1840	1841-1850	1851-1860	1861-1870	1871-1878	Total
A.	620	800	cca 1.600	cca 2.400	cca 1.700	cca 7.200
B.	cca 1.200	–	–	–	–	cca 14.000

În orice caz, este incontestabil că în perioada de după 1830 s-a înregistrat o explozie fără precedent în publicarea de carte. Ambele seturi de date probabil că subestimează adevărata dimensiune a producției[2]. Putem spune cu certitudine că între 1830 şi 1850 au fost publicate mai multe cărți româneşti decât în toată perioada anterioară. Cuvântul românesc tipărit devenea ceva obişnuit, nu o raritate, nu mai era asociat cu sacrul şi era reprodus la scară industrială şi distribuit prin mijloace industriale.

În 1830, un număr mare de opere literare încă circulau în manuscris, fără să fi fost publicate vreodată: probabil la fel de multe titluri ca acelea care vedeau lumina tiparului. Autorul Grigore Pleşoianu se plângea în 1829 că

> pă mulți i-am văzut luând condeiul în mână, aprinşi de patriotism ca să trăducă, dar aducându-şi aminte că nu e nimenea care să le tipărească, iarăşi s-a lăsat ohtând cu lacrămile în ochi şi

blestemând p-aceia cari se-mpotrivesc d-a se face o casă cu venit pentru tipărirea cărților (citat în Cornea, 1972: 447-448).

După doar zece ani, începea să se facă simțit sentimentul opus – o teamă de consecințele supraproducției intelectuale şi ale banalizării tiparului.

Numărul proprietarilor de tipografii în Principate era în continuare limitat, iar aceştia beneficiau de pe urma protecției autorităților, dar şi a unor licențe exclusive care îi fereau de competiție. Mai mult, monopolul lor asupra tiparului s-a impus şi în fața drepturilor tradiționale ale Bisericii. Situația aceasta poate fi văzută într-un proces din 1833, când Heliade a acceptat o comandă de la episcopul Buzăului de a tipări o lucrare liturgică în 2.000 de exemplare. La scurt timp după aceea, episcopul cu pricina şi-a făcut propria tipografie şi a început să-şi tipărească singur lucrarea. Ulterior, l-a dat în judecată pe Heliade pentru că nu i-a onorat comanda. În acțiunea care a urmat, judecătorul i-a acordat despăgubiri lui Heliade pentru că i-a fost încălcat monopolul, iar episcopul a fost obligat să-şi închidă tipografia. Puterea Bisericii de a acționa independent de stat chiar şi în chestiuni religioase a fost astfel sever redusă (Cocora, 1977: 185-191). După 1836, mitropolitul Bucureştiului nici măcar nu deținea o tipografie (Bulat, 1972: 583-590).

Kiseleff însuşi era extrem de activ în promovarea activității tipografice pe perioada administrației sale: „comisiile de revizuire” create de el în anii 1830-1831 au distribuit un număr mare de circulare şi chestionare tipărite cu scopul de a aduna date despre starea economiei, despre populație şi pe alte subiecte similare (Platon, 1957; unele proclamații apar în *BRV*, 3, 609-610; *SD*: 164-169). În 1832, Regulamentul Organic din Țara Românească a fost tipărit, deşi nu a fost pus imediat în circulație deoarece Kiseleff voia să mai adauge nişte capitole suplimentare privind proprietatea asupra pământului, relațiile dintre țărani şi moşieri, şcolarizarea şi altele (Hurmuzaki, *Documente*, Supliment 1-iv: 402). Tipograful, Heliade, a susținut mai târziu că, pe lângă cele 2.000 de exemplare pe care i le-a comandat Kiseleff cu obligația de a nu le distribui timp de un an, el a scos încă 1.500 de exemplare – fără acordul guvernului, dar şi fără interdicția explicită de a o face –, pe care le-a pus în circulație după ce interdicția de un an a expirat (Heliade, 1850: 22-25 şi 1915: 159-174; *cf.* Bogdan-Duică, 1923: 130-131). În orice caz, nu trebuie să ne grăbim să credem ceea ce pretindea Heliade, la Paris, după 1848, deşi ştim că Regulamentul din Țara Românească a circulat public în Moldova. Transilvăneanul T. Cipariu spunea în 1836 că

vameşii erau foarte vigilenți, încercând să împiedice trecerea lui în Transilvania (Berindei, 1989: 89).

În această provincie, cele două ediții care aveau să fie publicate în 1837 şi 1846 au omis primul capitol, unde erau detaliate structura Divanului şi alegerea domnitorului, precum şi pe acela privind înființarea unei armate autohtone. Consulul britanic la Iaşi a trebuit să plătească 100 de lire sterline cuiva ca să obțină un exemplar din ediția precedentă[3]. O ediție în limba franceză publicată la Paris în 1846 a fost confiscată de vameşi (Rosetti, 1906-1908: 342-344). Astfel, orice exemplare ale Regulamentului din Țara Românească care nu puteau, tehnic vorbind, să fie refuzate la import dacă trecuseră de cenzură acolo erau bine-venite. Astfel de relații între publicare şi spiritul public erau parțial determinate de atitudinea respectivelor autorități: dar cei care controlau tipografiile puteau avea ei înşişi o influență, aşa cum arată gestul lui Heliade.

În ambele Principate, monopolurile aveau să fie puse la încercare la sfârşitul anilor 1830. În Moldova, tânărul boier Mihail Kogălniceanu, întorcându-se de la studii superioare făcute în Berlin şi Franța, în compania fiilor domnitorului Sturdza, căuta să obțină acordul guvernului pentru o a doua tipografie. Propunerea sa era ca statul să

cumpere utilajele, iar el să tipărească la prețuri mai mici decât cele pe care le practica Asachi. Acesta din urmă s-a opus vehement posibilei încălcări a drepturilor sale şi a obținut sprijinul mitropolitului. Chemat să ia o hotărâre, Divanul a dispus ca Mihail Kogălniceanu să aibă permisiunea de a închiria tipografia mitropolitană şi să primească diverse contracte de publicare oficiale, cel mai important fiind editarea publicației *Foaia sătească* (1839-1846), de care înainte se ocupase Asachi. Activitatea de tipograf a lui Kogălniceanu a avut rezultate bogate pentru cultura română: el a scos primele ediții tipărite ale cronicilor vechi ale Moldovei, numeroase reviste literare şi istorice novatoare, traduceri din literatura rusă, franceză şi spaniolă, ba chiar şi prima carte de gătit românească. Ascensiunea sa este semnificativă. Deşi reprezenta o provocare pentru cercurile conducătoare (şi a fost frecvent victima cenzurii), a reuşit să pătrundă pe piață în două moduri. Mai întâi, a cerut sprijinul statului; apoi, a preluat resursele şi misiunea autorităților mitropolitane ortodoxe (Zane, 1980: 437-446; Simonescu, 1957). Nu a fost singurul contract pe care Kogălniceanu l-a cerut. Mai târziu, s-a oferit cu succes să administreze serviciul de curierat al Moldovei (Stan, 1994-1995).

În Ţara Românească, „pluralizarea” tiparului s-a produs într-un mod uşor diferit, dar rezultatele au fost similare. De data aceasta, personajul principal era un oficial al guvernului, şi nu un tânăr ambiţios care nu vedea cu ochi buni monopolul lui Heliade asupra producţiei de literatură. Eforia Şcolilor Naţionale, condusă de Petrache Poenaru, dăduse de ceva vreme semne de nemulţumire faţă de Heliade în anii 1830, parţial ca o consecinţă a intrigilor politice şi a rivalităţii, dar şi din pricina pretinsului său abuz de privilegiu. Heliade „cerea ca avans sume mari de bani şi apoi nu-şi ducea treaba până la capăt”; pentru un timp chiar, statul a revenit la tipărirea manualelor şcolare de către Biserica Ortodoxă[4]. Dar, în 1837, la Colegiul Sf. Sava a fost înfiinţată o tipografie nouă, finanţată de stat şi achiziţionată de la prestigioasa firmă pariziană Alphonse Didot la preţul de peste 2.000 de galbeni. Astfel, principiul monopolului de stat a fost încălcat nu doar de persoane particulare, ci şi de grupuri nemulţumite făcând parte chiar din administraţie. Această tipografie avea să funcţioneze până în jurul anului 1860, când a fuzionat cu tipografia mitropolitană pentru a forma prima tipografie de stat românească (*Ist. Univ. Bucureşti*, 1977: 122ff). Între timp, aceasta din urmă intrase într-o perioadă de inactivitate

mai lungă decât oricare dintre cele prin care trecuse din secolul al XVII-lea: din 1836 şi până în 1851 n-a tipărit nici măcar o singură carte (Bulat, 1972).

În anii 1840, în Bucureşti, un oraş mai mare decât Iaşul şi un centru comercial mai dinamic, au început să lucreze tot mai mulți tipografi. La 1848 existau cel puțin şapte. Bucureştiul, şi nu Buda era acum centrul de greutate al activității editoriale româneşti: în 1837, într-un gest semnificativ, până şi tipograful român de la tipografia Universității Buda, Zaharia Carcalechi, a renunțat la postul său de acolo, a trecut Carpații şi a intrat în afaceri în capitala Țării Româneşti (pentru mutarea intelectuală spre Principate în general, vezi Cornea, 1972: 477).

Totuşi, rolul şi profesia de tipograf au continuat să fie bine păzite. Mulți dintre ei – Asachi şi Kogălniceanu în Iaşi, Heliade, C.A. Rosetti, Anton Pann şi Zaharia Carcalechi în Bucureşti – erau şi scriitori, editori de ziare, profesori şi funcționari publici, deşi proveneau din medii sociale foarte diferite. Ceilalți erau practic cu toții străini: Iosif Copainig, Ferninand Ohm, frații Hristidi, Iosif Romanov, Frederic Walbaum, Enric Winterhalter în Bucureşti; frații Fourreau, profesorul Kemminger şi o tipografie evreiască în Iaşi (Antonovici şi Crețu, 1910). Chiar şi după această dată, grupările politice şi literare

care voiau să lanseze un ziar sau să publice cărți aveau tendința de a-şi achiziționa propria tipografie, rămânând suspicioase când era vorba să-şi încredințeze munca pe mâini străine.

În perioada de după 1830, noi forme de expresie au început să vadă sistematic lumina tiparului. Apăreau acum numeroase cărți de poezie, în special în Țara Românească. Unii dintre poeți căutau să ridice în slăvi protectoratul rusesc: Gheorghe Asachi, de exemplu, compusese deja o odă închinată țarului Alexandru cu ocazia vizitei sale în Basarabia în 1817; iar într-o compoziție dedicată sărbătorii Anului Nou în 1830 a comparat eforturile civilizatoare ale ruşilor cu cele ale poeților clasici ale căror compoziții melodioase aveau puterea de a îmblânzi fiarele sălbatice. În Țara Românească, marele boier Iancu Văcărescu (1794-1863) a publicat un „marş românesc" dedicat oastei recent reînființate şi şi-a exprimat recunoştința față de ruşi pentru că au permis să se întâmple acest lucru. Protejatul său, Heliade, a publicat şi el o „Odă pentru campania rusească de la 1829". Scrierea de versuri măgulitoare închinate celor care dețineau poziții de influență era o obişnuință a vremii[5]. Examenele publice, ceremoniile de la curte şi evenimentele ritualice similare ofereau ocazii

pentru citirea de versuri. Unii preamăreau neamul (moldovenesc sau rumânesc) prin evocarea unor ruine istorice sau a unor peisaje ori a faptelor vitejeşti ale eroilor naționali. Modele principale erau Puşkin, Schiller, Byron, Lamartine şi Scott, însă autorii apelau şi la scriitori mai vechi, precum Voltaire. *La Henriade*, epopeea acestuia din urmă, a fost sursa de inspirație pentru *Aprodul Purice* de Constantin Negruzzi (1837) şi pentru *Mihaida* lui Heliade (1845), care preamăreau un slujitor al domnului Moldovei Ştefan cel Mare şi, respectiv, pe Mihai Viteazul al Țării Româneşti. În general, panteonurile de eroi din Moldova şi Țara Românească au rămas separate până în anii 1860[6].

Alți scriitori au căutat să obțină efectul contrar, iar tradiția mai veche a poeziei satirice nepublicate a continuat în forme mai subtile, precum adaptări după fabulele lui La Fontaine, care puteau fi interpretate în cheie locală. Astfel, fabula *Lebăda şi puii corbului* a lui Alexandrescu a fost scrisă ca o satiră la adresa consulului rus la Bucureşti (Alexandrescu, 1972, 1: 142-144; versiunea în limba engleză în Stanley, 1856: 205). Exista – mai ales în Bucureşti – şi o rețea vastă de poezie clandestină, satirică şi vulgară, care s-a menținut şi după abolirea formală a cenzurii în 1862[7]. Un caz notabil e *Măceaşul şi florile* de Heliade Rădulescu, care a circulat în

1844 în Bucureşti pe foi tipărite, ridiculizând oferta de concesionare minieră făcută de guvern inginerului rus Trandafilov (Heliade Rădulescu, 1939-1943, 1: 134-139). După cum nota la acea vreme tânărul scriitor Nicolae Bălcescu, „nici nu-ți poți imagina ce senzație a făcut. În trei zile abia de mai găseai om în Bucureşti care să nu aibă o copie. Pentru cineva care cunoaşte cazul şi cursul dezbaterilor de la Cameră, e o operă de artă" (scrisoare către Ion Ghica, 7 martie 1844, în Bălcescu, *Opere*, 4: 49)[8].

Totuşi, în domenii precum gândirea politică, dezvoltarea de arene publice pentru dezbateri a fost mult mai slabă. În presa din Țara Românească, unul dintre primele articole publicate a fost un scurt tratat de „ştiințe politice", dar lucrarea nu era prea originală[9]. Autorul său, Simion Marcovici, a scris şi primul tratat de retorică ce avea să fie publicat în Principate, aducând mai multe exemple legate de această artă din discursurile contelui Kiseleff decât din orice alt autor[10]. Majoritatea documentelor ce vehiculau idei politice – scrise în împrejurări specifice, în scopuri urgente şi, din nou, de către elita implicată – se limitau la sfere ale diplomației sau la mici grupări confederative şi au rămas nepublicate. Numărul de lucrări publicate pe teme politice a ajuns să rivalizeze cu numărul de documente şi memorandumuri

distribuite în cercuri restrânse numai după Unirea Principatelor din 1859 (vezi analiza cantitativă a lui Georgescu, 1987: 27-28).

Istoriografia era în aceeaşi situaţie. Înainte de anii 1840, cele mai ilustre cronici ale secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea erau cunoscute numai în manuscris. Ştim de existenţa a 46 de copii româneşti în manuscris după lucrarea lui Miron Costin *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Este un număr mare în comparaţie cu cele patru copii care s-au păstrat din *Istoria Ţării Româneşti* a lui Constantin Cantacuzino sau cu cele două din *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* de Dimitrie Cantemir (Pippidi, 1981: 706). Cele mai amănunţite lucrări au fost publicate în greacă[11], deşi trebuie să ne amintim că numeroase relatări ale autorilor străini, cu toate greşelile lor, se bazau, cel puţin parţial, pe surse scrise interne. Câteva lucrări de istoriografie românească au fost publicate mai devreme în străinătate, în traducere[12], iar versiunea românească a lucrării *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir a apărut la mănăstirea Neamţ în 1825. Dar lucrări de istorie tipărite în limba română au început să apară în Moldova şi Ţara Românească abia în anii 1830 şi 1840.

Cea mai modernă şi mai influentă sinteză, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie, et des Valaques*

transdanubiens (Berlin, 1837) de Mihail Kogălniceanu, a fost publicată în afara granițelor într-o limbă străină. Kogălniceanu studiase în Franța şi Germania împreună cu fiii domnitorului Mihail Sturdza (al cărui protejat era), iar lucrarea sa a fost scrisă la sugestia vărului domnitorului, Alexandru Sturdza (1791-1854), consilier în Ministerul de Externe rus, care a contribuit la pregătirea lui Kogălniceanu. În prefață, lucrarea lăuda protectoratul rusesc şi a fost concepută, cel puțin parțial, ca un exercițiu de propagandă. Perioada studiată se încheia cu anul 1792, iar un al doilea volum, care urma să descrie evenimente mai recente, n-a văzut niciodată lumina tiparului – fără îndoială, din motive politice. Din cele aproximativ 500 de exemplare tipărite, 80 au ajuns în Principate. Volumul nu s-a vândut bine: în 1854 încă se mai găseau destule exemplare pentru ca tipărirea unei serii noi să fie considerată inutilă de către editorul berlinez, care a repus în vânzare exemplarele rămase cu o nouă prefață. Cel puțin două traduceri în manuscris în limba română nu au fost niciodată publicate. O versiune în limba franceză a lucrării *Moldau und Wallachei. Romanische oder Wallachische Sprache und Literatur* de Kogălniceanu, publicată în *Magasin für die Literatur des Ausländes* (Berlin, 1837), a fost prezentată la Societatea

Anticarilor din Odessa în 1839 (publicată în *DML*, 2: 213-224). În orice caz, concepția lui Kogălniceanu asupra istoriei românilor – atât în termeni de arie geopolitică acoperită, cât şi în termeni de metodă aplicată – era de departe cea mai modernă din câte au apărut până atunci în română, iar observația recentă a unui cercetător, conform căreia ideologia istorică românească a rămas de atunci mai mult sau mai puțin aceeaşi, e doar o mică exagerare (Durandin, 1995: 30-33). Oricum, e interesant cum această lucrare şi altele de Kogălniceanu – printre care şi unul dintre primele studii critice moderne de istorie literară românească – erau mai degrabă îndreptate, cu sprijin rusesc, spre o audiență europeană decât produse pentru piața autohtonă (despre istoria lui Kogălniceanu, vezi Zub, 1974: 314-323; ediția critică în Kogălniceanu, *Opere*, 2).

Între timp, multe proiecte tipografice de istoriografie au rămas neterminate. Profesorul transilvănean Florian Aaron n-a putut să finalizeze publicarea manualului său şcolar de istorie în anii 1830, deşi primise o subvenție de la stat pentru primele două volume. Cauza s-ar putea să fi fost opoziția lui Heliade: în 1846, acesta a denunțat cărțile lui Aaron în fața unui prelat rus aflat în vizită, spunând: „Nu sunt de acord cu ele, au fost făcute pe baza unor cărți

austriece” (Bezviconi, 1947: 376; despre conflictul dintre Heliade şi Aaron, vezi Murgescu, 1992). Planul lui Kogălniceanu şi al lui Negruzzi de a publica o ediție în nouă volume a lucrărilor lui Dimitrie Cantemir n-a reuşit să atragă abonați. Deloc surprinzător, un proiect care s-a materializat a fost traducerea lui Asachi după *Istoria Rusiei* a lui Karamzin, publicată la Iaşi în 1833. Propunerile editoriale din anii 1830, atât în Moldova, cât şi în Țara Românească, de a publica *Hronica românilor* a istoricului ardelean Gheorghe Şincai au fost amânate timp de zece ani: deşi editorii se bucurau şi de această dată de sprijin oficial pentru atragerea abonaților, ei n-au reuşit să strângă banii sau să găsească numărul necesar de cititori (un volum a fost tipărit la Iaşi în 1844, dar ediția nu a fost dusă până la capăt) (Cristian, 1975: 58-59; Potra şi Curticăpeanu, 1973: 84-92). În Țara Românească, oficialitățile au presat administrațiile locale să găsească abonați, dar au întâmpinat rezistență în unele regiuni, precum în județul Muscel, unde ispravnicul a trimis o scrisoare de răspuns în care spunea că are lucruri mai importante de făcut (Potra şi Curticăpeanu, 1973: 134). Până să fie tipărite, opere importante au stat ani în şir în manuscris: *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul* de Nicolae Bălcescu, o lucrare clasică de istoriografie românească, n-

a fost publicată până în 1877, la 25 de ani după moartea autorului.

Pe de altă parte, au început să apară treptat şi semne ale existenței unei piețe de carte, mai ales în oraşele mai mari şi în special pentru traducerile din opere de ficțiune cunoscute, memorii politice, romane de dragoste sau alte lucrări din Occident. S-a estimat că în perioada 1830-1860 au fost traduse în română 615 lucrări literare, filosofice, ştiințifice şi didactice, cu alte cuvinte 10-20% din tot ce s-a publicat (Cornea, 1966: 38ff). Marea majoritate a acestor traduceri (aproape 60%) erau făcute din franceză: o situație uimitor de asemănătoare cu cea din Rusia cu 80 de ani înainte sau chiar cu cea din Spania secolului al XVIII-lea[13]. De asemenea, cele mai multe erau publicate la Bucureşti, oraş al cărui rol de centru editorial creştea vizibil. Printre cei mai populari autori se numărau Dumas-tatăl, Byron, Florian, Molière, Kotzebue, Georges Sand, Voltaire şi Marmontel (Velculescu şi Velculescu, 1974, 1975).

Cei care au planificat aceste traduceri au făcut-o într-un mod pe cât de sistematic, pe atât de impracticabil. Heliade – al cărui anunț din 1846 prevedea traducerea a aproape 250 de lucrări de istorie, filosofie, drept, economie politică, ştiințe naturale, arte frumoase, poezie, dramă şi

ficțiune, într-un ritm de 21 pe an – dorea „a da națiunii un început de *bibliotecă universală*”, compusă din „cei mai remarcabili autori antici şi moderni, ale căror scrieri au contribuit spre împlinirea faptei mari a civilisațiunii, spre formarea minții şi inimii umane, spre perfecția omului” (Heliade, 1943, 2: 462). De fapt, însăşi ideea de traducere era o traducere a unui plan lansat în Franța anilor 1830 de autorul francez Aimé Martin, aşa-numitul *Panthéon littéraire*. În planul acesta bazat pe abonamente, numai 11 lucrări au văzut lumina zilei. Asemenea proiecte promovau o viziune utopică şi mecanicistă în privința efectelor literaturii asupra societății[14]. Totuşi, Heliade a reuşit să câştige sprijnul domnitorului Țării Româneşti, al cărui nume l-a pus, în mod abil, în capul listei de abonați (Heliade, 1943, 2: 465).

Se poate spune că astfel de planuri editoriale reprezentau o forță modelatoare a ideii de literatură în sine. Efectele morale ale lucrărilor de ficțiune erau proclamate zgomotos. Se poate spune că afirmația editorilor – oricât de fantezistă – că prin intermediul unor asemenea cărți națiunea s-ar putea modela şi educa pentru a se desăvârşi s-a inculcat în structurile colective ale pieței. Acest rezultat a fost în parte un produs al dezvoltării subite a unui spațiu public – idealul literar era

invocat în mod conştient ca „începând” în anii 1820, iar întreprinzătorii se prezentau în mod explicit ca fondatori, ca pionieri. O strategie comună a criticilor literari şi a publiciştilor era aceea de a declara că ei erau întemeietorii unei noi tradiții. „De vreo douăzeci de ani începu a se auzi în toată România vorba literatură”, scria Heliade în 1845, dar credea că aceasta „era încă în faşe” (Heliade, 1943, 2: 452, 461; Bariţiu a folosit aceeaşi metaforă: vezi Teodor, 1963: 87). După mai bine de 20 de ani, criticul Titu Maiorescu susținea că „societatea română, pe la 1820, începu a se trezi din letargia ei”, dar, criticând eforturile predecesorilor săi, credea că numai contemporanii săi puteau să vadă cum se dezvoltă „o literatură încă junăşi, în parte, încă nerecunoscută, dar care, prin spiritul ei sigur şi solid, ne dă primul element de speranță legitimă pentru viitor”[15]. O asemenea perspectivă, asupra căreia se insista obsesiv, dar care era adevărată totodată, a făcut ca importul de lucrări occidentale să fie văzut ca un imbold unic spre dezvoltare culturală şi desăvârşire şi ca aceia care le aduceau să pozeze în fondatorii morali sau inițiatorii spiritului național.

Dar, la fața locului, influențele franceze care erau absorbite puteau fi mult mai vechi. În Câmpulung, în Țara Românească, *Sermons* de Massillon, lucrare clasică

franceză datând de la începutul secolului al XVIII-lea şi tradusă în română în 1846, le-a fost dată elevilor la recomandarea Eforiei, dar profesorul s-a plâns că „un astfel de stil şi asemenea idei înalte” erau prea dificile pentru copiii cu o „judecată limitată” şi că părinții se împotriviseră (Pârnuță, Radu şi Lupu, 1968: 83).

Totuşi, alte traduceri erau mai lumeşti în conținut şi mai modeste ca pretenții. Printre titlurile traduse în anii 1830 şi 1840 se numără *Logodnica braziliană* de Mistress Norton, *Nu trebuie a se juca cu focul* de Marville, *Amorul la locul osândei*, *Omorâtorul de inimi*, *Răzbunare spanioleasc*ă, *Pantofii celui nobil şi amorezat căpitan Spacamonte*, *Căsătoritul care voeşte să joace o rolă de june* (Cornea, 1974: 157-165). Cercetătoarea Ioana Drăgan (2001: 71-76) estima că 29 de astfel de ficțiuni „paraliterare” au apărut sub formă de cărți în perioada 1831-1850, în comparație cu 17 lucrări literare „autentice”, dintre care numai una era scrisă de un român (*Elvira sau amorul făr' de sfârşit* de Dimitrie Bolintineanu, 1845) şi avea ca decor Spania. Deşi nu trebuie să confundăm această statistică cu nivelul mediu al întregului public românesc – tot mai mulți oameni ştiau deja franceza şi nu aveau nevoie de traducere ca să

acceseze astfel de lucrări –, ea ne arată cu siguranță că editorii erau la fel de interesați de dezvoltarea unei piețe comerciale ca şi de asigurarea iluminării şi salvării prin literatură. Şi mai arată că tipăriturile importate şi traduse erau o amenințare reală pentru cei precum Kogălniceanu şi Heliade, care afişau semnele unei gândiri editoriale comerciale. Şi, deşi ar fi tentant (şi nu întru totul o nerozie) să invocăm aceste condiții de piață ca o explicație cauzală pentru faptul că ei au îmbrățişat în jurul anului 1840 o ideologie literară națională, ar trebui să ne amintim şi că naționaliştii au consimțit la crearea acestor condiții de piață: erau în acelaşi timp importatori de literatură străină şi creatori de tradiții naționale. Întrețineau simultan cele două extreme ale iluziei literare: pe cei care doreau să ştie totul şi pe cei care nu doreau să ştie nimic.

Note

1. A) reprezintă cifrele din Tomescu, 1968: 134-138, iar B) pe cele din Theodorescu, 1965: 45-57. Niciunul nu explică nici metodologia, nici materialul-sursă folosit. Tomescu, bănuiesc eu, foloseşte ca sursă cataloagele lui D. Iarcu (*Analele Bibliografice Române*, Bucureşti, 1873) şi G. Popescu (*Siese ani de literatură română*, Bucureşti, 1879). Theodorescu menționează (pe bună dreptate) că acestea sunt nesatisfăcătoare, dar nu citează alte surse sau studii

ale sale. Datele din A) au fost reluate de Trancă şi Marinescu, 1968: 19, din nou, fără precizarea sursei.

2. Acum, că *Bibliografia românească modernă (1831-1918) [BRM]* a fost finalizată, o echipă de cercetători ar putea face în scurt timp o statistică mai precisă. Numărul total de intrări din aceste volume este de peste 75.000.

3. Gardner către Palmerston, 28 septembrie, 1837: PRO, FO 789/1: 107.

4. Sau aşa i-a spus Poenaru, în septembrie 1835, lui Benjamin Barker, un reprezentant al Societăţii Biblice Britanice şi Străine, interesat să tipărească Biblii la Bucureşti.

5. Vezi, de exemplu, compunerea poetului muntean Grigore Alexandrescu, *Înălţimii sale Prinţului stăpânitor al Moldovii, Mihail Sturza, pentru anul 1842*, care a fost scrisă în speranţa de a obţine o slujbă la curte (Alexandrescu, 1972: 277; *cf.* Lovinescu, 1928: 207, 216). Alexandrescu a văzut cum alţi poeţi munteni (Heliade, Marcovici, Aristia) au încercat să obţină favoruri domneşti în aceeaşi manieră (Ion Roman, introducere la Alexandrescu, 1972: xxi). *Cf.* Sion, 1888.

6. Unele dintre figurile retorice (peisajul, ruinele, curajul) sunt analizate în Cornea, ed. 1976. Nu există o analiză sistematică a subiectului de studiu istoric pentru poezia vremii, dar separarea continuă a tradiţiilor regionale era practic aceeaşi cu cea din manualele de istorie, analizate de Murgescu, 1996.

7. Satire mai vechi în versuri se găsesc în Simionescu, ed. 1967. Pentru continuarea tradiţiei, vezi Aricescu, 1884; Georgescu-Buzău, ed. 1968.

8. Totuşi, Popovici a arătat (note textuale la Heliade Rădulescu, 1939-1943, 1: 558-560) că afirmația lui Heliade conform căreia poezia a circulat în 30.000 de exemplare e o mare exagerare.

9. S. Marcovici, „Idee pe scurt asupra tutulor formelor de oblăduire", *Curierul românesc*, I, nr. 29, 30 şi 31, iunie-august 1829; parțial retip. în Cornea şi Zamfir, 1969, 2: 230-236.

10. Tratatul lui Marcovici este reprodus în Frânculescu, 1990: 1-128. El şi-a schimbat numele din Marcu în Marcovici în anii 1820, un fapt care ne oferă încă un indiciu privind orientarea rusofilă generală a intelectualilor progresişti la acea vreme (Marcu, 1829). Alte exemple îi includ pe marele boier Dinicu Golescu, care îşi semnase cartea de călătorii din 1826 „Constantin Radovici din Goleşti" (Golescu, 1915), şi pe Chiriță Barbu din Craiova, care se pare că şi-a schimbat numele în Barbovici (Bănescu, 1914-1915: 353).

11. Mihai Kantakuzinos, *Istoria tis Vlahias politiki kai geographiki*, Viena, 1806; Daniil [Dimitris] Philippide, *Istoria tis Roumounias*, Leipzig, 1816; Dionisios Photeinos, *Istoria tis palai Dakias*, 3 volume, Viena, 1818-1819; Constantin Caracaş, *Topographia tis Vlahias*, Bucureşti, 1830. Papacostea-Danielopolu, 1978: 781, a sugerat că lucrarea lui Philippide despre România era o realizare istoriografică mai avansată decât orice lucrare scrisă de vreun grec despre Grecia până la Konstantinos Paparrigopoulos la jumătatea secolului al XIX-lea.

12. Lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Historia incrementorum atque decrementorum imperii aulae othmanicae* a apărut în traducere engleză în 1735, franceză în 1743 şi germană în 1745. *Descriptio Moldaviae* a apărut în germană în 1771 şi în rusă în 1789. *Vita Constantini Cantemiri*, în rusă, în 1783. Fragmente dintr-o

traducere grecească a *Letopisețului Țării Moldovei* de Nicolae Costin (cca 1712) au fost publicate în *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi*, vol. 11, Paris, 1827.

13. Din 765 de opere traduse şi publicate în rusă în perioada 1756-1775, 402 (52%) erau lucrări apărute inițial în franceză, iar multe altele (de exemplu, opere literare englezeşti şi italiene) au fost traduse după o traducere intermediară franceză. Marker, 1985: 88. Aproape două treimi din 1.200 de traduceri în spaniolă din secolul al XVIII-lea erau făcute din franceză: Javier Fernández Sebastián, „Péninsule Ibérique", în Roche şi Ferroni, 1999: 415.

14. Antohi, 1999: 26, a numit această mentalitate „racursi escatologic".

15. Maiorescu, „În contra direcției de astăzi în cultura română" (1868), în Maiorescu, 1967, 1: 147, şi „Direcția nouă în poezia şi proza română" (1872), *ibid*., 157.

12

Presa periodică, 1829-1848

Înainte de 1821, în Principate au existat câteva propuneri de înființare a unui ziar, dar, cu excepția efemerului *Courier de Moldavie*, deja menționat, niciuna nu s-a materializat. O propunere lansată mai târziu, în 1827, de boierul Dinicu Golescu, a întâmpinat, de asemenea, opoziția autorităților, deşi Golescu a reuşit totuşi să creeze o publicație în îndepărtatul Leipzig, din care s-au păstrat numai câteva exemplare (Cristea, 1967).

Primele ziare în limba română au apărut în Principate cu sprijin din partea Rusiei şi în timpul ocupației ruseşti. Atât Golescu în Țara Românească, cât şi Asachi în Moldova stabiliseră legături strânse cu autoritățile ruseşti de ocupație. Golescu călătorise la Sankt-Petersburg în 1823; Asachi făcuse acelaşi lucru în iarna dintre 1828 şi 1829, ca membru al comisiei responsabile pentru redactarea Regulamentului Organic al Moldovei (relatarea sa de călătorie în Ivaşcu, ed. 1964: 8-48). Amândoi au cerut permisiunea de a înființa o publicație de la administratorii civili ruşi Feodor Pahlen în Țara Românească, în noiembrie 1828, respectiv Feodor Mircovici în Moldova, în aprilie 1829. După ce solicitările au fost aprobate, *Curierul rumânesc* a văzut lumina zilei în aprilie 1829, iar *Albina românească* în iulie, acelaşi an. Istoricii literari români au identificat în numele acestor ziare influențe franceze şi italiene (Anghelescu, 1986: 44; Osoianu, 1957), dar la acea dată titlurile alese erau comune prin toată Europa de Est şi Imperiul Otoman[1]. În cazul *Albinei*, avem un ordin al lui Mircovici, vicepreşedinte al Divanului, în care acesta specifică ce anume au văzut ruşii ca potrivit pentru publicare: „În acest soi de ziar ar trebui publicate nu doar ştiri administrative, ci şi măsurile guvernului, care insistă

asupra abolirii acțiunilor lacome şi opresive ale nobilimii locale" (Mircovici către Divanul Obştesc, 26 decembrie 1829, citat în Osoianu, 1957: 271). Pe de altă parte, primul număr din *Curierul rumânesc* avea două secțiuni, una străină şi una locală, prima fiind realizată în mare parte cu informații preluate din publicații ruseşti în limba franceză. Se sublinia faptul că „de zi în zi, măsurile înaltei stăpâniri ne arată în faptă cât bunul nostru prezident îngrijeşte pentru floarea patriei noastre" (Anghelescu, 1986: 47)[2].

Conținutul era cenzurat: *Curierul* nu avea voie să menționeze epidemia de ciumă care se abătuse asupra Bucureştiului, ca nu cumva afirmațiile publice făcute de ruşi cum că ar fi eradicat această boală din Principate să fie puse la îndoială. Ambele ziare publicau articole în franceză şi română, sugerând astfel că menirea lor parțială era aceea de a fi un instrument de publicitate în cercurile diplomatice. Totuşi, când Heliade a început să publice comentarii favorabile despre evenimentele ce se petreceau în iulie 1830 în Franța şi diferite articole politice care susțineau „datoria absolută [a monarhului] de a respecta legile" şi criticau tiranul ce „întoarce toate puterile statului împotriva poporului", înaltul comandament rus a publicat o înştiințare informându-i pe cititori că numai

documentele care purtau semnătura directorului cancelariei politice trebuiau considerate oficiale, în timp ce restul articolelor aveau un caracter neoficial. Autoritățile au simțit în mod clar nevoia de a se distanța de publicație şi astfel s-a obținut un grad minim de autonomie (Anghelescu, 1986: 47-52).

Deşi ziarele aveau sprijinul oficialităților pentru a-şi asigura mulți abonați şi o distribuție eficientă, în anii de început ele întâmpinau dificultăți mari. Despre presa din Țara Românească, diplomatul francez Bois-le-Comte scria în 1834 că

> interesul față de această publicație era atât de scăzut, încât nimeni nu venea s-o cumpere, iar [Heliade] a trebuit s-o distribuie el însuşi. Distribuie către diverşii săi angajați în jur de 300 de exemplare. *Curierul rumânesc* şi suplimentul său literar tot nu au mai mult de 200 şi respectiv 50 de abonați (Hurmuzaki, *Documente*, 17: 353).

Între timp, în Moldova, *Albina românească* a încetat să apară în iulie 1833. Asachi i-a scris lui Kiseleff, punând „lipsa de succes cu care s-a confruntat această publicație" pe seama „dificultăților de care se loveşte civilizarea unei populații care abia începe să învețe într-o epocă avansată" şi a cerut intervenția acestuia din urmă. Kiseleff nu prea

avea ce să facă pentru a-i veni în ajutor: „Cât despre sprijin [pentru ziarul dumneavoastră], nu pot lua măsuri împotriva voinței moldovenilor care nu doresc să citească gazete scrise în propria limbă”, dar a promis că va continua să subvenționeze *Buletinul* în care apăreau rezoluțiile guvernamentale, care era publicat odată cu *Albina* (Osoianu, 1957: 271-273). Ziarele au fost relansate în 1836 (*Curierul*) şi 1837 (*Albina*).

Totuşi, oricât de anodine s-au dovedit a fi primele demersuri jurnalistice în Principate – poetul Vasile Alecsandri avea să comenteze mai târziu că *Albina românească* era „condamnată doar să strângă mierea de pe florile din grădina lui Vodă” (în Lemny, 1981b: 235) –, rolul lor în constituirea unui spațiu public în care literatura să poată fi diseminată şi încurajată e de necontestat. Ambele publicații editau suplimente literare importante – Heliade a scos un *Adaos literal* în 1830 şi 1831, iar Asachi a editat *Alăuta românească* în 1837 şi 1838 –, ceea ce efectiv a pus bazele pentru *belles-lettres* ca domeniu distinct de scrierile oficiale şi informative. Au apărut în umbra ziarelor care, la rândul lor, erau în permanență în umbra guvernelor moldovean şi muntean – care, la rândul lor, erau umbrite de ruşi şi de interesele acestora. Dar editorii au demonstrat că au suficient talent

şi resurse încât să poată continua publicarea ziarelor până la 1848 – deşi cu numeroase întreruperi – şi să stabilească cel puțin un model pentru dezvoltarea culturală prin literatură, chiar dacă rezultatele practice ale acestei „culturalizări" erau neglijabile. Oricum, e la fel de clar că „literatura" era de la bun început mai degrabă medicina conceptuală a guvernului decât, aşa cum ar fi zis Asachi însuşi, nectarul națiunii. Ziarele făceau de asemenea obiectul unor modele mai vechi de patronaj nobiliar: boierul politician şi poet de ocazie Costache Conachi cumpăra zece exemplare din fiecare număr al *Albinei* pentru a le da „copiilor săraci" (*Albina românească*, I, nr. 4, 23 ianuarie 1830: 16, *apud* Păltânea, 1994: 519).

Ne putem face o idee despre cum se aştepta guvernul Moldovei să funcționeze presa în perioada dinainte de 1848 analizând reglementările emise în 1839 pentru distribuirea unui ziar în sate. Publicația era concepută „în aşa fel încât să nu existe nereguli atunci când guvernul vrea să transmită ceva ce ar trebui să fie cunoscut de toți locuitorii țării" şi avea să fie tipărită în atâtea exemplare câte sate erau în Moldova. Trebuia să includă, pe lângă informații economice, anunțuri despre epidemii sau boli ale animalelor şi numiri oficiale („pe care guvernul le consideră potrivite să fie făcute cunoscute"), „informații

utile locuitorilor de la sate, precum cunoştinţe practice necesare, metode economice şi îmbunătăţiri în agricultură şi altele asemenea". Fiecare sat cu peste 50 de locuitori avea obligaţia legală de a se abona. Sistemul de distribuţie era următorul: Departamentul de Interne îl trimitea către ispravnici; ispravnicii îl încredinţau inspectorilor şcolari, care urmau să primească de la preotul satului o dovadă de plată ce trebuia sigilată cu sigiliul sătesc, chitanţa imprimată urmând să apară în primul număr al buletinului. Aceste chitanţe urmau să fie returnate periodic Departamentului de Interne. În prima duminică după primirea buletinului, preotul era obligat să citească ziarul după slujbă, „ca să audă toată lumea", iar straja satului trebuia să semneze pe marginea ziarului că acesta fusese citit. Publicaţia a apărut cu intermitenţe din 1839 până în 1846, sub editarea alternativă a lui Asachi, Kogălniceanu şi Costache Rolla, şi e ilustrativă pentru grija manifestată de autorităţi în diseminarea cuvântului scris în afara cercurilor obişnuite ale societăţii educate („Pravila pentru aşezarea unui Buletin sătesc", 14 mai 1839, în *Legiuiri*, 1842; despre funcţionarea propriu-zisă a publicaţiei, vezi Simionescu, 1957: 173-174).

În Ţara Românească, presa era mai diversificată şi mai activă, dar probabil şi de o calitate mai variată. În afară de

Curierul rumânesc, o creație remarcabilă era *România* (decembrie 1837 – decembrie 1838), primul – şi cu un nume semnificativ – cotidian în limba română. A fost coordonat în general de profesori străini de la Colegiul Sf. Sava şi a apărut vreme de un an. Analize lingvistice au arătat cum presiunile exercitate de scrierea şi editarea zilnică au avut un impact puternic asupra dezvoltării vocabularului: în transcrierea ştirilor, jurnaliştii de la *România* au introdus în limba română cuvinte precum „protest", „protocol", „inaugurație". Un articol de popularizare a ştiinței a introdus două cuvinte noi, cititorii aflând că „în unele peşteri pot fi văzute adevărate taine ale naturii; [...] podoabe de tot felul, dintre care cele care atârnă de pe bolta peşterii ca nişte țurțuri se numesc *stalactite*, în timp ce acelea care se înalță de pe podeaua peşterii se numesc *stalagmite*" (Bulgăr, 1960). Până la apariția în 1859 a ziarului *Românul*, al lui C.A. Rosetti, nicio altă publicație n-a reuşit să apară zilnic o perioadă atât de îndelungată ca *România* (Netea, 1966: 56).

Între timp, Heliade, cu verva şi ingeniozitatea ce-l caracterizau, visa la lansarea de noi ziare şi reviste prin care să educe națiunea. Ideologia sa literară, la fel ca a multora dintre contemporanii săi, căuta să abordeze nu doar probleme de limbaj şi estetică, ci, prin acestea, toată

gama dezvoltării sociale româneşti: „Literatura ne e dragă pentru că până acum nu i-am acordat atenție, dar după ce vom fi lucrat toți la asta, după aceea putem să îndrăgim şi zidăria, aratul şi celelalte”. Literatura şi limba erau percepute ca meşteşuguri sacre, arhetipali care ar avea menirea de a injecta energie în meşteşugurile profane ale industriei. Prin lansarea publicației *Muzeul Național*, care n-a avut o viață lungă (1836-1838), Heliade promitea „un jurnal literar şi industrial”. Apoi a scos *Curier de Ambe Secse* (1837-1847), o revistă ce avea să apară de două ori pe an, „o dată pentru domni şi o dată pentru doamne”, şi care „va coprinde articole de religie, de literatură, de industrie, de economie, de creşterea copiilor, de economia şi buna ținere a casii, asupra câmpurilor şi grădinilor, povestiri morale şi alte asemenea. Va avea încă şi cu toată espediția şi figuri de modă, atât pentru bărbați, cât şi pentru femei”. Acestea din urmă păreau să fi fost incluse ca un fel de momeală pentru abonați, una care a fost chiar eficientă: Heliade a reuşit să atragă peste 1.000 de cititori, după câte se pare fără să apeleze la patronajul statului ori al cercurilor aristocratice, care erau sursele sale în mod obişnuit. Dar, odată ce a „prins” audiența astfel, a retras desenele pentru că „nu se potrivea nicidecum cu scopul şi materia aceştii foi” (Anghelescu, 1986: 99-101). Publicația

avea un conținut atât enciclopedic, cât şi îmbietor: în 1847, Heliade a inițiat un „dicționar de literatură” în serie care a debutat cu un articol despre cuvântul „Academie”, dar proiectul n-a trecut niciodată de litera A.

În perioada 1829-1847 au apărut nu mai puțin de 43 de publicații de diferite tipuri. Marea lor majoritate au apărut în Moldova şi Țara Românească, un alt indiciu că viața intelectuală se îndepărta de Transilvania şi de celelalte provincii ale Monarhiei Habsburgice, unde condițiile politice erau acum mai puțin favorabile editării de publicații româneşti. Oricum, puține dintre ele au reuşit să supraviețuiască mai bine de un an şi chiar şi cele mai stabile şi-au întrerupt apariția pentru perioade lungi de timp (Berindei, 1986: 152)[3]. Tirajul lor rareori depăşea 500 de exemplare, iar multe dintre ele aveau şi mai puțini cititori: *Propăşirea* lui Kogălniceanu, bine primită, se distribuia în doar 40 de exemplare (Marica, 1977-1978, 1: 76-77).

Majoritatea ziarelor care au apărut până la 1848 inclusiv aveau în general preocupări interdisciplinare şi obiective idealiste: *Curiosul*, editat de Cezar Bolliac în 1836-1837, promitea că presa, „împreună cu teatrul şi colecția de autori clasici, ne va împinge mai grabnic spre ceea ce desăvârşeşte şi face fericită o națiune: iluminarea”

(*Curiosul*, editorialul de la lansare, în Iorga, 1925b: 55); *România* urmărea să „inculce religia şi să ofere frânturi de ştiinţă şi literatură”; *Universul* lui Ion Genilie (1845-1848) oferea „noutăţi remarcabile, de toate felurile, din cultură şi literatură”; *Democraţia* (editat la Pesta, 1849) lui Sigismund Pop promitea „ştiri din Ungaria, economie rurală, geografie, istorie naturală, fizică, versuri umoristice şi zicători”, pe scurt, „tot ce trebuie să ştie oamenii” (Iorga, 1925b: 82, 88, 94). Aceste publicaţii erau aşadar considerate nici mai mult, nici mai puţin decât un filtru caleidoscopic – sau *Icoana lumii*, ca să mai dăm un exemplu (publicată de Gheorghe Asachi la Iaşi, 1840-1841 şi 1845-1856) – prin care întreaga naţiune română trebuia să vadă tot restul lumii şi să tragă învăţămintele pentru a atinge perfecţiunea. Pe de altă parte, rolul lor ca for pentru publicarea ideilor despre limba şi cultura română e de necontestat: potrivit unei surse bibliografice, au existat 16 scrieri semnificative despre limba română literară în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, 43 în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea şi un număr impresionant – 300 – în perioada 1830-1848 (*BALRL*, estimare proprie). Lucrul acesta ar fi fost cu totul imposibil în absenţa presei periodice.

Note

1. Începând cu ziarul militar al lui Potiomkin, *Courier* [sic] *de Moldavie* (Iaşi, 1790). De asemenea, în timpul ocupației franceze (1798-1801) a existat un *Courrier d'Egypte* şi, mai târziu, un *Courrier de Smyrne* (1828) (Mantran, ed. 1989: 455). În ceea ce priveşte *Albina*, acesta ar putea fi foarte bine de inspirație rusă – primul ziar de la Academia din Moscova, datând din 1759, se numea *Trudoliubivaia Pcela* (*Albina harnică*); mai târziu, *Severnaia Pcela* (*Albina nordică*, înființat în 1825) era unul dintre cele mai cunoscute ziare de la Moscova. A existat şi o *Albină* grecească la Paris în anii 1820 (Dimaras, 1965: 176).
2. Pentru toată presa de limbă română din acea perioadă există o bibliografie analitică folositoare (*BAPR*). De asemenea, pentru *Albina*, vezi indicele lui Drăgan şi Stescu, ed. 1999.
3. 21 în Țara Românească, 16 în Moldova, şase în Transilvania. Berindei estimează că 16 dintre aceste publicații au apărut timp de cel puțin trei ani: în realitate, numai în jur de opt au reuşit să facă acest lucru fără întrerupere.

13

România, literatură, națiune

Aceasta este perioada în care cuvântul „România" a început să fie folosit pe scară largă. Utilizările anterioare ale termenului desemnau de fapt Țara Românească (Gr. Pleşoianu, scrisoare din 1833, în Bănescu, 1914-1915: 381; *România*, 1837; Genilie, 1837-1838). În mai 1848, un

observator rus afirma că „Țara Românească își pierde cu siguranță numele și devine România” (în Varta, ed. 1998: 92). În același timp, termenul începea să fie folosit cu referire la o arie mai mare. În 1839, Heliade propunea „o adunare a oamenilor din diferite părți ale întregii Românii... pentru a cerceta atent dialectele diferitelor popoare italo-române” (Arvinte, 1977: 453). Mai târziu, el definea România ca „existând oriunde se vorbește limba română, pe același principiu ca Germania și Italia” (în Berceanu, 1995: 379). Un profesor din Iași, Kohly de Guggsberg, folosea în 1841 termenul pentru ambele Principate:

> Am vorbit de *Roumanie* în general, cu alte cuvinte de Țara Românească și de Moldova, pentru că sunt convins că, după producțiile lor literare, precum și după asemănările pe care le-am găsit în istoria acestor două națiuni, ele posedă aceleași concepții despre civilizație (Kohly de Guggsberg, 1841, *apud* Iorga, 1928, 4: 83; *cf.* Regnauld, 1843: 519; Vaillant, 1844; Desprez, 1848)[1].

Se contura o accepțiune modernă a identității românești, în care aceasta apărea ca fiind conferită de diferențierea lingvistică: interesant și inevitabil deopotrivă, ea era însoțită de ideea „producției literare” care să legitimeze un grup altfel pasiv, latent. Faptul că numele se

putea referi la un grup lingvistic prestigios şi la un trecut imperial nu era o întâmplare: românii nu erau singurii care-l foloseau.

În capitolul 7 am arătat cum ideea de literatură şi-a făcut apariția în cultura românească în anii 1810 şi la începutul deceniului următor şi că inițial nu se deosebea de ideea de învățătură în general. După 1830, utilizările termenului „literatură" s-au diversificat[2]. În primele numere din *Curierul rumânesc*, literatura era totuna cu învățătura, ca de exemplu în anunțul pentru o carte intitulată *Curs de literatură*:

> întru care se cuprind bucăți bisericeşti, apologuri, aligorii, ritorică, bucăți moraliceşti şi filosoficeşti pline de înțelepciune şi de chibzuințe înalte, din care nu numai tinerimea, ci şi cei mai în vârstă pot dobândi învățături bune şi depărtare de năravurile cele rele; toate ştiințele acestea sunt culese din cei mai înțelepți autori francezi, care sunt Chateaubriand, Buffon, Fénelon, Lessing, Molière, Massillon şi alții ce au scris după vremi pentru folosul neamului omenesc, învățându-l să umble pe căile dreptății şi ale înțelepciunii (*Curierul rumânesc*, nr. 48, 1829, *apud* Camariano, 1946: 159).

De asemenea, Asachi a oferit o definiție a „omului literat" ca fiind cel care

> caută [...] a culege [...] sufletul şi cugetarea oamenilor celor mari din toate veacuri şi țări. El vorbeşte cu dânşii în a lor limbă a căria odoare întrebuințează pentru de a înavuți dialectul patriii sale. El petrece culegerea literaturei străine, cu a căria esență înfrumusețează literatura națională (Gh. Asachi, „Omul literat" [1839], în Asachi, *Opere*, 2: 428).

Asachi vedea națiunea nu ca fiind definită de aceasta, ci ca deținând-o: „având asupra-i drept de proprietate care se extinde şi la cei care nu au nimic altceva" („Referat" [1833], în Asachi, 1991, 2: 467). În ambele citate putem vedea cum ideea de literatură presupunea un apel general la surse europene, dar şi o viziune asupra modului cum acest fond general putea deveni „proprietate" românească[3].

Mai ales în publicațiile nou-apărute se contura o mişcare de îndepărtare de ideea de literatură ca învățătură în general şi de orientare către o utilizare ce conota compoziții poetice sau originale, punându-se accent pe stil şi virtuozitate în folosirea limbii. Din 1833, *Curierul românesc* avea o secțiune specială legată de literatură. În această rubrică, Heliade publica articole cu titluri precum „Despre elocință în Antichitate" şi „Despre poezie". În anul următor a coordonat o altă serie tratând subiecte precum „Stilul", „Sublimul", „Modul simplu de a scrie", iar în acelaşi an *Biblioteca românească*, publicație editată la

Buda, susținea într-un articol intitulat „Despre literatură” că românii au o înclinație mai mare spre poezie decât spre alte genuri[4].

Receptarea ideii că poezia este o formă paradigmatică de literatură n-a dus la dezvoltarea unei ideologii a autonomiei literaturii. Departe de a fi independentă de societate, literatura era reprezentantivă pentru aceasta, aşa cum reiese, de exemplu, din următoarea afirmație a poetului muntean Cezar Bolliac: „Trăsătura însă cea mai caracteristică care poate da o idee fizionomistului filosof ce voieşte să studieze de departe o nație oarecare este poezia; poezia populară”. În alt loc, Bolliac a comparat-o însă cu „simtimentul de patriotism, întrecerea la învățătură, producte literale şi întinderea luminilor” („Către tinerii rumâni” [1835], în Bolliac 1983, 1: 3). Şi în Transilvania învecinată ideea de literatură ca indicator al nivelurilor naționale de civilizație era, pentru publicistul şi editorul român George Barițiu, mai importantă decât criteriul estetic sau cel stilistic:

> Cărțile care se tipăresc în vreo limbă sunt reprezentantele, adecă înfățişoarele literaturei naționale, iar literatura ne dă măsura după care să poată cineva judeca starea culturei unei nații („Cărți, cititori” [1843], în Ivaşcu, ed. 1967: 315).

Opinii similare au fost exprimate de jurnalişti francezi care promovau cauza României în străinătate, contribuind astfel la prestigiul ei (Colson, 1839: 314; Thouvenel, 1840: 225; Desprez, 1848: 123). În această lumină ar trebui văzute şi alte declaraţii din perioada respectivă cu privire la dezvoltarea literaturii române, cum e cea a profesorului Florian Aaron, care în 1838 scria în publicaţia bucureşteană *România* că

> literatura românească înaintează cu pasuri bărbăteşti. În toate provinţiile unde sunt români se simte o mişcare nobilă de a scrie şi de a citi. Producţiile literare de tot felul, originale şi traducţii, în proză şi poezie împrăştie o lumină mântuitoare care goneşte întunerecul (în M. Murgescu, 1992: 1164).

Dacă literatura era asociată cu succesul naţional, relatările privind progresele sale flatau, evident, guvernul muntean. Acesta susţinea că misiunea rusă de iluminare (inclusiv dintr-o perspectivă religios-misionară, dacă avem în vedere implicaţiile slăbirii puterii suzeranului islamic) funcţiona, în acord cu ideea europeană a progresului care încă era justificată în termeni de impuls divin[5]. Dar, aproape exact în acelaşi timp, Aaron exprima opinii complet diferite, de data asta confidenţial, într-o scrisoare către Bariţiu:

> Rugina grecismului nu s-a şters încă, galomania împărăţeşte cu un schiptru de fier, literatura rumână n-are adoratori decât pe tinerimea care se formează acum prin şcoale; aşadar, orice producţie literală întâmpină piedici, sau e zadarnică, ori – în sfârşit – n-are nicio cinste (M. Murgescu, 1992: 1164).

Astfel de comentarii – deşi datorate măcar parţial propriei nemulţumiri profesionale a lui Aaron, ca ardelean care încerca să-şi facă o carieră în societatea munteană, neprimitoare şi exclusivistă – ne ajută să ne formăm o idee mai generală despre frustrările epocii şi, în acelaşi timp, întăresc în continuare ideea că „literatura" putea fi văzută ca reprezentativă pentru starea naţiunii ca întreg.

Fără îndoială, programul literar cel mai inovator al perioadei a fost cel expus de Mihail Kogălniceanu în *Dacia literară*, apărută la Iaşi în 1840. Am văzut deja cum Kogălniceanu a contestat pretenţia lui Asachi de a deţine monopolul asupra producţiei literare şi a obţinut un contract de folosire a tipografiei Mitropoliei Ortodoxe. Programul revistei sale reprezenta un curajos atac similar la adresa metodelor acceptate. În prefaţa primului număr, Kogălniceanu îşi prezenta estetica naţionalistă: el expunea ideea „abandonării politicii", lăsând deoparte preocupările provinciale (invocarea Daciei în titlul revistei reprezintă o

încercare de a trece peste identitățile regionale persistente şi peste interesul îngust pe care ziarul lui Asachi îl manifesta față de afacerile cu guvernul Moldovei) şi dedicându-se numai literaturii „naționale”. De asemenea, expunea principiul unei critici obiective: „Critica noastră va fi nepărtinitoare, vom critica cartea, iar nu persoana”. Cu alte cuvinte, critica şi evaluarea nu erau simple instrumente pentru promovarea agendei politice sau pentru bătălii personale. Al treilea pas către un model organic al literaturii naționale este atacarea traducerilor străine: „Dorul imitației s-a făcut la noi o manie primejdioasă, pentru că omoară în noi duhul național. Această manie este mai ales covârşitoare în literatură”. Soluția sa nu este o utopie universală – precum cea a lui Heliade –, ci o viziune asupra națiunii: „Istoria noastră are destule fapte eroice, frumoasele noastre țări sunt destul de mari, obiceiurile noastre sunt destul de pitoreşti şi de poetice, pentru ca să putem găsi şi la noi sujeturi de scris, fără să avem pentru aceasta trebuință să ne împrumutăm de la alte nații” (Kogălniceanu, „Introducție”, în *Dacia literară*, 1, ianuarie-februarie 1840: 4).

Aceste patru propuneri – antipolitică, antiregională, atitudinea imparțială şi punerea accentului pe un gust național original – au constituit o contribuție teoretică

majoră pentru coagularea ideii de literatură națională. Mai mult, *Dacia literară* chiar a reuşit să pună în aplicare principiile pe care le-a propovăduit. Revista a stabilit legături trainice între provincii diferite publicând scriitori din Țara Românească – printre care Heliade, Ion Ghica şi poetul Grigore Alexandrescu – şi reproducând articole din publicația transilvăneană recent înființată *Gazeta de Transilvania* şi din suplimentul său literar, *Foaie pentru minte, inimă şi literatură* (1837-1848, 1849-1865)[6]. Accentul pe originalitate a fost o reuşită, în bună măsură deoarece Kogălniceanu şi colaboratorii săi experimentaseră, prin călătoriile şi educația lor în Occident, concepții mai moderne cu privire la cum ar trebui să arate o „cultură națională". Critica lui Kogălniceanu la adresa „xenomaniei" nu e o simplă respingere mânioasă a Apusului, ci o încercare de a obține un echilibru critic între influența apuseană şi naționalismul românesc. Aşa cum observa criticul Garabet Ibrăileanu despre *Dacia literară*, „influența apuseană şi naționalismul românesc sunt fenomene concomitente" (Ibrăileanu, 1984: 41; *cf.* Guida, 1998).

În realitate, *Dacia literară* era atât de bună, încât domnitorul Mihail Sturdza a închis-o după trei numere. În conformitate cu două relatări diferite, revista a fost

interzisă fie pentru că Asachi – mereu un apropiat al domnitorului – a fost jignit personal de publicarea unei critici la adresa litografiilor sale reprezentând scene din istoria Moldovei, fie pentru că în traducerea relatării unui călător rus în Moldova a apărut proverbul „Peştele de la cap se împute" – considerat a fi o trimitere voalată la faptul că ceva era putred în Ţara Moldovei (*DPLR*: 141). Această hipersensibilitate a guvernului ne oferă un indiciu bun cu privire la măsura în care revistele literare funcţionau efectiv – sau cel puţin erau văzute ca funcţionând – într-o lume mică, dar puternic măcinată de intrigi de curte şi duplicitate. În mod paradoxal, luând revista atât de în serios şi interpretând-o în această cheie care presupunea căutarea permanentă de semnificaţii ascunse în paginile ei, guvernul, prin acţiunea sa represivă, n-a reuşit decât să înalţe statutul simbolic al activităţii culturale[7].

Kogălniceanu sublinia că demersul său era unul „literar". Pe când promova *Dacia litterară*, el scosese în evidenţă, atât pentru cenzori, cât şi pentru cititori, faptul că revistele sale aveau să fie „cu totul desprinse de interesul politic şi vor fi numai despre literatură" (Kogălniceanu, scrisoare către ministrul de Interne, 24 ianuarie 1840, citat de M. Platon, 1974: 352). La trei ani

de la închiderea revistei, Kogălniceanu şi colaboratorii săi Vasile Alecsandri şi Constantin Negruzzi au făcut o nouă încercare, de această dată cu o revistă intitulată *Propăşirea* (ianuarie-octombrie 1844).

Editorialul inițial, prezentat cenzorilor în noiembrie 1843, începea astfel: „Românii au început a prețui facerile de bine a publicității. Deosebite foi politice şi literare, subt deosebite numiri şi cu deosebite tendințe, s-au înființat în tustrele provinții a vechii Dacii". După ce-a intrat pe mâna cenzorilor, fragmentul a devenit:

> Lepădând din coloanele sale tot ce se înțălege sub strânsul cuvânt de politică, neocupându-se nicidecum cu discuțiile şi noutățile politice dinafară şi dinlăuntru, precum şi cu întâmplările zilii, izgonind orice traduceri din scrieri străine, care neavând niciun interes pozitiv pentru noi nici nu ne pot îmbogăți literatura, foaia noastră nu va cuprinde decât compuneri originale româneşti (retip. în Rosetti, 1906-1907: 356-358).

Titlul, *Propăşirea*, a stârnit la rândul lui suspiciuni şi a fost schimbat în *Foaie ştiințifică şi literară*. Ceea ce Kogălniceanu însuşi le propusese cenzorilor în 1840 – o revistă despre literatură, nu despre politică – era acum aplicat la un nivel absurd: până şi relatările favorabile despre evenimente, precum emanciparea țiganilor sclavi ai țării, erau eliminate (Cornea, 1970: 53). Kogălniceanu şi

colaboratorii săi au reuşit să transforme o necesitate într-o virtute, folosind „literatura” ca sinonim pentru superioritatea intelectuală şi integritatea politică. De asemenea, aceasta a devenit o poziție din care se putea promova „naționalul”: scriitorii străini erau acum criticați nu pentru că puneau în pericol literatura din punct de vedere estetic, ci pentru că erau asociați cu defăimarea politică, cu intriga şi cu liberalismul. Literatura aparține națiunii, spre deosebire de politică, care este treaba statului.

Kogălniceanu a mizat astfel pe semnificația cu două tăişuri a „literaturii”: a folosit-o pentru a promova „naționalitatea” ca forță politică şi, în acelaşi timp, pentru a nega implicarea în „politică”. Dar cursul carierei sale este paradigmatic pentru mulți oameni de litere români: s-a folosit de asta pentru a ocupa locuri de frunte în revoluția de la 1848, în guvernul unionist al lui Alexandru Ioan Cuza în perioada 1859-1866 şi în guvernele liberale care au urmat până în anii 1880. Se poate considera că pozițiile şi stilurile acestei „antipolitici” literare proclamate (şi practicate) – care au dus, bineînțeles, la dobândirea puterii politice – au precedat strategiile literare ale unor scriitori de mai târziu (Alexandrescu, 1983; Zub, 1985),

precum şi ale multor jurnalişti provinciali (de exemplu, Cosmescu, 1967).

Note

1. Compară Stănescu, 1969: 71, şi Berceanu, 1995, care au scris că Vaillant, 1844, a lansat cuvântul în franceză, precum şi Colson, 1862, şi Kogălniceanu (*Opere*, 1: 606), care pretind amândoi că ei înşişi au fost primii. Stănescu sugerează că prima persoană care a propus unirea politică sub acest nume a fost boierul muntean Alexandru C. Golescu într-o scrisoare din septembrie 1848: „que l'Autriche ne s'occupe plus de l'Italie et qu'elle réunisse la Moldavie, la Valachie et la Transylvanie en un royaume, la Roumanie, avec un prince autrichien et sous la suzeraineté de l'Allemagne".
2. În ziarul din Ţara Românească *Curierul rumânesc*: „Avertisment", nr. 1, 1829; „Despre Literatura Românească", *ibid.*: 433-434, anul 3, 1831: 82, conține anunțul unei întâlniri a „Societății pentru încurajarea literaturii" din Londra. Din 1833, există o secțiune specială pentru literatură. În *Albina românească* din Moldova: Anon, „Despre literatură", 1, 1829: 19; „Despre Literatura Românească", 2, 1830, 51-52; Asachi, „Despre literatura românească", 1830: 12 etc.
3. *Cf.* conceptul lui Anderson de „limbă proprietate privată" (1991: 68).
4. Pentru sursele (franceze, dar şi greceşti) privind ideile lui Heliade despre literatură: Popovici, 1977.
5. Despre natura providențială a progresului în acea perioadă, *cf.* comentariul unui cleric englez despre o călătorie în jos pe Dunăre

în 1837: „aburul e considerat a fi precursorul civilizației, civilizația al educației, educația al religiei, iar religia al fericirii. Efectul organizării perfecte a rânduielilor existente va fi acela de a aduce toate provinciile de pe malurile Dunării, laolaltă cu cele cu care se învecinează, în contact cu artele şi ştiințele, cu instituțiile civile şi cu resursele morale, comerciale şi religioase ale Europei Occidentale; şi zorii unui viitor mai luminos, mai fericit se vor ivi în Ungaria, Transilvania, Croația, Sclavonia, Bosnia, Serbia, Bulgaria, Valahia şi Moldova. Dar aceste țări nu vor fi o limită care să mărginească acțiunile măreței maşinării morale" (Elliott, 1839, 1: 192).

6. Despre presa transilvăneană, vezi în engleză Hitchins, 1983: 74-95; Miskolcy, 2002.

7. *Cf.* interpretarea diplomaților ruşi privind semnificația unei povestiri intitulate „Suspinele unei matroane" şi a unui poem despre „Mănăstirea Dealul" publicate în Transilvania în 1847; rapoartele consulare în Varta, ed. 1998: 1-7; Richthofen (consul prusac la Iaşi), 15/27 septembrie 1847: *ANR*, 1998: 66-69.

14

Revoluția

În perioada cuprinsă între 1830 şi 1848, idealul de pedagogie şi iluminare era conturat, însă oamenii nu se puneau de acord cu privire la cât de departe trebuia dus proiectul. Intelectualii de la 1820 insistaseră că prin „luminarea poporului" societatea din Moldova şi Țara Românească avea să scape de înapoiere: cu cât erau mai

conştienți de această înapoiere, cu atât nevoia de a crea o elită intelectuală devenea mai imperativă. Problema stătea în fața societății ca întreg, şi nu doar în fața sistemului educațional, care trebuia să fie leacul. Se considera că un stat puternic este soluția pentru dezvoltarea unei societăți „slabe". Această retorică a progresului, inițiată de administrația rusă, a fost susținută şi de opoziția liberală. Profesorii de medicină, de exemplu, nu încurajau tratamentele ştiințifice deoarece ştiau că mijloacele pentru a le implementa la sate erau puține (Brătescu, 1996: 69-70). Chiar şi aşa, dezbaterea despre supraproducția intelectuală şi teama de efectele învățământului pe scară largă începea să ia amploare. În 1839, directorul şcolii din Brăila, oraş din Țara Românească, atrăsese atenția asupra faptului că „sălile de aşteptare ale birourilor trepidează de la mulțimea de copii care abia au învățat să citească şi-şi irosesc cei mai frumoşi ani ai tinereții aşteptând să ia locul unui copist mort, pensionat sau promovat". Pe de o parte, el spera să transforme „candidaturile pentru un loc de muncă din partea generației tinere în registre comerciale"; pe de altă parte, declara că „firea națională" le cerea țăranilor să nu-şi părăsească plugurile şi boii, „singurele lor mijloace paşnice de subzistență" (I. Penescu, în *Dacia literară*, 3, aprilie 1840: 449-450). De asemenea,

într-o scrisoare pe care i-a trimis-o mitropolitului Veniamin în 1837, boierul moldovean Costache Conachi condamna „graba oarbă cu care ne-am gândit să aducem iluminarea fără să luăm în seamă faptul că ochii care ies din întuneric trebuie deschişi puțin câte puțin, ca să nu fie orbiți şi mai tare” (Conachi, 1887: 327).

Dar nici criticile comentatorilor, nici acțiunile guvernului nu erau suficient de dezinteresate pentru a permite o schimbare în mai bine a sistemului. Contradicțiile făceau parte integrantă din natura protectoratului rus, care mai întâi a impus valorile laice ale luminilor poporului român, pentru ca apoi să le interzică din cauza consecințelor sale sociale. Scopul educației a fost proclamat la început ca fiind crearea unei elite a statului („a ridica funcționarii publici într-un mod potrivit cu destinul lor viitor”, după cum statua articolul 422 din Regulamentul Organic). În acelaşi timp, educația maselor era privită cu multă suspiciune atât de autoritățile ruse, care se temeau de o revoltă în Moldova după acelaşi model ca aceea ce avusese loc la Cracovia în 1846, cât şi de boieri, care îşi făceau griji pentru viitorul iobăgiei. Nu era ca şi cum educația maselor ar fi scăpat de sub control – conform unei estimări din 1849, numai un moldovean din 500 frecventa şcolile publice (Bădărău,

1981: 223). În orice caz, politica guvernului, care a plasat educația în inima vieții publice şi apoi a limitat-o la nivelul superior al societății, a contribuit atât la adâncirea rupturii dintre stat şi societate, cât şi la creşterea prestigiului educației ca o cale de acces către putere. Între timp, opoziția liberală, în condițiile în care mulți dintre membrii ei îşi vedeau puse în pericol posturile din presă şi din învățământ, susținea public expansiunea educației publice, însă efectiv în aceiaşi termeni elitişti[1]. Atitudinea guvernului şi cea a opoziției deopotrivă întăreau problema de fond: se propunea un sistem de învățământ superior şi mai sofisticat pentru progresul unei societăți care abia învăța să citească, în vreme ce alfabetizarea țăranilor era privită cu îngrijorare şi cu gândul la o posibilă dezintegrare socială.

În februarie 1848, în Paris a izbucnit revoluția, iar monarhia Bourbonilor a fost înlăturată. Vestea s-a răspândit repede în Europa Centrală şi într-o lună au izbucnit proteste şi revolte la Frankfurt, Berlin, Veneția, Viena şi Pesta. În Transilvania, un mic grup de intelectuali români s-a alăturat inițial revoluției ungare, dar o mare parte dintre ei au luptat mai târziu de partea împăratului, implicându-se într-un lung şi sângeros război civil, care avea să aibă efecte de durată asupra relațiilor dintre cele

două popoare şi să devină un punct de referinţă esenţial pentru dezvoltarea ulterioară a ideologiei naţionale româneşti în această provincie, inclusiv primele exprimări publice ale dorinţei de unire cu românii din Principate[2].

Evenimentele din Moldova şi Ţara Românească, care ne preocupă mai direct, au fost de mai scurtă durată şi la fel de lipsite de succes în ceea ce şi-au propus. În Moldova, în martie au început o serie de proteste împotriva abuzurilor domnitorului Sturdza. Au fost distribuite broşuri revoluţionare şi s-au organizat demonstraţii publice. Domnitorul a pus capăt revoltelor relativ uşor, iar „forţa revoluţionară" (ar mai poate mai potrivit să vorbim de facţiuni nobiliare nemulţumite) a fugit din ţară în scurt timp: unii în teritoriile habsburgice ale Transilvaniei şi ale Bucovinei, unde şi-au continuat activitatea, alţii în Occident, prin portul moldovenesc de la Galaţi şi prin Istanbul.

Cât despre românii din Ţara Românească, un mic grup de membri ai elitei liberale care s-au întors de la Paris în primăvara anului 1848 au reuşit să-l dea jos de pe tron pe domnitorul Gheorghe Bibescu în iunie. La demonstraţiile care au avut loc au participat până la 30.000 de persoane, dar observatorii locali estimau că în fruntea evenimentelor s-au aflat mai puţin de 100 de intelectuali activi[3]. A fost

înființat un guvern revoluționar, iar în iulie au fost redactate „punctele”. Revoluționarii s-au jucat cu reforma proprietății, cheltuindu-şi energiile într-o retorică bogată. Viziunile politice din Țara Românească şi Moldova urmau o concepție asupra formării statului ca o serie de formațiuni-tampon în calea marilor imperii reacționare precum Austria şi Rusia[4]. Planurile lor aveau să fie compromise în scurt timp, mai întâi printr-o înțelegere încheiată cu otomanii (august 1848), iar apoi, din punct de vedere militar, prin invazia armatei ruse din septembrie.

Tiparul avea să joace un rol simbolic central în derularea publică a revoluției. În special în Țara Românească, unde câțiva dintre actorii importanți ai revoluției erau ei înşişi proprietari de tipografii, ideea că presa era un factor-cheie în luminarea şi motivarea „poporului” – variabila aceasta misterioasă – s-a materializat în mai multe moduri. Pe 15 iunie, o tiparniță pusă într-o căruță a fost plimbată pe străzi, distribuind broşuri şi poeme redactate împotriva cenzurii (Antohi, 1999: 88-89). În unele cazuri, actul de a tipări proclamații şi ziare avea aceeaşi semnificație ca şi conținutul publicat. Lui Heliade îi plăcea să povestească că, atunci când revoluționara „Proclamație de la Islaz” a ieşit de sub tipar,

o cucuvea a zburat în atelierul tipografiei sale şi s-a izbit de o bârnă, pierzându-şi viața – o întâmplare care evocă sacrificiile făcute în popor atunci când se sfințea o biserică (Anghelescu, 1986: 219). Prăvăliile tipografilor funcționau ca nişte case de credit şi ca locuri de întâlnire pentru revoluționari.

Anul a fost unul de vârf pentru producția de ziare în Țara Românească. Într-adevăr, libertatea presei a fost una dintre primele măsuri luate de guvernul provizoriu din Țara Românească, înainte de abolirea pedepsei cu moartea sau a clăcii. Proclamația din iunie 1848 afirma că

> a îneca adevărul, a stinge luminile, a împedeca foloasele prin împedecarea tiparului este o vânzare către patrie, o apostasie către Dumnezeu. Libertatea tiparului nu poate păgubi pe nimeni decât pe fiii întunereculuiⁱ⁵.

Presa este aşadar universală, dar în aceleaşi timp sfântă şi națională: duşmanii săi nu sunt altceva decât „fii ai întunericului”, iar plasarea sa în inima identității publice a fost primită cu entuziasm. Ziarul era un instrument de o importanță majoră pentru construirea şi definirea conceptului de „popor” şi în arogarea dreptului de a vorbi în numele său. Acest lucru este evident în titlurile noi pe care le-au primit ziarele din Bucureşti la 1848. Dacă

publicațiile dinainte aveau tendința de a-şi lua ca titlu metaforele obişnuite pentru un furnizor de informații – *Curierul*, *Albina*, *Învățătorul satului*, *Organul luminării* –, în 1848 gazetele au început să-şi spună *Popolul suveran* sau *Pruncul român*, ca să numim cele mai importante două ziare ale revoluției de la Bucureşti. Prin urmare, rolul presei a evoluat de la a fi un mijloc de comunicare cu „poporul" la a fi o adevărată metonimie sau chiar un substitut pentru acesta.

Ultimele două ziare menționate, primul editat de Dimitrie Bolintineanu şi Nicolae Bălcescu, iar celălalt de C.A. Rosetti – cu alte cuvinte, cei mai liberali dintre liderii munteni –, s-au bucurat de o poziție privilegiată în desfăşurarea evenimentelor. Să scoți un ziar era considerat un act cel puțin la fel de patriotic ca a te afla în fruntea Gărzii Naționale sau a participa la o misiune diplomatică la Înalta Poartă: aceasta era „o revoluție a intelectualilor" în aceeaşi măsură ca oricare alta din Europa acelui an. Din nou, eforturile lor căpătau adesea o încărcătură simbolică ce atrăgea mai mult atenția către ideea de ziar decât spre conținutul său propriu-zis. De exemplu, Rosetti, care fusese încarcerat pentru scurt timp în primele zile ale revoluției şi apoi eliberat datorită intervenției partenerului său de afaceri Enric Winterhalter,

susținea că, după ce a fost eliberat, n-a închis un ochi două zile şi două nopți, lucrând la primul număr al ziarului său (Zane, 1980: 413). Era prima îndatorire a revoluționarului. Meseria căpăta semnificații hiperbolice până şi în aspectele sale minore: când Bălcescu a hotărât să facă nişte schimbări banale în formatul ziarului *Popolul suveran*, s-a justificat în fața cititorilor astfel:

> Editorii acestei foi, văzând nevoia pe care națiunea o simte astăzi pentru un ziar care să dezvolte principiile constituției noastre şi să trateze pe larg toate problemele, atât interne, cât şi externe, au hotărât să-i dea formatul de față.

Pe de altă parte, el şi colegii săi tot şovăiau cu privire la ce fel de „popor" era ziarul lor: titlul publicației şi-a schimbat ortografierea din *Poporul suveran* (numerele 1 şi 2) în *Popolul suveran* (numerele 3-7), a revenit apoi la *Poporul* (8-14), hotărându-se în cele din urmă pentru *Popolul*, de la numărul 15 şi până la închiderea ziarului în septembrie (Vârgolici, 1969: 57-59).

Presa era asociată cu cele mai progresiste interese politice. *Pruncul român* oscila între a fi purtătorul oficial al ideilor guvernului provizoriu şi a urma o direcție independentă mai radicală. Ca în cazul tuturor ziarelor româneşti ale perioadei, eterogenitatea tonului folosit şi a

subiectelor tratate în *Pruncul român* făcea ca uneori să lipsească un interes consistent pentru acesta: editorii scriau pentru toți şi pentru nimeni. În privința conținutului, ziarul mergea de la prezentarea condensată a unor teorii socio-ştiințifice („Există tot atâtea sisteme câte capete. Invizibilul devine vizibil, intangibilul poate fi simțit. Ideea devine realitate, iar realitatea în mii de forme devine o utopie", *Pruncul român*, 29, 19 august 1848: 117) la versuri şi alegorii încercând să explice revoluția pentru un public mai larg. Dar apărea cu o regularitate impresionantă şi se crampona de promovarea cauzei țăranilor în ciuda puternicei opoziții din partea altor revoluționari. *Poporul suveran* oferea acelaşi amestec amețitor de poezie şi politică şi, la rândul lui, susținea emanciparea țărănimii. Ambele publicații au fost închise în septembrie 1848.

În timpul revoluției de la 1848, participanții au conferit presei o mare importanță simbolică şi un grad ridicat de vizibilitate publică. E greu de precizat care au fost efectele reale asupra trezirii conştiinței la un nivel cu adevărat național. Ceilalți revoluționari îi considerau pe oamenii ca Heliade şi C.A. Rosetti drept figurile cele mai populare şi mai uşor de recunoscut în rândul maselor urbane. „Era cunoscut de poporul de jos, de tinerime, de şcolari şi de

negustorime", spunea Ion Ghica despre Heliade (Anghelescu, 1986: 212). După tipărirea sus-menționatei proclamații, Heliade, de fapt, şi-a închis tipografia. Tipografia lui Rosetti, deşi a jucat un rol mult mai activ în revoluția propriu-zisă – publicând *Pruncul român*, precum şi numeroase pamflete şi manifeste –, era mereu în deficit în timpul revoluției, iar proprietarul său aproape că a dat faliment. Chiar şi atunci când comisari ai guvernului provizoriu din Țara Românească erau selectați pentru a merge la sate şi a „incita țărănimea", în proclamații se foloseau materiale *tipărite* nu pentru că țărănimea ştia să citească, ci pentru că „îi impresionează pe săteni mai tare să le vadă tipărite" (Iscru, 1972: 976)[6]. Guvernul se folosea de preoți la fel de mult ca de învățători pentru a influența populația. În alte părți, revoluționarii se abțineau să folosească tipăriturile, fie pentru că le considerau nepotrivite pentru satele fără ştiință de carte, fie pentru că nu-şi doreau ca ele să ajungă în mâinile unei țărănimi care mulți boieri se temeau să nu recurgă la revoltă şi nesupunere. Atitudinile membrilor guvernului, în special în privința țăranilor şi a proprietății, erau puternic divizate. Dar, în acelaşi timp, e clar şi că la Bucureşti, în 1848, se preamărea ideea de tipar, şi nu ceea ce se putea comunica prin intermediul său.

Note

1. Apelurile liberalilor moldoveni pentru dezvoltarea educației în proiectul de reformă din 1839 al lui Leonte Radu (Hurmuzaki, *Documente*, supliment I-vi: 82ff); Petițiaproclamație de la 28 martie 1848 (*Anul 1848*, 4: 100); M. Kogălniceanu, *Dorințele partidei naționale din Moldova*, în Bodea, ed. 1982, 1: 673. Toate solicitau mai degrabă o universitate decât extinderea învățământului la sate.
2. Despre revoluția de la 1848 în Transilvania, vezi în engleză Deák, 1990; Hitchins, 1999: 175-221; Miskolczy, 2002. Cercetările româneşti, cum era de aşteptat, au pus puternic accentul pe tema unirii: de exemplu, Maciu, 1970; Bodea, 1967; Platon, 1996: 253-258; Berindei, 1997: 236-253. O prezentare mai veche şi mai judicioasă în engleză este Carpathinus, 1948.
3. Relatarea consulului britanic Colquhoun, în Bodea, ed. 1982, 2: 864. „Ştii foarte bine că la noi nu sunt mai mult de cât ca. 50 tineri care gândesc că ar trebui să facă o Românie din țara lor şi un popor cu prințipii democratice", scria revoluționarul moldovean G. Sion (scrisoare din 14 iulie 1848, în Bodea, 1967: 329). Înainte, domnitorul Bibescu estimase că numărul celor din Țara Românească „ce visau la o nouă ordine" era în jur de 60 sau 70 (Duhamel către Kotzebue, 7 mai 1848, în Varta, ed. 1998: 88).
4. Ideea cauzei comune cu revoluția liberală maghiară a fost avansată în special de Nicolae Bălcescu şi Ion Ghica, care a fost influențat de ideea lui Czartoryski de a crea un front polono-maghiaro-româno-otoman susținut de Franța împotriva Rusiei (despre Bălcescu, vezi Dragomir, 1989: 116-134, şi Fryer, 1978; memorandumul lui Ghica, în Bodea, ed. 1982, 1: 645-646).

Dumitru Brătianu a condus o misiune politică românească la Pesta în iulie (Bodea, 1967: 157-158). Alți români, în special Alexandru G. Golescu şi Ioan Maiorescu, au căutat o cauză comună cu liberalii germani şi au sperat la unirea cu Transilvania sub suzeranitate austriacă (petiții în Bodea, 1967: 336-340 şi 343-346; Ghica, 1889: 134; Fotino, 1939, 2: 269). Despre ceea ce era mai degrabă un plan fantezist pentru un stat românesc ca semicolonie franceză vezi N. Istrati, februarie 1847, în Bodea, 1967: 304-305; Ion C. Brătianu, scrisoare către Paul Bataillard, în *Anul 1848*, 2: 188-189.

5. *Proclamația şi programul revoluționar* (Islaz, 9/21 iunie 1848); Bodea, ed. 1982, 1: 534; *cf.* Articolul 4 din noul proiect constituțional prezentat sultanului (Bucureşti, 4/16 august 1848, în Varta, ed. 1998: 211). Punctele despre Transilvania votate la Adunarea Națională de la Blaj (Blaj, 5/17 mai) emiteau pretenții similare (Bodea, ed. 1982, 1: 485). În orice caz, moldovenii mai moderați (*Petiția* de la 28 martie/9 aprilie, *ibid*., 359-364; *Programul revoluționarilor moldoveni*, 12/24 mai: *ibid*., 507-508) puneau mult mai puțin accentul pe libertatea presei: numai Kogălniceanu (*Dorințele partidei naționale din Moldova*, *ibid.*: 654) a insistat asupra acestui aspect.

6. *Cf.* raportul consulului grec către cel rus, Bucureşti, 17/29 august 1848, în Varta, ed. 1998: 231; Bălcescu, 1982, 2: 184-193.

PARTEA A TREIA

1848-1890

15
Educația

Partea I – consolidarea instituțională, 1848-1864

Anii 1850 au fost plini de momente de cotitură pentru românii din Principate. Boierii liberali au fost exilați în Europa, fiind dezbinați şi certându-se cu privire la motivele care au dus la eşecul revoluției. Le-a luat locul o elită mai burgheză. Industria şi comunicațiile au înregistrat noi premiere, printre care prima sondă de țiței modernă şi prima porțiune de cale ferată pe teritoriul românesc, dar şi primul dezastru financiar modern. Au reînceput ocupațiile militare de către valuri succesive de armate imperiale[1], cu toate inconvenientele adiacente[2], dar, în acelaşi timp, instituțiile educaționale înființate înainte de 1848 urmau să reapară şi ele.

Noii domni ai Țării Româneşti şi Moldovei, Barbu Ştirbei şi Grigore Alexandru Ghica, care aveau să se afle în fruntea țărilor până la 1856, făcuseră amândoi parte din Eforia Şcoalelor din cele două provincii în anii 1830 şi 1840 şi erau convinşi de importanța educației pentru dezvoltarea societății. De data aceasta, Moldova s-a mişcat

mai repede: un pas important a fost făcut la 1 ianuarie 1851, când Ghica a emis un nou decret pentru şcoală prin care învăţământul se extindea şi la sate, deşi ziua aleasă pentru anunţarea acestei măsuri sugerează mai degrabă postura tradiţională a domnitorului care împarte milostenie decât caracterul urgent al modernizării[3]. Punerea în practică a măsurii cădea în sarcina mănăstirilor şi a nobilimii deţinătoare de moşii, ale căror drepturi de a organiza târguri pe proprietatea lor erau condiţionate de înfiinţarea unei şcoli. S-a propus şi un stimulent comercial, în sensul că o clasă de lucrători alfabetizaţi avea să lucreze mai eficient, iar unii dintre nobili au înfiinţat cu succes şcoli pe moşiile lor. Dar în general opoziţia era puternică: din cele 63 de şcoli propuse la începutul deceniului, în 1859 erau funcţionale numai 19, cu mai puţin de 400 de elevi. Planurile pentru crearea unui institut care să pregătească profesori pentru sate nu au fost puse în aplicare până în 1856 – 1860 în provincie – , iar manualele care urmăreau în mod specific dobândirea de abilităţi de bază în materie de scris şi citit nu au fost distribuite înainte de 1868 (Iscru, 1978: 57-58; Berindei, 1986: 64-65).

Şi în Ţara Românească învăţământul public a fost repus cu greu pe picioare. În 1851, în primul an de la

reinstituire, în sistemul public erau mai puțin de 2.000 de elevi; doi ani mai târziu, în Bucureşti, numărul instituțiilor educaționale private era de cinci ori mai mare decât al celor de stat (Iorga, 1932: 250). Pe durata domniei lui Ştirbei, rețeaua rurală a rămas închisă. În 1857 s-a dispus deschiderea a 2.000 de şcoli la sate, dar până la sfârşitul anului au fost deschise numai 437, iar dacă ar fi să luăm în considerare raportul întocmit de inspectorul pentru județul Ilfov (din jurul Bucureştiului), doar câteva dintre acestea erau cu adevărat funcționale. „Din 67 de şcoli", scria el, „44 nu au bănci, 46 nu au mese semicirculare, 48 nu au scaune, 54 nu au tabele de alfabet, 55 nu au tabele de adunare, iar 47 nu au învățător". (Cel puțin inspectorul ştia să socotească.) În anii următori, numărul a crescut vertiginos, în 1860 ajungându-se la cifra simbolică de 2.000 de şcoli săteşti în Țara Românească, dar nu prea se acorda atenție respectării standardelor şi, în graba de a crea şcoli, învățătorii erau angajați cu singura condiție de a demonstra că ştiu să citească, să scrie şi să facă operațiile matematice de bază. Pentru a încuraja înscrierile, salariile au fost dublate. Numărul mare de şcoli ridică inevitabil întrebarea câte dintre ele funcționau cu adevărat. Toate aceste măsuri luate în pripă au trebuit să fie regândite la începutul anilor 1860, iar în 1865, în Țara

Românească, numărul şcolilor de la sate scăzuse la jumătate, adică la aproximativ 1.000. În Moldova, în acelaşi an, erau în total 321 de şcoli (Berindei, 1986: 59; Adăniloaie, 1990: 212-214).

La nivelul educației superioare, expansiunea instituțională s-a produs cu o rapiditate asemănătoare şi avea la bază aceleaşi considerații de tip formalist. Înmulțirea cu repeziciune a instituțiilor publice de învățământ era determinată în mare măsură de considerații diplomatice. După înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeei (1856), Principatele au trecut sub protectoratul puterilor europene în sesiune permanentă în Congresul de la Paris şi erau supuse unor examinări intense de către observatorii străini. Pentru români, prin urmare, una dintre preocupările esențiale din anii 1850 şi 1860 era aceea de a-şi dovedi potențialul ca națiune. Deşi dezvoltarea educației publice ar putea părea un motiv minor de îngrijorare în păienjenişul de negocieri diplomatice, pentru români era totuşi esențial să combată mitul conform căruia erau un popor slab şi înapoiat şi să adopte aceleaşi standarde ca restul lumii civilizate. În condițiile în care capacitatea unui popor de a fi suveran avea să fie judecată în funcție de „comerț, de literatură, de o credință comună, de schimbul de idei şi perfecționări”

(Biggs, 1857: 26) şi, aşa cum subliniase în 1849 un lider al opiniei publice liberale, e mai bine pentru popoarele needucate „să se afle sub conducerea despotică a străinilor decât a autohtonilor atunci când străinii sunt mai avansați în materie de civilizație şi cultură” (Mill, 1849: 348), nu e surprinzător că românii simțeau nevoia să poarte propriile bătălii în plan cultural. Diplomatul român Nicolae Golescu s-a străduit mult să-l convingă pe Napoleon al III-lea că:

> dacă n-a stat mereu în puterea ei să-i cucerească pe barbari şi să le oprească marşul spre Apus, ea [populația românească] le-a făcut primul botez al civilizației... în domeniul moral şi intelectual, ea este încă stăpâna acestei lumi. Imaginea României se reflectă în tot ceea ce străluceşte în această societate semibarbară, la fel cum în Apus imaginea măreață şi frumoasă a Franței voastre se reflectă în toate minunile civilizației moderne (*Mémoire addressé à l'empereur Napoléon III*, în *AD*, 7: 1383)[4].

În memoriile sale, diplomatul şi scriitorul Ion Ghica relata o întâlnire cu consulul austriac la Bucureşti, care refuza să creadă că românii ar putea fi capabili să gestioneze un serviciu de poştă adecvat.

I-am răspuns diplomatului spunând că, aşa cum am putut învăța calculul diferențial şi integral, în aşa fel încât să putem folosi funcțiile

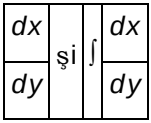

la fel de bine ca Delaunay şi Puiseux, suntem la fel de siguri că putem, dacă nu în câteva săptămâni, atunci în câteva luni, să gestionăm primirea, expedierea şi distribuirea de scrisori şi colete la fel ca angajații serviciilor poştale austriac şi rusesc (Ghica, 1887: xxvi).

Acesta este contextul în care educația superioară a trecut printr-o serie de intervenții chirurgicale rapide[5]. În 1851, domnitorul Ghica dispusese reînființarea „facultăților" la Academia de la Iaşi: în 1855 erau două facultăți (filosofie şi drept) şi două cursuri superioare de literatură românească şi economie politică. Acestea au constituit un teren fertil nu atât pentru noua generație de profesionişti (la facultatea de drept erau numai opt studenți activi), cât mai ales pentru bătăliile politice care aveau să se dea pe tema Unirii. După abdicarea domnitorului Ghica în 1856, succesorul său provizoriu, Teodor Balş, un antiunionist conservator, a eliminat cursurile de filosofie de teama propagandei democratice (*Ist. Univ. Iaşi*: 35-37).

Între timp, la Facultatea de Drept, transilvăneanul Simion Bărnuțiu, veteran al revoluției de la 1848,

susținător al Unirii şi opozant înverşunat al ideii de principe străin, a dat naştere unui al treilea curent politic. Bărnuțiu fusese chemat la Iaşi de tovarăşul său ardelean A.T. Laurian, inspector-şef al şcolilor, pe care l-a succedat în post. A continuat să aducă la Iaşi colegi şi prieteni transilvăneni: dintre cei 11 profesori numiți la inaugurarea Universității din Iaşi în 1860, cinci erau ardeleni (Grigoraş, 1966). În atmosfera puternic personalizată a vieții publice şi dată fiind natura deschisă, publică a cursurilor de la Academie, catedra devenea de multe ori o scenă pentru dezbateri politice şi campanii electorale. Ideea unei universități fusese o componentă esențială a ideologiei naționaliste pentru transilvăneni, mai ales printre intelectualii laici, ca Bărnuțiu, care erau în căutarea unor instituții alternative la Biserică, în măsură să acționeze ca un centru pentru dezvoltarea sentimentului național (Puşcaş, 1991: 311-314). Odată ajunşi la Iaşi, el şi colegul său Alexandru Papiu-Ilarian (avocat şi acesta) pur şi simplu şi-au continuat campania.

N-a fost deci o surpriză că, în momentul în care domnitorul Alexandru Ioan Cuza a ajuns pe tronul celor două Principate în 1859, înființarea unei universități figura printre prioritățile sale. Comisia Europeană remarcase deja, într-un raport privind situația

Principatelor prezentat la Congresul de la Paris în aprilie 1858, că „ţara are nevoie de educaţie şi ar fi de dorit crearea cât mai grabnică a unei universităţi” (*AD*, 6-ii: 650)[6]. Proiectul apărea în mare parte în mesajul domnitorului către poporul Moldovei. În acelaşi an, Mihail Kogălniceanu a întocmit un plan pentru înfiinţarea unei universităţi (Berlescu, 1960: 91). Statutul a fost redactat la începutul lui 1860 şi, după câteva întârzieri cauzate de intrigi politice, universitatea a fost inaugurată în cadrul unei ceremonii solemne la 26 octombrie. Din nou, data avea semnificaţie religioasă: 26 octombrie e ziua de Sf. Dumitru, o sărbătoare de importanţă majoră în calendarul ortodox. Pentru noua instituţie, guvernul cumpărase una dintre cele mai mari şi mai frumoase case boiereşti din Iaşi (*ibid.*: 140). La inaugurare, un convoi a străbătut străzile Iaşului, de la vechea Academie Mihăileană până la noul sediu. Existau steaguri pentru diversele facultăţi, un sigiliu al universităţii şi un sceptru, draperii albe şi covoare cu margini tricolore. S-au tras salve de tun. Seara s-au organizat un banchet şi o „reprezentaţie muzicală şi teatrală extraordinară”. S-au compus poezii cu această ocazie pe teme precum „iluminare”, „progresul ţării”, „unire”. De asemenea, s-au organizat parade muzicale şi defilări cu torţe (*ibid*.: 112-115).

Ca şi înainte, iluminarea reprezenta conceptul esențial. În mod semnificativ, a fost scoasă în evidență semnificația religioasă străveche a „luminii”. Profesorul George Mârzescu le-a spus tinerilor adunați: „Bucurați-vă la inaugurarea acestui azilu sacru [...] eată triumfulu vostru celu strălucitu, eată calea spre luminare vă este deschisă, călcați pe dânsa de aveți inimă, de ve iubiți țara şi concetățenii voştri”. Iar preotul Filaret Scriban s-a adresat însuşi Domnului:

> Pre tine deci îndurate Doamne te rugămu şi la tine cădemu şi ceremu, precum odinioară Profetulu tău Solomon, ca să ni trimiți lumina şi înțelepciunea ce şede pe scaunulu tău, şi să o reverşi asupra noului tău Israilu [...] fă'lu pe acestu aşezement, ca să fie isvoru de lumină, de dreptate, de adevăru şi de mântuire a poporului tău (*Anuariul Universității din Iaşi*, 1896: 110-111).

Era materializarea unui proiect dorit de multă vreme, acela de a construi universități în loc de biserici; pe parcursul acestei tranziții, elementul religios n-a dispărut.

În Bucureşti, universitatea a fost înființată patru ani mai târziu. La fel ca în Iaşi, procesul a presupus efectiv extinderea vechilor cursuri speciale de drept, inginerie şi filosofie, cărora li s-a atribuit un statut superior: în 1858, au fost redenumite facultăți. În inima oraşului se

construia o nouă clădire, într-un stil care îl imita în mod deliberat pe al celui de-al Doilea Imperiu Francez. La sosirea sa în România în 1866, domnitorul Carol de Hohenzollern a descris-o ca fiind „una dintre cele mai impozante clădiri", în vreme ce biserica mitropolitană i s-a părut „veche şi nesemnificativă". Cât despre reşedinţa domnitorului, acesta a fost uimit să constate că era o simplă casă cu două etaje (Carol, 1992, 1: 84, 82, 60). În 1870, mănăstirea Sf. Sava şi anexele ei, în care funcţionase vechiul colegiu, au fost demolate pentru a permite extinderea ulterioară a universităţii (*Ist. Univ. Bucureşti*: 113-116).

La inaugurarea din 1864 existau doar 16 profesori, dar aceştia erau oameni de vază în viaţa publică. Cei trei membri-cheie ai facultăţii de drept, Costaforu, Boerescu şi Bozianu, obţinuseră titlul de *docteur en droit* la Universitatea din Paris şi au fost cu toţii miniştri numiţi în guvernul domnitorului Cuza, câştigându-şi reputaţia prin scrierea de articole politice şi broşuri în Bucureşti sau la Paris (V.A. Georgescu, 1959: 528-530). Decanul Facultăţii de Ştiinţe, Al. Orăscu, era arhitect-şef la Direcţia de Lucrări Publice şi avea să devină senator în 1868 şi ministru în 1876 (Mamina şi Bulei, 1994: 223). A.T. Laurian, decanul Facultăţii de Filosofie şi Litere, jucase un

rol major în revoluția de la 1848; acum era deputat, demnitar în Ministerul Educației şi, de asemenea, profesorul de limba română al principelui Carol. În mod semnificativ, aceşti bărbați proveneau din familii de comercianți ori clerici sau din rândul micii nobilimi şi făceau parte din prima generație care deținea poziții în stat obținute exclusiv pe baza competențelor intelectuale; sosirea lor pe scenă a coincis cu independența României.

Ascensiunea lor politică şi înființarea universităților aveau loc în acelaşi timp cu demersul sistematic de a exclude clericii din pozițiile de influență. 1864 a fost şi anul în care vastele domenii deținute de mănăstirile ortodoxe din Principate aveau să fie expropriate de către stat. Înalții prelați, cândva membri ai consiliilor administrative şi juridice, erau treptat înlăturați din funcțiile civile, iar clerul era în general îndepărtat şi discreditat în favoarea puterilor laice. Kogălniceanu, forța mobilizatoare din spatele multor reforme inițiate de guvernul lui Cuza la începutul anilor 1860, sublinia rolul educației publice în noua ordine politică:

> În locul palatului regal ar trebui să ridicăm palatul ştiinței; în locul domnitorului ar trebui să punem intelectualii; în locul marilor autorități administrative, financiare şi militare, care urmează să fie

mutate, ar trebui să punem marile şcoli, facultățile... (în *Ist. Univ. Iaşi*: 42).

Poate că simbolul cel mai grăitor al acestei schimbări a fost faptul că Senatul, camera parlamentară superioară nou-creată prin Constituția de la 1866, avea să se întrunească o vreme nu în vechea clădire a Divanului, lângă biserica mitropolitană, ci la Universitate. Autoritățile au fost astfel într-adevăr mutate, dar mai degrabă în universitate, decât de către universitate (Bozgan, 1994: 14).

Partea a II-a – educația primară, 1864-1890

Înființarea universităților a fost doar un aspect al transformărilor întregului sistem politic în anii 1860. Printre reformele fundamentale ale perioadei – secularizarea averilor mănăstireşti, emanciparea ţărănimii, reforma monetară, o constituție modernă – s-a numărat şi Legea Instrucțiunii Publice din 1864. Pentru prima dată (şi cu şase ani înaintea Marii Britanii), educația devenea obligatorie pentru toți locuitorii României, de ambele sexe, cu vârste între 8 şi 12 ani. Structura educației primare, secundare şi superioare a fost reafirmată, iar responsabilitatea sa revenea în întregime recent

înființatului (în 1862) Minister al Cultelor şi Instrucțiunii Publice, care fusese creat după modelul instituției franceze cu acelaşi nume şi avea control total şi asupra chestiunilor bisericeşti. Totuşi, diferențele ideologice inerente în politica românească – şi în special lupta dintre partidele conservator şi liberal în formare – au făcut ca aplicarea acestei legi să fie supusă aceloraşi oscilații, de la crearea frenetică de instituții la retragerea subită a finanțării, ca în perioada de început. În vreme ce un ministru liberal al educației precum C.A. Rosetti propunea în 1866 ca legea să fie masiv promovată „cu pancarte, broşuri, bătăi de tobă" şi avea ca ideal „să nu rămână nici măcar o comună fără şcoală şi nici măcar un băiat sau copil care să nu aibă învățătura sfântă a cărților", un an mai târziu, succesorul său conservator recunoştea deschis că „educația e obligatorie numai pe hârtie" şi susținea desființarea multor şcoli primare (Isar, 1997: 35, 41).

Şcolile primare erau veriga cea mai vulnerabilă a sistemului şi primele care aveau de suferit atunci când guvernul căuta să reducă răspândirea educației (sau obligația sa de a o finanța). Câțiva miniştri conservatori au încercat să ia responsabilitatea finanțării directe de pe umerii guvernului şi să pună misiunea Instrucțiunii țăranilor în mâinile Bisericii, în primul rând din motive

financiare, dar şi în acord cu viziunea conservatoare formală a apelării la religie ca forță morală opusă metodelor seculare, raționale. Astfel, pentru a nu intra în contradicție cu Legea Instrucțiunii din 1864 – care prevedea înființarea de şcoli „în orice comună rurală" –, conservatorii au adoptat în martie 1874 altă lege privind unitățile teritorial-administrative, reducând numărul comunelor la jumătate[7]. Numai intervenția hotărâtă a lui Titu Maiorescu, criticul literar devenit ministru al Educației în aprilie 1874, a salvat principiul educației obligatorii şi a împiedicat ca întreaga structură educațională rurală să fie lăsată pe mâinile clerului (Isar, 1995).

Asumarea responsabilității pentru finanțarea şcolilor propuse era, în mod firesc, o chestiune delicată. Potrivit articolului 42 din lege, Ministerul trebuia să plătească profesorii şi personalul de serviciu şi să-şi asume lucrările de întreținere pentru o clădire adecvată în acest sens, care avea să fie pusă la dispoziție de autoritățile locale. Dar prevederea nu era pusă în practică: de exemplu, în județul Botoşani, în anul şcolar 1871-1872, mai puțin de jumătate dintre cele 47 de şcoli aveau un profesor plătit de către stat (Marin, 1966: 200-203). Începând cu 1879, anumite obligații privind finanțarea şcolilor rurale au

revenit consiliilor județene, iar în 1893 Legea pentru învățământul primar şi pregătirea personalului didactic spunea (articolul 81) că statul ar trebui să plătească salariul unui profesor în toate şcolile şi jumătate din salariul tuturor celorlalți profesori[8]. Chiar şi aşa, multe comunități rurale nu prea îşi puteau permite luxul educației: în multe cazuri, cheltuielile presupuse de întreținerea unei şcoli depăşeau bugetul total al comunei pentru un an (Sturdza şi Poni, 1893: 117-119).

Tabelul 3.1. *Şcoli primare publice: frecvență şi rezultate, 1890-1891*[9]

	Rural			Urban			Total
Populație	4.150.645			885.700			5.036.345
	Băieți	Fete	Total	Băieți	Fete	Total	
Vârstă şcolară	289.164	258.099	547.263	54.130	51.609	105.739	653.002
Înscrişi	120.783	23.152	143.935	37.447	22.109	59.556	203.491
Examinați	89.902	13.447	103.349	29.634	17.241	46.475	150.224
Promovați	61.312	8.814	70.126	21.005	11.524	32.529	102.655

Numărul elevilor înscrişi în învățământul primar a crescut de mai mult de două ori, de la 85.237, estimarea pentru 1865, la 203.491, estimarea în 1890 (pentru primul set de cifre, vezi *Istoria învățământului*, 1993, 2:

231; pentru celălalt, vezi tabelul 3.1). Dar în aceeaşi perioadă şi populaţia a crescut cu aproape 50%. Distribuţia nu era în niciun caz uniformă: în 1865, într-unul dintre judeţele Moldovei (Suceava) erau 57 de şcoli, în timp ce în altul (Putna) era una singură (Adăniloae, 1990: 214). În 1865, în satul Mânjeşti din Vaslui, inspectorul a găsit numai o singură persoană care ştia să scrie şi să citească, deşi acolo exista o şcoală finanţată din bugetul statului (Călinescu, 1966: 193). La nivel naţional, aproape 90% din cei înscrişi erau în primul sau al doilea an de şcolarizare şi mai mult de jumătate din numărul total de elevi nu promovau (sau nu se prezentau) la examenul de sfârşit de an şi, prin urmare, riscau să uite şi bruma de cunoştinţe dobândite. În unele localităţi, autorităţile locale erau foarte interesate de şcoli: în Coşula, judeţul Botoşani, primarul s-a făcut învăţător. În Truşeşti, acelaşi judeţ, învăţătorul era şi arhivar în cadrul subprefecturii (Marin, 1966: 195-196). În altele, şcoala era lăsată în grija oricui se oferea voluntar să preia postul de învăţător: în 1866, scriitorul Alexandru Odobescu s-a plâns în parlament că un învăţător de pe moşia sa şi-a abandonat îndatoririle şi s-a reîntors la vechea sa îndeletnicire de porcar (*Buletinul Instrucţiunei Publice*, I, 1865-1866: 230)[10].

Neputința autorităților, atât locale, cât şi centrale, de a se descurca în fața provocărilor de amploare ale dezvoltării învățământului era cunoscută în acea perioadă şi chiar devenise ceva obişnuit, subiect de satiră în presa vremii (Caragiale, *Opere*, 1: 203-207). Abia odată cu Legea educației din 1898, sub conducerea lui Spiru Haret la Ministerul Cultelor şi Instrucțiunii Publice, sistemul a cunoscut îmbunătățiri reale şi radicale, iar şcolile săteşti au devenit instituții permanente şi stabile[11].

Partea a III-a – educația secundară, 1864-1890

În 1865 existau 30 de licee, dintre care numai patru ofereau mai mult decât programul de bază de patru ani. În 1890 erau 73, inclusiv două şcoli de arte frumoase şi două conservatoare de muzică (*Ist. Invățământului*, 1993, 2: 233; MCIP, loc. cit.). În multe reşedințe de județ au fost ridicate clădiri mari, mai mari decât oricare altele din oraş, adesea imitând conştient universitățile din Iaşi şi Bucureşti. Unele dintre ele au fost construite ca urmare a solicitărilor repetate ale autorităților locale, precum liceul înființat la Botoşani în 1867 (Ciachir, 1990: 239). Multe altele au fost înființate prin decret de stat. În acest mod a

luat ființă gimnaziul de la Dorohoi în 1879, guvernul oferind o subvenție de 5.000 de lei la care consiliul municipal a adăugat 2.500, plus promisiunea de a furniza locul, mobilierul, materialele educaționale – care încă nu erau controlate de la centru – şi încălzirea. Profesorii (recomandați de primarul oraşului şi numiți de ministru) erau medicul oraşului, topograful județului, doi magistrați locali, doi avocați, un preot şi un diacon. Cu alte cuvinte, oficialitățile oraşului. Patru ani mai târziu, şcoala avea o clasă de nouă elevi (P. Răşcanu, 1906: 21-22). Conform directorului local,

> comuna se vede obligată să ocupe posturile vacante, provizoriu, cu persoane care, e adevărat, posedă calificările ştiințifice necesare şi astfel îndeplinesc condițiile legale pentru a fi buni profesori. Totuşi, având alte ocupații serioase şi dificile, le este fizic imposibil să se ocupe neîntrerupt de catedra de profesor care le-a fost încredințată (MCIP, 1882: 101-105).

În Târgovişte, liceul din localitate a fost subiectul unui scandal după ce directorul a fugit cu salariile în 1878. Totuşi, rețeaua învățământului secundar s-a dezvoltat în timp, devenind o bază solidă pentru educarea elitei autohtone. La 1890 se ocupa de aproximativ 12.000 de elevi, dintre care aproape 80% erau băieți (vezi tabelul

3.2). Majoritatea elevilor înscrişi la şcolile secundare erau ortodocşi (figura 3.1).

Tabelul 3.2. *Şcoli secundare publice: frecvenţă şi rezultate, 1890-1891*[12]

	Clasele I-IV			Clasele V-VII			Total
	Băieţi	Fete	Total	Băieţi	Fete	Total	
Înscrişi	8.541	2.528	10.969	1.153	222	1.375	12.144
Examinaţi	7.483	2.216	9.699	1.058	210	1.268	10.962
Promovaţi	5.116	1.650	6.766	888	210	1.098	7.884

În orice caz, numărul elevilor neortodocşi, în special evrei, începea uşor să crească. În Moldova, proporţia de evrei în şcolile secundare de băieţi a crescut cu până la 50% (MCIP, 1892b: xi)[13]. Şcolile publice româneşti fuseseră, în teorie, deschise evreilor de la început, iar după 1864 guvernul urmase o politică de asimilare, încurajând puternic înscrierea elevilor evrei, oferindu-le posibilitatea unor cursuri alternative în privinţa educaţiei religioase. Oricum, începând cu anii 1880, din ce în ce mai mulţi evrei au fost fie persecutaţi, fie pur şi simplu refuzaţi de liceele româneşti: această persecuţie a devenit oficială în 1893, când s-au introdus taxe pentru elevii „străini”, iar evreilor nu li s-a permis să se înscrie înaintea românilor în şcolile supraaglomerate (Schwarzfeld, 1884: 71-72;

Sincerus, 1901: 118-143). Dar marea majoritate a evreilor continuau să fie educați în şcoli private sau de meditatori personali, cunoscuți adesea sub numele de „belferi” (în germană, *Beihelfer*), care nu erau recunoscuți de către stat.

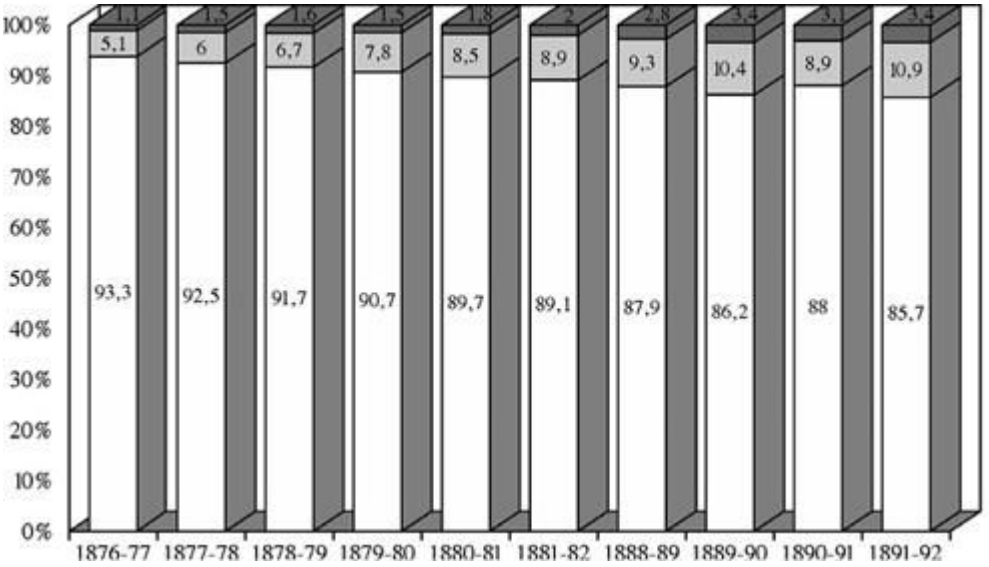

Figura 3.1. *Elevii din şcolile publice secundare, în funcție de religie, 1876-1882, 1888-1892*[14]

Situația educațională a evreilor din Principate a atras şi atenția misionarilor protestanți care veneau în Moldova din anii 1830. Deşi au investit eforturi şi sume de bani considerabile, rezultatele par să fi fost slabe, deoarece nu au reuşit să câştige încrederea administrației sau a comunităților pe care încercau să le ajute[15].

Semnificativă a fost şi scăderea numărului de înscrişi la seminarele ortodoxe. Situația aceasta era strâns corelată cu avântul şcolilor secundare: în vreme ce numărul băieților care se înscriau la acestea din urmă a crescut cu peste 3.000 din 1876 până în 1891, numărul celor care frecventau seminarele (inclus în această din urmă cifră) a scăzut cu 2.330 în aceiaşi ani[16]. E greu de demonstrat în mod explicit că acei copii înscrişi la şcolile secundare optau deliberat pentru o carieră laică, în timp ce frații lor mai mari frecventau seminarul, dar reiese clar din aceste statistici că şcolile secundare au înlocuit educația religioasă oferită până atunci. Este adevărat şi că statul închidea seminarele în mod deliberat, iar instituțiile teologice şi bisericile primeau finanțări modeste în acea perioadă: de exemplu, în Iaşi, Facultatea de Teologie a fost închisă în 1865[17].

Partea a IV-a – universitățile, 1860-1890

Dacă educația primară şi cea secundară au urmat mai mult sau mai puțin acelaşi ritm, universitățile din Iaşi şi Bucureşti s-au dezvoltat ceva mai repede decât restul sistemului. La început (1860, respectiv 1864), la Iaşi existau 11 profesori şi 110 studenți înscrişi; la Bucureşti,

16 profesori şi 123 de studenţi (*Ist. Univ. Bucureşti*, 202; Berlescu, 1960: 182-183). Legea din 1864 reglementa definiţiile: universităţile erau constituite din „mai mult de o facultate înfiinţată într-o localitate”; primele facultăţi create au fost cele de drept, ştiinţe, litere şi filosofie. În orice caz, facultăţile de medicină – conform standardelor europene, o condiţie indispensabilă a statutului de universitate – nu au apărut până în 1869 (Bucureşti) şi 1879 (Iaşi) (Berlescu, 1960: 101-109).

Tabelul 3.3. *Universitatea din Bucureşti: candidaţi înmatriculaţi şi absolvenţi, 1864-1906*[18]

	Drept		Litere		Ştiinţe		Medicină			Teologie	
	Înscrişi	Licenţă	Înscr.	Lic.	Înscr.	Lic.	Înscr.	Lic.	Doctorat	Înscr.	Lic.
1878-1879	36	27	9	–	21	–	81	2	16	–	–
1880-1881	73	54	30	2	29	5	113	–	17	–	–
1885-1886	83	36	42	5	45	1	219	1	26	148	–
1890-1891	101	30	95	4	66	10	172	–	26	88	16
1895-1896	687	115	344	38	298	6	502	–	23	106	2
1900-	2.297	99	545	21	263	11	487	–	37	56	18

1901											
Diplome acordate, 1864-1906		2.902		427		267		(doctorate): 832 (farmacie): 651		278	

După cum se poate vedea în tabelele 3 şi 4, Facultatea de Drept era cea mai populară în ambele universități: asigura atât o carieră profitabilă, cât şi o pregătire utilă pentru a intra în viața politică, unde avocații formau o proporție ridicată dintre deputați şi miniştri. Deşi această stare de lucruri a fost criticată în epocă, ea nu era ceva neobişnuit în Europa secolului al XIX-lea (Charle, 1996: 156, 192; *cf.*, pentru Bulgaria, Bell, 1977: 4). Pe de altă parte, numai o mică parte dintre cei înscrişi absolveau, de fapt.

Tabelul 3.4. *Universitatea din Iaşi: candidați înmatriculați şi absolvenți, 1870-1900*[19]

An	Drept		Litere		Ştiințe		Medicină	
	Înscrişi	Absolvenți	Înscrişi	Absolvenți	Înscrişi	Absolvenți	Înscrişi	Absol
1870-1871	55	9	13	–	14	–	–	–
1875-1876	106	2	15	–	20	2	–	–
1880-1881	64	2	27	–	29	–	24	–

1890-1891	70	?	102	?	106	?	107	?
1900-1901	195	20	153	2	127	4	146	15

Cu doar 217 noi absolvenți (licență şi doctorat) la sfârşitul anului universitar 1901 şi cu un număr de clerici încă slab educați considerabil mai mare decât numărul real de parohii (Gârboviceanu, 1897), e greu de susținut că România suferea de pe urma unui „strat suprapus" de oameni cultivați care nu-şi puteau găsi un loc de muncă. Dimpotrivă, se poate argumenta că problemele mai serioase erau cauzate de faptul că existau prea puțini intelectuali şi că aceştia nu reuşeau să pătrundă în varii tipuri de instituții.

Criteriile de calificare pentru un post public nu ajutau defel: pentru funcțiile publice, inițial erau preferate diplomele acordate de universități străine. După 1875, magistrații erau obligați să dețină o diplomă universitară, iar pentru un post de magistrat erau acceptate şi cele emise de universitățile autohtone (Berlescu, 1960: 148-149). Dar preferința pentru diplomele străine a persistat şi, într-adevăr, la începutul secolului se putea observa o anumită ierarhizare în acest sens. Dacă, în 1905, din cei 2.200 de avocați din România 400 (18,2%) obținuseră

diploma în străinătate, procentul era mult mai ridicat (41,7%) pentru magistrații numiți pe perioadă nedeterminată (Fotino, 1983: 47). Profesorii înşişi aveau aproape toți studii în străinătate: în 1864, 67% dintre profesori studiaseră în Franța; procentul era de 68% în 1892, dar de 60% în 1915. În aceeaşi perioadă, procentul de profesori cu studii germane a crescut de la 20% la 32% (Boia, 1985: 55; Siupiur, 1997). Pe de altă parte, unii dintre membrii elitei se descurcau fără nicio diplomă: politicianul liberal Dimitrie A. Sturdza, prim-ministru de câteva ori, ministru al Educației şi preşedinte al Academiei Române, urmase cursuri la câteva universități germane, dar nu avea nicio diplomă. Pe cei care invocau lipsa unei calificări formale în cazul său îi combătea cu succes spunând că aparținea „uneia dintre cele mai mărețe familii nobile din istoria românească modernă" (Costescu, 1937: 99). Într-un studiu recent se arăta că, până la 1914, accesul la funcții ministeriale era rezervat în general membrilor vechii elite a boierilor de rang înalt (Rădulescu, 1996). Această constatare modifică întru câtva interpretarea generală conform căreia viața politică devenea tot mai egalitară şi mai puțin inflexibilă pe măsură ce secolul al XIX-lea se apropia de sfârşit (Janos, 1978: 89-92, şi mulți cercetători după el).

La facultățile de filosofie şi litere predau mai multe figuri remarcabile ale vieții intelectuale, printre care filosoful şi criticul Titu Maiorescu (la Iaşi între 1863 şi 1871 şi la Bucureşti între 1884 şi 1910), istoricul A.D. Xenopol, autorul primei sinteze moderne de istorie românească care rezistă (la Iaşi din 1880), filologul B.P. Hasdeu şi clasicistul şi arheologul Alexandru Odobescu (amândoi la Bucureşti din 1878). Cu toate acestea, numărul de înscrişi era mult mai mic față de cel de la alte facultăți şi mulți dintre profesori aveau chiar cariere separate ca avocați, profesori în şcoli private sau politicieni, în condițiile în care obiectivul aparent al facultății era să asigure profesori. În mod interesant, în contrast cu situația din învățământul primar şi secundar, istoriei şi limbii române li se acorda relativ puțină atenție la universitate. Cursurile de istorie se rezumau în general la istoria lumii, în vreme ce studierea limbii latine avea prioritate față de studierea limbii române. În Bucureşti, în 1866, franceza era „absolut obligatorie", pe când româna nu. În 1878, la Bucureşti a fost creată o catedră specială de literatură şi istorie românească. În 1891, catedra a fost împărțită în trei secțiuni – filosofie, istorie şi filologie (Berlescu, 1960: 150-154; *Ist. Univ. Bucureşti*, 148-150).

Facultățile de ştiință şi medicină au avut un start mai lent, dar şi-au câştigat treptat o reputație solidă. Printre personalitățile marcante care predau acolo se numărau astronomul Constantin Gogu şi bacteriologul Victor Babeş. Aceştia şi alții fuseseră educați în general în Franța şi începeau să publice lucrări care erau apreciate în cercurile internaționale. Facultatea de Medicină de la Bucureşti a fost, de asemenea, prima care a acordat titlul de doctor (începând cu 1879); celelalte facultăți au început să acorde această distincție abia de la începutul anilor 1900.

Personalul didactic de la cele două universități era foarte activ în viața politică, mai ales în cazul Facultății de Drept, dar generalizarea este valabilă pentru toate disciplinele. De fapt, dintr-un total de 192 de profesori care predau la una sau alta dintre cele două universități între 1860 şi 1895, nu mai puțin de 68 au fost reprezentanți în parlament înainte de sfârşitul secolului[20]. Fiecare universitate trimitea doi reprezentanți în parlament, aleşi de corpul profesoral, care îşi păstrau dreptul de a vota separat în circumscripțiile de reşedință – prin urmare, profesorii aveau două voturi, spre deosebire de orice alți alegători (Articolul 12 din Legea electorală, retip. în Nicolescu şi Hermely, 1896: 36ff). Deşi profesorii nu constituiau grupul profesional cel mai numeros din

politică[21], era cu siguranță adevărat că politicienii constituiau o prezență majoră în universități. Mai mult decât atât, politicienii nu ezitau să recruteze studenți pentru demonstrații politice şi pentru manifestări demagogice (Ornea, 1998). Şi, deşi au existat multe încercări de a separa activitatea parlamentară de cea pedagogică – de exemplu, prin concedierea profesorilor care lipseau de la cursuri pentru a fi prezenți în Parlament (sau pentru a pleda în procese) –, acestea erau făcute adesea cu un scop politic, pentru a îndepărta un rival de la o catedră universitară sau dintr-o poziție ministerială: solidaritatea între partide în această privință, dacă exista, era redusă[22]. Pur şi simplu existau prea mulți profesori implicați în politică pentru a se putea lua măsuri, iar profesorii universitari – spre deosebire de alți angajați ai statului – nu erau obligați să renunțe la posturile lor înainte de a intra în parlament[23].

Aşadar, în decurs de aproximativ 60 de ani, nu numai că instituțiile moderne de învățământ au fost create, ci au şi ocupat un loc central şi privilegiat în inima vieții publice. În 1890, în țară erau în jur de 7.000 de profesori de toate felurile[24]. În multe zone rurale încă erau depăşiți numeric de preoți, al căror statut şi a căror influență asupra mentalității țărănimii needucate erau încă

hotărâtoare[25]. Oamenii epocii erau foarte conştienți de neajunsurile sistemului şi nu dădeau înapoi când era vorba de a încerca să analizeze tarele sistemului pedagogic din România. Un critic descria sistemul comparându-l cu o piramidă: „Astăzi este pusă piramida pe vârf şi partea cea mai dezvoltată a ei este acea de sus; pe când lucrul trebuie să fie invers" (T. Maiorescu, „Pentru restabilirea şcoalelor normale" [12 martie 1872], în Maiorescu, 1897-1915, 1: 126); altul critica „grămada de studii din care nu rămâne în urmă decât un orgoliu rău justificat" (A.T. Laurian, citat de Iorga, 1932: 294); iar un al treilea se temea că „tezaurul de idei care, mulțumită culturii apusene, a devenit patrimoniul câtorva aleşi rămâne ascuns pentru marea masă a poporului român, iar distanța dintre cele două părți ale națiunii devine tot mai mare şi mai mare" (Take Ionescu, citat în Sturdza şi Poni, 1983: 3). Majoritatea criticilor venite din toate părțile spectrului politic vizau noutatea sistemului, superficialitatea, elitismul şi formalismul lui.

Una dintre problemele fundamentale ale proiectului a fost evidențiată de scriitorul Ioan Slavici. Pe când era inspector al şcolilor în 1881, Slavici insista că

> în şcolile româneşti trebuie să predăm mai puțin decât în cele din Franța sau Germania pentru că în România nici profesorii, nici

> elevii nu trăiesc în mediul cultivat din Franța şi Germania. În special, trebuie reținut, atunci când se întocmesc programele, că multe dintre lucrurile pe care copiii din țările apusene le învață intuitiv pe stradă sau acasă trebuie învățate aici în şcoală şi din cărți (MCIP, 1881: 54).

Dat fiind faptul că educația în România îi introducea metodic pe elevi într-o cultură fără ca înțelegerea contextuală să fie luată din viața de zi cu zi, elevul român, deşi nu mai puțin inteligent, învăța inevitabil aceleaşi lucruri mai lent decât un copil din Vest. Şi, în timp ce educația era în permanență evocată ca fiind instrumentul prin care națiunea română se putea desăvârşi, în practică, ea a funcționat ca un mecanism şi un mijloc pentru inculcarea unor modele străine.

Recomandările lui Slavici sunt cu atât mai semnificative cu cât vin din partea unui comentator care în general a susținut dezvoltarea „organică" a culturii române: care credea, mai mult decât liberalii, că dezvoltarea culturii trebuie să se facă mai degrabă plecând de la limitele existente în societatea românească decât urmând modele ideologice străine. Dar pentru Slavici – şi pentru mentorul său, Titu Maiorescu – „cultura populară" încă însemna educarea maselor de către elita urbană, în condițiile stabilite de aceasta din urmă (*cf.* „Literatura

poporană" [1883], în Slavici, 1967: 421-423). Faptul că această elită avea de oferit numai modele străine a făcut ca integrarea socială prin educație să fie şi mai dificil de realizat, dar, în mod paradoxal, singura soluție disponibilă era şi mai multă educație. Deghizat sub forma integrării în cultura europeană, fenomenul înstrăinării se instala în România[26].

Totuşi, importanța atribuită profesorilor era la fel de remarcabilă pe cât de nouă era profesia lor. Şcoala era văzută ca un agent laic al progresului, după cum declara ministrul Educației, Dimitrie A. Sturdza, în 1885: „noi, mai mult decât alte popoare, vom dăinui, ne vom dezvolta şi ne vom înălța prin intermediul educației" (în *Ist. Univ. Iaşi*, 1985: 83). În acelaşi timp, profesorii erau percepuți ca având o misiune sacră în ceea ce priveşte națiunea. Sturdza mai spunea şi că dorea ca „profesorii să se raporteze la şcoală ca şi cum ar fi o biserică", în vreme ce colegul său liberal Mihail Kogălniceanu spunea că profesorii ar trebui să facă din chemarea lor „o misiune apostolică" (Costescu, 1937: 97). De asemenea, un inspector şcolar s-a referit la profesori ca la nişte „sacerdoți culturali" (Michailescu, 1888: 169). Un profesor, vorbind la înmormântarea lui Gheorghe Asachi în 1869, a spus că Asachi „ne-a lăsat o moştenire nobilă şi sfântă,

datoria de a susține şi dezvolta şcolile naționale" (Istrati, 1869: 10). Cât despre efectele sociale ale educației asupra populației, poate că tipic este personajul descris în schița dramaturgului Ion Luca Caragiale „Cum devine cineva revoluționar şi om politic", în care se spune povestea unui băiat de la țară care vine la oraş ca să învețe şi să se facă preot. Trimis într-o seară de gazda sa să cumpere cărbuni, pe drum este implicat într-o demonstrație politică şi renunță la vocația lui preoțească:

> Ce ar fi ajuns? – popă la țară.
> Nu e mai bine om politic în Capitală?
> Se pot oare compara modesta carieră şi activitatea umilă a unui biet preot de sat, cu cariera şi activitatea unui cetățean din Capitală, care e chemat o dată pe an, regulat, în fiece primăvară, să determine direcțiunea politică a regatului român?! (Caragiale, *Opere*, 1: 190).

Dacă demersul secularizării era ireversibil, în acelaşi timp, tranziția spre un nou set de valori cerea nici mai mult, nici mai puțin decât încredere oarbă.

Prin urmare, educația a fost concepută în România secolului al XIX-lea ca un instrument cu care putea fi creată o societate rațională, iar limba şi poporul român puteau fi scoase din starea de ocară şi batjocură în care erau ținute. De asemenea, ea a fost folosită pentru a

mobiliza sectoare ale societății – țărănimea, dar şi minorități precum comunitățile evreilor şi armenilor – în interesul statului. În orice caz, în această aventură spre modernitate, multe dintre caracteristicile structurale ale autorității religioase – o vizibilitate puternic simbolică în treburile publice, un rol major atribuit în ceea ce priveşte oferirea unei direcții morale pentru națiune, vigilență sporită din partea autorităților politice, poziții de conducere asumate de profesori – au fost preluate de noile instituții seculare. Pe de altă parte, procesul educației a introdus o problematică fundamentală în viața românească: ideile „iluminării" menite să „salveze" națiunea trebuiau inoculate prin intermediul cărților, adică recurgând tocmai la mijloace care erau străine – şi, inevitabil, ignorate sau respinse – culturii populare ce începea să fie percepută ca resursa tradițională a națiunii. Crearea instituțiilor de învățământ a generat schimbări profunde, care au prevăzut nici mai mult, nici mai puțin decât restructurarea naturii guvernării şi a rolurilor etice ale liderilor religioşi şi laici, pe măsură ce autoritatea tradițională a Bisericii şi a aristocrației avea să fie înlocuită de autoritatea ideilor moderne şi de o atitudine „ştiințifică" privind administrarea politică (Siupiur, 1995). Acest mariaj straniu între principii ştiințifice şi forme

religioase avea să constituie baza socială şi intelectuală pentru evoluţiile româneşti ulterioare.

Note

1. Otomanii în Ţara Românească, din septembrie 1848 până în mai 1849; Rusia în Moldova, din iunie 1848, apoi în Ţara Românească din septembrie 1848 până în aprilie 1851; ulterior, în ambele Principate, din iulie 1853 până în iulie 1854; Austria din iulie 1854 până în 1857.
2. Sf. Sava a fost nefuncţională din iunie 1848 până în noiembrie 1850 (*Ist. Univ. Bucureşti*, 98-100); în Ploieşti, între 1848 şi 1849, şcoala centrală a fost folosită ca spital militar de forţele de ocupaţie, iar multe dintre cărţi au fost distruse (Boncu, 1976: 45). Pentru o descriere a şcolii Sf. Sava în timpul ocupaţiei ruse din 1853-1854, vezi Skene, 1853, 1: 343-344.
3. Pentru tradiţia emiterii de decrete în zile de sărbătoare, vezi de exemplu Grigore al II-lea Ghica, hrisovul pentru şcoli, 25 decembrie 1748 (*Uricariul*, 1: 58-59), Alexandru Ipsilanti, hrisovul pentru Academia de la Bucureşti, 1 ianuarie 1775 (Hurmuzaki, *Documente*, 14-ii: 1271) şi Regulamentul Organic din Moldova, intrat în vigoare prin proclamaţie la 1 ianuarie 1832. Alte exemple în Păun, 1995.
4. Vezi de asemenea „Coup d'oeil sur l'Union des Principautés Roumaines, par un Roumain de Bucarest, 1857", *ibid*., 3: 324-325; Maniu, 1869. Bineînţeles, românii nu erau singurii est-europeni care jucau această carte: un exemplu sârb e Yovanovics, 1870. Mitul „bastionului civilizaţiei" în Europa de Est este abordat

de mai mulţi cercetători în Delsol, Malewski şi Nowicki, eds., 2002: 95-162.

5. Acum mai bine de 40 de ani, Davison i-a criticat pe cei care vedeau reforma în Imperiul Otoman *exclusiv* ca un produs al intervenţiei diplomatice europene, iar istorici ai învăţământului otoman continuă să se împotrivească paradigmei modernizării din afară (Davison, 1963: 9; *cf.* Fortna, 2002). Eu scriu într-un context istoriografic diferit: cercetătorii occidentali nu au luat în considerare *deloc* educaţia românească din secolul al XIX-lea, în vreme ce istoricii educaţiei din România au discutat rar despre contextul opiniei internaţionale ca forţă mobilizatoare pentru instituţionalizarea învăţământului românesc.

6. Acelaşi motiv fundamental dat de Comisia pentru universitate – pentru a preîntâmpina nevoia românilor de a călători în străinătate pentru studii – a fost evidenţiat de Mihail Kogălniceanu într-o scrisoare către domnitorul Cuza din 9/21 octombrie 1860 (Giurescu, 1966: 94).

7. De la 2.901 la 1.410: Adăniloaie, 1990: 223.

8. Pentru textul legii, vezi *Buletinul Oficial al MCIP*, I, 1, 10 august 1893, 20-32.

9. MCIP, 1892a: 54-61, 80-87 (tabelele 1-6, 17-22). În procente, ar arăta astfel:

	Rural			Urban			Total
	Băieţi	Fete	Total	Băieţi	Fete	Total	
Vârsta şcolară	100	100	100	100	100	100	100
Înscrişi	41,8	8,9	26,3	69,2	42,8	56,3	31,2
Examinaţi	31,1	5,2	18,9	54,7	33,4	44,0	23,0

Promovați	21,2	3,4	12,8	38,8	22,3	30,8	15,7

Copii cu vârstă şcolară erau consideraţi cei cu vârste între 7 şi 12 ani. Frédéric Damé, cel care a compilat datele acestor statistici, a subliniat două probleme majore în privinţa lor: 1) numărul copiilor care frecventau şcoli private (în jur de 8.000 pentru ciclul primar, la care se adaugă în jur de 9.000 de evrei) nu a fost luat în considerare; 2) datele referitoare la copiii cu vârstă şcolară au fost colectate cu ajutorul primarilor din sate, care e posibil să fi umflat cifrele (pentru ca satul să se califice pentru o şcoală) sau să le fi micşorat (dacă voiau să evite obligaţiile de a oferi o clădire pentru şcoală). Vezi de asemenea MCIP, 1893a; MCIP, 1894b: 6, 8. Damé a mai observat şi că: 3) adesea, învăţătorii nu căutau elevi la o distanţă mai mare de câţiva kilometri de locuinţa lor şi 4) că uneori locuitorii nu-şi declarau copiii (în special fetele) autorităţilor. O analiză utilă a problemelor generate de statisticile privind educaţia din secolul al XIX-lea apare la Retegan, 1969. Aproape toate sursele contemporane conţin erori de calcul. Acolo unde a fost posibil, le-am corectat discret. Unele surse (în special inspectorii şcolari Michailescu, 1888, şi Vitzu, 1888) conţin statistici numai pentru Ţara Românească. Acest aspect nu a fost luat în considerare de autorii *Istoriei învăţământului*, 1993, care le prezintă ca fiind valabile pentru toată România. Prin urmare, această lucrare ar trebui folosită cu precauţie.

10. Descrierea lui Rădulescu, 1994, privind educaţia sa în satul Chiojdeanca, judeţul Prahova, reprezintă poate cea mai detaliată amintire despre învăţământul primar în mediul rural în anii 1880. Relatarea sa scoate în evidenţă condiţiile materiale dificile (clădirea avea două încăperi, dintre care în una era biroul primarului; copiii

trebuiau să treacă peste râuri pentru a ajunge la şcoală), ţăranii reticenţi, care aveau nevoie de copii să-i ajute la treburile gospodăriei („Destulă carte – n-am să fac popă din el" [51]), dar şi rezultatele îmbucurătoare ale eforturilor unui singur învăţător talentat: pe lângă el, un avocat şi cercetător de succes, satul a mai dat un general, un deputat în parlament, un director de pensioane, un inspector administrativ, un inspector silvic şi un preot de rang înalt.

11. Unele dintre realizările lui Haret sunt dezbătute în Livezeanu, 1995: 30-41.

12. MCIP, 1892a: 63, 98 (tabelele 54 şi 21).

13. În acea perioadă, o medie de 14% din populaţia urbană din România era reprezentată de evrei, dar în anumite oraşe din Moldova procentul putea ajunge chiar şi la 50%. Hitchins, 1994: 164.

14. MCIP, 1892b: x-xi şi diagrama nr. 2.

15. Misionarii au fost un obiect de studiu important pentru istoricii modernizării învăţământului otoman, dar prezenţa lor pe teritoriile româneşti a fost aproape complet ignorată până nu demult. Vezi acum excelentul studiu al lui Ungureanu, 2002. Vitcu, 1998: 186, pomeneşte de o şcoală în limba engleză pentru fetele evreice care avea cândva 200 de eleve, „acum abandonată cu totul", în 1867. Vezi şi Mason, 1860.

16. MCIP, 1892b: x. Şcolile secundare de la 281, în 1876, la 10.317, în 1891; seminarele de la 2.923 la 598.

17. Pentru o critică din epocă a politicii guvernului, vezi Gârboviceanu, 1897.

18. *Ist. Univ. Bucureşti*: 202-203; pentru numărul de licenţe acordate, Bozgan, 1994: 32. A se reţine că unii studenţi s-au înscris la mai

multe facultăți: numărul real al persoanelor înscrise în 1895-1896 este de doar 1.680, şi nu 1.937 (suma celor înscrişi la fiecare facultate). Toate datele pentru perioada dinainte de 1892-1893 sunt foarte aproximative; cercetătorii au lucrat pornind de la datele compilate retrospectiv care se găsesc în primul anuar al universității (*Anuarul Universității Bucureşti*, 1893) şi pe cercetări de arhivă ulterioare.

19. Berlescu, 1960: 182-183, 191, 194; *Ist. Univ. Iaşi*: 82-84. Acelaşi avertisment cu privire la acuratețea datelor dinainte de 1900 se aplică şi în cazul Universității din Iaşi.

20. Listele cu profesorii de la înființarea universităților în *Anuarul Universității din Bucureşti*, 1893, şi *Anuariulŭ Universităței din Iaşi*, 1896; listele cu deputații parlamentari, extrase din *Monitorul Oficial*, în Rădulescu, 1998: 160-299. Din această listă am eliminat a) doi profesori care au murit înainte de 1866 şi, prin urmare, nu aveau cum să apară pe lista de deputați, deşi ambii (Ioan Maiorescu şi Simion Bărnuțiu) erau extrem de activi în viața publică şi b) profesorii de teologie, care erau toți preoți sau călugări şi deci, în general, nu erau sortiți unei cariere parlamentare, deşi unul sau doi au urmat această cale.

21. Într-o analiză a ocupațiilor selectate de 656 de membri din trei legislaturi româneşti dinaintea Primului Război Mondial (1895, 1901, 1910), Andrew Janos a venit cu următoarele date: 60 de profesori universitari, 47 de profesori de şcoală secundară, 142 de avocați practicanți (Janos, 1974: Tabelul XIV).

22. Problemele lui Titu Maiorescu, numit rector al Universității din Iaşi în 1863, sunt paradigmatice în această privință. Pentru numeroasele încercări de denunțare, acuzații de infidelitate şi chiar o provocare la duel, vezi Ornea, 1986-1987, 1: 174-345.

23. Cu excepția lui Titu Maiorescu (vezi nota precedentă), a cărui concediere a fost imediat revocată. Problema a fost reglementată prin Legea electorală: Articolul 27 îi obliga pe militarii în activitate, membrii activi ai administrației judiciare, publice şi fiscale, ai Băncii Naționale, viceprimari şi alții să-şi dea demisia din posturile lor înainte să intre în parlament, în timp ce Articolul 28 îi scutea pe profesori de aceleaşi obligații. Astfel, filologul B.P. Hasdeu a fost împiedicat cu succes să-şi ia în primire fotoliul de parlamentar în 1884 nu pentru că era profesor universitar, ci pentru că deținea un post de arhivar de stat care l-ar fi compromis. Câncea, 1981: 1485-1487.

24. Un total de 5.943 în sistemul public (119 în învățământul superior; 1.142 în cel secundar; 4.682 în cel primar). MCIP, 1893a: iii-vi. În sistemul privat, în 1881, existau 1.137 de profesori cunoscuți (Gh. Râşcanu, 1906: 159). Deşi aceste statistici ar trebui luate *cum grano salis*, posibilitatea să fi existat numeroşi profesori particulari neînregistrați este contrabalansată de faptul că mulți profesori de stat îşi suplimentau veniturile predând şi în şcolile private.

25. În județul Neamț, în 1880, inspectorii au numărat 87 de profesori şi 219 preoți, excluzându-i pe călugări (MCIP, 1882: 178).

26. Punctul de vedere al lui Slavici îl anticipează în multe privințe pe cel al lui Lotman (1984, în special 231-235) despre artificialitatea cotidianului în cultura rusă a secolului al XVIII-lea.

16

Activitatea tipografică şi editorială

În ciuda eşecului revoluției pe toate teritoriile româneşti, activitatea editorială a continuat să se extindă, iar numărul de cărți publicate a continuat să crească. Deşi în Țara Românească multe dintre personalitățile literare active erau în exil, statul a încurajat proiectele editoriale ale celor rămaşi şi a stimulat scrierea de manuale şcolare, editarea de ziare şi distribuirea de opere literare. În Moldova, regimul mai liberal al domnitorului Grigore Alexandru Ghica a permis o activitate literară mai variată. Un an-cheie a fost 1856, după înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeei, care a pus capăt în mod efectiv influenței directe a acesteia în treburile interne ale Principatelor. Ghica a putut să proclame sfârşitul unor legi de cenzură rigide care până atunci ținuseră pe loc proiecte editoriale. Această măsură s-a generalizat în ambele Principate după unirea acestora în 1859, iar libertatea editorială a fost consfințită în *Legile privind libertatea presei* ale lui Alexandru Ioan Cuza, promulgate în martie 1862 (Gross, 1988: 6; legea din 1856 a lui Ghica în Rosetti, 1906-1908: 88-95).

Ideea de autor ca profesie distinctă a început să capete o anumită respectabilitate în această perioadă. C.A. Rosetti, un boier liberal care conducea un *cabinet de lecture* în Bucureşti în anii 1840 şi s-a aventurat să facă

bani din publicarea şi vinderea cărţilor, s-a lovit de dezacordul ferm al mătuşilor sale snoabe (Bucur, 1970: 19). Cele câteva contracte încheiate înainte de 1848 care s-au păstrat arată că autorii plăteau pentru ca lucrările să le fie publicate sau erau finanțați de un sponsor aristocrat[1]. Chiar şi în 1855, un scriitor ca Heliade putea fi acuzat că „face din literatură o afacere şi o marfă" şi că „târăşte poezia română prin noroi" (de către Ion Ghica, citat în Volovici, 1978: 21). După această dată, e posibil să găsim exemple de autori ai unor lucrări de literatură originale care au primit bani de la editori şi rudimentele unui sistem de plată pentru drepturi de autor. În 1860, editorul George Ioanid, care avea dreptul de a tipări 2.000 de exemplare, l-a plătit la pagină pe autorul C.D. Aricescu pentru romanul său *Şoimul Carpaților*; iar autorul a mai primit şi 20 de exemplare gratuite şi o cutie de hârtie velină (Cornea, 1974: 155). Oricum, în România secolului al XIX-lea practic nu existau cazuri de scriitori care să-şi câştige existența *numai* din scris, iar în secolul XX acestea erau foarte rare (Siupiur, 1980; Ornea, 1997).

Scrierile româneşti atrăgeau, pentru prima oară, atenția publicului occidental. Acest fapt s-a petrecut în mare pe fondul Războiului Crimeei, când Principatele au început să apară regulat în relatările de presă din Vest.

Dacă, aşa cum remarca Lewis Namier, bărbaţii cu educaţie medie din Europa Occidentală nu ar fi reuşit în 1848 să înţeleagă situaţia niciunuia dintre popoarele din Estul Europei aflate dincolo de Polonia şi Ungaria (Namier, 1955: 109), cinci ani mai târziu, mai mulţi oameni începeau să folosească activitatea editorială ca un mijloc de a oferi cititorilor din Europa Occidentală câteva indicii culturale despre viaţa românească. Printre apariţiile editoriale de la început se numără *Doïne; or, The National Songs and Legends of Roumania* de Grenville Murray (Londra, 1854), *Rouman Anthology, or Selection of Rouman Poetry Ancient and Modern* de Henry Stanley (Hertford, 1856), *Airs nationaux roumains* de Henri Erlich (Viena, 1850), volumele lui Vasile Alecsandri *Doïnas* (1853) şi *Ballades et chants populaires de la Roumanie* (1855), publicate la Paris, precum şi *Douze airs nationaux roumains* (1855) de Carol Mikuli. Semnificaţia culturală a unor astfel de publicaţii aparent minore creşte dacă ne gândim cât de puţin cunoscut era etnonimul „român” în Europa Occidentală înainte de anii 1840. Importanţa lor simbolică în sfera politică este evidentă, aşa cum o demonstrează faptul că lordul Palmerston avea un exemplar din antologia lui Stanley pe masa din salon atunci când, în 1856, negocierile diplomatice cu privire la

viitorul Principatelor erau în toi (Tappe, 1956: 405; Tappe, 1983).

În Principatele Române, numărul tipografiilor a crescut repede, iar amplasarea acestora s-a diversificat la o întindere de neconceput cu 30 de ani în urmă, mai ales după desăvârşirea Unirii din punct de vedere administrativ în 1861. Înainte de 1830, activitatea tipografică era limitată la marile oraşe – Bucureşti, Iaşi; Craiova şi Brăila (ambele începând cu 1838), Galaţi (1847) – sau la centrele religioase: Râmnic şi Buzău în Ţara Românească, mănăstirea Neamţ în Moldova. Episcopii precum cele ale Argeşului, Huşilor şi Romanului nu aveau tipografii, cum nu avea nici Botoşaniul, unul dintre cele mai mari oraşe din Principate[2]. În 1859, numai în şapte localităţi din Principate se găseau tipografii. Până la 1890, numărul acestora avea să crească la peste 40 (vezi figurile 3.2-3.4 de mai jos). Această perioadă a coincis cu reorganizarea prefecturilor din provincii după Unire şi cucerirea Independenţei, înfiinţarea de tribunale şi camere de comerţ distribuite uniform la nivel naţional, fiecare cu propriul său buletin tipărit, extinderea învăţământului secundar în toate reşedinţele de judeţ, înfiinţarea de „ateneuri” sau societăţi culturale locale începând cu anii

1870 (Itu, 1981). În 1880, majoritatea reşedinţelor de judeţ aveau un ziar local.

În această perioadă s-a dezvoltat repede şi tipărirea în alte limbi decât româna. În oraşele din nordul Moldovei, precum Piatra sau Botoşani, au apărut numeroase cărţi şi ziare în idiş, în vreme ce la Bucureşti şi Giurgiu, în sudul Ţării Româneşti, puteau fi găsite publicaţii în limba bulgară (vezi caseta 3.1). Comercianţii din Balcani se strângeau în porturile de la Dunăre şi Marea Neagră (Galaţi, Brăila, Constanţa), unde se tipăreau lucrări în albaneză, bulgară, greacă şi turcă. Pentru aceste ultime două naţiuni, tipărirea în România reprezenta un mic element dintr-o cultură complexă şi larg răspândită, dar activitatea albanezilor şi bulgarilor de aici a constituit un capitol important în cadrul mişcărilor naţionale ale acestora. Din 91 de ziare bulgăreşti care apăreau înainte de 1878, nu mai puţin de 57 apăreau pe teritoriul românesc[3]. Dar, în afara unui anumit mediu urban, aceste activităţi nu au avut un efect de amploare asupra spaţiului public în noul Regat, reprezentând mai puţin de o zecime din cifra globală a publicaţiilor.

În ciuda acestui avânt în privinţa productivităţii, activitatea tipografică nu era, în general, una viabilă din punct de vedere comercial. Multe tipografii erau deţinute

de o elită care nu căuta să facă profit de pe urma lor şi pe teritoriul întregii ţări industria tiparului se confrunta cu intrări şi ieşiri rapide din afaceri ale întreprinzătorilor. De exemplu, între 1863 şi 1867, numărul tipografiilor din Bucureşti s-a înjumătăţit, scăzând de la 14 la 7, ca rezultat al falimentului unor companii şi al preluării altora. Tipograful-politician amator nu mai era o figură atât de răspândită, iar companiile mai mari s-au consolidat în ritm altert. De exemplu, în Iaşi, societatea literară *Junimea*, care s-a lansat în 1866 cu propria tipografie, a renunţat la ea în 1871, întrucât însemna o pierdere de bani continuă (Ornea, 1978: 47-49). În Craiova, un tipograf profesionist cu vechime, Iosif Samitca, a reuşit să cumpere tipografiile înfiinţate de profesori şi politicieni locali în anii 1860 (Tomescu, 1935: 23-24). În Bucureşti, C.A. Rosetti, din ce în ce mai implicat în viaţa politică, i-a pus pe câţiva jurnalişti protejaţi de-ai săi să se ocupe de tipografia sa, apoi a vândut-o în pierdere administratorului atelierului său, Carol Göbl (*C.A. Rosetti ca tipograf*, 1903: 35).

Şi numărul de români implicaţi în activitatea tipografică a scăzut: toate firmele de tipografie mari din 1890 (Carol Göbl, Şt. Rădisescu, Socec în Bucureşti; Herşcu Goldner, Adolf Bermann şi fraţii Şaraga în Iaşi;

Iosif Samitca şi fiii în Craiova) erau deținute de evrei, în afară de cele ale lui Theodosie Ionnițiu şi Luigi Cazzavillan din Bucureşti, care erau de origine greacă, respectiv italiană. În Botoşani, unde activitatea tipografică a fost inițiată (cum se întâmpla de obicei) de câțiva învățători locali în anii 1860, toate cele cinci tipografii funcționale erau administrate de evrei în 1906. Situația era aceeaşi în Piatra şi în alte oraşe din Moldova. Dintr-o activitate protejată, accesibilă numai celor hirotonisiți, tiparul s-a transformat ireversibil într-o afacere ca oricare alta.

Majoritatea celor care făceau bani din tipar încheiau contracte cu statul. Înainte de 1848, aşa cum am văzut, Heliade şi Asachi aveau practic un monopol asupra activității editoriale a statului. Amândoi erau foarte pricepuți în a exploata poziția unică pe care o deținеau. În 1840, Heliade a primit în avans suma de 48.000 de lei pentru a tipări documente ale statului vreme de 18 luni, punând propria tipografie ca garanție (Vârtosu, 1924-1926). În acelaşi an, Gheorghe Asachi a primit o moşie la Petrodava, în Moldova, pentru înființarea unei fabrici de hârtie, lansându-se într-un domeniu de afaceri în care a deținut monopolul până în 1852: tuturor instituțiilor publice li s-a „poruncit cu asprime” să nu cumpere hârtie de la altcineva, chiar dacă gurile rele din cancelaria

Moldovei comentau că hârtia sa era şi de mai proastă calitate, şi mai scumpă decât cea importată. Terenul primit avea *jardin anglais*, livezi cu pomi fructiferi şi chiar mai multe leagăne pentru săteni (Iorga, 1911-1912b: 748). Abia în 1856, când veteranul întreprinzător a ieşit în cele din urmă din grațiile statului, i s-a refuzat un contract pentru fabricarea hârtiei de timbre poştale, pe motiv că „guvernul nu mai acordă genul acesta de afaceri protejate" (Pop, 1955: 238-240).

În orice caz, chiar şi după Unirea Principatelor, când diversitatea comercială pe piața de carte a devenit o realitate permanentă, majoritatea editorilor au continuat să depindă de patronajul guvernului, în special al Ministerului Educației, în vreme ce studenții formau clientela principală. În 1854, librarul bucureştean Iosif Romanov înființase deja o filială specială a magazinului său pentru cărțile educaționale, cu reprezentanți în 10 oraşe de provincie din Țara Românească (Romano, 1997: 39-40). Un catalog de carte scos în 1876 de editorul/librarul Dimitrie Daniel din Iaşi este edificator: acesta se adresează „stimaților directori de pensioane, tineretului studios din şcoli superioare, licee şi seminare, stimatelor comisii permanente ale consiliilor pentru acordarea de premii în cărți..." (Ionnițiu, 1943: 142-143).

Cel mai mare editor din România de la sfârşitul secolului al XIX-lea, Carol Göbl (editură înființată în 1876), a menținut legături strânse cu fostul său angajator, C.A. Rosetti – devenit un membru influent al guvernului –, şi a putut astfel să obțină numeroase contracte cu statul cu toate că acesta avea propria sa tipografie. De fapt, Göbl a şi condus tipografia de stat pentru o scurtă perioadă, în 1881-1882, la intervenția lui Rosetti (Göbl, 1901: xli-iii). Şi succesul principalului său rival, Vladimir Socec, s-a bazat puternic pe producția de carte şcolară şi publicații oficiale: în catalogul său din 1868 sunt înşirate nu mai puțin de 180 de manuale şcolare, dintre care 46 erau manuale de limbă (Buluță, 1996: 55). Această asigurare că va avea comenzi din partea birocrației statului şi a programelor educaționale i-a permis să dețină aparatura modernă cu care au fost tipărite primele ediții de colecție din literatura română, scoase în formate de lux începând cu 1870. Prestigiul şi succesul de care se bucurau numai câțiva pot fi evaluate după faptul că în 1884 Göbl se număra printre primele persoane private din România care şi-au instalat telefon. Pe lângă nenumărate materiale educaționale, el tipărea şi Analele Academiei Române, registrul de adrese din Bucureşti, ziarul oficial al comunei municipale a Bucureştiului, bugetul de stat, listele electorale, teze de

doctorat, regulamentele examenelor şcolare, discursuri politice, broşuri, colecţii de documente istorice ale statului, precum şi o serie de poezii şi lucrări religioase şi peste 20 de ziare[4]. Dependenţa succesului de cartea şcolară e valabilă şi pentru celelalte edituri mari, Şaraga, Goldner şi Samitca. Fapt destul de previzibil, în România secolului al XIX-lea, cartea care s-a vândut cel mai bine a fost un manual şcolar[5].

Cum s-au folosit intelectualii cu ambiţii politice de producţia de carte pentru a avansa în carieră? Din cei 90 de miniştri numiţi în perioada 1866-1890, cel puţin 60 au publicat ceva (lista miniştrilor în Mamina şi Bulei, 1994; ceea ce au publicat, în *BRM*). Dar 22 dintre aceştia s-au limitat la a tipări broşuri şi discursuri ori traduceri, iar în multe alte cazuri publicarea a fost mai degrabă un act unic de validare a competenţei intelectuale decât o activitate susţinută: tinerii îşi publicau tezele de doctorat (G. Vernescu, M. Pherekyde, C. Nacu, E. Stătescu, G. Cantilli, A. Marghiloman. A. Lahovari), volume de versuri sau traduceri literare (C.A. Rosetti, P. Carp, I.Em. Florescu, V. Pogor, D. Lecca, N. Voinov) ori cărţi educaţionale (G. Slăniceanu, I. Strat, L. Steege, C. şi N. Kretzulescu). Poate cel mai de succes politician al epocii, Dimitrie A. Sturdza, şeful partidului liberal timp de mai

bine de 20 de ani şi de patru ori prim-ministru între 1885 şi 1908, a publicat peste 100 de lucrări, printre care studii serioase de istorie şi numismatică, şi a ajuns preşedinte al Academiei Române. În schimb, predecesorul său liberal, Ion C. Brătianu (prim-ministru între 1876 şi 1888), n-a publicat decât câteva broşuri, deşi îşi câştigase respectul într-o etapă mai timpurie a carierei sale prin faptul că fusese arestat în perioada autoritaristă de la începutul anilor 1850 pentru că deținea o tiparniță la Paris (Stan, 1993: 48-58).

În orice caz, în vreme ce un repertoriu de publicații şi o educație francofonă s-ar putea să-i fi ajutat pe unii să urce pe treptele mai înalte ale scării sociale, există dovezi care sugerează că pe treptele mai de jos astfel de semne de civilizație erau privite cu dispreț sau ridiculizate. Rememorându-şi copilăria petrecută în Bucureştiul secolului al XIX-lea, gazetarul Anton Bacalbaşa îşi amintea că în şcoala secundară băieții erau obligați să vorbească în franceză la locul de joacă, altfel nu primeau masa zilnică. Copiii îmbrățişau bucuroşi a doua opțiune, mai ales în zilele în care mâncarea nu era pe gustul lor (Bacalbaşa, 1935, 1: 40). Scriitorul şi pedagogul Constantin Kirițescu, care crescuse într-un cartier cu populație din pătura inferioară a clasei de mijloc, insista

asupra faptului că activitatea literară nu aducea niciun fel de prestigiu. Dimpotrivă, copiştii şi funcționarii erau luați în derâdere cu referenul „Scrie, scrie, pe hârtie,/ Aşteaptă luna să vie”, cu referire la desfăşurarea unei munci fără sens pentru o leafă mică (Kirițescu, 1879: 104).

În această perioadă au început şi importarea şi traducerea de ficțiune realizată după modelul romanului popular occidental (în general francez), la o scară tot mai mare:

Tabelul 3.5. *Romane în limba română, 1851-1890*[6]

	„Literare”	„Paraliterare”
1851-1860	14	66
1861-1870	2	21
1871-1880	4	96
1881-1890	9	142

Aşa cum se poate vedea în tabelul de mai sus, publicarea de ficțiuni „literare” (după criteriile de la sfârşitul secolului XX) era depăşită cu mult de cea a narațiunilor de tip senzațional. Interesant este şi faptul că, în cadrul ficțiunilor literare publicate în perioada 1831-1918, lucrările autorilor români menționați reprezentau mai puțin de un sfert, cele ale autorilor străni aproape

jumătate, iar un procent remarcabil (28,6%) erau lucrări anonime (majoritatea acestora au fost publicate după 1890).

În comparație cu această producție pe bandă rulantă, numărul romanelor româneşti semnificative rămâne infim: istoriile literare standard reţin romanele *Manoil* (1855) şi *Elena* (1862) ale lui Dimitrie Bolintineanu şi *Ciocoii vechi şi noi* (1863) al lui Nicolae Filimon. Între această perioadă şi apariția primelor romane ample importante, precum *Mara* (1894) al lui Slavici şi *Viața la țară* (1894-1895) al lui Duiliu Zamfirescu, bazele ficțiunii româneşti au fost puse de scriitori care produceau povestiri despre viața rurală publicate în serial în periodice literare cu circulație relativ redusă. Oricât am dori să evităm o interpretare materialistă simplistă a dezvoltării şi politizării narațiunii realiste în cultura română, este corect să spunem că inundarea noii piețe de carte cu produse ieftine aduse din străinătate în detrimentul producției artizanale a micii burghezii locale de literați reflecta, să spunem, situația în care se afla producția agricolă. În secolul XX, aceasta din urmă a dus la o revoltă masivă a țărănimii; literatura avea să cunoască o creştere corespunzătoare a numărului de romane despre țărani (Câncea, 1985).

Dacă semnificația romanului era aşadar mai degrabă simbolică decât psihologică, nu acelaşi lucru se poate spune despre evoluția autobiografiilor. Un important deschizător de drumuri în această direcție a fost boierul moldovean Alecu Russo, ale cărui reflecții sentimentale asupra copilăriei sale la țară sunt juxtapuse schimbărilor la nivel de civilizație şi moravuri aduse de secolul al XIX-lea (există un studiu folositor în engleză de Michelson, 1991). Costache Negruzzi şi Ion Heliade Rădulescu au scris despre copilăria lor şi rolul lor în viața publică. Vasile Alecsandri şi Ion Ghica – despre călătoriile şi misiunile lor politice în Europa şi în Imperiul Otoman. Revistele moldoveneşti, cu precădere *România literară* în anii 1850 şi apoi *Convorbiri literare* în anii 1870 şi 1880, aveau o importanță aparte în promovarea acestui tip de scrieri. Opera cea mai reprezentativă este considerată încă de mult a fi *Amintiri din copilărie* de Ion Creangă. Privită în general ca o rememorare idilică a vieții de la țară, lucrarea ar putea fi interpretată şi ca o critică la practicile educaționale înapoiate ale clericilor, dar şi ca o reacție la întâlnirea autorului cu modernitatea atunci când se mută din liniştitul oraş Târgu Neamț la Iaşi (în engleză, vezi interpretarea clasică a lui Călinescu, 1988; o abordare diferită la Botnaru, 1999). Dar astfel de lucrări nu erau

întotdeauna publicate sub formă de carte şi nu reuşeau să-şi găsească mereu o piaţă: de exemplu, relatările de călătorie ale lui Dinicu Golescu şi Nicolae Filimon, acum văzute ca lucrări de referinţă în confruntarea românească cu Occidentul, au trecut practic neobservate în secolul al XIX-lea.

În general, se consideră că reuşitele în poezia românească – şi chiar în literatura română ca întreg – au ajuns la cel mai înalt nivel odată cu *Poeziile* lui Mihai Eminescu, publicate în 1883. Lirica lui Eminescu, baladele şi satirele sale încununau o tradiţie complexă. În anii 1850 a fost publicată colecţia de versuri populare moralizatoare ale tipografului şi compozitorului bucureştean Anton Pann, „de la lume adunate şi iarăşi la lume date". Un alt tipograf, Petre Ispirescu, a publicat câteva cărţi de basme populare şi legende. În Moldova, Vasile Alecsandri aduna balade populare şi publica „pasteluri", un fel de poeme impresioniste zugrăvind peisaje din natură. Dimitrie Bolintineanu a scris un număr enorm de legende istorice şi topografii în versuri. Multe dintre aceste lucrări au fost retipărite de nenumărate ori în ziare, un fenomen care ar merita o analiză socio-istorică mai aprofundată. Dar reprezentarea lui Eminescu drept arhetipul poetului romantic a fost

împinsă în prim-plan. În contextul activității editoriale româneşti, vânzarea câtorva mii de exemplare înainte de sfârşitul secolului al XIX-lea a fost poate un caz unic printre cărțile de poezie.

Un ultim eveniment la sfârşitul anilor 1880 a fost apariția primelor ediții de „clasici populari" ce s-au bucurat de succes. Strategia tipăririi unui număr mare de exemplare pentru a atrage o masă de cumpărători nu prea fusese încercată, deoarece depindea de o bază mare de cititori. Cei câțiva care au încercat să o aplice – precum George Ioanid în anii 1850 – nu au avut succes (Cornea, 1974: 145-156). În 1885, firma Samitca din Craiova a inițiat seria *Mica bibliotecă a istorioarelor interesante*. Pe lângă că a fost un succes în termeni de popularizare, demersul a avut un efect important asupra culturii române în sine, incluzând şi câteva dintre primele traduceri integrale ale unor opere de Tolstoi, Maupassant, Heine, Goethe, Dostoievski, Benjamin Constant şi alții. Prima traducere integrală în limba română a *Infernului* lui Dante a apărut într-o astfel de ediție în 1885 (Tomescu, 1968: 36-40; Cărăbiş, 1982). După 1890, acest demers a fost foarte imitat, în special de frații Şaraga în Iaşi şi de Carol Müller, a cărui serie *Biblioteca pentru toți* a deschis calea pentru tipăriturile populare în Bucureşti.

Dar acestea aveau să fie în esență fenomene ale secolului XX. În secolul al XIX-lea nu se poate spune că activitatea editorială se caracteriza prin producție de masă. Statul determina piața şi tot el făcea comenzile. Fără imboldul şi sprijinul său, puține dintre realizările editoriale ale literaturii româneşti moderne ar fi fost posibile. Inițiativa iluminării prin intermediul cărților a pătruns definitiv dinspre imperiile vecine – Austria şi Rusia – şi, în acelaşi timp, a fost luată din mâinile Bisericii Ortodoxe. Românii înşişi erau cei care duceau mai departe proiectul.

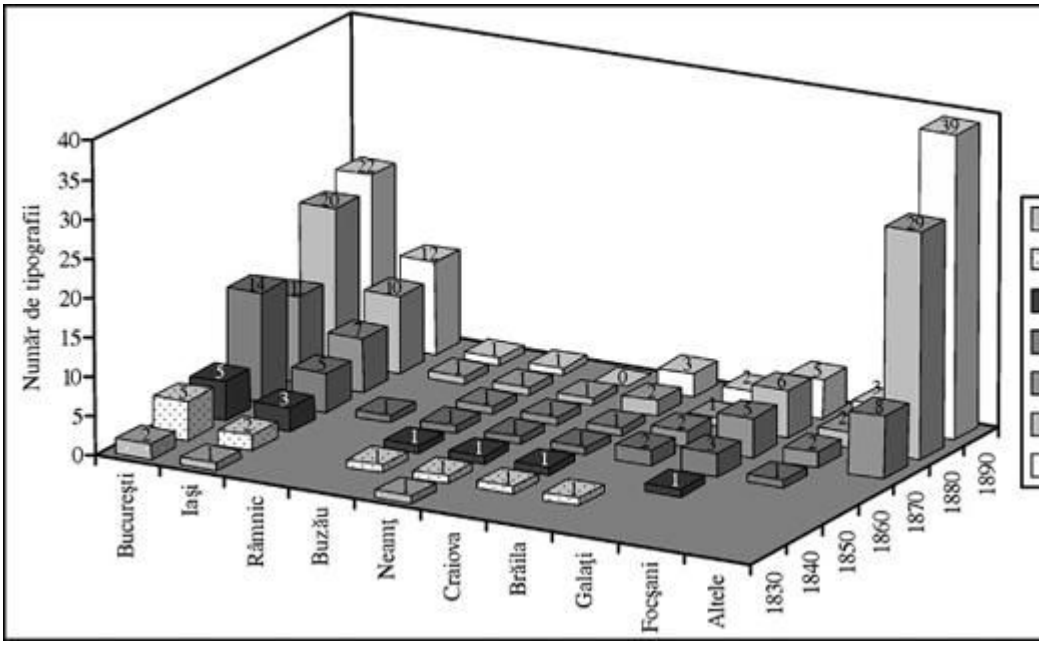

Sursa: Antonovici şi Crețu, 1907; Duțu, ed. 1984.

Verificare: *PPR*, *BRM* şi alte surse

Figura 3.2. *Distribuția tipografiilor pe localități (Principate / Vechiul Regat), 1830-1890*

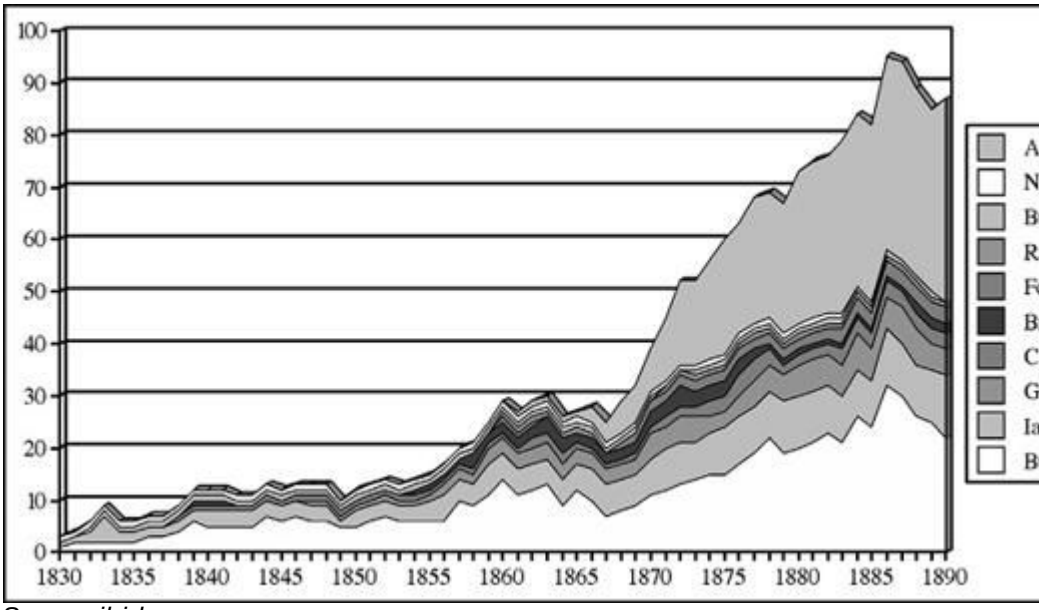

Sursa: *ibid*.

Figura 3.3. *Tipografii în Principate / Vechiul Regat, 1830-1890*

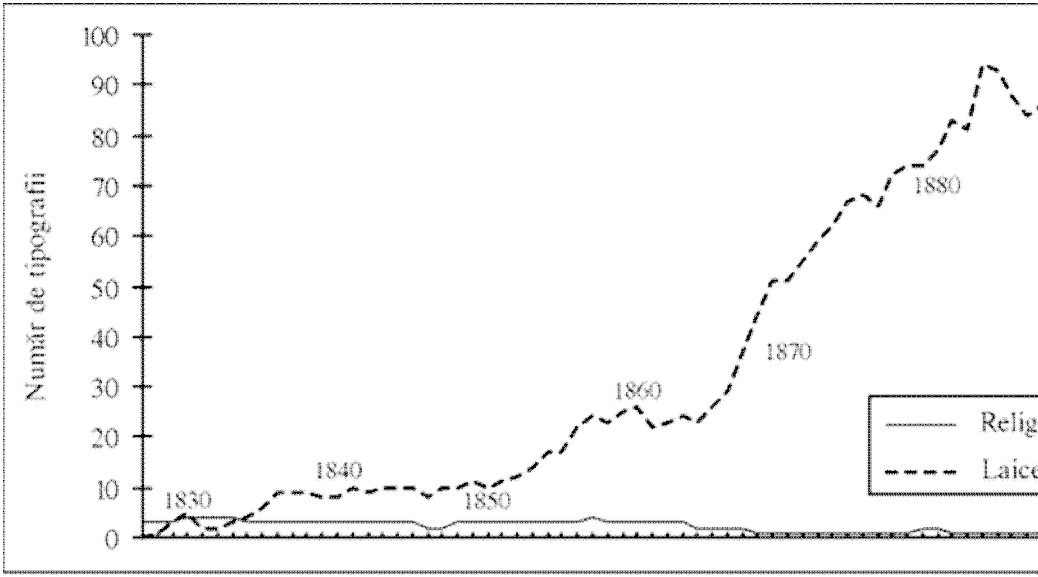

Sursa: *ibid.*

Figura 3.4. *Secularizarea tipografiilor în Principate/Vechiul Regat, 1830-1890*

Caseta 3.1. *Cărți publicate în Piatra Neamț, Moldova, 1876-1900 (selectiv)*

Andrieş, Const. V., *Şcoala primară rurală mixtă Archimandritul Chiriac Nicolau din comuna Vânătorii Neamț, Plasa de Sus, Județul Neamț*, 1896.

Boteanu, Gh., *Despre originea armatelor în Europa*, 1882.

_____ *Don-Alfons de Castilia*, 1882.

_____ *Poesii*, 1885.

Bujoc, Maior E., *Resboiul serbo-bulgar din anul 1885*, trad. de Em. Manolescu-Mladian, 1894.

Buțureanu, Vasile C., *Analisa apei minerale saline de la Vânătorii*

Neamțului, 1893.

Gheorghiu, C.D., *Manual complect de gimnastică*, 1889.

_____ *Calendarul femeelor superstițiose* (în *Colecțiunea de literatură şi ştiință popularisată*), 1892. Ediția a doua: 1907.

_____ *Jocul Oina şi Regulamentul pentru concursuri generale*, 1898.

Goethe, J.W. Von, *Stella*, tragedie în cinci acte, trad. de Nicolae Miculescu, 1874.

Herovanu, Nicolae I. (controlorul județului Neamț), *Studiu economic asupra asiezerei contribuțiunelor directe şi al organizerei serviciilor de constatare şi percepțiune*, 1882.

Isăcescu, Zulnia C., *Cultura vermelui de matasă*, 1894.

_____ *Necesitatea unui Cursŭ Elementarŭ de Pedagogie în şcolile primari de fete*, 1886.

Lazu, Grigore N., *Francmasoneria*, 1884.

Mandinescu, Ioan, *Elemente de Istoria Universale: Vol. I, Istoria Vechia*, 1874. *Vol. II, Istoria evului mediu*, 1874. *Vol. III, Istoria modernă*, 1876.

Negre, Ioan, *Gheorghe Asachi. Viața, lucrările, scrierile sale şi epoca în care a trăit 1788-1869*, 1882.

Scutărescu, Calistrat, *Educația copiilor cu îndrumare către meserii*, 1901.

Vrânceanu, Const., *Noțiuni elementare de Geografia comunei locale*, 1892.

Sursa: *BRM*

Note

1. Pentru contractele dinainte de 1848, vezi Iorga, 1911-1912b: 748 (pentru *Istoria Moldovei* a lui Manolache Drăghici, 1847); Heliade

Rădulescu, 1972: 553 (pentru *La Henriade* a lui Vasile Pogor, 1837). Pentru sponsorizare, vezi Cornea, 1972: 260-263.

2. În acea perioadă, Botoşaniul avea o populaţie de aproape 40.000 de locuitori. Prima tiparniţă a fost procurată în 1866 de un învăţător, I.V. Adrian, care îşi pierduse slujba şi voia să se răzbune pe autorităţile locale. Turuşancu, 1957: 297-298.

3. Articolele din Duţu, ed. 1984, oferă o multitudine de detalii despre subiect. Arnaudov, 1966, e oarecum mai critic cu privire la „ospitalitatea" culturală românească.

4. Lista întreagă în *Tipograful Carol,* Göbl, 1901: 3-136. Göbl a preluat publicarea Analelor Academiei Române de la Socec în 1901.

5. Creangă, Grigorescu, Ienăchescu, Climescu, Recénu, Simionescu, 1868. Această lucrare, o carte de citire pentru şcoala primară, s-ar fi vândut în peste jumătate de milion de exemplare în cele 25 de ediţii de până în 1898: Călinescu, 1972: 56, 134. *Carte de cetire* (aprobată de Ministerul Educaţiei şi publicată de Göbl), de I. Ionescu, a avut următoarele tiraje: prima ediţie, 1884: 7.000 de exemplare (partea I) + 4.000 de exemplare (partea a II-a); retipărită în 1885: 8.000 + 3.000 de exemplare; în 1886, 15.000 + 7.300 de exemplare. *Tipograful Carol Göbl*, ed. cit.

6. Drăgan, 2001: 71-76; *cf.* Boia, 1985, care observă un declin în anii 1870 şi o creştere accentuată după 1890.

17

Presa periodică

Perioada cuprinsă între 1849 şi 1854 a fost în general una neprielnică pentru presa românească: după intervenţiile succesive ale otomanilor şi ale ruşilor în

Principate, majoritatea revoluționarilor-jurnaliști fie au fugit în străinătate, fie au fost trimiși în exil în alte părți ale Imperiului Otoman. Neînțelegerile acute cu privire la cauzele eșecului revoluției, precum și acuzele puternice lansate la nivel personal au împiedicat până și presa expatriată să facă o opoziție solidă. În orice caz, analizele referitoare la eșecul revoluției nu au dat vina pe superficialitatea fanteziilor literare, ci au continuat să întărească importanța acestei idei, precum în editorialul de deschidere al unuia dintre cele mai importante ziare care apăreau în exil, *Junimea română* (Paris, 1851):

> Avem a forma o literatură națională, o industrie națională, arte naționale. Când toate acestea vor exista și când suflarea libertății le va da viață, ne vom putea crede un popor neperitor... vom tracta arte, literatură, istorie, politică, morală, toate dintr-un singur punct de vedere: *Patria* (citat de Duțu, 1972: 184).

În țară, guvernele reinstalate în Moldova și Țara Românească nu au scos presa cu totul în afara legii, dar au limitat-o în mod eficace: la Iași erau aprobate doar două ziare, *Zimbrul* și *Gazeta de Moldavia*, acesta din urmă condus de Asachi, veteranul slujitor al guvernului, acum în vârstă de peste 60 de ani[1]. În București apăreau

doar foaia rurală *Învățătorul satelor* şi *Mesagerul român*, oficios.

La sfârşitul anilor 1850, ziarele şi revistele literare au început să apară din nou. Eforturile conjugate ale lui Mihail Kogălniceanu şi Vasile Alecsandri au continuat cu *România literară* (Iaşi, 1855) şi *Steaua Dunării* (1855-1860, care a apărut şi în franceză cu titlul *L'Étoile du Danube* între 1856 şi 1858). Prima dintre cele două publicații continua să promoveze colecțiile de poezie populară românească ale lui Alecsandri: în mod semnificativ, erau reprezentate toate provinciile, ca o aluzie la unitatea culturală a poporului român – o întrebuințare poetică mai modernă şi mai subtilă a literaturii. În acelaşi timp, apăreau frecvent articole politice care susțineau abolirea iobăgiei[2]. Cea de-a doua publicație era un instrument de lobby pentru unirea Principatelor. A reuşit să producă o iritare uriaşă cabinetului britanic – care în 1857 încă se opunea Unirii Principatelor, dar la Convenția de la Paris propusese organizarea de alegeri în Moldova şi Țara Românească pentru a pune o pecete democratică pe politicile sale – publicând documente secrete care dovedeau că lideri antiunionişti din Iaşi fuseseră implicați în falsificarea de voturi (Martinescu, 1966: 161-164). Dar a publicat şi o mostră reprezentativă în linii mari de poezie

şi proză a anilor 1850 (Papadima, 1956). Spre deosebire de multe alte publicaţii, *Steaua Dunării* a reuşit să se ridice la nivelul a ceea ce pretindea că este, adică un „jurnal politic, literar şi comercial" – subtitlu aproape obligatoriu în epocă. În editorialul de deschidere, Kogălniceanu sublinia cum vedea el potrivirea dintre literatură şi politică: „Politica a ajuns să fie astăzi sufletul lumii moderne; la dânsa ţintesc şi largile tendinţi ale literaturei ce formulează şi împrăştie ideile"; pentru îndeplinirea obiectivelor politice, el recomanda o literatură „nobilă, naţională, însuşită de a ne forma mintea şi inima, o literatură de care să ne putem făli şi înaintea străinilor" (*Stéoa Dunării. Jurnal politic, literar şi comercial*, Iaşi, 1, 1 octombrie 1855, retip. în Kogălniceanu, *Opere*, 1: 233-237). Aceasta a fost poate cea mai lucid formulată declaraţie-program privind ambiţiile culturale ale generaţiei de la 1848. Iar spaţiul de primă însemnătate pentru această sinteză de literatură, politică şi industrie era, după afirmaţiile lui Kogălniceanu, presa însăşi, pe care el o considera

> ecoul extins al vorbirii umane; tribuna în care vocea maselor răsună până la capătul lumii civilizate [...] ea joacă în domeniul intelectual acelaşi rol pe care motorul cu aburi îl joacă în cel

material („Jurnalism românesc în 1855”, *România literară*, nr. 4-6, ianuarie-februarie 1855; retip. în Kogălniceanu, 1974, 1: 336).

În această retorică vaporoasă, Kogălniceanu se inspira foarte mult (şi recunoştea deschis) dintr-o publicație franceză de popularizare, *Encyclopédie des gens du monde* (1844), de Artaud, şi e tentant să o respingem ca fiind irelevantă pentru societatea românească. În orice caz, această metaforă s-a impus în măsura în care, ca în cazul multor altor teorii sau programe, expunerea publică moldovenească avea mai degrabă nevoie de o interpretare a normelor şi aşteptărilor europene – care, la rândul lor, erau adesea proiecții pozitiviste – decât de o analiză reală a condițiilor locale de producție.

Oricum, întreprinzătorii şi proprietarii de presă deveneau tot mai pricepuți în a pune în discuție statul şi a influența mersul lucrurilor. *Românul* lui C.A. Rosetti era unul dintre cele mai rezistente şi directe ziare din perioada domniei lui Cuza. În 1864, guvernul, iritat de puterea demagogică a publicației, a intervenit, restricționându-i sever distribuirea. Dar Rosetti, care avea acum la dispoziția sa mai multe tipografii alternative, nu s-a dat bătut: până în 1866 a reuşit să scoată pe piață nu mai puțin de zece titluri intermediare. Avea mai bine de o duzină de angajați cu normă întreagă care scriau pentru el

(Bucur, 1968). Lipsa radicală de continuitate a apariției nu părea să-i deranjeze pe publiciştii bucureşteni: compensau prin editarea unui număr dublu de ziare.

Românul a devenit unul dintre cele mai influente ziare din țară. E greu de spus dacă realitatea aceasta se datora distribuirii sale pe scară largă sau faptului că proprietarul său deținuse un post de ministru în anii 1870 şi la începutul anilor 1880. Deşi tirajul său rareori depăşea 2.000 sau 3.000 de exemplare, a devenit un fel de *bête noire* pentru Partidul Conservator, al cărui ziar, *Timpul*, nu avea nici consistența editorială, nici organizarea financiară pe care Rosetti le putea avea. *Românul* a fost în multe privințe prototipul marilor ziare *Universul* (înființat în 1884) şi *Adevărul* (1888) care, după perioada studiată în lucrarea de față, puteau să ajungă în mod obişnuit la tiraje de peste 10.000 de exemplare şi să-şi susțină apariția mulți ani după aceea[3].

O asemenea activitate a dus şi la apariția scriitorului profesionist, care, de-a lungul anilor, îşi putea pune serviciile în slujba mai multor cauze, în scop lucrativ. Înainte de 1866, jurnalismul depindea direct de loialități politice sau personale şi avea o dinamică proprie redusă: un caz elocvent e cariera lui Dimitrie Bolintineanu, care a trecut de la postura de scriitor de top la cea de ministru şi

viceversa în timpul guvernului lui Cuza. După această dată, oameni precum Caragiale sau Hasdeu au încercat să facă bani lucrând în perioade diferite pentru ziare cu orientări politice diferite: deşi profitau în mod natural de sistem, nu erau interesați în primul rând de puterea politică în sine. Hasdeu a făcut mare caz de demisia sa din parlament când s-a considerat că prezența sa acolo intră în conflict cu slujba sa de arhivar al statului. Cariera lui Caragiale, pe de altă parte, a demonstrat din plin că statutul profesional de jurnalist independent şi om de litere pur şi simplu nu era posibil fără alte mijloace de susținere. Deşi era unul dintre cei mai populari scriitori la gazetă din țară în anii 1880 şi 1890, a părăsit dezgustat România în 1904, imediat după ce a primit o moştenire care i-a permis să nu mai fie nevoit să trăiască slujindu-i pe politicieni[4].

După ce unirea Principatelor s-a încheiat şi din punct de vedere administrativ în 1861 şi după alegerea lui Carol de Hohenzollern ca domnitor al Principatelor Unite în 1866, numărul de periodice a început să crească spectaculos. Jurnalismul şi tiparul s-au răspândit şi în centrele mai mici din provincie şi au devenit cu adevărat un fenomen național. Fiecare reşedință de județ avea în general cel puțin un *Buletin* editat de prefectura locală sau

de tribunal, un buletin al Camerei de Comerț începând cu anii 1880 şi o mulțime de reviste mai mici. Numărul total al acestora este în multe cazuri remarcabil. În Focşani, un oraş mic, cunoscut în primul rând pentru poziția sa la granița dintre Moldova şi Țara Românească, nu a existat presă până în 1859, când acolo a fost înființată o comisie care să administreze Unirea Principatelor. În cei 30 de ani care au urmat, adică până în 1890, au apărut 43 de ziare. În Botoşani, Moldova, între 1866 şi 1890 au apărut 36 de ziare. În Giurgiu, din 1871 până în 1890, au fost 23 (vezi tabelele). Multe dintre aceste publicații au fost, desigur, efemere şi nesemnificative. Unele se adresau minorităților, precum comunităților de evrei şi bulgari din ultimele două oraşe menționate. Altele contribuiau semnificativ la creşterea reputației literare, punând în circulație lucrări aparținând unor autori mai prestigioşi din oraşele mari. Textele unor poeți celebri ca Eminescu sau Alecsandri erau reproduse în aproape toate oraşele din România. Ne putem face o idee despre amploarea acestui proces gândindu-ne la faptul că până în 1918 nu mai puțin de 175 de ziare, almanahuri, calendare sau suplimente literare au publicat lucrări de Alecsandri[5]. Acest fapt sporea mult faima autorilor, dar, în condițiile neaplicării efective a legilor privind drepturile de autor, le aducea

puțini bani în mod direct. Pe de altă parte, în ciuda reproducerii masive, majoritatea populației probabil că nu auzise niciodată de Alecsandri. La începutul anilor 1900, nişte cercetători aflați în vizită la moşia de la țară a răposatului poet au aflat că sătenii habar nu aveau de vocația de scriitor a proprietarului moşiei (Cornea, 1980: 170).

După 1866, aproape toate alegerile au fost însoțite de editarea de ziare politice, care apăreau concomitent, ca ciupercile după ploaie. Multe dintre ele imitau stilul şi chiar şi numele publicațiilor prestigioase de la Bucureşti şi Iaşi: în provincie existau multe publicații care se numeau *Albina*, *Curierul* sau *România literară*. La fel ca în capitală, ziarele reprezentau un spațiu de confruntare crucial pentru cei cu ambiții politice şi demagogi. Cuvintele „liber", „independent", „popular", „literar" şi, mai ales, „național" erau invocate fără încetare. După cum spunea B.P. Hasdeu, şi el un polemist cu vechime,

> publicistul, chiar cel mai de pe urmă, declamă totdeauna în numele țării întregi, zicându-se a fi expresia cea mai complectă a națiunii. Şi să observați bine, că nimeni nu-l poate desminți în această privință, afară numai de un alt publicist; căci nimeni altul nu posedă mandatul de reprezentant al tuturor acelora ce nici nu-l cunosc, nici nu l-au văzut, nici n'au vorbit cu dânsul, nici n'au

auzit poate de numele lui! („Ziarele în România”, *Satyrul*, nr. 9, aprilie 1866, în Hasdeu, 1937, 2: 98-99)

În lumea ameţitoare a României *fin-de-siècle*, unde toată lumea se lupta să fie ziarist, iar legile presei erau printre cele mai îngăduitoare din Europa, alţii contraatacau cu aplomb satiric. Poate că această stare e cel mai bine exprimată de subtitlul unei publicaţii bucureştene din 1866: *Sfranciogul naţional. Ziar năciunal, libergiu, stacojiu, conabiu, purpuriu, muchelef, zeflemegiu, dulapgiu, hazliu, nostim, sărat, piperat, piquant, amuzant, timbrat, perfecţionat, colectivist, diurnist, Brătienist, vizirial, ministerial, guvernamental, Carlist, spiritist, Dynastic, regal, satyric, empiric, humoristic, liber schimbist, liber cugetător, de sineşi stă[tă]tor, de abonaţi râvnitor şi de salvarea patriei, pururea gânditor* (*PPR*, 1: 673)[6]. În 1890, universul lui Tristan Tzara nu era chiar aşa de departe.

După Unire, a apărut pe scenă şi cea mai prestigioasă publicaţie literară, care, în ajunul independenţei naţionale, propunea inovaţii radicale în materie de teorie şi strategie culturală: *Convorbiri literare* (1867-1944). Această revistă lunară era organul societăţii *Junimea* (înfiinţată în 1864), o grupare eterogenă de intelectuali, boieri, oameni din mediul politic, juridic şi militar, strânşi în jurul Universităţii de la Iaşi şi cu o agendă politică în linii mari

conservatoare. Cu excepția dinamicului său lider, Titu Maiorescu, fiul unui profesor ardelean, restul grupului era format din aristocrați moldoveni, majoritatea educați la universități occidentale. O revistă lunară reprezenta numai unul dintre mijloacele inițiale de diseminare ale *Junimii* – celelalte includeau o tipografie, o librărie, lecturi publice şi private –, dar, dintre toate, *Convorbiri literare* a avut existența cea mai îndelungată şi a exercitat cea mai mare influență.

Pledând pentru autonomia esteticului şi în special promovându-şi membrii ca inovatori culturali, *Junimea* a sporit prestigiul intelectual al acestora şi a atras personalități influente din generația mai vârstnică, precum Vasile Alecsandri sau Ion Ghica. Pe măsură ce liderii *Junimii* au devenit tot mai implicați în politica de partid, revista a părăsit laşul, un oraş pentru care junimiştii încercaseră să conceapă un rol de centru cultural de excelență după ce acesta îşi pierduse statutul de capitală a Moldovei, şi s-a instalat la Bucureşti în 1885. În primii ani ai revistei, separarea politicii de artă a fost gestionată excelent. Toți cei care scriau acolo erau implicați într-un fel sau altul în viața publică, dar au reuşit să păstreze pentru revistă un profil apolitic şi îşi purtau bătăliile politice în alte publicații, precum *Timpul*. Dincolo de

nivelul de suprafață, bineînțeles că existau tensiuni şi contradicții profunde, iar politicul se strecura inevitabil chiar şi în cele mai absconse scenarii intelectuale. Un studiu despre filosofia lui Schopenhauer a dus la interpelări în parlament (Vatamaniuc, 1988: 255-264). În anii 1880, lupta conservatorilor împotriva mişcării socialiste în formare s-a dat în critica literară pe teme precum „emoția impersonală" şi intenționalitatea auctorială în artă (Vântulescu, 1980).

De fapt, principalii rivali literari ai *Convorbirilor literare* aveau să fie ziarul socialist *Contemporanul* (1881-1891) şi în particular teoreticianul său principal Constantin Dobrogeanu-Gherea. Gherea ajunsese în România după ce fugise din Basarabia şi înființase *Contemporanul*, urmând exemplul şi numele ziarului popular rus *Sovremennik*. Editorul, Ion Nădejde, a stabilit noi standarde jurnalistice, inițiind o serie de anchete legate de plagiat în alte ziare. Dacă pentru *Convorbiri literare* cuvântul-cheie fusese „critică", pentru *Contemporanul*, tonul era dat de cuvântul „ştiință". Se invoca necesitatea unor standarde „ştiințifice" în viața universitară, în filosofie, în agricultură. *Contemporanul* a fost şi primul ziar din România care a acordat atenție deosebită ideilor privind emanciparea femeilor: ziarul a publicat numeroase articole pe această

temă scrise de Sofia Nădejde, iar studiul lui Dobrogeanu-Gherea despre Eminescu (1887) conține câteva dintre primele manifestări ale criticii literare feministe demne de acest nume. Personalități marcante precum Ion Luca Caragiale şi tânărul Nicolae Iorga i s-au alăturat lui Gherea pe plan cultural, dacă nu şi pe plan politic. Ca o ironie, socialiştii români şi-au transformat ziarul într-o revistă literară numai după îndelungi hărțuiri politice: cariera lor era opusul celei a *Junimii*, trecând de la eşec politic la succes literar: în anii 1880, *Contemporanul* era una dintre cele mai populare publicații din țară, tipărindu-se în peste 3.000 de exemplare (Iorga, 1925b: 135).

Prin urmare, sfârşitul secolului al XIX-lea a fost dominat de un paradox ciudat. O revistă literară care promova autonomia esteticului era condusă de bărbați ocupând poziții importante de putere politică, în timp ce alta, ai cărei patroni erau condamnați la marginalitate politică, insista asupra funcției socio-politice a literaturii. Aşadar, capitalul simbolic dobândit prin intermediul presei era o precondiție necesară – dar nu şi o garanție – pentru succesul politic. Totodată, structurile de lectură pe care le evocă Anderson – capacitatea unui ziar de a organiza o solidaritate zilnică la nivelul lecturii, într-un grup mare şi anonim de oameni – erau de fapt cât se poate

de absente din viața românească. Cu toate acestea, existau visurile şi dorințele intelectualilor cu privire la ele, care poate că li s-au şi substituit.

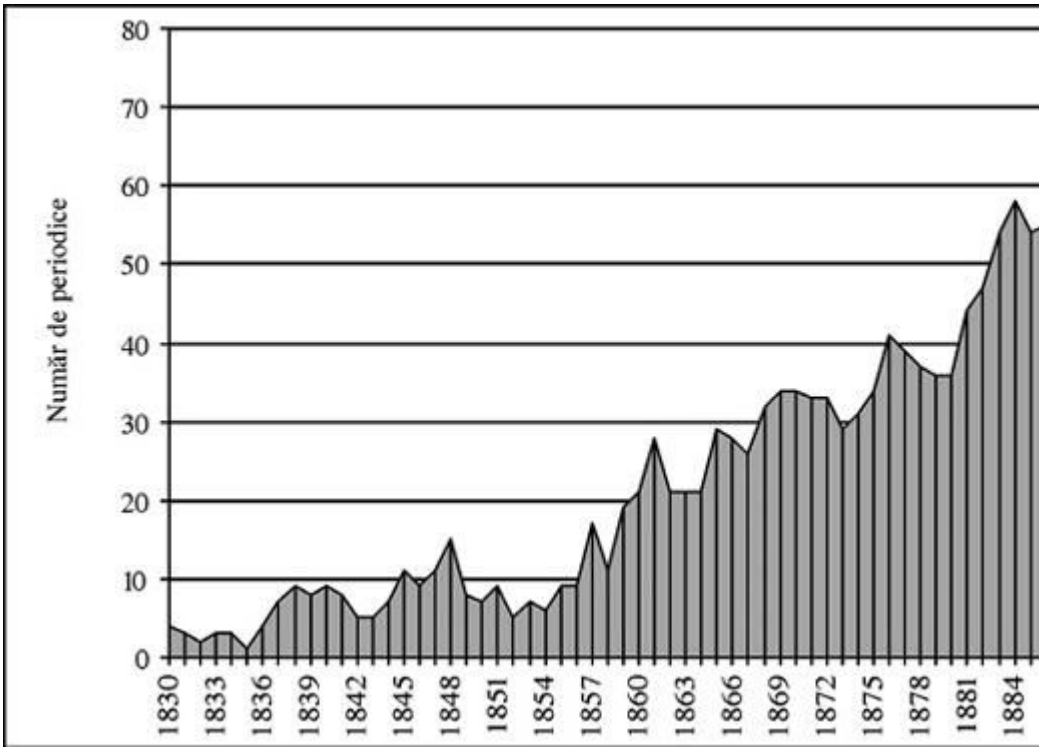

Sursa: *DPLR*

Figura 3.5. *Periodice literare româneşti (toate locurile), 1830-1890*

Tabelul 3.6. *Modele ale dezvoltării presei de provincie: Botoşani, Giurgiu*

Publicații periodice în Botoşani, 1866-1890			
An	*Număr*	*An*	*Număr*

1866	2 (un calendar, una cu apariție efemeră)	1878	1 (calendar)
1867	2	1879	1 (calendar)
1868	4 (trei cu apariție efemeră)	1880	2 (un calendar, una cu apariție neregulată)
1869	2	1881	4 (una cu apariție neregulată, două cu apariție efemeră)
1870	1	1882	6 (patru cu apariție neregulată, una în idiş cu apariție efemeră)
1871	2 (apariție neregulată)	1883	4 (toate cu apariție neregulată)
1872	3 (două cu apariție neregulată, un calendar)	1884	6 (patru cu apariție neregulată, una în idiş, una cu apariție efemeră)
1873	3 (una cu apariție neregulată, un calendar)	1885	6 (cinci cu apariție neregulată şi una în idiş cu apariție efemeră)
1874	2 (un calendar)	1886	4 (toate cu apariție neregulată, una în idiş)
1875	–	1887	5 (trei cu apariție neregulată şi una masonică cu apariție efemeră)
1876	–	1888	6 (două cu apariție neregulată, una cu apariție efemeră)
1877	1 (calendar)	1889	6 (două cu apariție neregulată)
		1890	8 (două cu apariție efemeră, două cu apariție neregulată)

Numărul total de publicații: 36

Cu apariție efemeră (două sau mai puțin de două numere): 10

Cu apariție neregulată: 9

În limbi străine: 3 (idiş)

Cu apariție de peste doi ani, regulată: 4

Publicații periodice în Giurgiu, 1871-1890

An	*Număr*	*An*	*Număr*
1871	1	1881	5 (una cu apariție efemeră, două care au apărut trei luni)
1872	–	1882	2
1873	–	1883	3
1874	2 (una în limba bulgară, una cu apariție efemeră)	1884	4 (una cu apariție efemeră, una cu apariție neregulată)
1875	1 (în limba bulgară)	1885	1 (cu apariție neregulată)
1876	2 (în limba bulgară)	1886	3 (una cu apariție neregulată, una cu apariție efemeră)
1877	2 (în limba bulgară)	1887	3 (una cu apariție neregulată, două cu apariție efemeră, una în bulgară)
1878	2 (una în limba bulgară)	1888	3 (două cu apariție neregulată)
1879	5 (una în limba bulgară, una cu apariție efemeră)	1889	4 (două cu apariție neregulată şi una cu apariție efemeră)
1880	2	1890	2 (ambele cu apariție neregulată)

Numărul total de publicații în perioada 1871-1890: 23
Cu apariție efemeră (două sau mai puțin de două numere): 5
Cu apariție neregulată: 3
În limbi străine: 5 (bulgară)
Cu apariție de peste doi ani, regulată: 3

Sursa: *DPLR*

Note

1. Din nou, numele aveau importanță: vechiul titlu al lui Asachi, *Albina românească*, era acum de neacceptat, aşa că acesta a trecut la o gazetă *de Moldavia*. *Zimbrul* era un simbol heraldic al Moldovei.
2. M. Kogălniceanu, „Sclăvie, vecinătate şi boieresc", 6 februarie 1855; N. Ionescu, „Sclăvia neagră şi cea albă", 6 decembrie 1855. Opiniile liberale exprimate în acest articol au dus la închiderea ziarului.
3. Tirajele pentru *Universul*: 5.000 în 1884, 50.000 în 1898. Gross, 1988: 10.
4. Pentru o cercetare asupra complicațiilor şi fidelităților jurnalistice ale lui Caragiale, vezi Bucur, 1986: 7-33. A scris, printre alte ziare, pentru conservatorul *Alegătorul liber* (1875-1876), conservatorul *Timpul* (1878-1881), liberalul *Voința națională* (1885), junimistul *Constituționalul* (1889), liberalul *Gazeta poporului* (1895) şi în cele din urmă pentru conservatorul *Epoca* (1896-1897). *DLR 1900*: 159.

5. Următorii cei mai publicați autori: Coşbuc (în 143 de publicații periodice), Eminescu (în 132), Dimitrie Bolintineanu (în 97). *DPR*, index de persoane.

6. *Sfranciogul național*, ed. Câță Niculescu (Bucureşti, martie-aprilie 1886; Râmnicu Sărat, ianuarie 1887; Bucureşti, februarie-noiembrie 1888).

18

Literatură, societate, națiune: polemica Maiorescu-Gherea

Până acum am luat în considerare instituțiile sociale prin care cultura literară s-a dezvoltat în România secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea. În acest capitol abordez modalitățile în care criticii români de la sfârşitul secolului al XIX-lea au încercat să răspundă întrebărilor despre menirea acesteia. Discuția mea se centrează pe două personalități importante, Titu Maiorescu (1840-1917) şi Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855-1920), care au încercat, pe căi diferite, să propună un cadru pentru producția şi evaluarea literaturii cu referire la alte valori decât cele care țin de caracteristicile naționale. Punctul de plecare pentru acest demers îl reprezintă argumentele privind literatura şi națiunea din anii 1860 şi 1870: dacă vrem să aflăm ce legătură există între producția artistică, pe de o parte, şi ideologia națională şi puterea statului, pe

de altă parte, trebuie să purcedem la o analiză a perioadei în care s-a format statul românesc independent[1].

***

Cea mai timpurie lucrare în limba română care poartă titlul *Estetica* îi aparţine unui politician naţionalist liberal, ardeleanul Simion Bărnuţiu (1972). Bărnuţiu (1808-1864) fusese un personaj-cheie pentru mobilizarea populaţiei româneşti din Transilvania şi cunoştea opera lui Kant prin intermediul interpretărilor lui W.T. Krug, succesorul lui Kant la catedra de filosofie din Königsberg (Andea şi Andea, 1996: 163-185). Bărnuţiu interpreta metafizica kantiană în termeni progresişti, naţionalişti, iar scrierile sale susţineau eroarea naţionalistă tipică de a permite ca libertatea morală a individului să se aplice identităţii colective a poporului din care acesta face parte (Berlin, 1996: 232-248). Viziunea sa asupra libertăţii era strâns legată de ideea unei „personalităţi naţionale”:

> Libertatea cea adevărată a oricărei naţiuni nu poate fi decât naţională... Libertatea naţiunii încă e legată strâns cu persoana ei, ca şi a persoanelor fireşti, dacă nu mai strâns; libertatea naţiunii încă poartă tipul naţiunii, cum poartă libertatea personală tipul persoanei omului („Fraţi români”[1949], în Bodea, ed. 1982, 1: 463-464).

El vedea această idee a caracterului național ca fiind bazată în primul rând pe limbă, iar dreptul de a-ți folosi propria limbă era un drept politic fundamental – Bărnuțiu insista mai mult asupra acestui aspect decât colegii săi transilvăneni (Hitchins, 1996: 222). Emigrând la Iaşi după ce a jucat un rol de frunte în revolta națională transilvăneană de la 1848, a predat din 1855 logica la liceul din localitate, devenind ulterior profesor de litere şi drept la Universitate până aproape de moartea sa, survenită în 1864 (Lovinescu, 1972: 172-175).

Conceptul de frumos era legat la Bărnuțiu de cel de libertate: în *Estetica* sa, arta e diferențiată de un simplu meşteşug sau de instinct, deoarece este „frumoasă, liberă, nobilă, bună (*pulchra, liberalis, ingenua, bona*)", şi nu „greoaie, meschină, lumească şi mercantilă (*operariae, illiberales, seculariae, mercenariae*)" (Bărnuțiu, 1972: 106). Cu toate acestea, concepția sa prezintă clare trăsături colectiviste: estetica sa constă nu într-o preocupare individualistă pentru plăcerea privată, ci în ceva care trebuie folosit în beneficiul întregii comunități. De asemenea, Bărnuțiu nu vede demersul artistic ca fiind opus statului:

> Deoarece cultura e puterea cea mai tare de pe pământ şi e o cetate nouă a unității naționale, întreaga națiune trebuie să-şi unească puterile pentru înălțarea acestui scaun şi pentru a face din cultură o preocupare comună, astfel încât toți să se poată bucura de roadele sale ca de un bun comun („Frați români": 463).

În viziunea lui Bărnuțiu, cultura nu este disociată sau independentă de țelul politic, aşa cum se întâmplă la Kant: dimpotrivă, este un element central în definirea statului politic şi funcționează nu ca o pavăză împotriva puterii, ci ca un mijloc de a o obține. În materie de limbă şi drept, modelul său ideal era iremediabil latinist.

După moartea lui Bărnuțiu în 1864, ideile sale, atât cele filologice, cât şi cele politice, au fost preluate de grupările Liberale din Iaşi. Conduse de Nicolae Ionescu, acestea formau aşa-numita „Fracțiune Liberă şi Independentă" a Partidului Liberal, au susținut politici de selecție antisemite în cadrul Universității şi au fost curtate de Partidul Liberal bucureştean, care nu se bucura de sprijin în Moldova. Ionescu şi susținătorii săi l-au urmat pe Bărnuțiu şi în ceea ce priveşte respingerea alegerii unui domn străin şi pentru o vreme s-au opus chiar Unirii Principatelor, care fusese pasul esențial făcut în 1859 către formarea statului român (Ornea, 1978: 253-259; Grigoraş, 1966).

Aceasta era situația cu care Titu Maiorescu şi colegii săi de la societatea culturală *Junimea* se confruntau la Iaşi în momentul formării ei, în 1864. Majoritatea membrilor grupării proveneau din familii boiereşti, dar Maiorescu era o excepție. Tatăl său, Ioan Maiorescu, fiu de preot de sat transilvănean, venise ca profesor în Țara Românească în anii 1830, la fel ca mulți alți contemporani ai săi. În timpul revoltei de la 1848 s-a impus pe scena politică, reprezentând interesele românilor la Parlamentul de la Frankfurt. Maiorescu însuşi urmase studii în străinătate de la vârsta de 11 ani, mai întâi la Viena, apoi la Berlin şi Paris, dar nu prin mijloace proprii, ci prin burse acordate de fondul Ramonțai al Mitropoliei Blajului şi de Barbu Ştirbei, pe atunci domnitor al Țării Româneşti (Ornea, 1986, 1: 41-42, 64-66). Pare just să-l caracterizăm pe Maiorescu – om cu educație occidentală, dar fără pământ ori avere – drept primul intelectual român cu adevărat burghez. În orice caz, îi displăcea în mod clar să fie dependent de instituțiile publice pentru a-şi asigura educația şi existența: în 1910, deja în vârstă, a plătit Bisericii Unite costurile educației sale, iar de-a lungul vieții şi-a câştigat traiul ca avocat – deşi de multe ori a pledat ca procuror. Această strategie i-a adus din partea rivalilor săi politici şi mai multe acuzații de conflict de

interese şi de neglijare a îndatoririlor publice (Ornea, 1978: 282-283).

Grupul *Junimea*, al cărui lider intelectual era fără îndoială Maiorescu, îşi disemina opiniile prin intermediul a trei canale principale: lecturile publice, revista *Convorbiri literare* şi publicarea de cărți de poezie românească şi documente istorice. Aparent, *Junimea* avea o agendă antipolitică: obiectivele sale erau literare şi didactice, iar lecturile şi articolele abordau teme precum Shakespeare, Darwin, istorie germană, „frenologie şi fizionomie", „elemente de educație" (Lovinescu, 1972: 124-133; Ornea, 1978: 35-86). Deşi astfel de teme puteau, evident, să aibă (şi li se şi dădeau) interpretări politice, afirmarea autonomiei *Junimii* nu se baza atât pe conținut, cât mai ales pe noul stil în care cultura se manifesta şi pe tipul de relație pe care se presupunea că aceasta o are cu societatea. Într-o broşură din 1863, Maiorescu apare extrem de preocupat de abordarea unor subiecte precum familia şi viața privată şi disocierea literaturii de politică:

> Dacă Eşii nu mai sunt acum centrul administrațiunei, trebuie să devie centru unei alte activități, centrul mişcării literare şi ştiințifice. O mică parte a unei asemene mişcări sunt şi cursurile publice. Însă pentru ca ele să aibă un efect în societate, trebuie susținute prin dame, adevăratul element social în timpul modern.

Evident, încercarea de a folosi cultura pentru atingerea anumitor obiective specifice nu a dispărut; precuparea pentru cultură, oricum, s-a mutat dinspre problemele statului spre cele ale societății şi dinspre sfera publică spre cea privată, dinspre masculin spre feminin.

În atacurile sale la adresa lui Bărnuțiu şi a discipolilor săi, Maiorescu critică identificarea „culturii" cu „națiunea" şi încearcă să promoveze nu doar o cultură națională, ci una erudită:

> Naționalitatea, dacă acest cuvânt vrea să aibă un merit şi o valoare, nu poate fi un pretext sub care să se ascundă lenea şi barbaria, iar ținta noastră în viitor nu este de a ne păstra numai limba şi sângele şi teritoriul brut, fără altă aspirație mai nobilă. Pe această treaptă stau şi indienii sălbatici din America, dar de aceea indienii americani constituie o hoardă, şi nu o națiune. Limba şi sângele şi teritoriul sunt elemente prețioase ca mijloc spre un scop mai înalt, iar acest scop nu poate fi altul decât progresul civilizației omeneşti prin toleranță şi ştiință, prin bunăstare materială şi o moralitate potrivită cu gradul de cultură al unui popor („În contra şcoalei Bărnuțiu" [1868], în Maiorescu, 1967, 2: 205-206).

Se făcea o încercare conştientă de a separa preocupările culturale de cele etnice. Bineînțeles, nevoia de a le defini pe acestea din urmă, de a distinge între

„naţiuni” civilizate şi „hoarde” barbare n-a dispărut, dar etnicitatea este definită mai degrabă ca mijloc decât ca scop, iar perspectiva românistică necritică e pusă sub semnul întrebării.

Principala ţintă a criticii lui Maiorescu era adulaţia lui Bărnuţiu pentru tot ceea ce era latinesc: nu doar în postularea dreptului roman ca model pentru noul stat, ci şi în aspecte filologice, mai ales cele privitoare la scrierea limbii române cu alfabet latin (îl înlocuise pe cel chirilic în 1860). Maiorescu lua în derâdere abordarea etimologică latinistă a şcolii transilvănene şi şi-a dat demisia din recent înfiinţata Academie Română în 1869, atunci când a constatat că elementul transilvănean devenise predominant în interiorul acestei instituţii (Lovinescu, 1972: 134-148). Susţinea că aceste neolatinisme erau „nefolosite şi antiromâneşti” şi propunea ca limba oamenilor obişnuiţi să devină modelul corect pe care lingviştii să-l urmeze:

> Ce trebuie să facem cu aceste slavisme înrădăcinate în limba poporului român? [...] A le da deodată afară şi a decreta academiceşte alte cuvinte în loc este cu neputinţă; sunt prea multe şi prea de-aproape legate cu viaţa zilnică a ţăranului. Cum să-şi schimbe ţăranul *brazda* sa de pe *pământ*, *bujorul* din grădină, *ciocanul* din cui, *castravetele* de pe masă, *cleştele* de pe *vatră* şi *Crăciunul* din calendar?

Lingvistica lui Maiorescu, deşi bazată pe o credinţă în civilizaţie şi progres, recurgea la practica ţărănimii, pe care o apără câteva pagini mai încolo de înflăcărările naţionaliştilor revoluţionari, ale căror „declamări pentru *libertate* (cuvânt latin) nu au scos poporul din *robie* (cuvânt slavon)" („Neologismele" [1881], în Maiorescu, 1967, 2: 147, 151).

Acesta era în fapt contextul în care a apărut faimosul slogan al „formelor fără fond" cu care îi atacase atât de puternic pe opozanţii săi liberali în 1868, în studiul „În contra direcţiei de astăzi în cultura română". Se trece cu vederea adesea că atacul lui Maiorescu la adresa formelor superficiale era construit mai degrabă în jurul argumentelor filologice decât pe apărarea unui fond naţional şi că ţăranul nu era invocat pur şi simplu împotriva instituţiilor occidentale corupătoare, ci împotriva naţionaliştilor istoricişti purişti care doreau să se lase purtaţi în ceea ce el considera a fi un exemplu de maşinaţiune socială nesănătoasă. Maiorescu nu respingea conceptul herderian larg răspândit conform căruia culturi diferite posedă şi au nevoie de arte, legi şi obiceiuri diferite: într-adevăr, în 1865 îi scria cumnatului său că „am convingerea că orice popor este o entitate individuală

limitată; el trebuie să aibă propriile legi, propria sa artă, propria sa literatură, propria sa politică, aşa cum are propria sa limbă". Totuşi, respingea ideea lui Herder că popoarele sunt formate de mediu şi încerca să dezvolte teoriile lui Herder pentru a combate „maximele politice absolute" (Ornea, 1986-1987, 1: 239-240).

Că Maiorescu nu avea o atitudine antioccidentală unilaterală este evident în articolele sale din seria „În contra": „adevărul" pe care el îl propunea ca înlocuitor pentru „neadevărul" latiniştilor era unul străin, european:

> Dacă străinii ştiu astăzi şi recunosc că noi suntem de viţă latină, meritul este nu al nostru, ci al filologilor Dietz, Raynouard, Fuchs, Miclosich, Max Müller şi alţii, cari nu prin iluzii pretenţioase, ci prin legile solide ale ştiinţei au dovedit latinitatea esenţială a limbii române („În contra direcţiei de astăzi în cultura română" [1868], în Maiorescu, 1967, 1: 150).

La începutul carierei era adesea atacat pentru cosmopolitismul său, iar răspunsul său a fost acesta:

> Dacă ţinem minte că aici e o problemă de ştiinţă şi numai ştiinţă, e permis să-i întreb pe aceşti domni [Academia Română] dacă nu cred cumva că ştiinţa e exclusiv naţională, că există o versiune românistă a adevărului? [...] Oricât ar nega: adevărul este şi va rămâne cosmopolit: ştiinţa – şi în această privinţă şi arta – se

> dezvoltă ţinând seama de şi întru binele întregii lumi, şi nu protejată de servilismul ignoranţei locale [...] Ce e rău pentru noi e rău şi pentru alte popoare, şi numai acele scrieri româneşti care ar fi frumoase şi potrivite pentru orice naţiune pot fi frumoase şi potrivite (din versiunea originală, mai târziu scurtată, a studiului „Direcţia nouă în poezia şi proza română" [1872]; citată de Lovinescu, 1980: 39).

Prin urmare, pentru Maiorescu, arta şi educaţia trebuie judecate pe fundalul normelor europene: pentru el, caracterul naţional nu reprezintă, cel puţin nu în faza aceasta, criteriul principal în determinarea judecăţii estetice. De fapt, poate fi considerat adevărat contrariul: numai aplicarea nepărtinitoare a principiilor estetice va permite caracterului naţional să înflorească. Fără îndoială, promovarea de către el a adevărului şi civilizaţiei rămâne un act patriotic – „Dacă acesta este românismul vostru, şi nu altul, atunci să-l combatem e o datorie naţională" (*ibid.*) –, dar nu se bazează pe noţiuni etnice istoriciste şi nu are nici implicaţii absolutiste.

Determinarea şi stabilirea de norme gramaticale şi alte norme lingvistice avuseseră loc în acelaşi timp cu crearea statului şi, într-adevăr, erau percepute ca un simbol naţional. Nu era suprinzător că în jurul unor chestiuni de gramatică şi ortografie aparent inocente şi apolitice s-au coagulat grupări politice. Crearea normelor ortografice şi

semantice, la fel ca faptul de a te hotărî pe ce parte a drumului să mergi, ar putea fi văzută ca un domeniu al culturii care nu este democratic aproape niciodată, în sensul că aplicarea lor necesită un set de reguli unilateral stabilite pentru ca ele să funcționeze: argumentele lui Maiorescu pentru aplicarea normelor populare şi împotriva instituirii de modele latiniste erau foarte eficiente pe termen lung, chiar dacă i-au adus eticheta ciudată de „cosmopolit”. Mai mult, partizanatul său politic nu i-a schimbat opinia cu privire la predarea limbii latine în şcolile româneşti, cu care era de acord, deşi oferea explicații mai degrabă filosofice decât patriotice pentru această preferință, de tipul „ajută la ordonarea minții” („Pentru ce limba latină este chiar în privința educației morale studiul fundamental în gimnaziu” [1863], în Lovinescu, ed. 1943: 9-47).

Cu toate acestea, afirmația sa şi a colegilor săi junimişti că ar fi fost neutri din punct de vedere politic era cel puțin tendențioasă. La momentul înlăturării lui Alexandru Ioan Cuza de la domnie în februarie 1866, junimiştii Vasile Pogor şi Petre Carp ocupau funcțiile de prefect al Iaşului şi secretar personal al locotenenței domneşti, guvernul provizoriu care a funcționat înainte de aducerea la tron a lui Carol de Hohenzollern. La acea vreme, „fracțiunea

liberă şi independentă" menționată anterior, formată din diverşi adepți ai lui Bărnuțiu, a fost implicată pentru scurt timp într-o încercare de lovitură separatistă, condusă de mitropolitul Moldovei, Calinic Miclescu. Instigat de Pogor, Maiorescu a început să editeze un ziar politic, *Vocea națională*, care, fireşte, i-a condamnat pe separatişti şi din care au apărut opt numere până la restabilirea ordinii. Era aproape imposibil ca Maiorescu să rămână neutru în problema aceasta: ostilitatea sa față de bărnuțieni nu era o chestiune pur lingvistică, ci trecuse prin tribunal ca urmare a acuzațiilor de comportament neadecvat care au dus temporar la suspendarea sa din funcția de rector al universității şi chiar la o provocare la duel în mai 1866 (Sturdza, 1971; Jelavich, 1978; Ornea, 1986-1987, 1: 222-232).

În realitate, acuzațiile susținătorilor lui Bărnuțiu potrivit cărora grupul *Junimea* reprezenta interese „cosmopolite" şi „masonice" în noul stat românesc se bazau parțial pe fapte, aşa cum au arătat cercetările lui Mihai Dimitri Sturdza (Sturdza, 1973). O proporție semnificativă din membrii *Junimii* făceau parte şi din loja masonică *Steaua României*, înființată în 1865 şi subordonată lojii pariziene *Grand Orient*. Era un amestec de membri ai elitei moldoveneşti conservatoare cu

negustori, intelectuali şi funcţionari străini (greci, evrei, nemţi). Mai mult, atât înfiinţarea *Junimii*, cât şi a *Stelei României* se datorau în mare măsură eforturilor propagandistice depuse de organizaţia *Alliance Israélite*, cu sediul tot la Paris, care urmărea, prin intermediul masoneriei, să obţină sprijin pentru cauza emancipării evreilor într-un mediu politic neprielnic. Un asemenea mariaj din interes a funcţionat şi a durat puţin, iar reducerea rolului *Junimii* la acela de simplu organ al unor interese politice străine ar fi o exagerare[2]. Dar e cu siguranţă adevărat că Maiorescu şi alţii erau capabili să folosească instituţia aparent apolitică a unei societăţi literare ca acoperire pentru activitatea unor diverse (de fapt, conflictuale) grupuri de interese politice.

Având în vedere situaţia aceasta, opoziţia lui Maiorescu faţă de principiile filologice ale lui Bărnuţiu apare într-o lumină strategică evidentă. Ca urmare a acţiunilor sale, el a intrat în graţiile domnitorului Carol, care îi aprecia şi orientarea intelectuală progermană. Când în 1871 a fost numit un guvern conservator, Maiorescu şi-a putut folosi contactele ca să obţină fonduri publice pentru burse de studiu în străinătate pentru scriitorii care aveau legături cu cercul *Junimii*, printre care Mihai Eminescu, Ioan Slavici, A.D. Xenopol şi Gheorghe Panu: a continuat

această practică şi în perioada în care a fost ministru al Educației, între aprilie 1874 şi ianuarie 1876, în ciuda faptului că a intrat în conflicte politice pentru că nu stabilise o procedură de selecție (*ibid*.: 20-28). E oare sigur că asta reprezintă pur şi simplu tipul de politică culturală centralistă pe care o reclamase inamicul său Bărnuțiu şi nu corespunde scopului său declarat anterior de a evita politica şi de a descentraliza borcanul de miere cultural? În multe privințe, da: şi totuşi, Maiorescu însuşi nu ar fi considerat că purtarea sa fusese compromisă moralmente.

Plecând de la astfel de fenomene, un alt istoric literar, Sorin Alexandrescu, a interpretat importanța *Junimii* fără să facă referire la interesele străine, ci văzând-o ca pe un grup de presiune în interiorul societății româneşti, „care acționa atât politic, cât şi cultural pentru a-şi impune propria viziune". Concepția în care *Junimea* apare ca o societate de egali ce a pus bazele literaturii române moderne şi a avut o implicare politică redusă reprezintă „imaginea pe care aceasta a impus-o cu succes în opinia publică şi pe care a folosit-o în scopuri strategice" (Alexandrescu, 1983). O astfel de analiză nu trebuie să ducă imediat la evaluarea ca false şi ipocrite a afirmațiilor lui Maiorescu privind promovarea valorilor estetice, ci mai degrabă demonstrează talentul său de a pune bazele unui

grup instituționalizat pentru inculcarea acestor valori. De fapt, *Junimea* ca grup a produs atât de mulți critici talentați ale căror idei s-au aflat adesea în conflict, încât e imposibil să vorbim despre o ideologie uniformă. Am putea să analizăm pragmatismul brut al lui Maiorescu ca fiind justificat în slujba ideilor filosofice sau să le criticăm pe acestea din urmă ca fiind o simplă acoperire suprastructurală a celui dintâi. Dar argumentul privind promovarea socială nu invalidează de unul singur conținutul intelectual al proiectului junimist.

Într-adevăr, preocuparea lui Maiorescu era justificată într-o anumită măsură de lipsa reală de resurse umane în domeniul educațional. Iar politica sa educațională nu era pur reacționară sau centralistă – banii economisiți ca urmare a desființării unor internate şcolare finanțate de stat au fost reinvestiți în şcoli normale (institute pedagogice) şi în educația primară (Lovinescu, 1972: 287-289; 290-291)[3]. Deciziile sale erau luate ignorând aproape cu totul factorii economici: deşi a fost şocat să afle de cheltuielile suportate de stat cu angajarea administratorilor, nu avea date statistice sau rapoarte bugetare la care să se raporteze, o stare de lucruri care pare să fi fost multă vreme ceva normal în politica internă a României dinaintea Primului Război Mondial (Montias,

1978: 68-71). Cu toate acestea, i-a încurajat pe studenții pe care i-a trimis în străinătate să studieze filosofia, şi nu dreptul sau economia, crezând în „obiectivitatea" celei dintâi şi disprețuind părtinirea „politică" a celei din urmă: cu greu s-ar putea spune că filosofia ar fi alegerea minții unui țăran (Ornea, 1978: 329-330; Lovinescu, 1974: 125-131 pentru cazul lui Eminescu şi 219-221 pentru A.D. Xenopol). Această credință sinceră în puterea artei şi a ideilor de a rezolva probleme sociale şi de a modela evoluția societății româneşti este indiscutabil una de ordin estetic şi, într-adevăr, toată separarea chestiunilor economice şi ideologice arată influența unui mod de gândire occidental.

Faptul că Maiorescu separa în mintea sa considerațiile filosofice de cele economice nu înseamnă că pledoaria sa pentru o literatură independentă de interesele politice era mai puțin autentică. E adevărat, judecățile sale teoretice privind poezia şi proza scot la iveală mai multe inconsecvențe. În „O cercetare critică asupra poeziei române de la 1867", Maiorescu susținea inițial: „Poezia, ca toate artele, este chemată să exprime frumosul; în deosebire de ştiință, care se ocupă de adevăr". Şi, pe deasupra, că „ideea sau obiectul exprimat prin poezie este totdeauna un simțământ sau o pasiune, şi niciodată o

cugetare exclusiv intelectuală sau care se ține de tărâmul ştiințific". Cu toate acestea, analiza sa cu privire la ceea ce vrea să spună prin această distincție scoate la iveală numeroase greşeli de logică. El avea să spună că „Goethe în *Faust* vorbeşte mult de ştiințe, Corneille în *Horace* de fapte din istoria romană [...] însă toate aceste numai pentru a arăta cu prilejul lor simțămintele şi pasiunile omeneşti" („O cercetare critică asupra poeziei române de la 1867", în Maiorescu, 1967, 1: 11, 32). Există, aşadar, o legătură – politica şi ştiința stârnesc pasiuni. Cum sunt ele separate? Maiorescu nu explică. Încearcă de câteva ori să facă distincție între idei şi sentimente, dar propune totodată o definiție a frumosului ca fiind „o producțiune care ne dă cele mai multe idei în cel mai scurt timp". După cum a observat Paul Georgescu (prefață la Maiorescu, 1967, 1: xiv-lv), poetica lui Maiorescu este încâlcită prin termeni imprecişi şi prin lipsa de claritate cu privire la relația dintre idei şi poezie. O parte a problemei pare să vină din faptul că judeca după principii diferite autori diferiți: astfel, pentru Caragiale a dezvoltat o teorie a „emoției impersonale", apărându-l în acelaşi timp pe Alecsandri pentru că reprezintă „o simțire aşa deosebit de puternică şi aşa de personală"[4].

Totuşi, din următorul pasaj, în care laudă colecţiile lui Alecsandri de poezii şi balade populare, reiese clar ce idei încerca Maiorescu să elimine din canonul poetic şi pe care le declara admisibile:

> Politica, declamările în contra absolutismului, reflecţiile manierate asupra divinităţii, imortalităţii etc., etc. nu ating cuprinsul lor sentimental şi nu silesc pe cititor a recădea din înălţimea impresiei poetice în mijlocul preocupărilor de toate zilele. Nu că doară poporul ar fi nesimţitor la asemenea lucruri; dar el când face poezie, nu face politică, când inima îi saltă, încetează sarcina reflecţiei. Şi la români se găsesc poezii contra Rusiei şi a Austriei, dar nu fiindcă Rusia este „cnuta colosală de la nord" şi Austria „despoticul absolutism", ci fiindcă străinul îi rămâne străin sub orice formă politică l-ar subjuga („Asupra poeziei noastre populare" [1868], în Maiorescu, 1967, 1: 76-77).

Se poate observa aici o distincţie netă între sentimentul „naţional" şi ideea „politică": Maiorescu este gata să-l recunoască pe primul ca pe o temă naturală şi chiar populară pentru poezie, dar cea din urmă este respinsă ca fiind preocuparea demagogilor intelectuali liberali. Prin urmare, adevăratul sentiment naţional poate fi legat de „popor" şi de „poezie" şi, în acelaşi timp, disociat de politică şi treburile statului. Astfel, în evaluarea sa privind

poezia patriotică a lui Octavian Goga se regăsesc următoarele rânduri:

> Ce e drept, patriotismul, ca element de acțiune politică, nu este materie de artă, orcâte abateri s-au comis şi se mai comit în contra unei regule aşa de simple. Mai ales cei ce n-au destul talent literar caută să-şi acopere lipsa prin provocarea unor dispoziții sufleteşti foarte importante în alte priviri, dar nu în cele estetice. Cu toate acestea, patriotismul este în inimile sincere, în afară de orice tendință politică, un simțimânt adevărat şi adânc, şi întrucât este astfel, poate fi, în certe împrejurări, născător de poezie („Poeziile d-lui Octavian Goga" [1906], în Maiorescu, 1967, 2: 458).

Caracteristicile pe care Maiorescu le atribuie poeziei lui Goga? „Păstrându-şi aerul de sănătate şi de vigoare şi ferindu-se de parada cu un exotism neadaptabil." „Poezia noastră n-are a face cu efeminarea scrierilor decadente, precum n-are a face cu vreo tradiție de regule înțepenite; ea este de-a dreptul izvorâtă din cântecele populare şi având aici o accentuare de cuvinte mult mai variată decât are, de exemplu, limba franceză." (*Ibid*.: 466-467)

La prima vedere, această atitudine pare incompatibilă cu pledoaria anterioară a lui Maiorescu pentru valorile europene: totuşi, el a considerat legătura dintre sentimentul național şi valorile populare, țărăneşti, ca fiind o caracteristică a artei europene. De fapt, în analizele

sale privind scrierile româneşti în proză, Maiorescu a dezvoltat o teorie a ficțiunii în proză în care atribuie efectiv acestui gen rolul de a fixa caracteristicile naționale:

> [...] tema adecvată a romanului este viața specifică națiunii, iar personajele principale trebuie să reprezinte tipuri pentru o clasă întreagă, în special pentru țărănime şi pentru clasa de jos. [...] dacă eroul tragic, mânat de personalitatea sa puternică, creează de unul singur, prin propriile sale emoții şi acțiuni, conflictul situațiilor şi o catastrofă în acțiune, eroul romanului se găseşte plasat dinainte în limitele clasei şi naționalității, iar evoluția sa constă în lupta de a suferi cu aceste limite, spre o catastrofă a simțămintelor („Literatura română în străinătate" [1882], în Maiorescu 1967, 2: 251).

De ce eroul trebuie să provină din clasele de jos?

> Pentru că tipul popular în special este neşlefuit şi se impregnează cu realitatea unui produs al naturii primitive [...]. Obiectul artei româneşti este natura însăşi a omenirii, şi nu o modă convențională; astfel, tipul popular e materialul său, şi nu figura din salon (*ibid.*: 252).

Maiorescu poate astfel să dezvolte ideea artei provenind din popor şi totuşi, în acelaşi timp, să promoveze imaginea țăranului ca un fel de obiect artistic depolitizat. Mulți dintre scriitorii de nuvele pe care Maiorescu îi invocă,

precum Slavici sau Ion Creangă şi chiar Eminescu, aveau, într-adevăr, origini țărăneşti şi proveneau din clasele de jos: dar nu prea e adevărat să spunem că astfel de oameni erau lipsiți de „procesele uniformizatoare ale culturii înalte”. Într-adevăr, s-a sugerat că membrii claselor țărăneşti din România au intrat în contact cu lumea literară – şi viceversa – numai datorită diseminării normelor de cultură înaltă prin intermediul noilor sisteme de educație națională (Durandin, 1979). Atitudinea sceptică a lui Maiorescu față de ideea că oamenii cu origini țărăneşti ar putea fi producătorii unei arte literare rafinate este evidentă în felul cum apreciază operele de început ale romancierului Mihail Sadoveanu (care avea să devină unul dintre reprezentanții clasici ai romanului țărănesc din România):

> Şi văzând cum dl Mihail Sadoveanu s-a dovedit un maestru cu un talent original, izvorât chiar din pământul pe care s-a născut, îi dorim aşadar să-şi lărgească cunoaşterea prin studii superioare şi să-şi multiplice emoțiile prin contactul cu o civilizație mai înaintată, ca să-şi extindă sfera ideilor şi să fie apărat de monotonia în care chiar şi cele mai talentate condeie pot să cadă dacă rămân limitate la un orizont prea mărginit („Povestirile dlui Mihail Sadoveanu” [1906], în Maiorescu, 1967, 2: 474).

De fapt, imaginea țăranului l-a atras pe Maiorescu tocmai pentru că el putea sugera că era vorba de un fenomen european; mai mult decât atât, el vede romanul țărănesc ca un domeniu al culturii europene în care România poate concura: teoria este dezvoltată într-un articol care analizează receptarea literaturii române în străinătate, în special în Germania. Astfel,

> noi, românii, am putea totuşi să ne bucurăm văzând că, după câteva generaţii în care tinerii noştri au primit atât de multe idei despre ştiinţă şi atât de multe simţăminte despre artă din străinătate, a sosit vremea să putem şi noi răspunde cu ceva, din moment ce tânăra literatură română este în stare să-i ofere bătrânei Europe prilejul unei emoţii estetice născute chiar din izvorul pur al vieţii sale populare („Literatura română în străinătate” [1882], în Maiorescu, 1967, 2: 253).

Scopul esteticii lui Maiorescu este aşadar atât de a aduce o contribuţie românească la cultura europeană, cât şi de a o izola de Europa. El a reuşit să-şi exercite influenţa parţial pentru că a avut abilitatea de a jongla cu idei europene mai moderne decât rivalii săi liberali. Totuşi, în acelaşi timp, a putut să alinieze conceptele de ţăran, artă şi naţiune într-o asemenea manieră, încât a separat toate aceste trei categorii de ideile politice progresiste. Chiar dacă literatura nu se mai afla în slujba statului, în

schimb era foarte profund asociată ideii de națiune. Iar națiunii, la rândul său, i s-a oferit ca simbol ceva numit „țăran”, care o reprezenta în străinătate în ceea ce Maiorescu vedea drept „marea familie a națiunilor Europei Occidentale”, dar care acasă era folosit ca emblemă a unui romantism din ce în ce mai reacționar.

O colecție interesantă a valorilor complexe şi paradoxale ataşate acum figurii țăranului, spre sfârşitul perioadei investigate în lucrarea de față, este scoasă la iveală de discuțiile din jurul reprezentării sale în noile opere de ficțiune realiste ale lui Ioan Slavici. *Nuvelele din popor* ale lui Slavici, publicate în volum în 1881, au reprezentat un fel de piatră de hotar în dezvoltarea realismului românesc. Ele descriu din interior scene din viața rurală a Transilvaniei şi din Banat, locul de naştere al autorului: în loc să descrie din exterior lumea satului, autorul reuşeşte să gestioneze o acumulare de detalii, un ton narativ care face din cititor un observator din interior al acesteia; de asemenea, el aproximează limbajul țărănesc în dialoguri. Totuşi, în cea mai mare parte a sa, receptarea critică a acestor lucrări s-a ocupat de o altă problemă, şi anume dacă țăranul era subiectul cel mai potrivit pentru portretizare într-o operă de artă.

Criticii germani au fost de acord în privința valorii lor „naționale”: un scriitor în revista literară *Gegenwart* a declarat că „principala valoare a acestor povestiri stă în prezentarea caldă a vieții populare româneşti. Am avut parte de multe discuții abuzive şi ironice cu privire la «naționalitățile interesante». Totuşi, viața populară românească este cu adevărat interesantă şi nu merită ironizată”. A continuat spunând că nuvela *Popa Tanda* este „una dintre perlele volumului, chiar şi din punctul de vedere al operei de artă înseşi, lăsând deoparte valoarea sa pentru istoria culturală”. Criticul literar de la *Magazin für die Literatur des Auslandes* avea unele rețineri, remarcând că

> din toate lipseşte elementul în care îşi are centrul de greutate literatura vechii şi civilizatei Europe: analiza psihologică... Aceşti oameni simpli nu reflectează asupra propriilor fapte, care sunt la fel de spontane ca ei înşişi, ci stau în fața noastră de parcă ar fi decupați din viața reală.

Totuşi, a continuat el, „schița lui Slavici este, prin perspectiva sa clară asupra vieții țăranului român, cea mai remarcabilă şi cea mai originală dintre toate”, punând povestirile lui Slavici deasupra celor ale lui Iacob Negruzzi,

care „nu sunt atât de categoric impregnate de spiritul specific românesc” (citat de Maiorescu, 1967, 2: 244-246).

Dezbaterea a continuat pe parcursul anului 1882. Un critic aparținând aripei liberale, progresiste, a *Junimii*, Nicolae Xenopol, scria că

> cu dl Slavici simți că eşti într-o lume pe care puțini au cunoscut-o până acum, într-o lume diferită de toate celelalte, într-o lume, pe scurt, despre care poți spune: aceştia sunt țăranii români, aşa simt ei, aşa gândesc ei (N. Xenopol, „*Nuvele din popor*” [*Românul*, 7 februarie 1882], în notele la Slavici, *Opere*, 2: 501).

În orice caz, Xenopol a lansat şi un apel către romancieri să-şi lărgească perspectiva şi să ia în considerare şi înfățişarea vieții altor clase, precum burghezia urbană. Asta i-a adus o critică vehementă din partea lui Eminescu, prieten cu Slavici şi coleg în breasla jurnalistică, care a insistat că „orice creație literară semnificativă ar trebui să conțină, pe lângă actul intelectual al observării şi conceperii, o încercare de a rezuma anumite elemente particulare din viața oamenilor”. Povestirile lui Slavici

> într-un mediu complet ruinat, cum este stratul supraimpus al plebei în România, în mijlocul corupției care îmbină viciile Orientului turcesc cu cele ale Occidentului, au păstrat buna lor sănătate spirituală, reflectă tinerețea etnică, curăția obiceiurilor,

> seninătatea rasei române (M. Eminescu, „*Nuvele din popor* de Ioan Slavici” [*Timpul*, 28 martie 1882], în *Opere*, 13: 85).

Indiferent de punctele lor de vedere contradictorii, ambii scriitori sunt de acord că rolul literaturii este acela de a reflecta şi de a reprezenta realitatea națională. Opiniile lor diverg în privința importanței care trebuie acordată țăranului în comparație cu restul societății româneşti: dacă el constituie „singura clasă pozitivă” sau dacă şi alte sectoare ale societății merită atenție. Dar amândoi cred că țăranul român poate fi cunoscut prin intermediul literaturii şi că aceasta este poate cea mai bună cale în acest sens. Slavici însuşi avea aceeaşi părere, că

> în ziua de azi, niciun literat român serios nu poate să pună la îndoială adevărul că punctul de plecare al oricărei producții literare originale este viața intelectuală a poporului nostru [...]. Numai din literatura populară putem cunoaşte vederile şi gustul poporului, numai prin ea vom învăța să gândim şi să simțim româneşte şi, prin urmare, şcoala noastră ar trebui să dăruiască generațiilor viitoare o cunoaştere şi o dragoste pentru literatura populară („Literatura poporană” [1883], în Slavici, 1967: 422).

Imaginea țăranului a fost întipărită cât se poate de adânc în imaginarul colectiv al poporului român tocmai prin

această estompare a granițelor dintre țăran şi *littérateur*, dintre colecția „ştiințifică" de poveşti scrise *de către* popor şi creația „estetică" a unei literaturi *despre* popor.

A fost nevoie de un idealist politic progresist precum Constantin DobrogeanuGherea pentru ca supremația efectivă a lui Maiorescu pe scena criticii literare româneşti să fie pusă la încercare. Gherea, un socialist evreu exilat din Rusia țaristă, s-a stabilit definitiv în România în 1879. Pare să se fi aventurat în domeniul criticii literare după închiderea în 1881 a ziarului socialist *Barasabia* (Kitch, 1977: 69-70). Critica sa la adresa ideilor literare ale lui Maiorescu se axa pe contradicțiile metafizicii sale: el a atacat conceptul de „emoție impersonală" pe care Maiorescu îl folosise ca să-l apere pe Caragiale, iar atunci când a fost întâmpinat cu exigențe referitoare la raționamente filosofice mai înalte, a avut impulsul de a le ataca şi pe acestea:

> Esteticienii metafizici, văzând operele artistice frumoase, au început să speculeze asupra noțiunii abstracte a frumosului artei şi pe urmă, din aceste înălțimi ale speculațiunii, s-au coborât pe pământ şi nici atunci pentru a studia condițiunile în care sunt create operele de artă, ci pentru a impune anumite condițiuni în virtutea legilor şi regulilor descoperite acolo sus, în lumea înaltă a speculațiunilor metafizice („Asupra criticei metafizice şi celei ştiințifice" [1891], în Dobrogeanu-Gherea, *Opere*, 6: 260).

Abordarea sa critică, destul de firească pentru un socialist, era să respingă abordările pur estetice ca fiind „inconsecvente” şi să se concentreze asupra mediului social în care se naşte arta: într-adevăr, în această privință a fost întru câtva un deschizător de drumuri. Nu respingea cu totul factorii estetici în literatură: critica realismul social al lui Zola pentru că avea „atât de multe legi fixe, ca nişte teoreme geometrice” („Asupra criticei” [1887], în Dobrogeanu-Gherea, *Opere*, 6: 36) şi vedea literatura ca depinzând nu doar de un mediu social favorabil, ci şi de apariția pur întâmplătoare a geniului în anumite momente ale istoriei („Gh. Panu asupra criticei şi literaturii” [1896], în Dobrogeanu-Gherea, *Opere*, 7: 110). Cu toate acestea, în eseul său despre Eminescu (1887) vorbeşte „întâi despre însemnătatea sa socială, apoi despre semnificația sa estetică”. Îl critică pe Eminescu pentru idealizarea trecutului, pentru pasivitatea sa şi pentru sexismul său – „nivelul moral şi mintal al tendințelor sale e mai scăzut decât nivelul său artistic” (DobrogeanuGherea, *Opere*, 6: 62, 116) –, dar laudă ceea ce el interpretează ca fiind portretul social pe care Eminescu îl face cu privire la alienarea societății burgheze contemporane şi la proletarizarea claselor meşteşugarilor şi țăranilor liberi.

Aprecierile sale sunt remarcabile pentru modernitatea lor şi conţin aspecte din numeroase abordări critice majore specifice secolului XX: marxiste, feministe, psiho-biografice şi aşa mai departe.

Această critică incisivă a avut efectul nedorit de a provoca interpretări şi mai abstracte şi estetizante decât înainte ale operei lui Eminescu. Celebrul eseu al lui Maiorescu din 1889, „Eminescu şi poeziile lui", pare să fi fost un răspuns destul de direct la interpretarea sociologică propusă de Gherea. Dacă Gherea insista ca Eminescu „să coboare pe pământ, să privească în jur şi să vadă cât de întinsă, variată şi profundă e viaţa şi ce surse inepuizabile de tristeţe şi bucurie, lacrimi nebuneşti şi râs homeric conţine ea" *(ibid*., 81), Maiorescu scrie că pentru poet „orice coborâre în lumea convenţională era o iritare şi un dezacord instinctiv" şi că orice răsplată lumească ar fi fost întâmpinată cu „un râs homeric sau cu acel surâs de indulgenţă miloasă ce-l avea pentru nimicurile lumeşti" („Eminescu şi poeziile lui" [1889], în Maiorescu, 1967, 2: 332; 330). Viziunea asocială, transcendentală a lui Maiorescu asupra geniului lui Eminescu a ieşit biruitoare: aşa cum nota un critic despre Eminescu, „ca orice mit, el a făcut să i se uite autorul, părând născut din colaborarea

inexplicabilă a pământului şi a cerului românesc" (Manolescu, 1973: 9)[5].

În altă parte, Gherea încerca să respingă ideea că operele literare puteau să ofere un tablou real al țărănimii. În articolul său „Țăranul în literatură", Gherea observa că dezbaterea critică era umbrită de credința eronată că un roman sau o nuvelă reprezintă un ansamblu de date şi fapte extrase din viața țărănimii:

> Dar o operă de artă nu e o lucrare de etnologie sau sociologie. Aceste tipuri de lucrări ştiințifice pot într-adevăr să ne pună la dispoziție câteva observații fragmentate şi fiecare cercetător poate să ne prezinte fapte diferite – unele bune, altele rele, singura condiție fiind ca acestea să fie adevărate [...]. În orice caz, ceea ce e cel mai important şi reprezintă dintru început problema artei este faptul că ea creează viață pentru noi în toată bogăția şi varietatea ei de manifestări.

Şi, criticându-i pe cei care, în slujba anumitor interese, fie idealizau, fie condamnau universul rural, afirma:

> Arta încearcă, şi trebuie, să ne ofere oameni întregi – dacă nu o face, nu mai e artă [...]. De aceea, contrastul izbitor dintre aceste două căi [ideală sau distopică] de a zugrăvi țărănimea şi viața ei ne dovedeşte că niciuna nu reprezintă adevărul complet" („Țăranul în literatură" [1897], în Dobrogeanu-Gherea, *Opere*, 7: 461, 464).

Totuşi, faptul că imaginea țăranului părea să fi lăsat o impresie bună în Europa Occidentală, combinat cu acela că ea servea nevoii permanente de reprezentare simbolică a „spiritului poporului”, a însemnat că majoritatea tentativelor de a demonta discutabila logică democratică a acestor reprezentări realiste îndoielnice erau sortite eşecului. Izbucnirea unei revolte țărăneşti majore în România anului 1888 n-a făcut decât să intensifice nevoia percepută de manifestări publice care să implice țăranul ca simbol al românilor.

Deşi influența lui Gherea a fost recunoscută de numeroşi critici literari ai generației următoare, iar Eugen Lovinescu l-a socotit „fondatorul criticii noastre, în sensul modern al unei metode analitice” (Lovinescu, 1972: 502), acesta n-a reuşit să creeze o şcoală solidă. Aşa cum tânărul său partid a luat-o pe calea naționalismului după 1899, tot aşa majoritatea colegilor săi literați (mulți dintre ei fiind aceiaşi) au adoptat poziții mai naționaliste: atât sămănătoriştii conservatori, cât şi mai progresista, dar la fel de naționalista mişcare poporanistă din jurul publicației ieşene *Viața românească* i-au atras pe mulți dintre susținătorii lui Gherea. Principala motivație în acest sens a fost în mod clar convingerea că socialismul era, după cum îl numea poporanistul C. Stere, o simplă

„plantă exotică” ce nu va înflori niciodată în România preindustrială (Kitch, 1977: 73-74). Cu toate acestea, a avut implicații importante pentru doctrina estetică, după cum se poate vedea la o examinare succintă.

Într-o oarecare măsură, ceea ce a făcut Gherea nu a fost să separe dezbaterile despre estetică de dezbaterile despre esența națională, ci să le proscrie şi pe unele, şi pe altele, până acolo încât le-ar fi desființat dacă ar fi putut: „Păcat numai”, scria el, „că toată estetica lui Platon e o ipoteză fantastică, o fantezie ca oricare alta, foarte poetică de altmintrelea, dar totuşi o fantezie” (Dobrogeanu-Gherea, „Asupra criticii metafizice şi celei ştiințifice”, 256). În multe privințe, la fel stăteau lucrurile şi cu viziunea sa asupra națiunii. În perioada de început, critica sa este influențată de Spencer şi mai ales de modelul lui Hippolyte Taine, în care literatura este predominant influențată de mediul său rasial, istoric şi climatic. Dar ulterior le-a respins interpretările, implicațiile lor naționaliste întorcându-se împotriva sa în timpul polemicilor sale cu Maiorescu şi susținătorii lui, şi a optat pentru o interpretare pur marxistă. De asemenea, a respins repede şi concepțiile liberale privind „familia-națiune” (termeni ai generației liberale de la 1848), criticând aspru națiunea ca „fantezie sentimentală, ideologic-utopică”, care „nu a

existat niciodată, nu există şi nu va exista" („Liberalii ideologi utopişti faţă cu socialiştii" [1886], *apud* Shafir, 1984: 299). Gherea a respins naţiunea în aceiaşi termeni în care a respins estetica: nu a fost o surpriză, prin urmare, că revizionştii care au adoptat atitudini naţionaliste au încercat să salveze estetica din coşul de gunoi al „fanteziei" şi, mai la obiect, să le unească pe cele două într-un puternic program artistic.

Oricum, în mod paradoxal, Gherea nega acuzaţiile că socialismul său era antinaţional. Aşa cum o arată atitudinea sa faţă de problema evreiască, Gherea nu simţea o înclinaţie puternică de a milita pentru cauza evreilor şi, deşi era solidar cu ei, prefera să pledeze pentru asimilarea lor în identitatea naţională românească, inclusiv în cazul propriei persoane (Shafir, 1984: 306-314). În majoritatea textelor lui politice s-a dovedit a fi foarte rusofob. Analiza societatea românească ca pe un „organism social" şi credea că „ceea ce e adevărat pentru un individ e la fel de adevărat pentru o naţiune". Critica dimensiunile exagerate ale aparatului birocratic, dăunător „tuturor intereselor, economice, intelectuale, culturale, naţionale" (Dobrogeanu-Gherea, 1921: 427, 446, 452). Se apăra de acuzaţiile de cosmopolitism: cu o anumită îndreptăţire, arăta că criticii „burghezi" şi-au împrumutat

şi ei majoritatea ideilor şi obiceiurilor din marile oraşe ale Europei Occidentale şi că instituțiile liberale erau tot „plante exotice”, ca şi teoria socialistă. Ba chiar, susținea Gherea, în vreme ce „tineretul liberal a început agitația şi propaganda pentru ideile liberale după ce acestea fuseseră implementate în Europa”, socialiştii erau mai originali, aceştia „începând agitația şi propaganda pentru un set de idei înainte ca acestea să fi fost implementate în Europa” („Cosmopolitismul lor şi al nostru” [1891]; „Asupra socialismului în țările înapoiate” [1911]; ambele citate în Preda, 2001: 127-128).

În realitate, toate părțile implicate în dezbaterea despre literatură şi națiune în anii 1870, 1880 şi 1890 ajunseseră la un relativ acord, cel puțin în privința termenilor dezbaterii. Maiorescu a făcut concesii în sensul acceptării naționalului ca o supracategorie determinantă pentru producția culturală; Gherea a ajuns şi el să analizeze societatea românească într-un cadru național. Ambii au folosit cu iscusință argumente privind literatura într-o încercare de a promova ideologii politice, ambii au dobândit prestigiu prezentându-se ca fiind mai „critici” şi mai „ştiințifici” decât predecesorii lor; ambii au renunțat la critica literară după o anumită vârstă pentru a se concentra asupra ambițiilor lor politice. Îi despărțeau

atitudinile lor cu privire la ceea ce ar trebui făcut, dar erau de acord că România era o societate a instituțiilor superficiale şi a ideilor importate. De fapt, până şi teoria „neoiobăgiei", concepția capitalului colonialist dezvoltată de Gherea, pe care numeroşi sociologi şi politologi din Occident şi-au făcut timp s-o laude, are antecedente în gândirea junimistă[6]. Şi, în ciuda diferențelor dintre scopurile lor, amândoi recurgeau la idei „europene" pentru a promova dezvoltarea culturală a României[7]. Strategiile lor intelectuale şi atitudinile lor față de folosirea literaturii ca instrument pentru îndeplinirea obiectivelor sociale ale României au fost probabil mai puțin divergente decât ratele lor de succes. Maiorescu a ajuns prim-ministru şi s-a dovedit un maestru în *Realpolitik* la nivel internațional în timpul Războaielor Balcanice din 1912-1913, continuând în acelaşi timp să afişeze un bust al lui Kant pe polița căminului (Ghyka, 1961: 165-168). Pe de altă parte, Gherea a trebuit să-şi câştige traiul administrând un restaurant în gara din Ploieşti, unde Maiorescu se oprea să mănânce când se ducea să-şi petreacă vacanțele în Germania. Totuşi, prestigiul şi reputația lui probabil le depăşeau pe cele ale rivalului său: un tânăr scriitor ajuns în Bucureşti în anii 1890 a auzit vorbindu-se cu admirație

despre Gherea ca despre „un critic aproape european” (Galaction, 1969: 279).

Într-un fel, cei doi şi-au împlinit reciproc predicţiile: Maiorescu exemplifica critica lui Gherea la adresa doctrinei esteticii în serviciul intereselor elitei; soarta lui Gherea exemplifica ipoteza lui Maiorescu potrivit căreia o critică ce lega arta de funcţia sa socială nu l-a dus nicăieri din punct de vedere politic. Dar niciunul dintre ei nu a putut să scape de stereotipuri în reprezentările sale asupra viitorului: dacă Maiorescu a dezvoltat o ideologie care cantona efectiv dezvoltarea românească în limitele unei teorii condescendente a specificului ţărănesc, convingerea optimistă a lui Gherea în legătură cu dezvoltarea „normală” a industriei capitaliste în România s-a dovedit la fel de iluzorie. Au oferit critici ale „neadevărului formelor noastre de cultură”, dar în reuşitele şi, respectiv, eşecurile lor, niciunul dintre ei n-a reuşit să creeze o sferă a producţiei intelectuale care să fie independentă atât de ideea de stat, cât şi de cea de naţiune.

Note

1. Hitchins, 1994: 55-89, oferă o introducere bună în modelele dezvoltării propuse de Maiorescu, Gherea şi alţii, cu bibliografie

românească, 550-552. Gherea a fost studiat de Roberts, 1951, Chirot, 1976: 132-144, Kitch, 1977, Stahl, 1978, Shafir, 1984, 1985. Din păcate, singura reinterpretare recentă în profunzime a lui Gherea (Preda, 2001) ignoră toate aceste lucrări. Niciunul dintre aceşti cercetători nu abordează dezbaterile privind literatura şi estetica. Unele dintre articolele lui Maiorescu şi Gherea sunt disponibile în *Romanian aestheticians*, 1972.

2. Singurul junimist care îşi arăta public susținerea pentru emanciparea evreilor era P.P. Carp. Vezi analiza câtorva figuri emblematice în Oldson, 1991: 99-138.

3. Studiul pătrunzător al lui Livezeanu privind felul în care expansiunea rapidă a educației superioare într-o societate care nu putea satisface aşteptările unei numeroase elite educate a contribuit la răspândirea sentimentului naționalist extremist ne oferă motive în plus să reconsiderăm politica educațională a lui Maiorescu. Livezeanu, 1995, în special pp. 235-241.

4. Pentru Caragiale, vezi „Comediile dlui Caragiale" (1885), în Maiorescu, 1967, 2: 277; pentru Alecsandri, vezi „Poeți şi critici" (1886), *ibid.*: 288. Contradicția a fost avută în vedere şi de Gherea, despre care discutăm în cele ce urmează.

5. Totuşi, Manolescu respinge abordarea lui Gherea: vezi pp. 236-243.

6. Crearea conceptului de „neoiobăgie" de către Gherea a fost anticipată, de exemplu, de junimistul Theodor Rosetti: vezi critica sa la „o iobăgie de alt soiu", în „Despre direcțiunea progresului nostru" (1874), în Lovinescu, ed. 1943: 134. *Cf.* Maiorescu, „Neologismele".

7. Vezi, de exemplu, folosirea bombastică de către Gherea a normelor critice „europene" pentru a-l ataca pe Maiorescu în „Asupra criticei": 21.

19
Concluzii

În această carte am încercat să analizez instituțiile culturale despre care se afirmă în general că au contribuit la procesul de construire a națiunii în cazul românilor din Principate şi ulterior din Vechiul Regat: şcolile, universitățile, tipografiile, ziarele şi intelectualii. De asemenea, am luat în considerare conceptele şi atitudinile evocate de cei care au pus bazele acestor instituții şi le-au motivat existența. Am descris şi am încercat să explic o polemică majoră din jurul ideilor de literatură, caracter național şi soarta acestora la sfârşitul secolului al XIX-lea.

În mod cert, nu am reuşit să epuizez abordările privind identitatea națională în România secolului al XIX-lea. În special, mai sunt multe de aflat despre domenii precum religia, folclorul, sociabilitatea instituționalizată (cluburi, societăți) sau despre actorii individuali, mişcări şi practici. O înțelegere mai amănunțită a contextului în care au fost formulate ideile despre națiune ar putea duce la nişte concluzii mai profunde sau chiar diferite. Sunt foarte conştient de faptul că în această carte am lucrat cu generalizări majore, dar sper să fi oferit o idee despre ceea

ce devenise normal şi posibil în cultura română până la 1900.

Din anii 1730, domnitorii Mavrocordat şi Ghica, împreună cu mitropoliți şi patriarhi autohtoni şi străini, au căutat să extindă producția de carte în limba română, influențați fiind de ceea ce se întâmpla în Rusia, Austria şi Imperiul Otoman, dar şi continuând o tradiție locală. Acest lucru s-a petrecut concomitent cu o dezvoltare treptată, dar generală a folosirii scrisului în viața publică şi privată.

Eşecul revoltei greceşti în 1821 şi decizia Porții de a numi domnitori autohtoni au creat un spațiu nemijlocit în care programele culturale româneşti s-au dezvoltat rapid, în special după ocupația rusă din perioada 1828-1834 şi introducerea Regulamentelor Organice. Crearea unei limbi literare moderne, începută mai de timpuriu de Biserică, a fost repede desăvârşită. Ideile de literatură şi națiune s-au impus în discursul public, deşi conceptele erau mai vechi decât noile cuvinte folosite pentru a le explica. S-au creat pe o fundație solidă tipografii laice, instituții educaționale, ziare şi reviste româneşti, dar şi genuri literare precum poezia, ficțiunea, memorialistica şi istoria națională. Modelele culturale franceze au ajuns mai întâi prin Rusia la români, care apoi au luptat împotriva Rusiei ca să le facă româneşti. Actorii au descris aceste procese ca

„europenizare” şi au căutat să respingă criticile justificate sau nejustificate ale străinilor. Aşadar, nouă în privința secolului al XIX-lea nu era ideea că națiunea română avea nevoie de cărți şi educație, ci ideea că fără astfel de lucruri nici nu se putea spune că ea există.

După abolirea protectoratului rus la sfârşitul Războiului Crimeei (1856) şi unirea administrativă a Principatelor (1861), aceste progrese au dobândit stabilitate. Înființarea universităților româneşti (1860, 1864) şi introducerea Legii instrucțiunii publice (1864) au fost menite, cel puțin parțial, să convingă Marile Puteri de capacitatea românilor de a se organiza într-un stat național. În anii care au urmat, tiparul şi educația s-au dezvoltat considerabil, dar au trebuit să se confrunte şi cu obstacole importante: creşterea rapidă a populației, implicarea tot mai mare a țărănimii în munca intensivă, interese economice şi politice care militau împotriva educației de masă, rezistența populară.

În jurul naturii şi funcției culturii române s-a dezvoltat o dezbatere critică. Rezultatul acestei dezbateri a fost consacrarea țărănimii ca obiect depolitizat al reprezentării literare. Această situație a fost criticată, însă fără un impact semnificativ în viața publică.

Dezvoltarea educației şi a ştiinței de carte a dus la dezvoltarea unei intelectualități autohtone: profesori, avocați şi oameni din alte profesii foloseau cuvântul scris. Avocații şi oamenii din armată erau mult mai influenți din punct de vedere politic decât scriitorii. Din punct de vedere sociologic, înlocuirea clericilor cu intelectualii s-a produs destul de direct, deşi procesul nu s-a încheiat în niciun caz în perioada studiată aici. În mediul rural, profesorii încă erau depăşiți numeric de preoți, iar valoarea simbolică a cărții era mai mare decât realizările educaționale în sine. În viața politică, puterea era încă legitimată prin apartenența la familiile artistocrate, în vreme ce puțini scriitori sau profesori ajungeau să obțină funcții înalte. Intelectualii erau parte a sistemului, însă nu ei îl controlau.

Vechea identitate românească, legată cum era de creştinism, era legitimată prin recursul la cărți şi „lumină" în moduri care nu au dispărut neapărat odată cu secularizarea. Odată cu crearea unui nou stat în secolul al XIX-lea, tiparul şi educația s-au instalat în centrul vieții publice, dar poziția lor nu era în mod necesar proporțională cu eficiența lor reală ca instrumente de diseminare a idealului național. Erau simboluri necesare ale națiunii. Erau invocate în mod explicit în termeni care

le asemuiau cu instituții surogat sau neoreligioase. Erau biserica în care putea fi ținută „liturghia modernității” (aşa cum a numit Turliuc, 1998, naționalismul). La fel ca instituțiile religioase, ambele erau ridicate la statut de mister, dar şi denunțate totodată ca falsă idolatrie.

Aşa cum am menționat în introducere, până acum, cea mai mare parte a atenției s-a îndreptat spre importanța literaturii pentru naționalism din perspectiva comunicării sociale. Benedict Anderson a propus sintagma celebră „comunitate imaginată” pentru rezultatul acestui proces: formarea de grupuri omogene cu o limbă comună, a căror solidaritate va ajunge să depindă în mare măsură de o iluzie a comunicării literare. Pentru Anderson, literatura e importantă ca „instrument tehnic pentru reprezentarea tipului de comunitate imaginată care este națiunea”, în vreme ce tiparul are „un rol strategic în diseminarea ideilor”, permițând formarea de „coaliții de lectură” împotriva imperiilor dinastice (Anderson, 1991: 25, 34, n. 58, 79). Şi Ernest Gellner se mulțumea să afirme, cu privire la contribuția literaturii la naționalism, că „mediul este mesajul”: că procesul general a ceea ce el a numit semantizarea operei şi dezvoltarea unei „maşinării numite sistem educațional național şi de comunicații” folosind cultura tipărită are o importanță mai mare decât

convingerile, miturile şi ideologiile concrete pe care acest sistem le diseminează (Gellner, 1983, capitolul 4).

Am încercat să demonstrez că, dimpotrivă, cultura tipărită a fost în sine atât un construct ideologic, cât şi un mijloc de diseminare sau un instrument al infiltrării capitaliste. Implementarea sa, stimulată de fanarioţi sau de ruşi, la început, ori în urma iniţiativelor româneşti mai târziu, părea să fie simplu materialism conform regulilor fiziocratice pentru constituirea unei populaţii folositoare – sau, în termenii unui inspector şcolar al vremii, „garanţia fiziologică a fericirii unei naţiuni" (Michailescu, 1888: 67). Dar, la fel ca în cazul ceasului lui Gulliver, ritualul oracular asociat acesteia era mai important decât funcţia sa mecanică mai degrabă banală. Cărţile, şcolile şi alte obiecte ritualice ale civilizaţiei au fost achiziţionate ca echipamente necesare pentru stat conform concepţiei europene de la jumătatea secolului al XIX-lea privind progresul naţional. Dar ele nu au fost folosite mereu în aceste scopuri şi cu siguranţă nu au dus la dispariţia formelor personalizate, ereditare de exercitare a puterii. „Cultura" a devenit un instrument al clientelismului, un loc al competiţiei personale pentru resurse, deşi ca simbol reificat al tradiţionalului şi modernului deopotrivă era departe de a fi universal admirată.

Adesea, atitudini diferite față de timp, rațiune, ştiință şi religie existau nu doar la diferite niveluri ale societății, ci chiar în concepția subiectivă a unui singur individ. Credința în tehnologie ori rațiune era de multe ori puternic irațională, în timp ce atitudinile față de religie puteau fi extrem de pragmatice şi folositoare. Vechiul şi noul coexistau într-un mod complicat. Progresul literar şi intensificarea lecturii, acolo unde s-au produs, nu au dus în sine la restructurarea relațiilor sociale pe baze mai raționale. Procesul nu era unic, ci se compara cu cele, recent analizate, din societăți foarte diferite precum Anglia secolului al XVIII-lea şi Polinezia secolului XX (Raven, 1998; Street, ed. 1993).

Dezvoltarea unei culturi naționale în România poate avea anumite similitudini cu dezvoltarea culturilor în societăți postcoloniale mai „clasice". Cu toate acestea, spre deosebire de, să zicem, mişcările naționale din America Latină sau Africa, recuperarea demnității naționale a însemnat europenizare, nu separare de Europa[1]. Ideea de literatură, ca şi ideea națională şi ideea de Europa, a fost atât receptată serios, cât şi manipulată într-o manieră sofisticată. Problema culturii „române" şi „europene" nu era mereu una a doi parteneri pe poziții opuse, ci a unei serii complicate de conexiuni, reprezentate textual, dar

imaginate genealogic: fie ca parte a unei „mari familii”, fie ca un „văr sărac”. Influența uneia sau alteia dintre țările ori culturile europene asupra dezvoltării româneşti a fost analizată de mulți cercetători (Bezviconi, 1962, Farca, 1992, pentru cea a Rusiei; Bernath, 1972, pentru a habsburgilor; Karpat, 1974, pentru a otomanilor; Eliade, 1898, Iorga, 1918, 1924, Berindei, 1989, Durandin, 1989, şi alții, pentru a Franței ş.a.m.d). Toți au furnizat informații şi interpretări utile pe care am încercat să le pun laolaltă pentru a face să apară o înțelegere mai complexă a dezvoltării româneşti.

Prin urmare, cultura română nu a fost nici rezultatul politic al unei mişcări culturale interne (Hroch, 1985), nici produsul psihologic al practicilor de lectură instituite de capitalismul tipărit (Anderson, 1991). A fost mai degrabă un amestec de forme şi practici prin care mijloacele pentru diseminarea ideilor despre națiune şi iluminare au fost atât instituite, cât şi simulate. Poate fi văzută mai curând ca o manifestare complexă a modernizării decât ca o reacție brută la aceasta (aşa cum a spus Makdisi, 2000, despre identități în Liban). În concluzie, am pierde din vedere esențialul dacă am oferi o singură identificare, darămite un diagnostic, pentru ceva numit „structura identității culturale româneşti”. Sau, altfel spus, structura

identității culturale româneşti nu este specific românească, ci e construită în jurul relației neîntrerupte cu o diversitate de modele prescriptive localizate în altă parte.

Note

1. Compară tipologiile naționalismului colonial propuse de Fanon, 1967, şi Brennan, 1990: 58-59.

Bibliografie

ABREVIERI

Ziare şi publicații periodice

AHRF – Annales historiques de la révolution française, Paris, 1927-

AHY – Austrian history yearbook, Statele Unite ale Americii (diverse universități), 1965-

AIIAI – Anuarul institutului de istorie şi arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi, 1963-

AIIC – Anuarul institutului de istorie din Cluj, Cluj, 1958-

ARMSI – Academia Română. Memoriile secțiunii istorice, Seria 2, Bucureşti, 1879-1916; Seria 3, intitulată *Academia Română.*

Memoriile secțiunii istorice, 1920-1947; Seria 4, intitulată *Academia Română. Memoriile secției de ştiințe istorice şi arheologice*, 1964-

ARMSL – Academia Română. Memoriile secțiunii literare, Seria 2, Bucureşti, 1879-1916

AUB – Analele Universității Bucureşti, Bucureşti, 1954-

BOR – Biserica Ortodoxă Română, Bucureşti, 1888-

BS – Balkan Studies, Salonic, 1960-

CL – Cercetări literare, Bucureşti, 1934-1943

CREL – Cahiers roumains d'études littéraires, Bucureşti, 1973-

EEQ – East European quarterly, Boulder, CO, 1967-

IJRS – International journal of Rumanian studies, Olanda, 1976-1989

LL – Limbă şi literatură, Bucureşti, 1955-

LR – Limba română, Bucureşti, 1952-

MMS – Mitropolia Moldovei şi a Sucevei, Iaşi, 1925-

RA – Revista arhivelor, Bucureşti, 1924-1946, serie nouă, 1958-

RER – Revue des études roumaines, Paris, 1952-

RESEE – Revue des études sud-est européennes, Bucureşti, 1963-

RdI – Revista de istorie, Bucureşti, 1974-1989 (urmând după *Studii*)

RdP – Revista de pedagogie, Bucureşti, 1954-

RI – Revista istorică, Bucureşti, 1915-1946, serie nouă, 1990-

RIS – Revista de istorie socială, Bucureşti, 1996-

RITL – Revista de istorie şi teorie literară, Bucureşti, 1964-

RL – România literară, Bucureşti, 1968-

RMM – Revista muzeelor şi a monumentelor, Bucureşti, 1965-

RRH – Revue roumaine d'histoire, Bucureşti, 1962-

SADAH – Societas Academica Dacoromana Acta Historica, München, 1959-

SAHIR – Studia et acta historiae Iudaeorum Romaniae, Iaşi, 1996-

SAI – Studii şi articole de istorie, Bucureşti, 1956-

SCB – Studii şi cercetări de bibliologie, Bucureşti, 1955-

SEE – Southeastern Europe, Statele Unite ale Americii (diverse universități), 1974-

SEER – Slavonic and east European review, Londra, 1932-

SL – Studii literare, Cluj – Sibiu, 1940-1948

SMIM – *Studii şi materiale de istorie medie*, Bucureşti, 1956-

SMIMod – *Studii şi materiale de istorie modernă*, Bucureşti, 1956-

SR – Slavic review, Columbus, Ohio 1961-

Studii – Studii. Revistă de istorie, Bucureşti, 1948-1973

Bibliografii, lucrări de referință, colecții de documente

AD – Acte şi documente relative la istoria renascerei Romaniei, ed. G. Petrescu, D.C. Sturdza şi D.A. Sturdza, 9 volume, Bucureşti, 1892-1900.

ANR – Arhivele Naționale ale României, *Revoluția română de la 1848 în context european*, Bucureşti, 1998.

APR – Analele Parlamentare ale României, *1831-1851*, 16 volume, Bucureşti, 1890-1910.

AR – Arhiva românească [1840-1841, 1845], ed. M. Kogălniceanu, 2 volume, ediția a II-a, Iaşi, 1860-1862.

BACPL – Bibliografia analitică a cărților populare laice, ed. M. Moraru şi C. Velculescu, vol. I, părțile i-ii, Bucureşti, 1976.

BALRL – Bibliografia analitică a limbii române literare, 1780-1866, ed. T. Vianu, Bucureşti, 1976.

BAPR – Bibliografia analitică a periodicelor româneşti, ed. I. Lupu, D. Berindei, N. Camariano şi O. Papadima, vol. I (1790-1850), Bucureşti, 1966; vol. II (1851-1858), Bucureşti, 1972.

BIR – Bibliografia istorică a României, I-II, V-IX, Bucureşti, EA, 1969-

BRM – Bibliografia românească modernă (1831-1918), ed. G. Ştrempel, 4 volume, Bucureşti, 1984-1996.

BRV – Bibliografia românească veche (1508-1830), ed. I. Bianu, N. Hodoş şi D. Simonescu, 4 volume, Bucureşti, 1903-1944.

CMR – Catalogul manuscriptelor româneşti, ed. I. Bianu şi C. Nicolaiasa, 3 volume, Bucureşti, 1907-1931.

CR – Cronicele României, 3 volume, ed. M. Kogălniceanu, Bucureşti, 1872-1874.

DLR – Dicționarul limbii române, 14 volume, Bucureşti, 1913-2000.

DLR1900 – Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900, Bucureşti, 1979.

DML – Documente şi manuscrise literare, ed. P. Cornea şi E. Piru, 3 volume, Bucureşti, 1967-1976.

DNB – Dictionary of national biography, 66 volume, Londra, 1885-1901.

DPLR – Dicționarul presei literare româneşti (1790-1990), ed. I. Hangiu, ediția a II-a, Bucureşti, 1996.

PPR – Publicațiunile periodice româneşti (ziare, gazete, reviste). 1820-1906, ed. N. Hodoş şi Al. Sadi Ionescu, Bucureşti, 1913 [= vol. I], *Publicațiile periodice româneşti*; vol. II: *Catalog alfabetic 1907-1918. Supliment 1790-1906*, ed. G. Baiculescu, G. Răduică şi N. Onofrei, Bucureşti, 1969.

SD – Studii şi documente, ed. N. Iorga, 21 volume, Bucureşti, 1901-1918.

Arhive oficiale (publicate sau nepublicate)

MCIP – Ministerul Cultelor şi Instrucţiunei Publice.

PRO, FO – Public Records Office [Arhivele Naţionale, Londra], dosarele Ministerului de Externe.

SURSE PRIMARE ŞI SECUNDARE PUBLICATE

Aarsleff, Hans, *From Locke to Saussure. Essays on the study of language and intellectual history*, Londra, 1982.

Adanir, Fikret, „Balkan historiography related to the Ottoman Empire since 1945", în K. Karpat (ed.), *Ottoman past and today's Turkey*, Leiden, 2000, pp. 236-252.

Adăniloaie, N., „Învăţământul primar rural în perioada 1859-1918: începuturi, legislaţie, dezvoltare", *RI*, seria nouă, 1, 3, 1990, pp. 209-233.

Alăuta românească [1837-1838], facsimil, ed. C. Oprişan, Bucureşti, 1970.

Alexandrescu, Grigore, *Opere*, vol. I: *Poezii* [1832-1862], ed. I. Fischer, introducere de I. Roman, Bucureşti, 1972.

Alexandrescu, Sorin, „Le paradoxe roumain", *IJRS* 1, 1, 1976, pp. 1-17.

Alexandrescu, Sorin, „Junimea: discours politique et discours culturel", în I.P. Culianu (ed.), *Libra: Études roumaines offertes à Willem Noomen*, Groningen, 1983, pp. 47-79.

Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, M.-M., „Rapports économiques de l'Empire ottoman avec les Principautés roumaines et leur

réglementation par les *khatt-i şerif* de privilèges", în J. Bacqué-Grammont (ed.), *Economies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe – début du XIXe siècle)*, Paris, 1983, pp. 63-74.

Almanah al curții şi al statului. Almanaque de la Cour et de l'Etat de la Principauté de la Valachie pour 1838, Bucureşti, 1840.

Alterescu, Simion, *An abridged history of Romanian theatre*, Bucureşti, 1983.

Amzăr, D.C., „Studenții români în străinătate: date şi interpretări statistice", *CL* 4, 1940, pp. 215-248.

Andea, Avram, „Everyday life in Romanian society in the century of enlightenment", în P. Teodor (ed.), 1980, pp. 91-106.

Andea, Avram şi Susana Andea, *Structuri transilvane în epoca luminilor*, Cluj-Napoca, 1996.

Anderson, Benedict, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* [1983], ediție revizuită, Londra, 1991.

Anderson, Lisa, *The state and social transformation in Tunisia and Libya, 1830-1890*, Princeton, 1986.

Anderson, M.S., *The Eastern Question, 1774-1923*, ediție revizuită, Londra, 1968.

Andronic, Al. şi Gh. Ungureanu, „Învățământul agricol în Moldova până la jumătatea secolului al XIX-lea", *Studii şi cercetări ştiințifice – istorie*, 9, 1-2, 1958, pp. 99-124.

Andronic, Al. şi I. Antohi, „Gh. Asachi şi unele probleme referitoare la introducerea învățământului practic în Moldova", *RA*, seria nouă, 3, 1, 1963, pp. 194-203.

Angelomatis-Tsougarakis, Helen, *The eve of the Greek revival. British travellers' perceptions of early nineteenth-century Greece*, Londra, New York, 1990.

Anghelescu, Mircea, *Ion Heliade Rădulescu. O biografie a omului şi a operei*, Bucureşti, 1986.

Antohi, Sorin, *Imaginaire culturel et réalité politique dans la Roumanie moderne. Le stigmate et l'utopie*, trad. C.Karnoouh şi M. Antohi, Paris, 1999.

Anton, Manuela, „Schooling in Romanian language in the eighteenth century", *Synthesis* 26, 1999, pp. 114-119.

Antonovici, Iacob, *Un dascăl ardelean la Bârlad: Ioan Popescu*, Huşi, 1928.

Antonovici, I. şi Gr. Crețu, *Tipografiile, xilografile, librăriile şi legătoriile de cărți din Bârlad; cu o privire asupra tipografiilor din Romania dela 1801 până astăzi*, Bucureşti, 1907.

Anuar General al Instrucțiunei Publice din România, Bucureşti, 1864-1865.

Anuariul Universității din Iaşi pe anul şcolariu 1895-1896, Iaşi, 1896.

Anuarul Universității Bucureşti pe anul şcolar 1892-1893, ed. Titu Maiorescu, Bucureşti, 1893.

Anul 1848 = Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente, 6 volume, Bucureşti, 1902.

Aricescu, Constantin D. (ed.), *Satire politice care au circulat în public, manuscrise şi anonime între anii 1840-1866*, Bucureşti, 1884.

Armbruster, Adolf, *La Romanité des roumains*, trad. C. Grecescu, 1977.

Arnaudov, M., Bălgarskoto knijovno drujestvo v Braila, 1869-1876, Sofia, 1966.

Arvinte, Vasile, „Le nom ethnique *român* et la création du nom de l'état national *România*", *RRH* 16, 3, 1977, pp. 439-454.

Asachi, Gheorghe, *Opere* [1820-1863], ed. E. Levit, 2 volume, Chişinău, 1991.

Augustinos, Olga, *French odysseys: Greece in French travel literature from the Renaissance to the Romantic era*, Baltimore, Londra, 1994.

Bacalbaşa, Constantin, *Bucureştii de altădată*, ediția a II-a, 4 volume, Bucureşti, 1935.

Bacheville, Antoine şi Barthélemy Bacheville, *Voyage des frères Bacheville... en Europe et en Asie*, Paris, 1822.

Bahner, Werner, *Das Sprach- und Geschichtsbewußtsein in der rumänischen Literatur von 1770 bis 1880*, Berlin, 1967.

Balş,Vasile, „Beschreibung der Buccowina" [1780], în R. Grigorovici (ed.), 1998, pp. 330-358.

Banac, Ivo, *The national question in Yugoslavia*, New Haven, Londra, 1984.

Bănescu, N., „Un dascăl uitat: Grigore Pleşoianu", *ARMSI*, seria a III-a, 37, 1914-1915, pp. 337-383.

Barbu, Daniel, „Loisir et pouvoir. Le temps de la lecture dans les pays roumains au XVIIIe siècle", *RESEE* 28, 1-2, 1990, pp. 17-27.

Barbu, Daniel, „Ecriture sur le sable. Temps, histoire et eschatologie dans la société roumaine à la fin de l'ancien régime", în Al. Zub (ed.), *Temps et changement dans l'espace roumain*, Iaşi, 1991, pp. 99-138.

Barbu, Daniel, „Două note de arheologie constituțională românească", *Polis*, 2, 1996, pp. 4-23.

Barbu, Daniel (ed.), *O arheologie constituțională a României*, Bucureşti, 2000a.

Barbu, Daniel (ed.), *Firea românilor*, Bucureşti, 2000b.

Barbu, Violeta, „Cele mai vechi traduceri din Voltaire în limba română”, *LR*, 1987-1988, 36, 6, pp. 525-532; 37, 1, pp. 39-54.

Barbu, Violeta, „Preliminarii la studiul naţionalizării serviciului divin: principalele versiuni româneşti ale *Simbolului credinţei* (1650-1713)”, *LR*, 40, 1-2, 1991a, pp. 25-31.

Barbu, Violeta, „Preliminarii la studiul naţionalizării serviciului divin: unificarea versiunilor *Simbolului credinţei* (1650-1713)”, *RITL*, 39, 3-4, 1991b, pp. 351-363.

Barbu, Violeta, „Biserica română unită cu Roma în căutarea identităţii: problema ritului şi activitatea misionarilor iezuiţi”, *RI*, serie nouă, 3, 5-6, 1992, pp. 529-545.

Bariţiu, George, *George Bariţiu şi corespondenţii săi*, 1, Bucureşti, 1973.

Bartchik, Gerard J.M., „*Illiteratus* in early Christian mediaeval texts: church and illiteracy”, în F. García Martinez şi P. Luttikhuizen (eds.), *Jerusalem, Alexandria, Rome. Studies in ancient cultural interaction in honour of A. Hilhorst*, Leiden, 2003, pp. 1-12.

Batalden, Stephen K., *Catherine II’s Greek prelate: Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, New York, 1982.

Batalden, Stephen K., „Metropolitan Gavriil Banulesko-Bodoni and Greek-Russian conflict over dedicated monastic estates”, *Church history*, 52, 4, 1983, pp. 468-478.

B[awr], F., *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt, Leipzig, 1778.

Bădărău, G., „Organizarea şi conţinutul învăţământului public din Moldova între anii 1832 şi 1848”, *AIIAI*, 1980-1982, 17, pp. 345-361; 18, pp. 211-231; 19, pp. 375-393.

Bădărău, G., *Academia Mihăileană (1835-1848). Menirea patriotică a unei instituţii de învăţământ*, Iaşi, 1987.

Bălan, Ion Dodu, *A concise history of Romanian literature*, Bucureşti, 1981.

Bălcescu, Nicolae, *Opere* [1844-1852], ed. G. Zane şi E. Zane, 4 volume, Bucureşti, 1964-1982.

Bărbulescu, Aritina, „Ştiința de carte în județul Olt înainte de Revoluția lui Tudor Vladimirescu”, *RdP*, 30, 11, 1983, pp. 61-64.

Bărnuțiu, Simion, *Estetica* [1858], Bucureşti, 1972.

Bârlădeanu, V., „Şcolile catihetice din Episcopia Huşilor”, *BOR*, 43, 1930, 10, pp. 945-950; 11, pp. 1019-1029; 12, pp. 1117-1129.

Bell, John D., *Peasants in power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian Union, 1899-1923*, Princeton, 1977.

Bellu, Nicolae, „Date noi privind începuturile tiparului la Craiova”, *Ramuri*, 13, 7, 1976, p. 14.

Bentham, Jeremy, *Correspondence*, vol. III: *1787-1788*, ed. I. Christie, Londra, 1971.

Berceanu, Barbu B., „Numele oficial al statului român”, *AIIAI*, 32, 1995, pp. 365-374.

Berindei, Dan, „Préludes de la révolution roumaine de 1848. Les sociétés secrètes”, *RRH*, 17, 3, 1978, pp. 427-445.

Berindei, Dan, „The Romanian armed forces in the eighteenth and nineteenth centuries”, în B. Király şi G. Rothenberg (eds.), *War and society in East Central Europe*, vol. I: *Special topics and generalizations on the 18th and 19th centuries*, New York, 1979, pp. 215-247.

Berindei, Dan, „Fanariotische Herrscher und rumänische Bojaren in den rumänischen Fürstentümern (1711-1821)”, *RRH*, 23, 4, 1984, pp. 313-326.

Berindei, Dan, *Cultura națională română modernă*, Bucureşti, 1986.

Berindei, Dan, „Economic prerequisites for the establishment of independent Romania", *EEQ*, 22, 1, 1988, pp. 23-35.

Berindei, Dan, „Diffusion des «idées françaises» dans les pays roumains et l'impact de la Révolution de 1789", în *1789: Weltwirkung einer grossen Revolution*, 2 volume, Berlin, 2, 1989, pp. 474-492.

Berindei, Dan, „The constitution and evolution of the national Romanian culture", *Ekpaideusi kai diapolitismiki epikoinonia*, Atena, 1997a, pp. 98-105.

Berindei, Dan, *Revoluția română din 1848-1849*, Cluj-Napoca, 1997b.

Berindei, Dan şi Irina Gavrilă, „Analyse de la composition de l'ensemble des familles de grands dignitaires de la Valachie au XVIIIe siècle", în *XV Congreso Internacional de las ciencias genealógica y heráldica*, vol. I, Madrid, 1983, pp. 239-253.

Berkes, Niyazi, *The development of secularism in Turkey*, Toronto, 1964.

Berlescu, D., „Universitatea din Iaşi de la 1860 până la 1918", în *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iaşi, 1860-1960*, 2 volume, Bucureşti, 1, 1960, pp. 82-245.

Berlin, Isaiah, *The sense of reality*, Londra, 1996.

Bernath, Mathias, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nations-bildung*, Leiden, 1972.

Besançon, Alain, *Education et société en Russie dans le second tiers du XIXe siècle*, Paris, Haga, 1974.

Beyner, Arthur M., *Bezeichnungen für Volk in der rumänischen Literatursprache (16-19 Jahrhundert)*, disertație inaugurală, Philologische Fakultät, Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1966.

Bezviconi, G. (ed. şi trad.), *Călători ruşi în Moldova şi Muntenia*, Bucureşti, 1947.

Bezviconi, G., *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1962.

Bianu, Ioan, „Întâii bursieri români în străinătate. Scrisori de ale lui Eufrosin Poteca, 1822-1825", *Revista nouă*, 1, 11, 1888, pp. 421-431.

Bianu, Ioan, *Despre introducerea limbii româneşti în biserica românilor*, Bucureşti, 1904.

Bibesco, Georges (ed.), *Règne de Bibesco. Correspondance et documents (1843-1856)*, 2 volume, Paris, 1893-1894.

Bideleux, Robert şi Ian Jeffries, *A history of Eastern Europe: Crisis and change*, Londra, New York, 1998.

Biggs, William, *Never go to war about Turkey. Six letters upon our foreign duties and relations in regard to Greece and Turkey*, Leicester, 1857.

Bilici, Faruk, *La politique française en Mer Noire, 1747-1789. Vicissitudes d'une implantation*, Istanbul, 1992.

Bitis, Alexander, *The Russian army and the Eastern Question, 1821-1834*, teză de doctorat, London School of Economics, 2000.

Blînda, Virginia, „Le pouvoir du livre", în L. Vlad (ed.), Bucureşti, 1999, pp. 182-189.

Bobango, Gerald J., „Preconditions for nationhood in the Romanian lands", *Romanian sources*, 3, 2, 1977, pp. 24-35.

Bobango, Gerald J., *The emergence of the Romanian national state*, New York, 1979.

Bochmann, Klaus, *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin, 1979 [Abhandlungen der Sächsischen

Akademie der Wissenschaften Leipzig. Phil.-hist. Klasse 69, Heft 1].

Bocşan, Nicolae, „Carte şi cititori la începutul secolului al XIX-lea", *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, seria Historia*, 21, 1976, pp. 24-38.

Bodea, Cornelia C., *Lupta românilor pentru unitatea naţională (1834-1849)*, Bucureşti, 1967.

Bodea, Cornelia C., *The Romanians' struggle for unification (1834-1849)*, trad. L. Teodoreanu, Bucureşti, 1970.

Bodea, Cornelia C., „Préoccupations économiques et culturelles dans les textes transylvains des années 1786-1830", în R. Munteanu (ed.), 1982, pp. 227-261. [în limba română în *Studii* 9, 1, 1956, pp. 87-106].

Bodea, Cornelia C. (ed.), *1848 la români. O istorie în date şi mărturii* [1784-1849], 2 volume, Bucureşti, 1982.

Bogdan-Duică, G., *Istoria literaturii române. Întâii poeţi munteni*, Cluj, 1923.

Bogdan-Duică, G., *Eftimie Murgu*, Bucureşti, 1937.

Bogdan-Duică, G. şi G. Popa-Lisseanu (eds.), *Viaţa şi opera lui Gheorghe Lazăr*, Bucureşti, 1924.

Boia, Lucian, „Sur la diffusion de la culture européenne en Roumanie (XIXe siècle et début du XXe siècle)", *AUB – istorie*, 34, 1985, pp. 51-66.

Boia, Lucian, *History and myth in Romanian consciousness*, Budapesta, New York, 2001a.

Boia, Lucian, *Romania: Borderland of Europe*, trad. J.C. Brown, Londra, 2001b.

Bojincă, Damaschin, *Scrieri. De la idealul luminării la idealul naţional* [1827-1863], ed. N. Bocşan, Timişoara, 1978.

Bolliac, Cezar, *Scrieri* [1835-1880], ed. A. Rusu, 2 volume, Bucureşti, 1983.

Boncu, Constantin, *Şcoala prahoveană. Secolele X-XIX*, Bucureşti, 1976.

Bordeianu, Mihai, „Date noi privitoare la istoria învăţământului românesc în secolul al XIX-lea", *AIIAI*, 14, 1977, pp. 327-331.

Borsi-Kálmán, Béla, *Hungarian exiles and the Romanian national movement, 1849-1867*, trad. É. Pálmai, New York, 1991.

Botez, V. şi G. Botez, „Biblioteca Şcoalelor din Moldova (1839-1860)", *SCB*, 5, 1963, pp. 257-266.

Botnaru, Sorin Th., *Nouă interpretare a operei lui Ion Creangă*, Bucureşti, 1999.

Botzaris, Notis, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque, 1789-1821*, Geneva, 1962.

Bozgan, Ovidiu, „L'Université de Bucarest et la France de 1864 aux années 1940", *Cahiers d'histoire*, 37, 2, 1940, pp. 151-171.

Bozgan, Ovidiu, *Universitatea Bucureşti. Scurt istoric*, Bucureşti, 1994.

Brad-Chisacof, Lia, „The language of Tudor Vladimirescu's and Alexander Hypsilantis' revolutionary proclamations", *RESEE*, 26, 1, 1988, pp. 35-42.

Brad-Chisacof, Lia (ed.), *Antologie de literatură greacă din Principatele Române. Proză şi teatru. Secolele XVIII-XIX*, Bucureşti, 2004.

Brătescu, G., „Le médecin français E.J. Bertin, archiâtre de Constantin Mavrocordato (1741-1743)", *RRH*, 30, 3-4, 1991, pp. 269-275.

Brătescu, G., „Vechi preocupări de sociologie medicală în România", *RIS*, 1, 1996, pp. 65-76.

Brătianu, G., *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în Principatele Române* [1947], ediția a II-a, Bucureşti, 1995.

Brennan, Timothy, „The national longing for form", în Homi Bhabha (ed.), *Nation and narration*, Londra, New York, 1990, pp. 44-70.

Breuilly, John, *Nationalism and the state*, Manchester, 1982.

Bright, Richard M.D., *Travels from Vienna through Lower Hungary; with some remarks on the state of Vienna during the Congress, in the Year 1814*, Edinburgh, 1818.

Broc, Numa, *La géographie des philosophes*, Paris, 1974.

Brock, Peter, *Folk cultures and little peoples: Aspects of national awakening in East Central Europe*, Boulder, Colorado, 1992.

Bucur, Dorica, „Cartea românească tipărită la Braşov în prima jumătate a secolului al XIX-lea, expresia a afirmării conştiinței naționale", în *Astra 1861-1950*, Sibiu, 1987, pp. 363-369.

Bucur, Marin, „Ziare din constelația *Românului* (1864-1866)", în O. Papadima (ed.), 1968, pp. 29-48.

Bucur, Marin, *C.A. Rosetti. Mesianism şi donquijotism revoluționar*, Bucureşti, 1970.

Budai-Deleanu, Ion [1805], „Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina [cca. 1803]", în Ion Nistor, *Românii şi rutenii în Bucovina*, Bucureşti, 1915, p. 174 şi urm.; şi R. Grigorovici (ed.), 1998, pp. 378-425.

Budai-Deleanu, Ion, *Scrieri lingvistice*, ed. M. Teodorescu şi I. Gheție, Bucureşti, 1970.

Bulat, T.G., „Un naturalist geograf francez prin țările noastre", *Arhivele Basarabiei*, 4, 1932, pp. 303-311.

Bulat, T.G., „Tipografia Mitropoliei Bucureştilor între anii 1810-1864", *BOR*, 90, 5-6, 1972, pp. 583-590.

Buletinul instrucțiunei publice, 1, Bucureşti, 1865-1866.

Buletinul oficial al Ministerului Cultelor şi Instrucțiunei Publice, 1, Bucureşti, 1893.

Bulgăr, Gh., „O contribuție la dezvoltarea stilului publicistic: *Romînia* primul nostru cotidian (1 ian.-31 dec. 1838)”, *LL*, 4, 1960, pp. 27-38.

Buluță, Gheorghe, *Scurtă istorie a editurii române*, Bucureşti, 1996.

Burke, Peter, *Popular culture in early modern Europe*, ediția a II-a, Aldershot, 1994.

Büsching, A.F., *Neue Erdbeschreibung*, 2 volume, Hamburg, 1754.

C.A. Rosetti ca tipograf. Omagiu din partea Institutului de Arte Grafice „Carol Göbl”, Bucureşti, 1903.

Camariano, Ariadna, „Spiritul filosofic şi revoluționar francez combătut de patriarhia ecumenică şi Sublima Poartă”, *CL*, 4, 1940, pp. 114-136.

Camariano, Ariadna, *Spiritul revoluționar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946.

Camariano, Nestor, „Nouvelles informations sur la création et l’activité de la typographie grecque de Jassy (1812-1821)”, *BS*, 7, 1, 1966, pp. 61-76.

Camariano, Nestor, „De l’activité de la «société littéraire greco-dacique» de Bucarest (1810-1812)”, *RESEE*, 6, 1, 1968, pp. 39-54.

Camariano, Nestor, *Athanasios Christopoulos: sa vie, son œuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Salonic, 1981.

Camariano-Cioran, Ariadna, „Traducerile în limba greacă şi română a *Nacaz*-ului (Învățătura) Ecaterinei a II-a”, *Studii*, 9, 2, 1958, pp. 123-132.

Camariano-Cioran, Ariadna, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leur professeurs*, Salonic, 1974.

Campbell, J.C., „The influence of western political thought in the Rumanian Principalities, 1821-1848", *Journal of central European affairs*, 4, 3, 1944, pp. 263-270.

Campbell, J.C., *French influence and the rise of Roumanian nationalism* [1940], New York, 1971.

Campenhausen, Baron, *Travels through several provinces of the Russian Empire; with an historical acount of the Zaporog Cossacks, and of Bessarabia, Moldavia,Wallachia, and the Crimea*, Londra, 1808.

Cantacuzino, Ioan, *Poezii nouă* [cca. 1795], ed. A. Nestorescu, Bucureşti, 1993.

[Cantacuzino, Familia] *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902.

Cantemir, Dimitrie, *Descriptio Moldaviae* [cca. 1715], Bucureşti, 1973.

Caragiale, Ion Luca, *Opere* [1873-1910], 4 volume, Bucureşti, 1930-1931.

Caragiale, Ion Luca, *Restituiri*, ed. M. Bucur, Cluj-Napoca, 1986.

Carol I, Rege al României, *Memorii* [1892-1900], ed. S. Neagoe, 4 volume, Bucureşti, 1992-1994.

Carp, P.P., *Discursuri*, vol I: *1868-1888*, Bucureşti, 1907 (fără volume ulterioare).

Carpathinus [= Silviu Dragomir], „1848 and Roumanian unification", *SEER*, 26, 67, 1948, pp. 390-421.

Carra, Jean-Louis, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces*, Iaşi, 1777.

Cartojan, N., „Pensionatele franceze în Moldova în prima jumătate a veacului al XIX-lea", *Omagiu lui Ramiro Ortiz*, Bucureşti, 1929.

Cassoly, Anne-Marie, „Autour de l'insertion dans le *Mercure de France* de la «Constitution» de Constantin Mavrocordat", *RESEE*, 19, 4, 1981, pp. 751-762.

Castellan, G., *A history of the Romanians*, trad. N. Bradley, New York, 1989.

Castellan, G., „La Révolution française et son impact en Europe du Sud-Est", *Etudes balkaniques*, 1, 1990, pp. 16-22.

Catalogue des livres qui se donnent en lecture à la librairie de C.A. Rosetti & E. Winterhalder, Bucureşti, 1846.

Cazacu, Matei, „Familles de la noblesse roumaine au service de la Russie (XV-XIV siècles)", *CMRS*, 34, 1-2, 1993, pp. 211-226.

Cazimir, Ştefan, *Alfabetul de tranziție*, Bucureşti, 1986.

Călinescu, G., *Viața lui Mihai Eminescu* [1935], ediția a IV-a, Bucureşti, 1966.

Călinescu, G., *Ion Creangă. Viața şi opera* [= *Opere*, vol. XIV], Bucureşti, 1972.

Călinescu, G., *History of Romanian literature from its origins to the present day* [1941], ediția a IV-a, trad. L. Levițchi, Milano, 1988.

Cărăbiş, Vasile, „Tipografiile din Oltenia în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea", *RMM*, 4, 1982, pp. 78-84.

Cîncea, Paraschiva, „Oamenii de ştiință în viața politică a României din secolul al XIX-lea", *RdI*, 34, 8, 1981, pp. 1473-1494.

Cîncea, Paraschiva, „Situația țărănimii din secolul al XIX-lea reflectată în literatura epocii", *RdI*, 38, 3, 1985, pp. 264-276.

Ceauşescu, Ilie (ed.), *War, revolution, and society in Romania: The road to independence*, Boulder, Colorado, 1983.

Ceauşu, Mihai-Ştefan, „Şcoală şi educație în Bucovina în perioada iosefinistă şi postiosefinistă", *AIIAI*, 31, 1994, pp. 219-238.

Cernovodeanu, Dan, „Le rôle de la franc-maçonnerie roumaine au XIXe siècle”, *RER*, 17-18, 1993, pp. 155-158.

Cernovodeanu, Paul, „British economic interests in the lower Danube and the Balkan shore of the Black Sea between 1803 and 1829”, *Journal of European economic history*, 5, 1976, pp. 105-120.

Cernovodeanu, Paul, „Mobility and traditionalism: The evolution of the boyar class in the Romanian principalities in the 18th century”, *RESEE*, 24, 3, 1986, pp. 249-257.

Cernovodeanu, Paul, „Elemente incipiente ale burgheziei în societatea românească sub fanarioți”, *RdI*, 40, 5, 1987, pp. 479-492.

Cernovodeanu, Paul, *Basarabia: Drama unei provincii istorice româneşti în context politic internațional (1806-1920)*, Bucureşti, 1993.

Cernovodeanu, Paul, „Diplomatic efforts for the access of the British maritime fleet to the Black Sea (1774-1803)”, *Il Mar nero*, 2, 1995-1996, pp. 273-289.

Cernovodeanu, Paul, „Dimensiunea politică a relațiilor matrimoniale româno-ruse de odinioară”, *Dorul*, 6, 1996, 78, pp. 19-23; 79, pp. 22-23; 80, pp. 20-22.

Cernovodeanu, Paul, „Ocuparea Principatelor dunărene de către ruşi la 1769 în rapoarte diplomatice britanice”, *In honorem Ioan Caproşu*, Iaşi, 2002, pp. 353-367.

Chainoi, G. [= Ion Ghica], *Dernière occupation des Principautés danubiennes*, Paris, 1853.

Chakrabarty, Dipesh, „Postcoloniality and the artifice of history: who speaks for Indian pasts?”, *Representations*, 37, 1992, pp. 1-26.

Charle, Christophe, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle*, Paris, 1996.

Chartier, Roger, *The cultural origins of the French Revolution*, trad. L. Cochrane, Berkeley, 1991.

Chaunu, Pierre, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, ediția a II-a, Paris, 1993.

Chindriş, I., „Un Supplex Libellus românesc inedit 1783", *Satu Mare. Studii şi comunicări*, 5-6, 1981-1982, pp. 235-264.

Chirot, Daniel, *Social change in a peripheral society: The creation of a Balkan colony*, New York, 1976.

Chirot, Daniel şi Karen Barkey, „States in search of legitimacy: Was there nationalism in the Balkans of the early nineteenth century?", în G. Lenski (ed.), *Current issues in macrosociology*, Leiden, 1984, pp. 30-46.

Chişu, Maria-Pia, „Aspects of erotic and bacchic poetry in Romanian and Modern Greek literatures at the end of the eighteenth century", *BS*, 27, 1, 1986, pp. 61-75.

Chivu, G., „Cărți de învățătură pentru preoți din secolul XVII şi XVIII", *Studii teologice*, seria a II-a, 13, 9-10, 1961, pp. 586-599.

Chivu, Gheorghe, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*, Bucureşti, 1992.

Ciachir, Valeria, „Învățământul secundar din România în perioada 1864-1900", *RI*, seria nouă, 1, 3, 1990, pp. 235-247.

Cipariu, T. [1836], „Călătorie în Muntenia", în D. Berindei (ed.), *Călători români paşoptişti*, Bucureşti, 1989, pp. 87-105.

Ciubotaru, Iuliu şi N.A. Ursu, „Un proiect românesc de republică din secolul XVIII", *AIIAI*, 24, 1, 1987, pp. 181-197.

Ciuchindel, C., „Despre începuturile presei româneşti: «Courrier de Moldavie»", *LL*, 2, 1956, pp. 349-366.

Ciuchindel, C. (ed.), *Bibliografia revistelor «România literară»*, Bucureşti, 1981.

Ciurea, D., „Civilizația în Moldova în perioada 1834-1849", *AIIAI*, 13, 1976, pp. 1-52.

Clarke, James F., *The pen and the sword: Studies in Bulgarian history*, ed. D. Hupchick, New York, 1988.

Clogg, Richard, „The Greek mercantile bourgeoisie: 'Progressive' or 'reactionary'?", în R. Clogg (ed.), 1981, pp. 85-110.

Clogg, Richard (ed.), *The struggle for Greek independence*, Londra, Basingstoke, 1973.

Clogg Richard (ed.), *The movement for Greek independence, 1770-1821. A collection of documents*, Londra, 1976.

Clogg, Richard (ed.), *Balkan society in the age of Greek independence*, Londra, 1981.

Close, Elizabeth, *The development of modern Rumanian. Linguistic theory and practice in Muntenia, 1821-1838*, Oxford, 1974.

Cocora, G., „Din trecutul pregătirii clerului în cuprinsul Eparhiei Buzăului (1725-1873)", *MMS*, 37, 1-2, 1961, pp. 18-22.

Cocora, G., *Tipar şi cărturări*, Bucureşti, 1977.

Codarcea, Cristina, „Le caractère de l'Etat valaque. Quelques considérations", în L. Vlad (ed.), 1999, pp. 71-87.

Cohen, Gary B., *Education and middle-class society in imperial Austria, 1848-1918*, West Lafayette, 1996.

Colson, Félix, *De l'état actuel et de l'avenir des Principautés de Moldavie et Valachie*, Paris, 1839.

Colson, Félix, *Nationalité et régénération des paysans moldo-valaques*, Paris, 1862.

Conachi, Costache, *Poesii*, Iaşi, 1887.

Condeescu, N.N., „«*Istoria lui Alțidalis şi a Zalidei*». Unul din primele romane franceze în limba noastră", *ARMSL*, seria a III-a, 5, 1930-1931, pp. 107-150.

Condillac, Étienne Bonnot, Abbé de, *Cours d'études pour l'instruction du prince de Parme. Livre I: La Grammaire*, în *Œuvres*, 5, Paris, 1798.

Condurachi, Florica Em., „Enric Winterhalder, tipograf şi revoluționar: câteva scrisori inedite", *SCB*, 1, 1955, pp. 240-243.

Constantinescu, Miron şi Ştefan Pascu (eds.), *The unification of the Romanian national state*, Bucureşti, 1971.

Constantiniu, Florin, „Când începe epoca fanariotă?", *SMIM*, 11, 1992, pp. 109-116.

Constantiniu, Florin şi Şerban Papacostea, „Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie", *BS*, 13, 1972, pp. 89-118.

Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea, ed. T. Vianu, 3 volume, Bucureşti, 1958.

Cornea, Paul, *De la Alexandrescu la Eminescu*, Bucureşti, 1966.

Cornea, Paul, *Originile romantismului românesc*, Bucureşti, 1972.

Cornea, Paul, *Oamenii începutului de drum*, Bucureşti, 1974.

Cornea, Paul, *Regula jocului*, Bucureşti, 1980.

Cornea, Paul, „L'enseignement roumain à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle", în *Les lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du 5e colloque de Mátrafüred*, Budapesta, Paris, 1989, pp. 307-314.

Cornea, Paul (ed.), *Reviste literare româneşti din secolul al XIX-lea. Contribuții monografice*, Bucureşti, 1970.

Cornea, Paul şi M. Zamfir (eds.), *Gândirea românească în epoca paşoptistă (1830-1860)*, 2 volume, Bucureşti, 1969.

Cortese, Nino, „La Valachia durante il principato di Alessandro Ypsilanti", *L'Europa Orientale*, 2, 3, 1922, pp. 164-185.

Cosco, Olga, „Primele cărți franceze traduse în româneşte: *Istoria lui Carol al XII-lea* de Voltaire", *CL*, 1, 1934, pp. 102-117.

Cosmescu, Marin, „Reviste şi tradiții literare în oraşul Bacău", *LL*, 15, 1967, pp. 85-101.

Costescu, Gh.N., *Contribuțiuni la istoria învățământului nostru primar*, Bucureşti, 1937.

Coşeriu, Eugenio, *Von Genebrardus bis Hervás: Beiträge zur Geschichte der Kenntnis des Rumänischen in Westeuropa*, Tübingen, 1981.

Cotore, Gherontie, *Despre articuluşurile ceale de price* [1746], ed. I. Mârza, Alba Iulia, 2000.

Crampton, R.J., *Eastern Europe in the twentieth century and after* [1994], ediția a II-a, Londra, New York, 1997.

Crăciun, Maria, „Building a Romanian reformed community in seventeenth-century Transylvania", în M. Crăciun, O. Ghitta şi G. Murdock (eds.), 2002, pp. 99-120.

Crăciun, Maria şi Ovidiu Ghitta (eds.), *Ethnicity and religion in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 1995.

Crăciun, Maria şi Ovidiu Ghitta, *Church and society in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 1998.

Crăciun, Maria, Ovidiu Ghitta şi Graeme Murdock (eds.), *Confessional identity in East Central Europe*, Adlershot, 2002.

Creangă, Ion, *Opere* [1864-1882], 2 volume, Bucureşti, 1970.

Créngă, I., C. Grigorescu, G. Ienăchescu, N. Climescu, V. Recénu şi A. Simionescu, *Metodă nouă de scriere şi cetire pentru usulu clasei I primară*, ediția a II-a, Iaşi, 1868.

Cristea, Mariana, „Primul ziar românesc *Faima Lipscăi*, o valoroasă contribuție la istoria presei române", *Muzeul Bruckenthal, Sibiu. Studii şi comunicări*, 13, 1967, pp. 273-284.

Cristian, V., „Editarea şi difuzarea cărții româneşti de istorie (1821-1848)", *AIIAI*, 12, 1975, pp. 57-74.

[Croly, George], „Walachia and Moldavia", *Blackwood's Magazine*, 19, 1826, pp. 721-733.

Cronț, G., „Byzantine juridical influence in the Romanian feudal society", *RESEE*, 2, 3, 1964, pp. 359-383.

Cronț, G., „L'Académie de Saint-Sava de Bucarest au XVIIIe siècle: le contenu de l'enseignement", *RESEE*, 4, 3-4, 1966, pp. 437-475.

Cross, Anthony, „British freemasons in Russia during the eighteenth century", *Ars quattuor coronatorum*, 84, 1971, pp. 239-258. [De asemenea, în *Oxford Slavonic papers*, seria nouă, 4, 1971, pp. 43-72].

Curticăpeanu, V., *Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'état national roumain (1918)*, trad. A. Boeşteanu, Bucureşti, 1973.

Cushing, G.F., „The birth of national literature in Hungary", *SEER*, 38, 1959-1960, pp. 459-475.

Czartoryski, Prince Adam, *Sur le Système politique que devroit suivre la Russie presenté et lu la meme année à l'Empereur Alexandre* [1803], ed. P.K. Grimsted, *California Slavic studies*, 5, 1970, pp. 19-91.

Dacia litterară [1840], facsimil, ed. Maria Platon, Bucureşti, 1974.

Damé, Frederic *vezi* Ministerul Cultelor şi Instrucțiunei Publice.

Darnton, Robert, *Mesmerism and the end of the Enlightenment in France*, Cambridge, MA, 1968.

Daskalov, Roumen, *The making of a nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian revival*, Budapesta, New York, 2004.

Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton, 1963.

Davison, Roderic, „«Russian skill and Turkish imbecility»: The Treaty of Kuchuk Kainardji reconsidered", *SR*, 35, 3, 1976, pp. 463-383.

de Madariaga, Isabel, *Catherine the Great: A short history*, New Haven, Londra, 1990.

de Madariaga, Isabel, *Politics and culture in eighteenth-century Russia*, Londra, New York, 1998.

Deák, István, „The revolution and the war of independence, 1848-1849", în P. Sugar *et al*. (eds.), *A history of Hungary*, Bloomington, IN, 1990, pp. 209-234.

Deletant, Dennis, „Romanian society in the Danubian Principalities, 1800-1825", în R. Clogg (ed.), 1981, pp. 219-237.

Deletant, Dennis, *Studies in Romanian history*, Bucureşti, 1991.

Delsol, C., M. Malewski, J. Nowicki (eds.), *Mythes et symboles politiques en Europe centrale*, Paris, 2002.

de Ros, Lord, *Journal of a tour in the Principalities, Crimea, and countries adjacent to the Black Sea in the years 1835-1836*, Londra, 1855.

Desprez, Hippolyte, „La Moldo-Valachie et le mouvement roumain", *Revue des deux mondes*, 21, 1848, pp. 104-133 (mai târziu în *Peuples d'Autriche et de Turquie*, 2 volume, Paris, 1850, I, pp. 110-144).

Deutsch, Karl, *Nationalism and social communication* [1950], ediția a II-a, Cambridge, MA, 1963.

Dima-Drăgan, Cornelius, *Das rumänische Buch- und Bibliothekswesen* [BiblosSchriften, Bd. 111], Viena, 1980a.

Dima-Drăgan, Cornelius, „Un ensemble bibliologique roumain de Transylvanie daté de l'année 1777", *Studia bibliologica*, 4, 1980b, pp. 37-45.

Dimaras, C.Th., *Histoire de la littérature néo-hellénique*, Atena, 1965.

Dimaras, C.Th., *La Grèce au temps des Lumières*, Geneva, 1969.

Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Figuri de arhivişti*, Bucureşti, 1971.

Djordjevic, Dimitrije şi Stephen Fischer-Galați, *The Balkan revolutionary tradition*, New York, 1981.

Djuvara,T.G., *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914.

Dobrescu, Ioan, *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriace, 1716-1739*, Bucureşti, 1906.

Dobrogeanu-Gherea, Constantin, *Neoiobăgia. Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare* [1910], ediția a II-a, Bucureşti, 1921.

Dobrogeanu-Gherea, Constantin, *Opere complete* [1879-1912], ed. I. Popescu-Puțuri, 8 volume, Bucureşti, 1976-1983.

Docea, Vasile, „Profesori germani în Iaşii primei jumătăți a secolului XIX", *AIIAI*, 34, 1997, pp. 159-184.

Donat, Ion şi G. Retegan, „La Valachie en 1838 d'après une source statistique inédite", *RRH*, 4, 5, 1965, pp. 925-941.

Dostian, I.S., „«Evropeiskaia utopiia» V.F. Malinovskogo", *Voprosî istorii*, 6, 1979, pp. 32-46.

Dostian, I.S., *Russkaia obşcestvennaia mîsl i balkanskie narodî. Ot Radişceva do dekabristov*, Moscova, 1980.

Dostian, I.S., „Problema sozdanniia nezavisimîh gosudarstv grekov i iujnîh slavian v russko-balkanskih obşcestvenno-politiceskih sviaziah (koneţ XVIII – pervaia tret' XIX v.)", în I.S. Dostian, V.N. Vinogradov *et al.* (eds.), *Rossiia i Balkanî. Iz istorii obşcestvenno-politiceskih i kulturnîh sviazei (XVIII v. – 1878 g.)*, Moscova, 1995, pp. 41-80.

Drace-Francis, Alex, „Review of Mitu 2001", *SEER*, 81, 1, 2003, pp. 142-143.

Drace-Francis, Alex, „Review of Roger 2003", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6, 1, 2004, pp. 75-77.

Drace-Francis, Alex, „Cultural currents and political choices: Romanian intellectuals in the Banat to 1848", *AHY*, 36, 2005, pp. 65-82.

Dragomir, N. şi S.N., „Pregătirea preoților în Eparhia Romanului", *MMS*, 1975-1978, 51, pp. 9-12; 54, pp. 1-2.

Dragomir, Silviu, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal*, 2 volume, Sibiu, 1920-1930.

Dragomir, Silviu, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, Cluj-Napoca, 1989.

Dragomir, Ştefan, „Un episod din lupta târgoveților botoşăneni pentru cârmuirea târgului în prima jumătate a secolului al XIX-lea", în *Botoşani: istorie şi contemporaneitate*, Botoşani, 1971, pp. 44-52.

Drăgan, Ioana, *Romanul popular în România. Literar şi paraliterar*, Bucureşti, 2001.

Drăgan, Lenuța şi Mariana Stescu (eds.), *Albina românească, 1829-1849. Indice bibliografic*, 2 volume, Iaşi, 1999.

Droulia, Loukia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque, 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Atena, 1974.

Duara, Prasenjit, „Historicizing national identity, or who imagines what and when", în R. Suny şi G. Eley (eds.), *Becoming national: A reader*, New York, Oxford, 1996, pp. 151-177.

Dumitrescu-Buşulenga, Zoe, *Valori şi echivalenţe umaniste*, Bucureşti, 1973.

Dunlap, Tanya, „Astra and the appeal of the nation: Power and autonomy in late nineteenth-century Transylvania", *AHY*, 35, 2003, pp. 215-254.

Durandin, Catherine, „Les intellectuels et la paysannerie roumaine de la fin du XIXe siècle aux années 1930", *Revue d'histoire contemporaine et moderne*, 26, 1979, pp. 144-155.

Durandin, Catherine, „Un étape de l'idéologie nationale roumaine: la voie de l'état-nation paysan", în *Paysans et nations d'Europe centrale et balkanique*, Paris, 1985, pp. 179-196.

Durandin, Catherine, *Révolution à la française ou à la russe. Polonais, Roumains et Russes au XIXe siècle*, Paris, 1989.

Durandin, Catherine, *Histoire des Roumains*, Paris, 1995.

Duţu, Alexandru, „National and European consciousness in the Romanian Enlightenment", *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, 55, 1967, pp. 463-479.

Duţu, Alexandru, *Coordonatele culturii române în secolul al XVIII-lea (1700-1821)*, Bucureşti, 1968.

Duţu, Alexandru, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine*, Bucureşti, 1971.

Duţu, Alexandru, *Sinteză şi originalitate în cultura română*, Bucureşti, 1972.

Duțu, Alexandru, „Les livres de delectation dans la culture roumaine”, *RESEE*, 11, 2, 1973, pp. 307-325.

Duțu, Alexandru, „Le renouvellement de la culture dans les pays roumains (1770-1830)”, *AHRF*, 48, 225, 1976, pp. 402-422.

Duțu, Alexandru, *European intellectual movements and modernization of Romanian culture*, Bucureşti, 1981.

Duțu, Alexandru, „Popular literature, print and common culture”, *CREL*, 2, 1985, pp. 4-17.

Duțu, Alexandru, „Y-a-t-il une Europe Orthodoxe?”, *Sud-estul şi contextul european. Buletin al Institutului de studii sud-est europene*, 7, 1997, pp. 11-86.

Duțu, Alexandru, *Political models and national identities in „Orthodox Europe”*, Bucureşti, 1998.

Duțu, Alexandru (ed.), *Intelectualii din Balcani în România*, Bucureşti, 1984.

Duțu, Alexandru (ed.), *Sud-estul european în vremea revoluției franceze*, Bucureşti, 1994.

Dvoicenco, E., *Influența lui Puşkin asupra scriitorilor români*, Bucureşti, 1937.

Edroiu, N., „Economic literature of the 1780-1820 period and Romanian society”, în P. Teodor (ed.), 1980, pp. 40-54.

Eidelberg, Philip G., *The great Rumanian peasant revolt of 1907*, Leiden, 1974.

Eile, Stanislaw, *Literature and nationalism in partitioned Poland, 1795-1918*, Basingstoke, New York, 2000.

Eisenstein Elizabeth L., „An unacknowledged revolution revisited”, *American historical review*, 107, 1, 2002, pp. 87-105.

Eliade, Pompiliu, *De l’influence française sur l’esprit publique en Roumanie*, Paris, 1898.

Eliade, Pompiliu, *La Roumanie au XIXe siècle*, 2 volume, Paris, 1914.

Elian, Al., „Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia din Constantinopol", BOR, 77, 9-10, 1959, pp. 904-935.

Eliot, Simon, „Patterns and trends and the *Nineteenth-Century Short Title Catalogue* – Some initial observations", *Publishing history*, 42, 1997, pp. 79-104.

Elliott, Charles B., *Travels in the three great Empires of Austria, Russia and Turkey*, 2 volume, Londra, 1839.

Eminescu, Mihai, *Opere* [1870-1889], ediţie critică întemeiată de Perpessicius, 16 volume, Bucureşti, 1939-1991.

Enescu, N.C., *Gheorghe Asachi, organizatorul şcolilor naţionale din Moldova*, Bucureşti, 1962.

Enescu, N.C., „Şcoli particulare în Moldova şi studiile în străinătate în perioada domniilor fanariote (1714-1821)", în I. Popescu-Teiuşan (ed.), vol. II, 1966.

Enescu, N.C., *Gheorghe Săulescu, Dimitrie Pop, Anton Velini*, Bucureşti, 1970.

Enescu, N.C., „Data anaforalei Mitropolitului Iacob II Stamati privitoare la şcolile din Moldova", *MMS*, 47, 3-4, 1971, pp. 192-203.

Erbiceanu, Constantin, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, Iaşi, 1888.

Erbiceanu, Constantin, „Documente privitóre la Istoria Bisericéscă şi politică a Românilor", *BOR*, 1899, 23, 1, pp. 26-50; 2, pp. 126-156.

Erbiceanu, Constantin (ed.), *Cronicarii greci*, Bucureşti, 1890.

Espagne, Michel şi Michael Werner (eds.), *Qu'est-ce qu'une littérature nationale? Approches pour une théorie interculturelle du champ littéraire* [= *Philologiques*, 3], Paris, 1994.

Eton, William, *A survey of the Turkish Empire; Its government, the state of the provinces, the causes of the decline of Turkey, the British commerce with Turkey*, Londra, 1798.

Eustatievici, Dimitrie, *Gramatica rumânească* [1757], ed. N.A. Ursu, Bucureşti, 1969.

Evans, R.J.W., „Joseph II and nationality in the Habsburg lands", în H.M. Scott (ed.), *Enlightened absolutism: Reform and reformers in later eighteenth-century Europe*, Basingstoke, 1990, pp. 209-219.

Fanon, Frantz, *The wretched of the earth*, trad. C. Farrington, Harmondsworth, 1967.

Farca, Nikolaus, *Russland und die Donaufürstentümer 1826-1856*, München, 1992.

Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan: culture and daily life in the Ottoman Empire*, trad. M. Bott, Londra, 2000.

Faroqhi, Suraiya, „Coping with the central state, coping with local power: Ottoman regions and notables from the sixteenth to the early nineteenth century", în F. Adanir şi S. Faroqhi (eds.), *The Ottomans and the Balkans*, 2002, Leiden, pp. 351-381.

Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the world around it*, Londra, 2004.

Fassel, Horst, „Relații literare româno-germane: Zaharia Columb", *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, 28, 1981-1982, pp. 105-107.

Fănescu, Mihai, „Din istoria comerțului cu carte în Moldova şi Țara Românească între 1775-1821", *Studia bibliologica*, 3, 1969, pp. 161-175.

Filitti, Ioan C., *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 à 1821*, Paris, 1901.

Filitti, Ioan C., *Domniile române sub Regulamentul Organic (1834-1848)*, Bucureşti, 1915.

Filitti, Ioan C., *Frământări politice şi sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, Bucureşti, 1932.

Filitti, Ioan C., *Principatele Române de la 1828 la 1834: Ocupația rusească şi Regulamentul Organic*, Bucureşti, 1934a.

Filitti, Ioan C., „Grecs et Roumains en 1821", *Hellenika*, VI, 1934b, pp. 209-220.

Findley, Carter Vaughn, „Knowledge and education in the modern Middle East: a comparative view", în G. Sabagh (ed.), *The modern economic and social history of the Middle East in world context*, Cambridge, 1989, pp. 130-154.

Finley, M.I., *The use and abuse of history* [1975], Londra, 2000.

Fischer-Galați, Stephen, „The origins of Rumanian nationalism", *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas*, 12, 1964, pp. 48-54.

Fischer-Galați, Stephen, „The Rumanians and the Habsburg Monarchy", *AHY*, 3, 2, 1967, pp. 430-449.

Fischer-Galați, Stephen, „Romanian nationalism", în P. Sugar şi I. Lederer (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle, Londra, 1969, pp. 373-395.

Fischer-Galați, Stephen, „Myths in Romanian history", *EEQ*, 15, 3, 1981, pp. 327-334.

Fish, Stanley, *Is there a text in this class?*, Cambridge, MA, Londra, 1980.

Florescu, Radu, *The struggle against Russia in the Romanian Principalities, 1821-1856* [1962], ediția a II-a, Iaşi, 1997.

Florescu, Radu, „The Uniate Church: Catalyst of Rumanian national consciousness", *SEER*, 45, 1967, pp. 324-342.

Forrest, Robert Frank, „The *Courier de Moldavie* and *Der Kriegsbote*: two views of the French Revolution for Romanians", *EEQ*, 25, 1, 1991, pp. 91-99.

Forrest, Robert Frank, „Eighteenth-century Romanian institutions and the impact of the French Revolution", *RESEE*, 30, 1, 1992, pp. 103-110.

Fortna, Benjamin, *Imperial classroom. Islam, the state, and education in the late Ottoman Empire*, Oxford, 2002.

Fotino, Dionisie, *Istoria generală a Daciei* [1818-1819], trad. G. Sion, 3 volume, Bucureşti, 1959.

Fotino, G. (ed.), *Din vremea renaşterii naţionale. Boierii Goleşti*, 4 volume, Bucureşti, 1939.

Fotino, Nicolas, „Die Entstehung der rumänischen Rechtsschule", în R.G. Plaschka şi K. Mack (eds.), *Wegenetz europäischen Geistes*, Viena, 1983, pp. 32-48.

Frangos, George, „The *Philiki Etairia*: A premature national coalition", în R. Clogg (ed.), 1973, pp. 87-103.

Franklin, Simon, *Writing, society and culture in early Rus, c. 950-1300*, Cambridge, 2002.

Frânculescu, Mircea (ed.), *Cărţi româneşti de artă oratorică*, Bucureşti, 1990.

Fryer, Bruce, „Bălcescu and the national question in 1849", *EEQ*, 12, 2, 1978, pp. 189-208.

Furtună, Dumitru, *Preoţimea românească în secolul al XVIII-lea*, Vălenii de Munte, 1915.

Gaidagis, N., „Contribuţii la istoricul Bibliotecii Centrale Universitare din Iaşi", *AIIAI*, 13, 1976, pp. 93-118.

Galaction, Gala, *Chipuri şi popasuri*, Bucureşti, 1969.

Gavrilović, Nikola, „Die kyrillische Buchdruckerei Joseph Kurzböcks", în H.G. Göpferl, G. Kozielek şi R. Wittmann (eds.), *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1977, pp. 130-137.

Gârboviceanu, P., *Mai pot fi hirotonisiți preoți seminariştii cu 4 clase? Discurs rostit în Camera Deputaților*, Bucureşti, 1897.

Gellner, Ernest, *Nations and nationalism*, Oxford, 1983.

Gellner, Ernest, *Encounters with nationalism*, Oxford, 1994.

Gellner, Ernest, *Nationalism*, Londra, 1997.

Genilie, I., „Idee despre starea literaturii şi învățăturii de acum în România", *Cantor de avis*, 1, supliment la nr. 73, 1837-1838, pp. 1-9.

Gentz, Frederick, *On the state of Europe before and after the Revolution*, trad. J. C. Herries, a IV-a ediție, Londra, 1803.

Georgescu, Valentin Al., „Dezvoltarea învățământului juridic în Principatele Române în perioada Unirii", *Studii şi cercetări juridice*, 4, 2, 1959, pp. 522-542.

Georgescu, Valentin Al., „Contribuții la studiul luminismului în Țara Românească şi Moldova. Locul gândirii lui Beccaria în cultura juridică română", *Studii*, 1967-1968, 20, 5, pp. 947-969; 21, 4, pp. 685-714.

Georgescu, Valentin Al., „Structures sociales et institutionelles des Principautés Roumaines (fin XVIIIe - début XIXe siècles)", *AHRF*, 48, 225, 1976, pp. 356-386.

Georgescu, Valentin Al. şi Petre Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească şi Moldova, 1611-1831. Pt. I. Organizarea judecătorească*, vol. II: *1740-1831*, Bucureşti, 1981.

Georgescu, Vlad, „Preoccupations culturelles chez N. Rosetti-Rosnovanu 1818-1821”, *RESEE*, 8, 2, 1970, pp. 231-239.

Georgescu, Vlad, *Political ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities 1750-1831*, trad. M. Lăzărescu, Boulder, CO, 1971.

Georgescu, Vlad, *Istoria ideilor politice româneşti (1387-1878)*, München, 1987.

Georgescu, Vlad, *The Romanians: a history*, trad. A. Bley-Vroman, Londra, 1991.

Georgescu, Vlad (ed.), *Din corespondența diplomatică a Țării Româneşti, 1822-1828*, Bucureşti, 1962.

Georgescu, Vlad (ed.), *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines*, vol. I: *1769-1830*, vol. II: *1831-1848*, Bucureşti, 1970-1972.

Georgescu-Buzău, Gh. (ed.), *Satire şi pamflete, 1800-1849*, Bucureşti, 1968.

Ghervas, Stella, *Alexandre Stourdza (1791-1854). Un intellectuel orthodoxe face à l'Occident*, Geneva, 1999.

Gheție, Ion, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, Bucureşti, 1966.

Gheție, Ion, „Contribuții la problema unificării limbii române literare: momentul 1750”, *LR*, 20, 2, 1971, pp. 113-124.

Gheție, Ion, „Secolul al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare”, în I. Gheție şi Gh. Chivu (eds.), 2000, pp. 91-111.

Gheție, Ion (ed.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Bucureşti, 1997.

Gheție, Ion şi Alexandru Mareş, *De când se scrie româneşte*, Bucureşti, 2001.

Gheție, Ion şi Gh. Chivu (eds.), *Contribuții la istoria limbii literare. Secolul al XVIII-lea (1688-1780)*, Cluj-Napoca, 2000.

Ghibu, Onisifor, „Contribuții la istoria poeziei noastre, populare şi culte", *ARMLS*, seria a III-a, 7, 1934-1936, pp. 1-36.

Ghibu, Onisifor, *Din istoria literaturii didactice româneşti*, Bucureşti, 1975.

Ghica, Ion, *Scrisori către Vasile Alecsandri* [1875-1886], ediția a II-a, Bucureşti, 1887.

Ghica, Ion, *Amintiri din pribegie după 1848. Nouĕ scrisori către V. Alecsandri*, Bucureşti, 1889.

Ghimpu, Constantin, *Conştiința națională a românilor moldoveni*, Chişinău, 1998.

Ghitta, Ovidiu, „La visite pastorale de l'évêque Manuel Olsavszky dans les comitats de Satu Mare et de Maramureş (1751)", în M. Crăciun şi O. Ghitta (eds.), 1998, pp. 238-253.

Ghitta, Ovidiu, „The first Greek Catholic catechisms in Hungary and Transylvania", în M. Crăciun, O. Ghitta şi G. Murdock (eds.), 2002, pp. 153-166.

Ghițulescu, Constanța, „Preoți şi enoriaşi. Exemplul Țării Româneşti în secolul al XVIII-lea", *RI*, seria nouă, 13, 1-2, 2002, pp. 121-136.

Ghyka, Matila, *The world mine oyster*, Londra, 1961.

Gilberg, Trond, „Religion and nationalism in Romania", în P. Ramet (ed.), *Religion and nationalism in Soviet and East European politics*, ediția a II-a, Durham, NC, Londra, pp. 328-351.

Giurescu, Constantin C., „Livres turcs imprimés à Bucarest (1701 et 1768)", *Revista istorică română*, 15, 1945, pp. 275-286.

Giurescu, Constantin C., *Viața şi opera lui Cuza Vodă*, Bucureşti, 1966.

Giurescu, Constantin C., *Contribuțiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române până la 1848*, Bucureşti, 1972.

Giurescu, Constantin C., *The making of the Romanian national unitary state*, ediția a II-a, Bucureşti, 1975.

Giurescu, Constantin C., *Probleme controversate în istoriografia română*, Bucureşti, 1977.

Giurescu, Dinu şi Stephen Fischer-Galați (eds.), *Romania: A historic perspective*, New York, 1998.

Göbl, Carol, *O pagină din istoria tipografiei române contemporane. Tipograful Carol Göbl. 25 ani de muncă. MDCCCLXXVI-MCMI*, Bucureşti, 1901.

Göcek, Fatma Müge, „Decline of the Ottoman Empire and the emergence of Greek, Armenian, Turkish and Arab nationalisms", în F.M. Göcek (ed.), *Social constructions of nationalism in the Middle East*, New York, 2002, pp. 15-83.

Godechot, Jacques, „The new concept of the nation and its diffusion in Europe", în O. Dann şi J. Dinwiddy, *Nationalism in the age of the French Revolution*, Londra, Ronceverte, 1988, pp. 13-26.

Goldis Poalelungi, Ana, *L'influence du français sur le roumain (vocabulaire et syntaxe)*, Paris, 1973.

Golescu, Dinicu, *Însemnare a călătoriii mele* [1826], ed. P. Haneş, Bucureşti, 1915.

Golescu, Iordache, *Scrieri alese* [cca. 1810-1840], Bucureşti, 1990.

Golescu, Familia, *Din vremea renaşterii naționale. Boierii Goleşti*, [1830-1892], ed. G. Fotino, 4 volume, Bucureşti, 1939.

Goody, Jack, *The interface between the written and the oral*, Cambridge, 1987.

Goody, Jack (ed.), *Literacy in traditional societies*, Cambridge, 1969.

Gordon,Thomas, *History of the Greek Revolution*, 2 volume, Edinburgh, 1832.

Grancea, Mihaela, *Călători străini prin Principatele Dunărene, Transilvania şi Banat (1683-1789). Identitate şi alteritate*, Sibiu, 2002.

Grassi, Lauro, „Per una storia della penetrazione dei «lumi» nei Principati danubiani (1740-1802)", Note e appunti, *Nuova rivista storica*, 43, 1979, pp. 1-32.

Graur, Al., *A bird's-eye view of the evolution of the Rumanian language*, trad. L. Levițchi, Bucureşti, 1963.

Grămadă, Livia şi Maria Protase, „Preocupări de teorie literară la români între 1780 şi 1830", *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – series philologica*, 2, 6, 1958, pp. 49-64.

Grăsoiu, Dorina, „O cercetare sociologică asupra stratificării publicului românesc din prima jumătate a secolului XIX", *RITL*, 23, 2, 1974, pp. 227-238.

Grăsoiu, Dorina, „Națiunea în gândirea romanticilor români", *RITL*, 24, 4, 1975, pp. 523-531.

Greenfeld, Liah, *Nationalism: Five roads to modernity*, Cambridge, MA, Londra, 1992.

Grigoraş, N., „Introducerea alfabetului latin în şcolile din Moldova", *RA*, seria nouă, 3, 1, 1960, pp. 126-133.

Grigoraş, N., „Activitatea lui Simeon Bărnuțiu la Iaşi (1855-1864)", *Steaua*, 17, 8, 1966, pp. 82-90.

Grigorovici, Radu (ed.), *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice şi demografice* [1775-1805], Bucureşti, 1998.

Gross, Peter, „Trials, tribulations, and contributions: A brief history of the Romanian press", *EEQ*, 22, 1, 1988, pp. 1-21.

Grosul, G.S., *Dunaiskie Kniajestva v politike Rossii. 1774-1806*, Chişinău, 1975.

Grozav, V., „Ştiri noi privitoare la bursierii români în străinătate (1820-1877)", *RA*, seria nouă, 47(32), 1, 1970, pp. 111-129.

Guida, Francesco, „The concept of Europe in Romania and Romania's image in western Europe", în S. Bianchini şi M. Dogo (eds.), *The Balkans: National identities in historical perspective*, Ravenna, 1998, pp. 75-90.

Habesci, Elias, *The present state of the Ottoman Empire*, Londra, 1784.

Haret, Spiru, *Raport general adresat Ministerului Instrucțiunii Publice*, Bucureşti, 1884.

Hartley, Janet, „The constitutions of Finland and Poland in the reign of Alexander I. Blueprints for reform in Russia?", în M. Branch, J. Hartley şi A. Mączak (eds.), *Finland and Poland in the Russian Empire. A comparative study*, Londra, 1995, pp. 41-59.

Hasdeu, B.P, *Scrieri literare, morale şi politice* [1860-1902], ed. M. Eliade, 2 volume, Bucureşti, 1937.

Haupt, Georges, „La Russie et les Principautés Danubiennes en 1790: Le Prince Potemkin-Tavričeskij et le *Courrier de Moldavie*", *CMRS*, 7, 1, 1966, pp. 58-62.

Hauterive, Alexandre Maurice Blanc de Lanautte, comte d', *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie, presenté a S.A.S. le Prince Alexandre Ypsilante, Hospodar regnant en 1787*, Bucureşti, 1902.

Heitmann, Klaus, *Das Rumänenbild im Deutschen Sprachraum, 1775-1918*, Köln, 1986.

Heitmann, Klaus (ed.), *Rumänisch-deutsche Interferenzen*, Heidelberg, 1986.

Heliade Rădulescu, Ion, *Gramatica rumânească* [1828], facsimil, ed. V. Guțu Romalo, Bucureşti, 1980.

Heliade Rădulescu, Ion, *Le protectorat du Czar, ou la Roumanie et la Russie. Nouveaux documents sur la situation européenne*, Paris, 1850.

Heliade Rădulescu, Ion, *Mémoires sur l'histoire de la régéneration roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie*, Paris, 1851.

Heliade Rădulescu, Ion, *Opere complete*, I: *Echilibrul între antiteze* [1857-1860], ed. P.V. Haneş. Bucureşti, 1916.

Heliade Rădulescu, Ion, *Opere*, ed. D. Popovici, 2 volume, Bucureşti, 1939-1943.

Heliade Rădulescu, Ion, *Scrisori şi acte*, Bucureşti, 1972.

Henderson, George Patrick, *The revival of Greek thought, 1620-1830*, Edinburgh, 1971.

Hiemstra, Paul A., *Alexandru D. Xenopol and the development of Romanian historiography*, New York, 1987.

Hitchins, Keith, *The Rumanian national movement in Transylvania, 1780-1849*, Cambridge, MA, 1969.

Hitchins, Keith, *Orthodoxy and nationality: Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*, Cambridge, MA, 1977.

Hitchins, Keith, „Die Rumänen", în A. Wandruszka şi P. Urbanitsch (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, volumul III, *Die Völker des Reiches*, Viena, 1980, pp. 585-624.

Hitchins, Keith, *Studies in Rumanian national consciousness*, Roma, 1983.

Hitchins, Keith, „Historiography of the countries of Eastern Europe: Romania", *American historical review*, 97, 4, 1992, pp. 1063-1084.

Hitchins, Keith, *Rumania 1866-1947*, Oxford, 1994.

Hitchins, Keith, *The Romanians 1774-1866*, Oxford, 1996.

Hitchins, Keith, *A nation discovered. Romanian intellectuals and the idea of nation in Transylvania, 1700-1848*, Bucureşti, 1999.

Hitchins, Keith, *A nation affirmed. The Romanians of Transylvania, 1860-1914*, Bucureşti, 2000.

Hobsbawm, E.J., *The age of revolution. Europe 1789-1848*, Londra, 1962.

Hobsbawm, E.J., *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, ediția a II-a, Cambridge, 1992.

Houghton, Walter (ed.), *The Wellesley index to Victorian periodicals, 1824-1900*, Londra, Toronto, 1966.

Houston, R.A., „Literacy", în P. Stearns (ed.), *Encyclopedia of European social history*, 6 volume, New York, 5, 2001, pp. 391-406.

Houston, R.A., *Literacy in early modern Europe, 1500-1800: Culture and education*, ediția a II-a, Harlow, 2002.

Hroch, Miroslav, *Social preconditions of national revival in Europe*, trad. B. Fowkes, Cambridge, 1985.

Hurmuzaki, *Documente = Documente privitoare la istoria românilor culese de Baron Eudoxiu de Hurmuzaki*, 22 volume, Bucureşti, 1876-1943; Supliment I, 6 volume, Bucureşti, 1886-1895; seria nouă, 4 volume, Bucureşti, 1959-1974.

Hyde, J.K., „Some uses of literacy in Venice and Florence", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a V-a, 29, 1979, pp. 109-128.

Ibrăileanu, Garabet, *Spiritul critic în cultura românească/Note şi impresii* [1909-1920], Bucureşti, 1984.

Ingigian, Hugas, „Mărturii armeneşti despre Români. Valahia şi Moldavia”, *ARMSI*, seria a III-a, 9, 1928-1929, pp. 255-316.

Ioan, Mircea, „Tipărituri apărute la Blaj în primii 25 de ani de activitate a tipografiei (1747-1771) relevate de un document de epocă”, *Acta Musei Napocensis*, 19, 1982, pp. 687-693.

Ionaşcu, Ion, *Material documentar privitor la istoria seminarului din Buzău 1836-1936*, Bucureşti, 1937.

Ionaşcu, Ion, „Le degré de l’influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays”, *Symposium. L’époque phanariote*, Salonic, 1974, pp. 217-228.

Ioncioaia, Florea, „Tineri români şi greci la studii în Franța în deceniul III al secolului trecut”, în L. Boicu, G. Bădărău şi L. Nastasă (eds.), *Istoria ca lectură a lumii*, Iaşi, 1994, pp. 525-542.

Ioncioaia, Florea, „Tineri din Principate la studii în Europa (1800-1834). O tentativă de sistematizare”, *Anuarul institutului de cercetări socio-umane „Gheorghe Şincai”*, 1, 1998, pp. 20-46.

Ionescu de la Brad, Ion şi Ion Ghica, *Corespondența 1846-1874*, Bucureşti, 1943.

Ionescu, Medeea, *A concise history of theatre in Romania*, Bucureşti, 1981.

Ionnițiu, Nic. Th., *Istoria editurii române*, Bucureşti, 1943.

Iordachi, Constantin, *Citizenship, nation and state-building: The integration of Northern Dobrogea in Romania, 1878-1913*, Pittsburgh, PA, 2002. [Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, 1607].

Iordachi, Constantin şi Trencsényi Balázs, „In search of a usable past: The question of national identity in Romanian studies, 1990-2000”, *East European Politics & Societies*, 17, 3, 2003, pp. 415-454.

Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, 2 volume, Bucureşti, 1901a.

Iorga, Nicolae, „Viaţa unui mitropolit de altădată: Filaret al II-lea”, *Convorbiri literare*, 1901b, 35, 11, pp. 999-1009; 12, pp. 1101-1137.

Iorga, Nicolae, *Geschichte des rumänischen Volkes*, 2 volume, Gotha, 1905.

Iorga, Nicolae, „Contribuţii la istoria învăţământului în ţară şi în străinătate (1780-1830)”, *ARMSL*, seria a II-a, 29, 1906-1907, pp. 33-51.

Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii româneşti în secolul al XIX-lea de la 1821 înainte, în legătură cu dezvoltarea culturală a neamului*, 3 volume, Bucureşti, 1907-1909.

Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, 2 volume, Vălenii-de-Munte, 1908-1909.

Iorga, Nicolae, „Barbu Ştirbei ca educator”, *ARMSI*, seria a II-a, 34, 1911-1912a, pp. 175-184.

Iorga, Nicolae, „Gh. Asachi ca tipograf şi editor după catalogul lui din 1847”, *ARMSI*, seria a II-a, 34, 1911-1912b, pp. 743-767.

Iorga, Nicolae, „Scrisori inedite ale lui Tudor Vladimirescu”, *ARMSI*, seria a II-a, 37, 1914-1915, pp. 121-160.

Iorga, Nicolae, *Desvoltarea ideei unităţii politice a Românilor*, Bucureşti, 1915.

Iorga, Nicolae, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918.

Iorga, Nicolae, „Un cioban dascăl din epoca de transiţie a culturii noastre”, *ARMSI*, seria a III-a, 2, 1923-1924, pp. 349-358.

Iorga, Nicolae, *Idées et formes françaises dans le sud-est de l’Europe* [= *Etudes roumaines*, 2], Paris, 1924.

Iorga, Nicolae, *Istoria comerțului românesc*, 2 volume, Bucureşti, 1925a.

Iorga, Nicolae, *Istoria presei româneşti. De la primele începuturi până la 1916*, Bucureşti, 1925b.

Iorga, Nicolae, *A history of Roumania: Land, people, civilization*, trad. J. McCabe, Londra, 1925c.

Iorga, Nicolae, „Ştiri nouă despre biblioteca Mavrocordaților şi despre viața muntenească în timpul lui Constantin-vodă Mavrocordat", *ARMSI*, seria a III-a, 6, 1926, pp. 135-170.

Iorga, Nicolae, „O gospodărie moldovenească din 1777, după socotelile familiei Canta", *ARMSI*, seria a III-a, 8, 1927-1928, pp. 105-116.

Iorga, Nicolae, *Istoria românilor prin călători*, ediția a II-a, 4 volume, Bucureşti, 1928.

Iorga, Nicolae, *Histoire de l'enseignement en pays roumains*, trad. A. Dumitrescu, Bucureşti, 1932.

Iorga, Nicolae, „Un observator englez asupra românilor din epoca lui Tudor Vladimirescu", *ARMSI*, seria a III-a, 14, 1933a, pp. 145-169.

Iorga, Nicolae, „Vicisitudinile celui dântăi student moldovean la Paris: George Bogdan", *ARMSI*, seria a III-a, 14, 1933b, pp. 365-395.

Iorga, Nicolae, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, 3 volume, Bucureşti, 1935-1936.

Iorga, Nicolae, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, 10 volume, Bucureşti, 1937-1944.

Iorga, Nicolae, *„Le voyageur français" al abatelui Joseph Delaporte în traducere moldovenească (1785)*, Bucureşti, 1940.

Iorga, Nicolae, „Conspirația munteană din 1811”, *RI*, 27, 1-12, 1941, pp. 134-135.

Iorga, Nicolae, „Un mare negustor ieşean şi clienții săi”, *RI*, 28, 1-12, 1942, pp. 49-54.

Isac, Virginia, „Biblioteci personale în Moldova în secolul al XIX-lea”, *RA*, seria nouă, 12, 1, 1969, pp. 49-63.

Isar, N., „J.A. Vaillant şi profesorii francezi din cadrul colegiului Sf. Sava”, *AUB*, seria istorie, 21, 2, 1972, pp. 37-51.

Isar, N., „Ideile social-politice ale lui Iosif Genilie, profesor la colegiul național «Sf. Sava»”, *Studii*, 26, 6, 1973, pp. 1251-1262.

Isar, N., *Şcoala națională de la Sf. Sava şi spiritul epocii (1821-1859)*, Bucureşti, 1994.

Isar, N., „Învățământul în dezbaterile parlamentului (1871-1876)”, *SMIMod*, 9, 1995, pp. 49-76.

Isar, N., „Proiecte de modificare a legislației şcolare sub domnia lui Carol I (1866-1871)”, *SMIMod*, 11, 1997, pp. 35-54.

Isar, N., *Principatele române în epoca luminilor, 1770-1830*, Bucureşti, 1999.

Iscru, G.D., „Legiferarea organizării învățământului în Țara Românească în anii 1831-1834”, în *Contribuții la istoria învățământului românesc*, Bucureşti, 1970, pp. 161-189.

Iscru, G.D., „Revoluția din 1848 şi învățământul public la sate în Țara Românească”, *Studii*, 25, 5, 1972, pp. 967-987.

Iscru, G.D., „Le début de l’enseignement publique dans les villages en Valachie”, *RESEE*, 12, 2, 1974, pp. 221-234.

Iscru, G.D., *Contribuții privind învățământul la sate în Țara Românească până la jumătatea secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1975.

Iscru, G.D., „Contribuții privind învățământul la sate în Țara Românească şi Moldova în anii 1849-1864”, *RdP*, 26, 5, 1978, pp. 57-61.

Isopescu, Claudiu, „Renseignements sur la littérature en Roumanie”, *Pagine nuove*, 3, 3-4, 1949, pp. ix-xxiv.

Isopescu, Claudiu, „As primeiras notícias sôbre a vida literária na Romênia”, *Revista de História* (São Paulo), 2, 8, 1951, pp. 365-409.

Istoria învățământului din România. Compendiu, Bucureşti, 1971.

Istoria învățământului din România, 2 volume, Bucureşti, 1983-1993.

Istoria Universității din Bucureşti, vol. I: *1694-1918*, ed. I. Ionaşcu *et. al.*, Bucureşti, 1977.

Istoria Universității din Iaşi, ed. Gh. Platon şi V. Cristian, Iaşi, 1985.

Istrati, Dr., *Discurs funebru pronunțiatŭ la ocasiunea înmormântării ilustrului bărbat Gheorghe Asaki în 14 Noembre 1869*, Iaşi, 1869.

Itu, Maria, *Forme instituționalizate de educație populară în România, 1859-1918*, Bucureşti, 1981.

Ivaşcu, G. (ed.), *Reflector peste timp. Din istoria reportajului românesc*, vol. I: *1829-1866* (fără alte volume), Bucureşti, 1964.

Ivaşcu, G. (ed.), *Din istoria criticii şi a teoriei literare româneşti*, vol. I: *1812-1866* (fără alte volume), Bucureşti, 1967.

Ivić, Aleksa, „Documente privitoare la mişcarea literară şi culturală a românilor din Ungaria în sec. XVIII şi XIX”, *ARMSI*, seria a III-a, 18, 1936-1937.

Ivić, Aleksa (ed.), *Spisi bečkih arhiva o prvom srpskom ustanku*, 4, Subotica, 1938.

Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România, vol. III (părțile I-II), ed. L. Gyémánt şi L. Benjamin, Bucureşti, 1999.

Jacob, Margaret, *The Newtonians and the English revolution*, Ithaca, NJ, 1976.

Janos, Andrew, „Gentry in the modern world: The Romanian boyars and Hungarian nobles in the politics of the rising national state", *IVe Congrès international d'études du sud-est européen*, Bucureşti, 4-10 septembrie 1974.

Janos, Andrew, „Modernization and decay in historical perspective: The case of Romania", în K. Jowitt (ed.), 1978, pp. 72-116.

Jelavich, Barbara, „Balkan nations under European protectorship", *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, 4, Sofia, 1969, pp. 397-408.

Jelavich, Barbara, „Russia and Moldavian separatism: The demonstration of April 1866", în A. Fischer *et al*. (eds.), *Russland – Deutschland – Amerika. Festschrift fur Fritz T. Epstein*, Wiesbaden, 1978, pp. 73-87.

Jelavich, Barbara, *History of Balkans*, I, *Eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge, 1983.

Jelavich, Barbara, *Russia and the formation of the Romanian national state, 1821-1878*, Cambridge, 1984.

Jelavich, Barbara, „Mihail Kogălniceanu as historian and foreign minister", în D. Deletant şi H. Hanak (eds.), *Historians as nation builders*, Londra, 1988, pp. 74-88.

Jelavich, Charles, *South Slav nationalisms: Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Columbus, OH, 1990.

Jelavich, Charles şi Barbara Jelavich, *The establishment of the Balkan national states, 1804-1920*, Seattle, 1977.

Jensen, John H., „Nationalism and cultural revivals: the Romanian and Serbian experiences (1780s-1870s)", în J. Eade şi R. Sussex

(eds.), *Culture and nationalism in nineteenth-century Eastern Europe*, Columbus, OH, 1985, pp. 67-83.

Jewsbury, George F., „Nationalism in the Danubian Principalities", *EEQ*, 13, 3, 1979, pp. 287-296.

Jianu, Angela, *Women, family and society in the Romanian Principalities, 1750-1850*, teză de doctorat, University of York, 2003.

Johnson, Samuel, *Selected writings*, Harmondsworth, 1968.

Jowitt, Kenneth (ed.), *Social change in Romania, 1860-1940: A debate on development in a European nation*, Berkeley, 1978.

Jusdanis, Gregory, *Belated modernity and aesthetic culture: Inventing national literature*, Minneapolis, Oxford, 1991.

Kaiser, Thomas, „The evil empire? The debate on Turkish despotism in eighteenth century France", *Journal of modern history*, 72, 1, 2000, pp. 6-34.

Karanovich, Milenko, *The development of education in Serbia and emergence of its intelligentsia (1838-1858)*, Boulder, CO, 1995.

Karnoouh, Claude, *L'invention du peuple: chroniques de Roumanie*, Paris, 1989.

Karpat, Kemal H., „Ottoman relations with the Balkans after 1683", *Balkanistica*, 1, 1974, pp. 7-56.

Kaser, Karl, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Viena, Köln, 1990.

Kedourie, Elie, *Nationalism* [1960], ediția a IV-a, Oxford, 1993.

Kellogg, Frederick, „The structure of Romanian nationalism", *Canadian review of studies in nationalism*, 11, 1, 1984, pp. 21-50.

Kellogg, Frederick, *A history of Romanian historical writing*, Bakersfield, CA, 1990.

Kellogg, Frederick, *The road to Romanian independence*, West Lafayette, IN, 1995.

Kemper, Steven, *The presence of the past: Chronicles, politics, and culture in Sinhala life*, Ithaca, NJ, 1991.

Kernan, Alvin, *The death of literature*, New Haven, 1990.

Király, Péter (ed.), *Typographia Universitatis Hungaricae Budae (1777-1830)*, Budapesta, 1983.

Kirițescu, Constantin, *O viață, o lume, o epocă. Memorii*, Bucureşti, 1979.

Kitch, Michael, „Constantin Dobrogeanu-Gherea and Rumanian Marxism", *SEER*, 45, 1, 1977, pp. 65-89.

Kitromilides, Paschalis M., *The Enlightenment as social criticism. Iosipos Moisiodax and Greek culture in the eighteenth century*, Princeton, 1992.

Kitromilides, Paschalis M., „Balkan mentality: History, legend, imagination", *Nations and nationalism*, 2, 2, 1996, pp. 163-191.

de Kotzebue, Wilhelm, „Mănăstirile Moldaviei din Carpați. (Din albumul unui neamț în Moldova)", *Propăşirea*, 1, 1844, pp. 38-40, pp. 68-70, pp. 93-97, pp. 115-121, pp. 151-153, pp. 161-165 [Publicat pentru prima dată în *Beilage zur allgemeine Zeitung*, Augsburg, numerele 3-27, 1844].

Kogălniceanu, Mihai, *Scrisori din vremea studiilor* [1834-1838], ed. P.V. Haneş, Bucureşti, 1934.

Kogălniceanu, Mihai, *Opere* [1837-1891], ed. D. Simonescu *et al.*, 5 volume până în momentul de față, Bucureşti, 1974- .

Lampe, John, „Richard Crampton, *The Balkans since the Second World War*" (recenzie), *International History Review*, 25, 4, 2003, pp. 724-725.

Lampe, John şi Marvin R. Jackson, *Balkan economic history, 1550-1950*, Bloomington, IN, 1982.

Lapedatu, Al., „Damaschin, episcopul şi dascălul, traducătorul cărţilor noastre de ritual", *Convorbiri literare*, 40, 1906, pp. 563-581.

Laurençon, F.G., *Nouvelles observations sur la Valachie, suivies d'un précis historique sur les événements qui se sont passés dans ces provinces en 1821*, Paris, 1822.

Lazăr, George, „Lux şi ostentaţie la negustorii din Ţara Românească (secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea)", *RI*, seria nouă, 15, 3, 2004, pp. 171-178.

Le Roy Ladurie, Emanuel, *L'historien, le chiffre et le texte*, Paris, 1997.

Lebel, Germaine, *La France et les Principautés Danubiennes*, Paris, 1955.

Legiuiri în ramurile administrative şi giudecătoreşti votate de generalnica obicinuita adunare în sesiile anilor 1834-1841, şi întărite de Prea Înălţatul Domn Mihail Grigoriu Sturza VV, Iaşi, 1842.

Lemny, Ştefan, „Tipografia de la Rădăuţi", *Suceava. Anuarul muzeului judeţean*, 18, 1981a, pp. 311-319.

Lemny, Ştefan, „Conştiinţa naţională în primele periodice din Moldova (1829-1848)", *AIIAI*, 18, 1981b, pp. 233-248.

Lemny, Ştefan, „La critique du régime phanariote: clichés mentaux et perspectives historiographiques", în Al. Zub (ed.), *Culture and society*, Iaşi, 1985, pp. 17-30.

Lemny, Ştefan, *Originea şi cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, Bucureşti, 1986.

Lemny, Ştefan, „Approches roumaines de l'histoire ottomane", *Dix-huitieme siecle*, 28, 1, 1996, pp. 17-27.

Leu, Valeriu, *Cartea şi lumea rurală în Banat, 1700-1830*, Reşiţa, 1996.

Livezeanu, Irina, *Cultural politics in Greater Romania: Regionalism, nation-building and ethnic struggle, 1918-1930*, Ithaca, NJ, 1995.

Llose Ribera, Josep, *The god of modernity. The development of nationalism in Western Europe*, Oxford, Providence, 1994.

Longworth, Philip, *The making of Eastern Europe: from prehistory to postcommunism*, ediţia a II-a, New York, 1997.

Lotman, Iuri, „The poetics of everyday behaviour in Russian eighteenth-century culture", în Iu. Lotman şi B.A. Uspenski (eds.), *Semiotics of Russian culture*, Ann Arbor, 1984, pp. 231-256.

Lovinescu, Eugen, *Istoria civilizaţiei române moderne*, 3 volume, Bucureşti, 1924-1926.

Lovinescu, Eugen, *Grigore Alexandrescu. Viaţa şi opera lui, şi corespondenţa lui cu Ion Ghica*, ediţia a III-a, Bucureşti, 1928a.

Lovinescu, Eugen, *Istoria literaturii române contemporane*, 6 volume, Bucureşti, 1928b.

Lovinescu, Eugen, *T. Maiorescu* [1940], Bucureşti, 1972.

Lovinescu, Eugen, *T. Maiorescu şi contemporanii lui* [1943], Bucureşti, 1974.

Lovinescu, Eugen, *T. Maiorescu şi posteritatea lui critică* [1943], Bucureşti, 1980.

Lovinescu, Eugen (ed.), *Antologia ideologiei junimiste* [1862-1885], Bucureşti, 1943.

Lupaş, I., „Cea mai veche revistă literară", *Anuarul institutului de istorie naţională*, 1, 1922, pp. 120-137.

Maciu,Vasile, *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle*, Bucureşti, 1971.

Mackridge, Peter, „The Greek intelligentsia 1780-1830: A Balkan perspective", în R. Clogg (ed.), 1981, pp. 63-84.

Macmichael, William, *Journey from Moscow to Constantinople in the years 1817, 1818*, Londra, 1819.

Magasinu Istoricu pentru Dacia, ed. N. Bălcescu şi A.T. Laurian, 5 volume, Bucureşti, 1845-1848.

Maior, Petru, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia,* [1812], ed. F. Fugariu, 2 volume, Bucureşti, 1971.

Maiorescu, Titu, „Invĕţămêntulŭ primarŭ ameminţatŭ!", *Convorbiri literare*, 4, 3, 1870, pp. 33-40.

Maiorescu, Titu, *Discursuri parlamentare (1866-1905)*, 5 volume, Bucureşti, 1897-1915.

Maiorescu, Titu, *Critice* [1867-1909], ed. D. Filimon-Stoicescu, 2 volume, Bucureşti, 1967.

Makdisi, Ussama, *The culture of sectarianism: Community, history, and violence in nineteenth century Ottoman Lebanon*, Berkeley, 2000.

Malinovski, V.F., Izbrannîe obşcestvenno-politiceskie socineniia, Moscova, 1958.

Mamina, Ion şi Ion Bulei, *Guverne şi guvernanţi, 1866-1916*, Bucureşti, 1994.

Maniu, Vasile, *La mission de l'Occident latin dans l'Orient de l'Europe*, Paris, 1869.

Mann, Michael, *The sources of social power*, 2 volume, Cambridge, 1986-1993.

Manolescu, Nicolae, *Contradicţia lui Maiorescu*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1973.

Mantran, Robert (ed.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1989.

Marcea, Pompiliu, *Convorbiri literare şi spiritul critic*, Bucureşti, 1972.

Marcu, Al., „Un student român la Pisa şi Paris către 1820: Simion Marcovici", *RI*, 15, 1-3, 1929, pp. 17-50.

Marica, George Em., *Studii de istoria şi sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX*-lea, 3 volume, Cluj-Napoca, 1977-1978.

Marica, George Em., „Repere ale sociologiei naţiunii la scriitorii români din secolul al XIX-lea", în Şt. Ştefănescu (ed.), *Naţiunea română. Geneza, afirmare, orizont contemporan*, Bucureşti, 1984, pp. 446-476.

Marin, I.D., „Primii 30 ani de viaţa şcolilor comunale din judeţul Botoşani", *SAI*, 8, 1966, pp. 185-207.

Marinescu, Florin, „The trade of Wallachia with the Ottoman Empire between 1791 and 1821", *BS*, 22, 2, 1981, pp. 289-319.

Marino, Adrian, „Au carrefour des lumières. Transformations du concept de «littérature»", *Synthesis*, 1, 1974, pp. 147-157.

Marino, Adrian, „The Romanian Enlightenment: Ideas about theatre, poetry, books, publishing houses, reading", în P. Teodor (ed.), 1980, pp. 21-39.

Marino, Adrian, *Littérature roumaine – littératures occidentales*, trad. A. Bentoiu, Bucureşti, 1981.

Marino, Adrian, „Les lumières roumains et l'«illustration» de la langue", în R. Munteanu (ed.), 1982, pp. 307-361.

Marino, Adrian, *Pentru Europa*, Iaşi, 1995.

Marker, Gary, *Publishing, printing and the origins of intellectual life in Russia, 1700-1800*, Princeton, 1985.

Mason, John, *Three years in Turkey: The journal of a medical mission to the Jews*, Londra, 1860.

Mazilu, Dan Horia, *Noi şi ceilalţi. Fals tratat de imagologie*, Iaşi, 1999.

Mazsu János, *The social history of the Hungarian intelligentsia, 1825-1914*, Boulder, CO, 1997.

McGowan, Bruce, *Economic life in Ottoman Europe: Taxation, trade, and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge, 1981.

McGowan, Bruce, „The age of the Ayans, 1699-1812", în H. Inalcik şi D. Quataert (eds.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994, pp. 637-758.

MCIP, *Starea invĕţiamêntului publicŭ secundarŭ la finele anului scolarŭ 1880-81 după rapoartele comisiunilor cari au asistatŭ la esamene*, Bucureşti, 1881.

MCIP, *Expunerea situaţiunei judeţelor pe anul 1880*, Bucureşti, 1882.

MCIP, *Statistica învĕţămêntului secundar din România pe anii scolari 1889-1890, 1890-1891, 1891-1892*, ed. F. Damé, Bucureşti, 1892a

MCIP, *Statistica învĕţămêntului primar, urban şi rural pe anii şcolari 1889-1890, 1890-1891, 1891-1892 în comparaţiune cu anul 1888-1889*, Bucureşti, 1892b.

MCIP, *Anuarul M.C.I.P. pe anul 1893*, ed. Fr. Damé, Bucureşti, 1893a.

MCIP, *Statistica învĕţămêntului privat pe anul şcolar 1891-1892*, Bucureşti, 1893b.

MCIP, *Recensămentul copiilor în vârstă de scoală în comunele rurale*, Bucureşti, 1894a.

MCIP, *Statistica pe județe a scolilor rurale în anul de învățământ 1893-1894*, Bucureşti, 1894b.

Mehmet, Mustafa, „Acțiuni diplomatice la Poartă în legătură cu mişcarea revoluționară din 1821", *Studii*, 24, 1, 1971, pp. 63-76.

Melchisedec, episcop de Huşi, *Chronica Huşilor şi a episcopiei cu asemenea numire*, Bucureşti, 1869.

Michailescu, St.C., *Încercări critice asupra învățământului nostru primar*, Bucureşti, 1888.

Michelet, Jules, *Légendes démocratiques du Nord* [1853-1857], în *Œuvres complètes*, 16, Paris, 1980, pp. 249-285.

Michelson, Paul, „Romania", în G. Stokes (ed.), *Nationalism in the Balkans: An annotated bibliography*, New York, 1984, pp. 31-67.

Michelson, Paul, *Conflict and crisis: Romanian political development, 1861-1871*, New York, 1987a.

Michelson, Paul, „Myth and reality in Romanian national development", *IJRS*, 5, 1, 1987b, pp. 5-33.

Michelson, Paul, „Alecu Russo and historical consciousness", în Al. Zub (ed.), *Temps et changement dans l'espace roumain*, Iaşi, 1991, pp. 139-149.

Michelson, Paul, *Romanian politics, 1859-1871: From Prince Cuza to Prince Carol*, Iaşi, Portland, 1998.

Micu, Samuil, *Istoria românilor* [cca. 1808-1812], 2 volume, Bucureşti, 1995.

Micu, Samuil şi Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* [1780, 1805], ed. M. Zdrenghea, Cluj-Napoca, 1980.

Mihail, Paul şi Zamfira Mihail, *Acte în limba română tipărite în Basarabia: precedate de Bibliografia tipăriturilor româneşti din Basarabia, 1812-1830*, Bucureşti, 1993.

Mihăilă, G., „Tipografia de la Râmnic în contextul relațiilor culturale şi literare româno-sârbe”, *Valori bibliofile*, 1, 1980, pp. 34-40.

Mihăilescu, S., „Solomonarii”, *Şezătoarea*, 2, 1893, pp. 140-142.

Mihăilescu, T., „Aportul lui Mihail Strilbițki în orientarea laică a tiparului din Moldova la sfârşitul sec. al XVIII-lea”, *Prima sesiune ştiințifică de bibliologie şi documentare*, Bucureşti, 1957, pp. 152-157.

Mihajlović, G., *Srpska bibliografija XVIII veka*, Belgrad, 1964.

Mikoscha, Josef, *Reise eines jungen Polen durch die Moldau nach der Türkei*, Leipzig, 1793.

Mill, J.S. [1849], „Vindication of the French Revolution of February 1848”, în *Collected works*, 20, Londra, Toronto, 1985, pp. 317-363.

Milosz, Czeslaw, *The history of Polish literature* [1969], ediția a II-a, Berkeley, 1983.

Miron, Greta-Monica, „Formația preoțimii greco-catolice în secolul al XVIII-lea”, în *300 de ani de la unirea bisericii româneşti din Transilvania cu biserica Romei*, Cluj-Napoca, 2000.

Miron, Paul, *Der Wortschatz Dimitrie Cantemirs. Eine lexicalische Untersuchung von* Divanul *und* Istoria ieroglifică *im Vergleich zu Texten aus dem XVI, XIX. und XX. Jahrhundert*, Frankfurt, 1978.

Mishkova, Diana, „Literacy and nation-building in Bulgaria”, *EEQ*, 28, 1, 1994, pp. 63-93.

Mishkova, Diana, „The nation as zadruga: Remapping nation-building in nineteenth-century southeast Europe”, în M. Dogo şi G. Franzinetti (eds.), *Disrupting and reshaping: Early stages of nation-building in the Balkans*, Ravenna, 2002, pp. 103-115.

Miskolczy, Ambrus, „Projects of the Vienna State Printing House (*Staatsdruckerei*) for the publication of Romanian books in the 1850s", *RESEE*, 18, 2, 1980, pp. 325-331.

Miskolczy, Ambrus, „Le rôle des publications de l'imprimerie universitaire de Buda dans l'évolution de la culture roumaine de la fin du XVIIIe siècle à 1830", în P. Király (ed.), 1983, pp. 301-307.

Miskolczy, Ambrus, „Transylvania in the Reform era (1830-1848)", în B. Köpeczi (ed.), trad. P. Szaffkó *et al.*, *History of Transylvania*, vol. III: *From 1830 to 1919*, New York, 2002, pp. 1-215.

Mitric, Olimpia, „Cartea românească tipărită la Rădăuți în secolul al XVIII-lea", în *Valori bibliofile*, 1, 1980, pp. 427-432.

Mitu, Sorin, *National identity of Romanians in Transylvania*, trad. S. Corneanu, Budapesta, 2001.

Montias, J.M., „Notes on the Romanian debate on sheltered industrialization", în K. Jowitt (ed.), 1978, pp. 53-71.

Moravia, Sergio, *Il pensiero degli* idéologues*. Scienza e filosofia in Francia (1780-1815)*, Florența, 1974.

Mosor, Constantin, „Biserica Moldovei în timpul domniei lui Mihail Sturdza (1834-1849)", *BOR*, 89, 5-6, 1971, pp. 593-605.

Mumuleanu, Barbu Paris, *Scrieri* [1820-1836], ed. R. Rotaru, Bucureşti, 1972.

Munteano, Basil, *Modern Rumanian literature*, trad. C. Sprietsma, Bucureşti, 1943.

Munteanu, Romul (ed.), *La culture roumaine à l'époque des Lumières*, 1, Bucureşti, 1982.

Murgescu, Bogdan, „«Phanariots» and «Pământeni». Religion and ethnicity in shaping identities in the Romanian Principalities

and the Ottoman Empire", în M. Crăciun şi O. Ghitta (eds.), 1995, pp. 196-204.

Murgescu, Bogdan, „Confessional polemics and political imperatives in the Romanian Principalities (late 17th – early 18th century)", în M. Crăciun şi O. Ghitta (eds.), 1998a, pp. 174-183.

Murgescu, Bogdan, *Istorie românească – istorie universală*, ediția a II-a, Bucureşti, 1998b.

Murgescu, Mirela-Luminița, „Libertate de opinie şi presiune socială în Țara Românească în 1838", *RI*, seria nouă, 3, 11-12, 1992, pp. 1157-1172.

Murgescu, Mirela-Luminița, „In search of the perfect citizen: official discourse in the Romanian school (1831-1864)", *RESEE*, 33, 1-2, 1995a, pp. 65-72.

Murgescu, Mirela-Luminița, „Galeria națională de personaje istorice în manualele de istorie din şcoala primară (1859-1900)", în L. Boia (ed.), *Mituri istorice româneşti*, Bucureşti, 1995b, pp. 31-41.

Murgescu, Mirela-Luminița, „Personajele istorice româneşti şi oferta manualelor de istorie din Principatele Române la mijlocul secolului al XIX-lea", *RI*, seria nouă, 7, 9-10, 1996, pp. 719-739.

Murgescu, Mirela-Luminița, *Între „bunul creştin" şi „bravul român". Rolul şcolii primare în construirea identității naționale româneşti (1831-1878)*, Iaşi, 1999.

Murphey, Rhoads, „Westernisation in the eighteenth-century Ottoman Empire: How far, how fast?", *Byzantine and modern Greek studies*, 23, 1999, pp. 116-139.

Namier, Lewis, *Personalities and powers*, Londra, 1955.

Nandriş, Grigore, „The development and structure of Rumanian", *SEER*, 30, 1951, pp. 7-39.

Neigebaur, Johann Daniel Ferdinand, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Leipzig, 1848.

Nemoianu, Virgil, „Romanian literary history", *SEE*, 4, 1, 1977, pp. 108-118.

Nemoianu, Virgil, *A theory of the secondary: Literature, progress and reaction*, Baltimore, 1989.

Netea,Vasile, „«România» – primul cotidian al poporului român", *Studii*, 19, 1, 1966, pp. 47-58.

Neumann, Victor, *Convergenţe spirituale*, Bucureşti, 1986.

Nicolescu, G.D., *1866-1901. Parlamentul român*, Bucureşti, 1903.

Nicolescu, G.D. şi Albert Hermely, *Deputaţii noştri, 1895-1899*, Bucureşti, 1896.

Nicolopoulos, John, „From Agathangelos to the *Megale Idea*: Russia and the emergence of modern Greek nationalism", *BS*, 26, 1985, pp. 41-56.

Niculescu, Adrian, „«Neamul»: consideraţii filologice şi nu numai", *RL*, 30, 45, 1997, p. 3.

Niculescu, Alexandru, *Outline history of the Romanian language*, trad. A. Bantaş, Bucureşti, 1981.

Niculescu, Remus, „Gh. Asachi şi începuturile litografiei în Moldova", *SCB*, 1, 1955, pp. 67-112.

Niederhauser, Emil, *The rise of nationality in eastern Europe*, Budapesta, 1977.

Ofrim, Alexandru, *Cheia şi psaltirea. Imaginarul cărţii în cultura tradiţională românească*, Piteşti, 2001.

Oişteanu, Andrei, *Cosmos vs. chaos: Myth and magic in traditional Romanian culture*, trad. M. Adăscăliţei, Bucureşti, 1991.

Okey, Robin, „Education and modernisation in a multi-ethnic society: Bosnia, 1850-1918", în J. Tomiak *et al*. (eds.), *Schooling,*

educational policy and ethnic identity [*Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe 1850-1940*, vol. I], Aldershot, New York, 1991, pp. 319-342.

Okey, Robin, *The Habsburg monarchy c.1765-1918*, Basingstoke, 2001.

Oldson, William, „The Enlightenment and the Romanian cultural revival (Moldavia, Wallachia, Transylvania)", *Canadian review of studies in nationalism*, 10, 1, 1983, pp. 29-40.

Oldson, William, *A providential anti-semitism. Nationalism and polity in nineteenth-century Romania*, Philadelphia, 1991.

Onuphrius a Leopolis, Fr., *Descriptio Moldaviae ac missionum in ea existentium* [1748], în Francisc Pall, „Raportul călugărului Onufrie din Liov despre misiunile catolice din Moldova", *Fraților Alexandru şi Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1937, pp. 620-624.

Oprea, Marius, *Plimbare pe ulița tipografiei*, 1996.

Oprescu, Paul, „Înființarea şi dezvoltarea bibliotecilor publice româneşti în epoca Regulamentului Organic", *SCB*, 1, 1955, pp. 43-66.

Ornea, Z., *Junimea şi junimismul*, ediția a II-a, Bucureşti, 1978.

Ornea, Z., *Curentul cultural de la „Contemporanul"*, Bucureşti, 1979.

Ornea, Z., *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*, Bucureşti, 1982.

Ornea, Z., *Viața lui T. Maiorescu*, 2 volume, Bucureşti, 1986-1987.

Ornea, Z., „Literatura şi comerțul", *Dilema*, 5, 231, 1997, p. 10.

Ornea, Z., „T. Maiorescu şi N. Iorga potrivnici aservirii politice a studențimii", *Dilema*, 6, 305, 1998, p. 10.

Osoianu, Valeria, „Date noi cu privire la apariția unor periodice ale lui Gheorghe Asachi", *SCB*, 2, 1957, pp. 269-276.

Oțetea, André, *Contribution à la Question d'Orient*, Bucureşti, 1930.

Pajură, C.şi D.T. Giurescu, *Istoricul oraşului Turnu-Severin (1833-1933)*, Bucureşti, 1933.

Palairet, Michael, *The Balkan economies, c. 1800-1914*, Cambridge, 1997.

Panaite, Viorel, „The voivodes of the Danubian principalities as *Harâcgüzlar* of the Ottoman Sultans", în K. Karpat şi R. Zens (eds.), *Ottoman borderlands: Issues, personalities, and political changes*, Madison, WI, 2003, pp. 59-78.

Panaitescu, P.P., „Problema unificării politice a ţărilor romîne în epoca feudală", în A. Oţetea *et al*. (eds.), *Studii privind unirea Principatelor*, 1960, pp. 55-93.

Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti* [1947], ediţia a II-a, Bucureşti, 1994.

Papacostea, Cornelia, „O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Biblioteca de la Stînca", *SCB*, 5, 1963, pp. 215-220.

Papacostea, Şerban, *Geneza statului în evul mediu*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1998.

Papacostea, Victor, *Tradiţii româneşti de istorie şi cultură*, Bucureşti, 1996.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia, „Les cours de grec aux écoles roumaines après 1821 (1821-1866)", *RESEE*, 9, 1, 1971, pp. 71-90.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia, „Catalogul bibliotecii de la Stînca", *SCB*, 13, 1974, pp. 155-170.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia, „La formation des intellectuels Grecs des pays roumains (1750-1830)", *RESEE*, 16, 4, 1978, pp. 779-783.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia, *Intelectualii români din principate şi cultura greacă, 1821-1859*, Bucureşti, 1979.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*, Bucureşti, 1982.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia şi Lidia Demény, *Carte şi tipar în societatea românească şi sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, Bucureşti, 1985.

Papadima, Ovidiu, „Literatura din foaia lui Kogălniceanu «Steaua Dunării»", *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*, 6, 3, 1956, pp. 295-322.

Papadima, Ovidiu (ed.), *Studii de istorie a literaturii române*, Bucureşti, 1968.

Papadima, Ovidiu (ed.), *Reviste literare româneşti din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1974.

Pavlowitch, Stevan K., *History of the Balkans, 1804-1945*, Londra, New York, 1999.

Păcurariu, Mircea, „Profesori transilvăneni la şcolile teologice din Ţara Românească şi Moldova în secolul al XIX-lea", *MMS*, 44, 1-2, 1968, pp. 29-49.

Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 3 volume, Bucureşti, 1994.

Păltănea, Paul, „Contribuţia lui Costache Conachi la redactarea Regulamentului Organic", *AIIAI*, 34, 1997, pp. 39-60.

Păun, Radu G., „Sărbătoare şi propagandă în Ţările Române. Strategiile gestului şi cuvântului", *Sud-estul şi contextul european*, 1995, 3, pp. 29-44; 4, pp. 7-24.

Păun, Radu G., „Literatura encomiastică şi mirajul puterii absolute în veacul XVIII. Documente româneşti", *RIS*, 2-3, 1997-1998, pp. 295-332.

Păun, Radu G., „«Legitimatio principis» ou le savoir du pouvoir. Les modèles politiques de Nicolas Mavrocordato", în L. Vlad (ed.), 1999, pp. 89-110.

Pârnuță, Gheorghe, *Istoria învățământului şi gândirea pedagogică din Țara Românească (sec. XVII-XIX)*, Bucureşti, 1971.

Pârnuță, Gheorghe, *Gheorghe Lazăr*, Bucureşti, 1973.

Pârnuță, Gheorghe, Ion Radu şi Ion Lupu, *Învățământul în Muscel în secolele XVII-XIX*, Bucureşti, 1968.

Pârvu, Sorin, *The Romanian novel*, New York, 1992.

Penelea, Georgeta, „Spiritul public în epoca regulamentară", *RdI*, 1987, 40, 6, pp. 575-588; 7, pp. 726-741.

Penelea-Filitti, Georgeta şi Lia Brad-Chisacof, *Comorile unei arhive. Fondurile Constantin I. Karadja*, Bucureşti, 1996.

Perianu, Radu I., *Istoria şcoalelor din oraşul şi județul Brăila, 1832-1864*, Bucureşti, 1941.

Periodizarea = Periodizarea literaturii române. Contribuții bibliografice, Bucureşti, 1969.

Péter, László (ed.), *Historians and the history of Transylvania*, New York, 1992.

Petrescu, Aurel (ed.), *Din presa literară românească în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1967.

Philippide, Dimitris Daniil, *Correspondance de D.D. Philippides et de J.-D. Barbie du Bocage (1794-1819)*, ed. A. Cioranescu, Salonic, 1965.

Pinkerton, J. şi C.A. Walckenaer, *Abrégé de géographie moderne*, Paris, 1811.

Pippidi, Andrei, „Review of Duțu 1971", *RESEE*, 11, 3, 1973, pp. 575-580.

Pippidi, Andrei, „Despre tipografia lui Eliade Rădulescu în 1848”, *SCB*, 13, 1974, pp. 171-180.

Pippidi, Andrei, *Hommes et idées du sud-est européen à l'aube de l'âge moderne*, Paris, Bucureşti, 1980.

Pippidi, Andrei, „Early modern libraries and readers in South-Eastern Europe”, *RESEE*, 19, 4, 1981, pp. 705-721.

Pippidi, Andrei, „Identitate etnoculturală în spațiul românesc. Probleme de metodă”, *RdI*, 38, 12, 1985, pp. 1178-1197; retipărit în Al. Zub (ed.), *Identitate/alteritate în spațiul românesc*, Iaşi, 1996, pp. 56-79.

Pippidi, Andrei, „Călătoriile ducelui de Richelieu prin Moldova”, *RdI*, 40, 7, 1988a, pp. 683-696.

Pippidi, Andrei, „Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan”, *RESEE*, 26, 4, 1988b, pp. 285-291.

Pippidi, Andrei, „L'accueil de la philosophie française du xviii-e siècle dans les Principautés Roumaines”, în Al. Zub (ed.), *La Révolution française et les Roumains*, Iaşi, 1989, pp. 213-249.

Platon, Gheorghe, „Comisiile de revizie din Moldova şi activitatea lor în anii 1830-1831”, *SMIMod*, 1, 1957, pp. 25-69.

Platon, Gheorghe, *De la constituirea națiunii la Marea Unire*, 1, Iaşi, 1996.

Platon, Gheorghe, *Geneza revoluției de la 1848*, Iaşi, 1980.

Platon, Maria, *Dacia literară. Destinul unei reviste – viața unei epoci literare*, Iaşi, 1974.

Plămădeală, Antonie, *Lazăr-Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, 1985.

Poenaru, Daniela, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Tîrgovişte, 1973.

Pop, Augustin Z.N., „Un memoriu despre fabrica de hârtie a lui Gh. Asachi”, *SCB*, 1, 1955, pp. 238-240.

Pop, Ştefan, „Colegiul Național Sf. Sava”, *Boabe de grâu*, 4, 7, 1933, pp. 393-414.

Popescu-Clinceni, I., „Patriarhul Avramie al Ierusalimului şi legăturile lui cu Țările Române, 1775-1787”, *Arhivele Olteniei*, 21, 1942, pp. 89-125.

Popescu-Mihuț, Emanuela, „«Patrie», «patriote», amour de la patrie (*patriotismos*) dans les actes princiers de l’époque phanariote”, *SEE*, 11, 1, 1984, pp. 13-30.

Popescu-Mihuț, Emanuela, „Ideologie politică şi propagandă în actele cancelariilor domneşti din Țările Române (1775-1821)”, în A. Duțu (ed.), 1994, pp. 73-95.

Popescu-Mihuț, Emanuela, „Manuels rédigés pour l’instruction de Louis XIV traduits en néogrec”, *RESEE*, 33, 1, 1995, pp. 73-81.

Popescu-Spineni, Marin, *Rumänien in seinen geographischen und kartographischen Quellen: vom Altertum bis an die Schwelle unseres Jahrhunderts*, trad. E. Lange-Kowal, Wiesbaden, 1987.

Popescu-Teiuşan, Ilie, *Contribuții la studiul legislației şcolare româneşti*, Bucureşti, 1963.

Popescu-Teiuşan, Ilie (ed.), *Din istoria pedagogiei româneşti*, 4 volume, Bucureşti, 1966-1969.

Popovici, D., „Primele manifestări de teorie literară în cultura română”, *SL*, 2, 1943, pp. 1-26.

Popovici, D., *La littérature roumaine à l’époque des Lumières*, Sibiu, 1945.

Popovici, D., *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu* [1935], Cluj-Napoca, 1977.

Postill, John, „Knowledge, literacy, and media among the Iban of Sarawak", *Social anthropology*, 11, 1, 2003, pp. 79-99.

Potra, G., *Petrache Poenaru, ctitor al învățământului în țara noastră (1799-1875)*, Bucureşti, 1963.

Potra, G., *Bucureştii de ieri*, 2 volume, Bucureşti, 1990.

Potra, G. şi M. Carataşu, „Ion Heliade Rădulescu şi cărțile greceşti tipărite la Bucureşti", *BOR*, 95, 9-12, 1977, pp. 944-957.

Potra, G. şi V. Curticăpeanu, „Istoricul tipăririi şi difuzării cronicii lui George Şincai", *AIIC*, 16, 1973, pp. 77-135.

Preda, Cristian, „Staulul şi sirena. Dilemele unui marxist român", *Studia politica*, 1, 1, 2001, pp. 87-137.

Primul compendiu de pedagogie şi metodică în limba română – 1776/1785, ed. P. Radu şi D. Onciulescu, 2 volume, Timişoara, 1979.

Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum* [ediția în limba engleză], Bucureşti, 1971.

Prodan, David (ed.), *Încă un Supplex Libellus românesc. 1804*, Cluj, 1970.

Propăşirea [1844], facsimil, ed. Paul Cornea *et al.*, Bucureşti, 1980.

Prousis, Theophilus C., *Russian society and the Greek Revolution*, Dekalb, IL, 1994.

Prunkul Român, Bucureşti, 1848.

Puşcaş, Vasile, „Ideea de universitate în cultura română: aspirații naționale şi modele europene (1848-1918)", în Al. Zub (ed.), *Cultură şi societate*, Bucureşti, 1991, pp. 303-330.

Puşcaşu, Voica, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească şi Moldova până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 2001.

Pushkin, Alexander, *Complete works of Pushkin in English,* 10, *Letters, 1815-1826*, trad. J. Thomas Shaw, Downham Market, UK, 1999.

Pynsent, R.B. (ed.), *Literature and nationalism in Eastern Europe*, Londra, 1996.

Rados, Leonidas, „Students from Romania at the University of Athens (1845-1890)", *AIIAI,* 37, 2000, pp. 295-314.

Rados, Leonidas, „Mărturii privind instrucția fraților Sturdza la pensionul profesorului Ghenadie din Atena (mijlocul veacului XIX)", *AIIAI*, 38, 2001, pp. 77-97.

Radosav, Doru, „Books and religious feeling in the XVIIIth century", în M. Crăciun şi O. Ghitta (eds.), 1995, pp. 212-226.

Radu, Dumitru, „Cartea bisericească, factor de promovare a unității spirituale, lingvistice şi cultural naționale a poporului român", *BOR*, 1979, 97, 1-2, pp. 97-130; 3-4, pp. 365-404.

Ragsdale, Hugh, „Evaluating the traditions of Russian aggression: Catherine II and the Greek Project", *SEER*, 66, 1, 1988, pp. 91-117.

Ragsdale, Hugh, „Russian projects of expansion in the eighteenth century", în H. Ragsdale (ed.), *Imperial Russian foreign policy*, Washington DC, Cambridge, 1993, pp. 75-102.

[Raicevich, Ignazio Stefano], *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia, e Moldavia*, Napoli, 1788.

Rassool, Naz, „Literacy: in search of a paradigm", în J. Soler *et al*. (eds.), *Contextualising difficulties in literacy development*, New York, Londra, 2002, pp. 17-46.

Raven, James, „New reading histories, print culture and the identification of change: the case of eighteenth-century England", *Social history*, 23, 3, 1998, pp. 268-287.

Rădulescu, Andrei, „Pravilistul Flechtenmacher”, *ARMSI*, seria a III-a, 1, 1923, pp. 191-257.

Rădulescu, Andrei, „Izvoarele Codului Calimah”, *ARMSI*, seria a III-a, 8, 1927-1928, pp. 63-95.

Rădulescu, Andrei, *Amintiri*, Bucureşti, 1994.

Rădulescu, Mihai Sorin, „Observații despre elita politică românească, 1866-1914”, *Xenopoliana*, 4, 1996, pp. 113-120.

Rădulescu, Mihai Sorin, *Elita liberală românească (1866-1900)*, Bucureşti, 1998.

Rădulescu-Valasoglu, Irina, „L’institution de la presse en Moldavie dans les années 1857-1863”, *Recherches sur l’histoire des intitutions et du droit*, 10, 1985, pp. 81-92.

Răşcanu, Petru, *Istoricul învățământului secundar*, Iaşi, 1906.

Râpă-Buicliu, Dan, *Bibliografia românească veche. Additamenta (1536-1830)*, Galați, 2000.

Râşcanu, Gheorghe, *Istoricul învățământului particular în România din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, Bucureşti, 1906.

R[ecordon], F[rançois], *Lettres sur la Valachie*, Paris, 1821.

Regleanu, Mihail, „Contribuții la cunoaşterea Episcopului de Râmnic, Damaschin”, Hrisovul, 1, 1941, pp. 441-447.

Regnauld, „Les Principautés Danubiennes. Romanie ou Moldo-Valachie”, *Revue indépendante*, 8, 4, 25 iunie 1843, pp. 519-552 [Zane, note la Bălcescu, *Opere*, 4, 464, îl atribuie lui Dumitru Brătianu].

Regulamentul Organic întrupat cu legiuirile din anii 1831, 1832, şi 1833, şi adăogat la sfârşit cu legiuirile de la anul 1834 până acum... ediția a II-a, Bucureşti, 1847.

Resnick, Daniel P. şi Lauren B. Resnick, „The nature of literacy: An historical exploration", *Harvard educational review*, 47, 3, 1977, pp. 370-385.

Retegan, G., „Contribuţii la istoria statisticii învăţământului din România, 1830-1940", în *Din istoria statisticii româneşti,* Bucureşti, 1969, pp. 365-377.

Rezachievici, Constantin, „A fost Ştefan cel Mare «ales» domn în aprilie 1457? Un vechi «scenariu istoric»: de la «tradiţia» imaginară la realitate", *AIIAI*, 29, 1992, pp. 19-33.

Richet, Denis, „Autour des origines idéologiques de la Révolution française: élites et despotisme", *Annales*, 24, 1, 1969, pp. 1-23.

Riker, T.W., *The making of Roumania. A study of an international problem, 1856-1866*, Oxford, 1931.

Roberts, Henry, *Rumania: Political problems of an agrarian state*, New Haven, 1951.

Roche, Daniel şi Vincenzo Ferrone (eds.), *Le monde des Lumières*, Paris, 1999.

Roger, Antoine, *Les fondements du nationalisme roumain (1791-1921)*, Geneva, 2003.

Rogger, Hans, *National consciousness in eighteenth-century Russia*, Cambridge, MA, 1960.

Roider, Karl A., jr., *Austria's Eastern Question, 1700-1790*, Princeton, 1982.

Romanian aestheticians/Esthéticiens roumains/Rumänische Ästhetiker/Rumunskie yestetiki, Bucureşti, 1972.

Roman, Louis, „Statistiques fiscales et statistiques démographiques: les pays roumains, XVIe -XIXe siècles", *Annales de démographie historique*, 1985, pp. 245-280.

Romano, Cristian, „Iosif Romanov – librar, editor şi tipograf din Bucureşti în prima jumătate a secolului al XIX-lea”, *Anuar al arhivelor municipiului Bucureşti*, 1, 1997, pp. 32-42.

România [ziar], Bucureşti, 1837.

Rosetti, Al., Boris Cazacu şi Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, vol. I: *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*, ediția a II-a, Bucureşti, 1971.

Rosetti, Dim. R., *Dicționarul contemporanilor*, Bucureşti, 1897.

Rosetti, Radu, „Despre censura în Moldova”, *ARMSI*, seria a II-a, 29, 1906-1907, pp. 297-533; 30, 1907-1908, pp. 1-110.

Rosetti, Radu, „Arhiva senatorilor din Chişinău şi ocupația rusească dela 1806-1812”, *ARMSI*, seria a II-a, 31, 1908-1909, pp. 359-526, pp. 581-723; 32, 1909-1910, pp. 41-140, pp. 183-350.

Rosetti, Radu, *Memorii*, vol I: *Ce am auzit de la alții* [1925], Bucureşti, 1996.

Roudometof, Victor, *Nationalism, globalization, and Orthodoxy: The social origins of ethnic conflict in the Balkans*, Westport, CT, 2001.

Rudenskaia, M., „Vasili Fiodorovici Malinovski”, *Kodru*, 10, 1970, pp. 143-149.

Ruffini, Mario, *Aspetti della cultura religiosa ortodossa romena medievale (secoli XIV-XVIII)*, Roma, 1980.

Runciman, Steven, *The Great Church in captivity*, Cambridge, 1968.

Rusu, Dorina, „The army in the first revolution in the modern epoch of Romania”, în A.G. Savu (ed.), 1980, pp. 203-210.

Sabev, Orlin, *First Ottoman journay in the world of printed books (1726-1746). A reassessment*, Sofia, 2004.

Sacerdoțeanu, Aurel, „Tipografia Episcopiei Râmnicului (1705-1825)”, *Mitropolia Olteniei*, 12, 5-6, 1960, pp. 291-349.

Sainte-Aulaire, Marquis de [1807], „Mémoire sur les principautés de Moldavie et de Valachie", în P.P. Panaitescu (ed.), *Corespondența lui C. Ipsilanti cu guvernul rusesc, 1806-1810*, Bucureşti, 1933, pp. 63-77.

Salaberry, Charles-Marie d'Yrumberry, conte, *Voyage à Constantinople en Italie, et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, 1799.

Salaberry, Charles-Marie d'Yrumberry, conte, *Essai sur la Valachie & la Moldavie, théatre de l'insurrection dite Ypsilanti*, Paris, 1821.

Saramandu, Manuela, *Terminologia juridic-administrativă românească în perioada 1780-1850*, Bucureşti, 1986.

Sashegyi, Oskar, *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II: Beitrag zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder*, Budapest, 1958.

Saul, Gheorghe, *Lettre à Messieurs les Auteurs du* Journal de Bouillon *sur le compte qu'ils ont rendu d'un livre intitulé* Histoire de la Moldavie [1779], în Alexandru Ciorănescu, „Le Serdar Gheorghe Saul et sa polémique avec J.L. Carra", *SADAH*, 5, 1966, pp. 33-71.

Savu, A.G. (ed.), *The Romanian army and society,* Bucureşti, 1980.

Schaser, Angelika, „Die Fürstentümer Moldau und Wallachei 1650-1850", în Wolfram Fischer *et al*. (eds.) *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, 4, Stuttgart, 1993, pp. 971-993.

Schmeitzel, Martin, *Versuch zu einer Historie der Gelehrheit*, Jena, 1728.

Schwarzfeld, Dr. E., „Situația evreilor in România. Privire retrospectivă asupra anului 1883", *Anuar pentru Israeliți*, 7, 1884, pp. 68-87.

Sebestyén-Spielmann, Mihály, „Contribuţii la istoria tipografiilor din secolul al 18-lea. Cazul Transilvaniei”, *Altera*, 6, 14, 2000, pp. 175-187.

Seche, Luiza şi Mircea Seche, „Creaţiile lexicale personale ale lui Ion Budai-Deleanu”, *LR*, 7, 3, 1958, pp. 39-47.

Seton-Watson, Hugh, *Nations and states*, Londra, 1977.

Seton-Watson, Hugh, „Language and national consciousness”, *Proceedings of the British Academy,* 47, 1981, pp. 83-100.

Seton-Watson, R.W. *A history of the Roumanians*, Cambridge, 1934.

Shafir, Michael, *Political culture, intellectual dissent and intellectual consent. The case of Rumania*, Research paper, nr. 30, Ierusalim, 1978. Versiune revizuită în *Orbis,* 27, 4, 1983, pp. 393-420.

Shafir, Michael, „Romania’s Marx and the national question: Constantin Dobrogeanu-Gherea”, *History of political thought*, 5, 2, 1984, pp. 295-305.

Shafir, Michael, „Sociology of knowledge in the middle of nowhere: Constantin Dobrogeanu-Gherea”, *EEQ*, 19, 3, 1985, pp. 321-336.

Siani-Davies, Peter şi Mary Siani-Davies, *Romania*, ediţie revizuită [World Bibliographical Series, 59], Oxford, Santa Barbara, CA, Denver, 1998.

Simedrea, Tit, *Tiparul bucureştean de carte bisericească în anii 1740-1750*, Bucureşti, 1965.

Simion, Lidia, „The modernization of the social-political vocabulary as reflected in the Romanian press of the first half of the 19th century”, *RESEE*, 26, 1, 1988, pp. 27-34.

Simonescu, Dan, „Mihail Kogălniceanu ca tipograf şi editor la Iaşi”, *SCB*, 2, 1957, pp. 167-183.

Simonescu, Dan, „Impression de livres arabes et Karamanlis en Valachie et en Moldavie au XVIIIe siècle”, *Studia et acta orientalia*, 5-6, 1967, pp. 49-75.

Simonescu, Dan, (ed.), *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII-XVIII)*, Bucureşti, 1967.

Simonescu, Dan şi Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a cărții româneşti*, Bucureşti, 1994.

Sincerus, Edmondus [= Elias Schwarzfeld], *Les Juifs en Roumanie depuis le traité de Berlin (1878) jusqu'à ce jour*, Londra, New York, 1901.

Sion, G., *Suvenire contimpurane*, Bucureşti, 1888.

Siruni, H.Dj., „Deschiderea tipografiei armene la Iaşi”, *Ani*, 1, 4, 1936a, pp. 91-92.

Siruni, H.Dj., „Gheorghe Asachi şi Armenii”, *Ani*, 1, 4, 1936b, pp. 71-75.

Siupiur, Elena, „Quelques documents militaires relatifs à la fondation de la typographie grecque de Jassy (1812)”, *RESEE*, 4, 3, 1977, pp. 509-514.

Siupiur, Elena, „L'écrivain roumain au XIXe siècle: typologie sociale et intellectuelle”, *CREL*, 2, 1980, pp. 35-54.

Siupiur, Elena, „The training of intellectuals in South-East Europe during the 19th century. The Romanian model”, *AIIAI*, 23, 2, 1986, pp. 469-491.

Siupiur, Elena, „Forces sociales et états modernes – le rôle des intellectuels”, *RESEE*, 27, 1-2, 1989, pp. 95-101.

Siupiur, Elena, „Les intellectuels roumains du XIXe siècle et la réorganisation de la classe politique et du système institutionnel”, *RRH*, 34, 1-2, 1995, pp. 75-95.

Siupiur, Elena, „Etudiants de l'espace roumain et du Sud-Est européen dans les universités allemandes", *RRH*, 36, 3-4, 1997, pp. 299-314.

Skendi, Stavro, *The Albanian national awakening, 1878-1912*, Princeton, 1967.

[Skene, J.H.], *Frontier lands of the Christian and Turk, comprising travels in the region of the lower Danube. By a British resident of twenty years in the East*, 2 volume, Londra, 1853.

Skowronek, Jerzy, „Le programme européen du prince Adam Jerzy Czartoryski en 1803-1805", *Acta Poloniae historica*, 17, 1968, pp. 137-159.

Slavici, Ioan, *Amintiri* [1924], ed. G. Sanda, Bucureşti, 1967.

Slavici, Ioan, *Opere* [1870-1924], ed. D. Vatamaniuc, 16 volume, Bucureşti, 1967-1978.

Slezkine, Yuri, „Naturalists versus nations: Eighteenth-century Russian scholars confront ethnic diversity", în D.R. Brower şi E.J. Lazzerini (eds.) *Russia's Orient: Imperial borderlands and peoples, 1700-1917*, Bloomington, IN, 1997, pp. 27-57.

Smarandache, Gheorghe, „Învățământul secundar din Bucureşti între cele două mari reforme şcolare din epoca modernă (1864-1898)", *RI*, seria nouă, 1, 3, 1990, pp. 235-247.

Smith, Anthony D., „Culture, community and territory: The politics of ethnicity and nationalism", *International affairs*, 72, 3, 1996, pp. 445-458.

Somel, Selçuk Akşin, *The modernization of public education in the Ottoman Empire, 1839-1908. Islamization, autocracy, and discipline*, Leiden, Boston, 2001.

Sorescu, George, *Gh. Asachi*, Bucureşti, 1970.

Soutzo, Prince N., *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iaşi, 1849.

Soutzo, Prince N., *Mémoires du prince Nicolas Soutzo, grand logothète de Moldavie, 1798-1871*, Viena, 1899.

Stahl, Henri H., „Théories de C.D. Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les «pays retardataires»", *Review (Fernand Braudel Center)*, 2, 1, 1978, pp. 101-114.

Stahl, Henri H., *Traditional Romanian village communities*, trad. D. Chirot şi H.C. Chirot, Cambridge, Paris, 1980.

Stahl, Henri H., *Amintiri şi gânduri din vechea şcoală a „monografiilor sociologice",* Bucureşti, 1981.

Stambrook, Fred, „National and other identities in Bukovina in late Austrian times", *AHY*, 35, 2004, pp. 185-204.

Štamparija u Rimniku i obnova stamparija Srpskih knjiga 1726/Tipografia de la Râmnic şi reluarea tipăririi cărţilor sârbeşti la 1726, Novi Sad, 1976.

Stan, Apostol, *Ion C. Brătianu. Un promotor al liberalismului în România*, Bucureşti, 1993.

Stan, V., „M. Kogălniceanu – antreprenor de poşte în Moldova", *AIIAI*, 1994, 31, pp. 443-484; 32, pp. 277-298.

Stănescu, Eugen, „Premisele medievale ale conştiinţei naţionale româneşti. *Român-românesc* în textele româneşti din veacurile XV-XVII", *Studii*, 17, 5, 1964, pp. 967-1000.

Stănescu, Eugen, „Roumanie. Histoire d'un mot chez les Roumains au XVIIe-XIXe siècles. Développement de la conscience d'unité territoriale", *BS*, 9, 1969, pp. 69-94.

Stănescu, Heinz, „Vertriebsformen der Hochmeisterschen Buchhandlung in Hermannstadt im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts", în H.G. Göpferl, G. Kozielek şi R. Wittmann (eds.), *Buch-und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert.*

Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel-und Osteuropa, Berlin, 1977, pp. 271-284.

Stanley, Hon. Henry, *Rouman Anthology: ... being a collection of the National Ballads of Moldavia and Wallachia, and of some of the works of the modern Poets, in their original language; with an appendix, containing translations of some of the poems, notes, etc.* Hertford, 1856.

Stavrianos, L.S., *The Balkans since 1453*, New York, 1958.

Stoianovich, Traian, „Patterns of Serbian intellectual development, 1830-1880", *Comparative studies in society and history*, 1, 1958-1959, pp. 242-272.

Stoicescu, Nicolae, „Organizational structure of the armies in the Romanian lands in the 14th-18th centuries", în A.G. Savu (ed.), 1980, pp. 165-191.

Stoicescu, Nicolae, *Age-old factors of Romanian unity*, Bucureşti, 1986.

Stoide, C.A., „Din legăturile lui Zaharia Carcalechi cu Iaşii", *Studia bibliologica* 3, 1, 1969, pp. 303-327.

Stoide, C.A., „Contribuții la istoria învățământului în şcolile din Iaşi, în secolul al XVIII-lea", în *Contribuții la istoria învățământului românesc*, Bucureşti, 1971, pp. 86-114.

Stoide, C.A., „Duca Sotiriovici, tipograf de Thassos", *AIIAI*, 21, 1984, pp. 391-396.

Stokes, Gale, „The social origins of east European politics", în D. Chirot (ed.), *The origins of backwardness in Eastern Europe*, Berkeley, 1989, pp. 210-253.

Stokes, Gale, *Politics as development: The emergence of political parties in nineteenth-century Serbia*, Durham, NC, Londra, 1990.

Street, Brian (ed.), *Cross-cultural approaches to literacy*, Cambridge, 1993.

Sturdza, Dimitrie A. şi Petre Poni, *Legea asupra invetamêntului primar. Cuvintările rostite şi amendamentele propuse in Senat la proiectul guvernului*, Bucureşti, 1893.

Sturdza, Mihai Dimitri, „La Russie et la désunion des Principautés Roumaines 1864-1866", *CMRS*, 12, 1971, pp. 247-285.

Sturdza, Mihai Dimitri, „A Moldavian russophile. The grand treasurer Iordake Roznovanu 1764-1836", *SADAH*, 10, 1972, pp. 125-156.

Sturdza, Mihai Dimitri, „Junimea societate secretă", *Ethos*, 1, 1973, pp. 81-110.

Sugar, Peter F., „External and domestic roots of East European nationalism", în Peter Sugar şi Ivo Lederer (eds.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle, Londra, 1969, pp. 3-54.

Suliman, C.B., „Rol Vasiliia Fiodorovicea Malinovskogo v razvitii drujestvennîh russko-moldavskih politiceskih sviazei", *Materialî naucinoi konferenții Kişinevskogo universiteta, posviaşcennoi 300-letiiu do dnia rojdeniia D. Kantemira*, Chişinău, 1974.

Sulzer, Franz Joseph, *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens, im Zusammenhange mit der Geschichte des uebrigen Daciens, als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte, mit kritischer Freyheit entworfen*, 3 volume, Viena, 1781-1782.

Svințiu, Th., „Câteva date cu privire la prima organizare a învățământului public în oraşul Târgovişte", *SAI*, 2, 1957, pp. 437-440.

Svodnîi katalog russkoi knigi grajdanskoi peceati XVIII veka, 1725-1800, 4 volume, Moscova, 1966.

Szyliowicz, J.S., „Functional perspectives on technology: The case of the printing press in the Ottoman Empire", *Archivum ottomanicum*, 11, 1986, pp. 249-259.

Şincai, Gheorghe, *Opere* [c. 1780-1812], ed. F. Fugariu, 4 volume, Bucureşti, 1967.

Şincai, Gheorghe, *Scurta cunoştinţă de istoria românilor* [c. 1795], Bucureşti, 1963.

Ştefănescu, Ştefan, „Aspects de la révolution démographique dans les pays roumains à la fin du XVIIIe siècle", *Nouvelles études d'histoire* 6, 1, 1980, pp. 310-326.

Ştrempel, Gabriel, *Antim Ivireanul*, Bucureşti, 1997.

Tappe, E.D., „The Rumanian anthologies of E.C. Grenville Murray and Henry Stanley", *Revue de littérature comparée*, 30, 3, 1956, pp. 399-405.

Tappe, E.D., „Rumanian echoes in nineteenth-century English literature", *SEER*, 37, 1958-1959, pp. 477-486.

Tappe, E.D., „A Rumanian manuscript miscellany in the John Rylands Library", *Bulletin of the John Rylands Library*, 42, 2, 1960a , pp. 481-492.

Tappe, E.D., „Some new English travellers in the Rumanian Principalities", *RER*, 5-6, 1960b, pp. 247-256.

Tappe, E.D., „John Sibthorp in the Danubian lands, 1794". *RESEE*, 5, 3-4, 1967, pp. 461-473.

Tappe, E.D., „Rumania and the Bible Society until the Crimean War", *SEER*, 46, 106, 1968, pp. 91-105.

Tappe, E.D., „The Rumanian Orthodox Church and the West", în D. Baker (ed.), *The Orthodox Churches and the West* [*Studies in Church History* , 13], Oxford, 1976, pp. 277-291.

Tappe, E.D., „Anglo-Romanian contacts in literature, 1848-1878”, în G. Buzatu (ed.), *Anglo-Romanian relations since 1821*, Iaşi, 1983, pp. 201-207.

Teoctist, Mitropolit al Moldovei, *Metropolitan Iacob Putneanul, 1719-1778. In the service of the Romanian Orthodoxy, of the aspirations of national unity and of affirmation of the Romanian culture*, Mănăstirea Neamț, 1978.

Teodor, Pompiliu, „George Bariț şi Principatele Române”, *AIIC*, 6, 1963, pp. 77-89.

Teodor, Pompiliu, „Romanian political enlightenment”, în *idem*, ed. 1980, pp. 117-142.

Teodor, Pompiliu, „The confessional identity of the Transylvanian Greek Catholic Church”, în M. Crăciun, O. Ghitta şi G. Murdock (eds.), 2002, pp. 167-180.

Teodor, Pompiliu (ed.), *Enlightenment and Romanian society*, Cluj-Napoca, 1980.

Teodorescu, Al., „Scrisori inedite ale lui C. Conachi către P.D. Kisselev”, *RA*, seria nouă, 6, 2, 1963, pp. 252-253.

Teodorescu, G. Dem. [1885], *Poesii populare române*, ed. G. Antofi, 3 volume, Bucureşti, 1985.

Teodorescu, Mirela, „Neologismele şi primele relații de călătorie româneşti”, *LR*, 13, 6, 1964, pp. 587-603.

Theodorescu, Barbu, „Cartea românească de-a lungul secolelor. Schiță”, *Studii şi cercetări de documentare şi bibliologie*, 7, 1, 1965, pp. 45-57.

Thompson, E.P., *The making of the English working class*, ediție revizuită, Harmondsworth, 1980.

Thornton, Thomas, *The present state of Turkey, or, A description of the political, civil and religious constitution, government and laws of the Ottoman Empire,* 2 volume, Londra, 1807.

Thouvenel, Edouard, *La Hongrie et la Valachie. Souvenirs de voyage et notices historiques,* Paris, 1840.

Thunmann, Johann Erich, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774.

Todorov, Tzvetan, *La notion de la littérature*, Paris, 1978.

Tolias, Georges, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Atena, Paris, 1997.

Tomescu, Constantin N., *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, Chişinău, 1927.

Tomescu, D., *Contribuţiuni la istoricul tipografiei oltene «Samitca»*, Craiova, 1935.

Tomescu, Mircea, *Istoria cărţii româneşti de la începuturi până la 1918,* Bucureşti, 1968.

Torouţiu, *SDL = Studii şi documente literare*, ed. I. Torouţiu. 14 volume, Bucureşti, 1931-1944.

Tóth, I.G., „Lire et écrire parmi les nobles hongrois au dix-huitième siècle", *Studies on Voltaire and the eighteenth century,* 264, 1989, pp. 607-609.

Tóth, I.G., *Literacy and written culture in early modern Central Europe*, trad. T. Vajda şi M. Bodóczky, Budapesta, 2000.

Tóth, I. Zoltán, *Primul secol al naţionalismului românesc ardelean (1697-1792)* [1946], trad. M. Someşan, Bucureşti, 2001.

Tott, Baron de, *Mémoires du ...sur les Turcs et les Tartares*, 2 volume, Amsterdam, 1784.

Trancă, Dumitru şi Ion Marinescu, *A general survey of the Romanian book*, Bucureşti, 1968.

Treptow, Kurt (ed.), *History of Romania*, ediția a III-a, Iaşi, 1997.

Tsourka-Papastathis, Despoina, „The decline of the «Greek companies» in Transylvania: An aspect of Habsburg economic policies in the Black Sea and the Mediterranean", în A. Vacalopoulos, C. Svolopoulos şi B. Király (eds.), *Southeast European maritime commerce and naval policies from the mid-eighteenth century to 1914*, Highland Lakes, NJ, Salonic, 1988, pp. 213-218.

Tudor, P. şi I. Mada, „Recensământul din 1890 – sursă de date pentru caracterizarea dezvoltării capitalismului în România", în *Din istoria statisticii româneşti*, Bucureşti, 1969, pp. 207-220.

Turc, Corina, „Interdicția de înstrăinare a cărții româneşti prin blesteme în secolele XVII-XVIII", *Caietele David Prodan*, 1, 1, 1994, pp. 69-81.

Turczynski, Emanuel, „Nationalism and religion in Eastern Europe", *EEQ*, 5, 4, 1972, pp. 468-486.

Turczynski, Emanuel, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus*, München, 1985.

Turdeanu, Emil, *Le livre roumain à travers les siècles*, Paris, 1959.

Turdeanu, Emil, *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés roumaines*, Leiden, 1985.

Turliuc, Cătălin, „Nationalism: A liturgy of modernity", în M. Crăciun şi O. Ghitta (eds.), 1998, pp. 284-291.

Turuşancu, Ileana, „Reviste botoşănene din trecut", *LL*, 3, 1957, pp. 297-309.

Țimiras, N., *Ion Creangă*, Bucureşti, fără dată.

Ţîrcovnicu, Victor, *Istoria învăţământului din Banat până la anul 1800*, Bucureşti, 1978.

Ubicini, M.-A., *Provinces danubiennes et roumaines*, Paris [*L'univers pittoresque* 39, 2], 1856.

Ungureanu, Gh., „Ştiri inedite despre cursul de inginerie ţinut de Gh. Asachi la şcoala domnească din Iaşi", *RA*, seria nouă, 6, 2, 1963, pp. 250-251.

Ungureanu, Gh., „Documente statistice din anii 1820-1859 aflate în păstrarea Arhivelor Statului de la Iaşi", în *Din istoria statisticii româneşti,* Bucureşti, 1969, pp. 459-470.

Ungureanu, Mihai-Răzvan, „Dispariţia unei instituţii: hahambaşia", *SAHIR*, 2, 1997-1998, pp. 68-107; 3, 1997-1998, pp. 94-111.

Ungureanu, Mihai-Răzvan, „The fate of Romanians' contemporary historical myths", *Occasional papers in Romanian studies*, 2, ed. R. Haynes. Londra, 1998, pp. 19-30.

Ungureanu, Mihai-Răzvan, „The biography of an illustrious stranger: Samoil Botezatu", *New Europe College yearbook, 1995*-1996, Bucureşti, 1999, pp. 323-357.

Ungureanu, Mihai-Răzvan, „Misiuni protestante britanice în Principatele Române în prima jumătate a secolului XIX", în *In honorem Ioan Caproşu*, Iaşi, 2002, pp. 368-396.

Urechia, V.A., „Domnia lui Caragea, 1812-1818: Biserica – Şcólele – Cultura publică", *ARMSI*, seria a II-a, 20, 1897-1898, pp. 1-112.

Urechia, V.A., *IR = Istoria românilor de la 1774-1821*, 14 volume, Bucureşti, 1892-1901.

Urechia, V.A., *IŞ = Istoria şcólelor de la 1800-1864*, 4 volume, Bucureşti, 1892.

Uricariul, ed. T. Codrescu. 25 volume, Iaşi, 1852-1894.

Ursu, N.A., „Modelul francez al gramaticii lui I. Eliade Rădulescu”, *LR*, 10, 1961, pp. 326-333.

Ursu, N.A., *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, 1962.

Ursu, N.A., „Gramatica românească a lui Ioan Alboteanu”, *LR*, 13, 1, 1964, pp. 44-54.

Ursu, N.A., „Cu privire la momentul 1750 în dezvoltarea limbii române literare”, *LR*, 34, 6, 1985, pp. 520-531.

Ursu, N.A., *Contribuţii la istoria culturii române*, Iaşi, 2002.

Ursu, Tamara, *Limba* Hronicul-*ui lui Dimitrie Cantemir*, Chişinău, 1973.

Vaillant, J.A., *La Romanie; ou, Histoire, langue, littérature, orographie, statistique, des peuples de la langue d'or, ardaliens, vallaques et moldaves, résumés sous le nom de Romans*, 3 volume, Paris, 1844.

Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional, 2 volume, Râmnicu Vâlcea, 1980-1983.

Varta, Ion, „Ion Sandu Sturdza”, *Magazin istoric* , seria nouă, 10, 2001, pp. 60-65.

Varta, Ion (ed.), *Revoluţia de la 1848 în Ţările Române. Documente inedite din arhivele ruseşti.* Chişinău, 1998.

Vasilian, I.T., „Introducerea caracterelor latine în tipărirea cărţilor bisericeşti”, *BOR*, 48, 2, 1930, pp. 121-123.

Văcăreşti [= familia Văcărescu], „Poeţii Văcăreşti”, *Opere*, ed. C. Cîrstean. Bucureşti, 1982.

Velculescu, Cătălina, „Legende – reflexe în istoriografie”, *RITL*, 27, 1, 1978, pp. 23-33.

Velculescu, Cătălina, „Village mentality and written culture”, *RESEE*, 18, 4, 1980, pp. 636-646.

Velculescu, Cătălina, „Old MS-and printed texts in the nineteenth century", *Synthesis*, 16, 1989, pp. 51-57.

Velculescu, Victor G. şi Cătălina Velculescu, „Livres roumains à listes de souscripteurs (première moitié du XIX-ième siècle)", *RESEE*, 12, 2, 1974, pp. 205-220.

Velculescu, Victor G. şi Cătălina Velculescu, „Configuration culturelle roumaine dans la première moitié du XIX-ième siècle: Analyse des listes de souscripteurs", *Synthesis*, 2, 1975, pp. 85-96.

Venturi, Franco, *Settecento riformatore*, 3: *La prima crisi del antico regime (1768-1776),* Torino, 1979.

Verdery, Katherine, *Transylvanian villagers. Three centuries of political, economic and ethnic change*, Berkeley, 1983.

Verdery, Katherine, „Moments in the rise of the discourse on national identity. I: Seventeenth through nineteenth centuries", în I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu şi V. Cristian (eds.), *Românii în istoria universală,* III-i, Iaşi, 1988, pp. 89-137.

Verdery, Katherine, *National ideology under socialism: Identity and cultural politics in Ceauşescu's Romania,* Berkeley, 1991.

Vianu, Al., „L'illuministe russe Vassili Feodorovici Malinovski dans les Principautés roumaines", *Nouvelles études d'histoire*, 2, 1960, pp. 305-323 [în româneşte în *Studii*, 12, 2, 1960, pp. 165-180].

Vianu, Tudor, *Probleme de stil şi artă literară*, Bucureşti, 1955.

Vincent, David, *The rise of mass literacy: Reading and writing in modern Europe*, Cambridge, UK, Malden, MA, 2000.

Vintulescu, Virgil, *Polemica Maiorescu-Gherea: Implicații estetice şi literare*, Timişoara, 1980.

Vitcu, Dumitru, „Statistica şcolilor israelite din Iaşi la 1867”, *SAHIR*, 3, 1998, pp. 177-190.

Vitzu, Al.N., *Studiu asupra învĕţământului secundar din România*, Bucureşti, 1888.

Vîrgolici, T., „Dimitrie Bolintineanu la *Poporul suveran*”, *RITL*, 18, 1, 1969, pp. 57-69.

Vîrtosu, Emil, „Eliade ca tipograf: documente inedite”, *RA*, 1, 1-3, 1924-1926, pp. 366-369.

Vîrtosu, Emil, „Napoleon Bonaparte şi dorinţele moldovenilor la 1807”, *Studii*, 18, 2, 1965a, pp. 403-420.

Vîrtosu, Emil, „Les idées politiques de I. Tăutul”, *RRH*, 4, 2, 1965b , pp. 261-285 [263].

Vlad, Laurenţiu (ed.), *Pouvoirs et mentalités,* Bucureşti, 1999.

Vlăduţ, Constantin, „Ion Câmpineanu précurseur de l’Etat roumain unitaire”, *RRH*, 12, 4, 1973, pp. 763-783.

Volney [Constantin-François], *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs*, Londra, 1788.

Volovici, Leon, *Apariţia scriitorului în cultura română,* Iaşi, 1976.

Volovici, Leon, „Quand l’écrivain roumain devient professionel”, *CREL*, 1, 1978, pp. 14-26.

Volovici, Leon, *Nationalist ideology and antisemitism: the case of Romanian intellectuals in the 1930s* , trad. C. Kormos, Oxford, New York, 1991.

Waddington, G., *The present condition and prospects of the Greek, or Oriental Church*, Londra, 1829.

Wagner, Daniel A., *Literacy, culture and development. Becoming literate in Morocco*, Cambridge, 1993.

Waldman, Traian D., „Chestiuni privitoare la organizarea şi lucrarea Bisericii în prima jumătate a veacului al XIX-lea", *MMS*, 47, 3-4, 1971, pp. 182-191.

Walsh, Rev. Robert, *Narrative of a journey from Constantinople to England*, Londra, 1828.

Weber, Eugen, „Romania", în E. Weber şi H. Rogger (eds.), *The European right: A historical profile* , Londra, 1965, pp. 501-575.

Wells, G.A., *The origin of language. Aspects of the discussion from Condillac to Wundt,* La Salle, IL, 1987.

White, George W., *Nationalism and territory. Constructing group identity in southeastern Europe*, Lanham, MA, 2000.

Whittaker, Cynthia H., *The origins of modern Russian education: An intellectual biography of Count Sergei Uvarov, 1786-1855*, DeKalb, IL, 1984.

Wilkinson, William, *An account of the Principalities of Moldavia and Wallachia*, Londra, 1820.

Williams, Raymond, *Writing in society*, Londra, 1983.

Wilson, Duncan, *The life and times of Vuk Stefanović Karadžić. Literacy, literature and national independence in Serbia*, Oxford, 1970.

Wolf, Andreas, *Beiträge zur einer statistich-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, 2 volume, Hermannstadt, 1805.

Wolf, Andreas, „Moldavie et Valachie", *Annales de voyages*, 5, 1809, pp. 48-67.

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the Enlightenment,* Stanford, CA, 1994.

Wolff, R.L., „Romania: The Latin Empire of Constantinople", *Speculum*, 23, 1, 1948, pp. 1-34.

Woodhouse, C.M., „Kapodistrias and the *Philike Etairia*, 1814-1821", în R. Clogg (ed.), 1973, pp. 104-134.

Xenopol, A.D., „Studii asupra stării noastre actuale" [1870-1871], în E. Lovinescu (ed.), 1943, pp. 169-278.

Xenopol, A.D., *Istoria românilor*, 14 volume, Iaşi, 1896 [versiunea scurtă în limba franceză: *Histoire des roumains*, 2 volume, Paris, 1986].

Yannoulopoulos, Yannis, „Greek society on the eve of independence", în R. Clogg (ed.), 1981, pp. 18-39.

Yovanovics, *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient*, Paris, 1870.

Zabloţki-Desiatovski, A.P., *Graf P.D. Kiseliov i ego vremia*, 4 volume, Sankt-Petersburg, 1882.

Zacek, Judith, „The Lancastrian school movement in Russia", *SEER*, 45, 105, 1967, pp. 343-367.

Zach, Krista, *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1977.

Zallony, Marc Philippe, *Essai sur les fanariotes*, Marsilia, 1824.

Zane, G., „Burghezia română şi marxismul", *Viaţa românească*, 1927, 19, 2, pp. 244-260; 3, pp. 323-334.

Zane, G., *Economia de schimb în Principatele Române*, Bucureşti, 1930.

Zane, G., „Structures économiques dans les Principautés Roumaines", *AHRF*, 48, 225, 1976, pp. 325-355.

Zane, G., *Studii*, Bucureşti, 1980.

Zeletin, Ştefan, *Burghezia română: originea şi rolul ei istoric* [1925], Bucureşti, 1991.

Zernatto, Guido, „Nation: The history of a word", *Review of politics*, 6, 1944, pp. 351-366.

Zgraon, Florentina , „*Floarea adevărului* – ediția princeps”, *LR*, 1993, 42, 3, pp. 123-128 şi 42, 4, pp. 171-176.

Zgraon, Florentina, „Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea”, în I. Gheție şi Gh. Chivu (eds.), 2000, pp. 112-152.

Zieglauer, Ferdinand von, „Geschichte der Freimaurerloge St. Andreas zu des drei Seeblätten in Hermannstadt (1767-1790)”, *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 1875, 12, 3, pp. 446-592; 13, 1, pp. 1-92.

Zub, Al., *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iaşi, 1974.

Zub, Al., *A scrie şi a face istorie (istoriografia română postpaşoptistă)*, Iaşi, 1981.

Zub, Al., *Biruit-au gîndul. Note despre istorismul românesc*, Iaşi, 1983.

Zub, Al., „The critical school in Romanian historiography: Genetic model and strategy”, în Al. Zub (ed.), *Culture and society*, 1985, pp. 113-126.

Zub, Al., *Cunoaştere de sine şi integrare*, Iaşi, 1986.

Zub, Al., „History and myth in Romanian society in the modern period”, *IJRS*, 5, 2, 1987, pp. 35-58.

Zub, Al., „«Lege», cultură şi renaşterea națională”, *Teologie şi viață*, seria nouă, 1(47), 4-8, 1991, pp. 133-144.

Mulțumiri

Aş dori să mulțumesc Academiei Britanice, lui Dennis Deletant, Wendy Bracewell, Mihai-Răzvan Ungureanu, Peter Siani-Davies, Peter Mackridge, bibliotecarilor şi arhiviştilor de la Biblioteca Şcolii de Studii Slavone şi Est-Europene, Biblioteca Britancă; Bibliotecii Universității din Londra, Bibliotecii Londrei, Arhivelor Naționale Britanice (fostul

Birou al Documentelor Publice), Bibliotecii Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, Bibliotecii Academiei Române, Bibliotecii Centrale Universitare Bucureşti, Bibliotecii Naţionale a României, Bibliotecii Naţionale a Franţei şi Bibiliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu” din Iaşi. Atât de multe alte persoane m-au ajutat cu observaţii, informaţii, sugestii şi recomandări, încât mi-e imposibil să le menţionez pe toate. În schimb, îmi exprim recunoştinţa faţă de cei care conduc institute şi organizează seminare, ateliere de lucru şi conferinţe care facilitează astfel de întâlniri şi schimburi folositoare. Un merit deosebit pentru realizarea acestei cărţi l-au avut, la Londra, Wendy Bracewell şi echipa sa de la Centrul de Studii Sud-Est Europene, Stephanie Schwandner-Sievers de la Centrul de Studii Albaneze, Ben Fortna şi Charles Stewart de la Şcoala de Studii Orientale şi Africane, Ross Forman şi Stephanie Jones de la Centrul de Literatură Asiatică şi Africană al aceleiaşi instituţii, Mark Mazower şi Dimitris Livanios de la Birkbeck College, Karin Friedrich şi Jacqueline Glomski de la Institutul Warburg (Forumul pentru Europa Centrală Modernă Timpurie); la Oxford, Robert Evans, Richard Crampton şi David Rechter, care coordonează seminarul dedicat Europei de Est şi Central-estice; în Paris, Xavier Bougarel şi *Association française d’études sur les Balkans*; în România, Paul Michelson şi Societatea de Studii Româneşti; în Bucureşti, Şerban Papacostea şi Violeta Barbu de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Nicolae-Şerban Tanaşoca şi Paul Stahl de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, în Iaşi, Alexandru Zub de la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”.

Îmi face o şi mai mare plăcere să le mulţumesc părinţilor mei, Charles şi Griselda, precum şi Elenei Haşeganu şi Carminei Drace-Francis, care, la Londra şi respectiv la Bucureşti, mi-au oferit sprijine

esențiale mai ales în prima fază a cercetării şi compunerii. Carmina Drace-Francis m-a ajutat foarte mult şi în privința editării manuscrisului şi în procurarea unor cărți şi studii.

Niciunul dintre cei menționați anterior nu pot fi traşi la răspundere pentru eventualele erori factuale sau de interpretare pe care aceast volum le conține.

Indice*

Aaron, Florian 115, 122 n. 2, 133, 145
Adrian, I.V. 184 n. 2
Adrianopol, Tratatul de la 38, 110
Africa 212
Alba Iulia 84
albanezi 17, 29, 41, 62, 116, 177
Alecsandri, Vasile 125, 139, 147, 176, 180-181, 185, 188-189, 200, 209 n. 4
Alexandrescu, Grigore 115, 131-132, 136 n. 5, 146
Alexandria 33, 71
Alexandru cel Mare 75
Alexandru I al Rusiei 37-38, 49, 81
America Latină 212
Amfilohie, episcop de Hotin 92
Amzei, Biserica, Bucureşti 114
Anglia 212
Antim Ivireanul, mitropolit al Ungrovlahiei (1708-1716) 68
Antim, patriarh al Ierusalimului 78
Antiohia 33, 71
arabă, limba 67
Arad, Romania 83

Argeş, episcopie, Ţara Românească 32, 176
Aricescu, Constantin D. 175
Aristotel 78
armeni 29, 36, 50, 63, 102, 116, 125, 171
Aron, Petru Pavel, episcop al Transilvaniei (1744-1758) 74
Artaud 186
Asachi, Gheorghe 53, 63-64, 123, 131, 139-140, 142, 145-146, 170, 185, 192 n. 1
Asachi, Lazăr-Leon 65-66 n. 4
Atena 127 n. 5
Athos, munte 80
Aurelian, Petre 115
Austria, Austro-Ungaria, *vezi* Monarhia habsburgică, Ungaria

Babeş, Victor 168
Bacalbaşa, Anton 179
Bacheville, Antoine 62
Bacheville, Barthélemy 62
Baiazid I, sultan (1389-1402) 30
Balş, Teodor 159
Banatul Timişoarei 30, 69, 75
Barbu, Chiriţă 136 n. 10
Bariţiu, George 115, 126 n. 4, 144
Barker, Benjamin 136 n. 4
Baronius, Caesar 80
Barthélemy, abatele de 111
Basarabia 21, 30, 38, 77, 109, 122 n. 5
Bataillard, Paul 116

Bawr, Friedrich Wilhelm, general 50
Bălăceanu, Constantin 64
Bălăşescu, Nicolae (mai târziu Nifon) 115
Bălcescu, Nicolae 115, 132, 134, 152, 154 n. 4
Bărcănescu, Ecaterina 63
Bărcăneşti, jud. Prahova 120
Bărnuțiu, Simion 159, 173 n. 20, 193-196, 198
Beccaria, Cesare 78
Beldiman, Alexandru 75
Belgrad, Serbia 69
Bentham, Jeremy 43, 52 n. 11
Berlin 42, 150, 195
Berman, Adolf 177
Bibescu, Gheorghe, domnitor al Țării Româneşti (1842-1848) 118
Blaj 73, 84, 86
Boierescu, Vasile 115, 161
Bois-le-Comte, Charles Joseph Edmond de 42, 139
Bojincă, Damaschin 115, 122, 124
Bolintineanu, Dimitrie 115, 135, 152, 180-181, 187, 192 n. 5
Bolliac, Cezar 115, 142, 144
Bonnet, Pavillon 62
Botoşani 36, 163, 176, 184 n. 2, 188, 191
Bozianu, Constantin 161
Braşov (Kronstadt) 38, 61, 74, 84
Brăila 115, 117, 120-121, 149, 176-177, 182
Brătianu, Constantin 56
Brătianu, Dumitru 115, 154 n. 4
Brătianu, Ion C. 56, 115

Brâncoveanu, Constantin, domnitor al Ţării Româneşti (1688-1714) 31, 39 n. 6, 67-68
Bucovina 21, 30, 38, 100, 150
Bucureşti 35, 38, 42, 46, 48, 50, 52 n. 12, 61, 63-65, 70-71, 77, 84, 86, 93 n. 20, 113-119, 123, 132-134, 138, 151, 158, 161, 164, 166, 168, 176-178, 182, 185, 188
Buda 74-75, 86, 101, 122 n. 2, 131, 144, 150
Budai-Deleanu, Ioan 100, 105
Buffon, Georges-Louis Leclerc, conte de 144
Bulgaria, limba şi cultura bulgară 17, 29, 68-69, 112 n. 3, 116, 148 n. 5, 167, 177, 188, 191
Buzău 68, 84, 86, 115, 129, 176, 182
Byron, George Gordon, lord 131, 134

Calimah, Alexandru, mare vornic al Moldovei 62
Callimachi, Gavriil, mitropolit al Moldovei (1760-1786) 72
Callimachi, Scarlat, domnitor al Moldovei (1812-1818) 32, 63, 82
Campenhausen, Balthasar von 50
Canta, boier moldovean 79
Cantacuzino, Constantin 132
Cantacuzino, Ion 39 n. 6, 77, 93 n. 13, 97, 104 n. 8
Cantacuzino, Mihai 136 n. 11
Cantacuzino, Şerban, domnitor al Ţării Româneşti (1678-1688) 67
Cantemir, Dimitrie, domnitor al Moldovei (1693, 1710-1711) 24-25 n. 10, 31, 39 n. 2, 68, 96, 99, 105 n. 12, 132-133, 137 n. 12
Cantilli, George 179
Caracaş, Constantin 81, 136 n. 11

Caragea, Ioan, domnitor al Țării Româneşti (1812-1818) 32, 55, 82, 94 n. 27
Caragiale, Ion Luca 57, 170, 187, 190, 192 n. 4, 209 n. 4
Carcalechi, Zaharia 53, 131
Carol I de Hohenzollern, domnitor al României (1866-1881), rege al României (1881-1914) 161, 187
Carp, Petre 179, 198, 209 n. 2
Carra, Jean-Louis 41-42, 49
Cazasu, jud. Brăila 121
Cazzavillan, Luigi 177
Căldăruşani, mănăstire, Țara Românească 86
Câmpulung, jud. Muscel 135
Chateaubriand, François-René de 111, 144
Chechot (învățător rus) 116
Chesarie, episcop de Buzău (1825-1846) 129
Chesarie, episcop de Râmnic (1773-1780) 53, 76
Chişinău, Moldova 86, 110, 122 n. 5
Chrysanthos, patriarh al Ierusalimului 65 n. 3
Cicero, Marcus Tullius 61
Cipariu, Timotei 83, 115, 129
Clinceanu, Radu 81
Cluj-Napoca (Kolozsvár) 74, 84, 86
Colquhoun, Robert, consul britanic la Bucureşti 42, 153 n. 3
Columb, Zaharia 124
Conachi, Costache 140, 149
Condillac, Etienne Bonnot, abate de 45, 61, 65 n. 4
Constant, Benjamin 181
Constanța 177
Constantin, Constantin 120

Constantinopol 20, 32-33, 35, 37, 42, 44, 51 n. 1, 56, 92 n. 7, 150
Copainig, Iosif 131
Corneille, Pierre 200
Costaforu, George 161
Costin, Miron 96, 132
Costin, Nicolae 137 n. 12
Coşbuc, George 192 n. 5
Coşula, jud. Botoşani 163
Cotore, Gherontie 74
Cracovia 150
Craiova 65, 85, 91-92 n. 2, 113, 176-177, 182
Creangă, Ion 180, 202
Creta 47
Crimeea 38
Croația 148 n. 5
Croly, George 51 n. 3
Cuénim, Victor 125
Cuza, Alexandru Ioan, domnitor 147, 160-161, 172 n. 6, 175, 186-187, 198
Czartoryski, prinț Adam 154 n. 4

Damaschin, epicop de Buzău (1702-1708) şi de Râmnic (1708-1725) 69
Damé, Frédéric 172 n. 9
Daniel, Dimitrie 178
Dante Alighieri 181
Darwin, Charles 79, 195
Dealul, mănăstire, jud. Dâmbovița 148 n. 7

Defoe, Daniel 105 n. 14
Delaunay, Charles 159
Didot, Alphonse 130
Dietz, Friedrich Christian 197
Dionisie Lupu, mitropolit al Ungrovlahiei (1819-1821) 64
Dobrogeanu-Gherea, Constantin 189-190, 193, 205-207
Dorohoi, Moldova 164
Dosoftei, episcop de Rădăuți 65 n. 1
Dostoievski, Feodor 181
Drăghici, Manolache 184 n. 1
Dubăsari, Moldova 86
Dumas-tatăl, Alexandru 134
Durham, Anglia 58

Ecaterina a II-a, împărătească a Rusiei 76, 81
Egipt 38, 54
Eminescu, Mihai 22, 57, 181, 188, 192 n. 5, 200, 202, 204
Erlich, Henri 176
Europa 42-43, 48, 50-51, 54, 60-61, 65, 70, 79, 98, 103, 110-111, 144-145, 166-167, 186, 188, 197, 201, 208, 212-213
Eustatievici, Dimitrie 71
evrei 29, 36, 42, 125-126, 131, 165, 171, 173 n. 13, 177, 188, 198, 207

Fénelon, François de Salignac de la Mothe 78, 93 n. 12, 144
Filimon, Nicolae 115, 180-181
Filittis, Dositheos, mitropolit al Ungrovlahiei (1793-1810) 93 n. 20

Finlanda 38, 109
Flechtenmacher, Christian 124
Florescu, Ion Em. 179
Florian, Jean-Pierre Claris de 97
Focşani 187
Fontenelle, Bernard de 93 n. 18
Fourreau, fraţi 131
franceză, limba şi cultura 21, 38, 39 n. 4, 42, 46-48, 50, 51 n. 5, 52 n. 12, 56, 61-63, 65-66 n. 4, 70, 75, 77-79, 93 n. 20, 97-99, 102-103, 104 n. 6, 105 n. 12, 110-111, 114, 116-118, 122 n. 3, 124-126, 129-130, 133-135, 137 nn. 12-13, 138-139, 142 n. 1, 144-145, 148 n. 1, 161-162, 167-168, 179, 185-186, 201, 210. *Vezi şi* Franţa
Frankfurt 150, 195
Franţa 38, 110, 115, 124, 132, 134, 139, 159, 169, 213. *Vezi şi* limba şi cultura franceză
Frederic al II-lea, rege al Prusiei 37
Fuchs, August 197

Galaction, Gala 208
Galaţi 35, 150, 176-177
Gallice, A. 127 n. 7
Geneva 116
Genilie, Ion 54
Georgia 38, 68, 110
germani, limba şi cultura germană 29-30, 47-48, 50, 51 n. 5, 61-62, 67-68, 70, 73, 97, 100, 102, 104 nn. 8-9, 105 n. 17, 115-118, 137 n. 12, 154 n. 4, 199, 203

Germania 48, 124, 132, 143, 167, 169, 195, 202, 208
Gheuca, Leon, mitropolit al Moldovei (1786-1788) 72
Ghica, Alexandru, domnitor al Ţării Româneşti (1834-1842) 114, 134
Ghica, Costache, mare ban al Moldovei 62
Ghica, Grigorie, al II-lea, domnitor al Moldovei (1726-1733, 1735-1739, 1739-1741, 1747-1748) şi al Ţării Româneşti (1733-1735, 1748-1752) 71
Ghica, Grigorie, al III-lea, domnitor al Moldovei (1764-1767, 1774-1777) 60
Ghica, Grigore, al IV-lea, domnitor al Ţării Româneşti (1822-1828) 101
Ghica, Grigore, al V-lea, domnitor al Moldovei (1849-1856) 157, 159, 175
Ghica, Ion 115, 146, 153, 154 n. 4, 180, 189
Giurgiu 177
Göbl, Carol 177-178, 184 n. 4
Goethe, Johann Wilhelm von 181, 200
Goga, Octavian 201
Gogu, Constantin 168
Goldner, Herşcu 177, 179
Golescu, Alexandru G. 154 n. 4
Golescu, Constantin (Dinicu) 43, 53, 101, 136 n. 10, 138
Golescu, Nicolae 158
Gordon, Thomas 94 n. 25
Göttingen, Universitatea din 61
Govdelas, Dimitrios 64, 93 n. 15
Govora, mănăstire, jud. Vâlcea 67

greci, limba şi cultura greacă 17, 21, 29, 33, 35-38, 41-42, 45-52, 60-83, 93 nn. 16-18, 97, 99-102, 104 n. 4, 110, 116-118, 120, 124, 127 n. 6, 132, 136-137 n. 11, 142 n. 1, 145, 148 n. 4, 154 n. 6, 177, 198, 210
Grecia 47, 78, 111, 112 nn. 3, 6, 136-137 n. 11
Grigorie II, Mitropolitul Ungrovlahiei 100
Guizot, François 119

Hammer, Joseph von 104 n. 8
Haret, Spiru 164
Hasdeu, Bogdan Petriceicu 168, 174 n. 23, 187-188
Heine, Heinrich 181
Heineccius, Johann Gottlieb 75
Heliade Rădulescu, Ion 53, 65, 66 n. 5, 101, 114, 129, 131-132, 134-135, 139, 141, 144, 146, 151, 177-179
Heliodor 93 n. 12
Herder, Johann Gottfried 66 n. 5, 197
Hristidi, fraţi 131
Huşi 32, 176

Iacov Putneanul, mitropolit al Moldovei (1750-1760) 72
Iacovici, Stoica 71
Iaşi 35, 42, 48, 59-63, 77, 84, 86, 93 n. 16, 116, 123-124, 129-130, 133, 159-160, 164, 167, 176-177, 181, 185-186, 194
Ibrahim Müteferrika 92 n. 7
idiş, limba 116
Ierusalim 33, 71, 83

Ilarion, episcop de Argeş (1820-1821) 101
Ilfov, judeţ, Ţara Românească 158
Iliria, regatul 38
Imperiul Otoman 30, 36, 39 n. 3, 43, 50, 54, 138, 151, 172 n. 5, 173 n. 15, 185, 210, 213
Imperiul Roman de Răsărit 46
Ioanid, George 175
Ionescu, I. (autor de manual) 184 n. 5
Ionescu, Nicolae 194
Ionescu de la Brad, Ion 126 n. 4
Ionniţiu, Theodose 177
Iorga, Nicolae 190
Iosif al II-lea, împărat al Austriei 74-75, 96
Ipsilanti, Alexandru, *beizadea* (1791-1828) 51 n. 1, 82
Ipsilanti, Alexandru, domnitor al Moldovei (1787-1788) şi al Ţării Româneşti (1775-1782, 1796-1797) 32, 44, 53, 60, 75, 99, 171 n. 3
Ipsilanti, Constantin, domnitor al Moldovei (1799-1801) şi al Ţării Româneşti (1802-1806) 33, 59, 99
Ipsilanti, Dimitris 99
Ispirescu, Petre 181
Israel 160
Istanbul *vezi* Constantinopol
Italia, italieni, limba şi cultura italiană 48-49, 61-62, 64, 70, 97, 102, 104 n. 9, 116, 124-125, 137 n. 13, 138, 143, 148 n. 1, 177

Kalocsa, Ungaria 74
Kant, Immanuel 65 n. 4, 193-194

Kapodistrias, Ioannis 81, 122 n. 5
karamanlî (limba turcă cu grafie grecească) 67
Karamzin, Nikolai 133
Karlowitz, baron 40 n. 10
Kemminger (tipograf) 131
Kiev 127 n. 5
Kiriko, consul al Rusiei la Poartă 38
Kirițescu, Constantin 179
Kiseleff, Pavel, general 110, 112, 117-118, 122 n. 1
Klein (Clain), Samuil 83, 100
Klein, Inochentie, episcop de Alba Iulia şi Făgăraş (1728-1744) 73
Kodrikas, Panayiotis 93 n. 18
Kogălniceanu, Mihail 43, 125, 130-133, 135, 140-141, 145-147, 154 n. 5, 160, 170, 172 n. 6, 185-186
Kohly de Guggsberg 143
Königsberg (Kaliningrad) 193
Körösi-Criş, Ştefan 39 n. 9
Kostandas (Kostantsas), Grigorios 93 n. 15
Kotzebue, August Wilhelm 134
Kretzulescu, Constantin 179
Kretzulescu, Nicolae 179
Kreuchely, baron, consul al Prusiei la Bucureşti 115
Krug, W.T. 193

La Bruyère, Jean de 102
La Fontaine, Jean de 131
La Harpe, Jean-François 52 n. 8
Lahovari, Alexandru 179

Laiotă, vechi domnitor al Țării Româneşti 30
Lamartine, Alphonse de 57, 131
Langeron, Alexandre, general 48, 50
Laurençon, F. 48, 98
Laurian, August Treboniu 161
Lazăr, Gheorghe 63-64, 114
Lecca, Dimitrie 179
Leipzig 21, 34, 102, 138
Lejeune, N.M. 51 n. 5
Lessing, Gottfried Ephraim 144
Liban 213
Liov (Lemberg) 63, 86
lipoveni (ruteni) 30
Locke, John 60
Londra 148 n. 2
Loredano, Giovanni 93 n. 12
Ludovic al XIV-lea, rege al Franței 78
Lughinin, locotenent 111

Macmichael, William 47
Mahmud al II-lea, sultan (1808-1839) 114
Mahomed al II-lea, sultan (1444-1446, 1451-1481) 30
Maior, Petru 100
Maiorescu, Ioan 154 n. 4, 173 n. 20, 195
Maiorescu, Titu 20, 115, 135, 162, 174 nn. 22-23, 189, 193-209
Maisonnabe, dr. 124
Matei Basarab, domnitor al Țării Româneşti (1632-1654) 67
Malgouverné, Alexandre 126

Malinovski, Vasili Feodorovici 38, 40 n. 11
Malte-Brun, Conrad 46
Maramureş 72
Marcovici, Simion 65, 102, 132, 136 n. 5
Marcu, învăţător 65 n. 3
Marghiloman, Alexandru 179
Maria Tereza, împărătească a Austriei 37, 73
Marin, Alexe 115
Marmontel 134
Martin, Aimé 134
Massillon 135
Maupassant, Guy de 181
Mavrocordat, Constantin, domnitor al Moldovei (1733-1735, 1741-1743, 1748-1749, 1769) şi al Ţării Româneşti (1730, 1731-1733, 1735-1741, 1744-1748, 1756-1758, 1761-1763) 31, 33, 35, 60, 70-76, 210
Mavrocordat, Nicolae, domnitor al Moldovei (1709-1710, 1711-1715) şi al Ţării Româneşti (1716, 1719-1730) 31, 68
Mavrogheni, Nicolae, domnitor al Ţării Româneşti (1786-1790) 33
Mavros, Nikolaos 82
Max Müller, Friedrich 197
Mazilescu, Costache 120
Măldăreşti, jud. Vâlcea 120
Mânjeşti, jud. Vaslui 163
Mârzescu, George 160
Miclescu, Calinic, mitropolit al Moldovei (1863-1875) 198
Mihailovski-Danilevski, Aleksander 62, 111
Mihai Viteazul, domnitor al Ţării Româneşti (1593-1601) 131
Miklošič, Fran 197

Mikuli, Carol 176
Millo, Matei 95
Mircea, domnitor al Țării Româneşti (1386-1418) 30
Mircovici, Feodor 109, 138
Moisiodax, Iosipos 60
Moldova, Republica 21. *Vezi şi* Basarabia
Molière 134
Monarhia habsburgică (Imperiul Austriac, Austro-Ungaria) 21, 29, 37, 39 n. 5, 49-50, 54, 69, 73-77, 82-83, 87, 117, 122 n. 2, 141, 148 n. 1, 150, 154 n. 4, 210, 213. *Vezi şi* Ungaria, Transilvania, Croația
Montesquieu, Charles Secondat, baron de 52 n. 11
Moroiu, Constantin 113
Moscova 42, 76, 111
Mothe le Vayer, François 93
Movilău, Ucraina 86
Müller, Carol 181
Mumuleanu, Barbu Paris 102
Munteanu, Gavriil 115
Muratori, Ludovico 60, 76
Murgu, Eftimie 115, 124
Murray, E.C. Grenville 165
Muscel, județ, Țara Românească 54-55, 63, 134

Nacu, Constantin 179
Napoleon Bonaparte 31, 37, 78, 103
Narbonne 58 n. 1
Naum Râmniceanu 43, 78, 93 n. 19

Nădejde, Sofia 190
Nămăeşti, schit, jud. Argeş 63
Neamţ, mănăstire, Moldova 38, 85, 132, 176, 182
Negruzzi, Constantin 125, 131, 133, 147, 180
Negruzzi, Iacob 203
Neigebaur, Johann Daniel Ferdinand, consulul Prusiei la Iaşi 126
Nesselrode, conte 119
Newton, Isaac 78-79
Nicolae I, împărat al Rusiei 119
Niculescu, Câţă 192 n. 6

Obrenovici, Miloş, prinţ al Serbiei (1815-1839) 56
Odesa 48, 82, 133
Odobescu, Alexandru 163
Ohm, Ferdinand 131
Oltenia (Valahia Mică) 30, 69
Oradea (Nagyvárad) 86
Orăscu, Alecu 116, 161
Orlov, Mihail 122 n. 5
Ovidiu (Publius Ovidius Naso) 111
Oxford, Universitatea din 82

Padova 66 n. 9
Pahlen, Feodor, conte 109, 138
Palmerston, viconte 176
Pann, Anton 57, 131, 181
Panu, Anastasie 125

Panu, Gheorghe 199
Panzini, Lionardo, abate 46
Paparrigopoulos, Konstantinos 136-137 n. 11
Papiu Ilarian, Alexandru 160
Paris 61, 79, 116, 129, 150, 161, 179, 195, 198; Congresul de la 158, 160; Convenția de la 186
Parthenios, patriarh al Ierusalimului (1745-1748) 71
Patachi, Ioan Giurgiu, episcop de Alba Iulia şi Făgăraş 69
Peloponez 81
Petrodava, jud. Neamț 178
Petru al II-lea, împărat al Rusiei 48, 103
Pherekyde, Mihail 179
Philippide, Daniil (Dimitris) 21, 24 n. 10, 93 n. 15
Photeinos, Dionysios (Fotino, Dionisie) 136 n. 11
Piatra-Neamț 176-177
Pisa 64
Piteşti 63
Platon 207
Pleşoianu, Grigore 128, 143
Ploieşti 36, 63, 117, 171 n. 2, 208
Poenaru, Petrache 54, 58, 113-114, 117, 119, 130, 136 n. 4
Pogor, Vasile, cel bătrân 184 n. 1
Pogor, Vasile, cel tânăr 179, 198
Polinezia 212
Polonia, polonezi, limba şi cultura polonă 23 n. 4, 30, 33, 37-38, 69, 97, 104 n. 9, 109, 112 n. 5, 154 n. 4, 176
Pop, Sigismund 142
Pope, Alexander 77
Popescu, Ioan 115

Poteca, Eufrosin 75, 103
Potiomkin, Grigori, prinț 77
Prokopovici, Feofan, arhiepiscop de Novgorod (1724-1736) 70
Puiseux, Victor 159
Puşkin, Aleksandr 110, 131
Putna, județ, Moldova 163

Racoviță, Mihai, domnitor al Moldovei (1707-1709, 1715-1726) 71
Radu, Leonte 153 n. 1
Ragusa (Dubrovnik) 38
Raicevich, Ignaz Stefan 45, 50, 51 nn. 5-6, 55
Raynouard, François-Juste-Marie 197
Rădăuți 32, 72, 84
Râmnic, episcopie, Țara Românească 32, 69-71, 73, 84, 86, 176, 182
Râmnicu-Sărat 118
Recordon, François 48
Regulamente Organice 38, 55, 110, 118, 123, 125, 129, 138, 171 n. 3
Reinhard, Christine 56
Richardson, Samuel 79
Richelieu, duce de 52 n. 8
Richthofen, consul al Prusiei la Iaşi 148 n. 7
Rolla, Costache 140
Roma 63, 91 n. 2
Roman 32, 176
romani (romanes) 116
Romano, Dionisie, episcop de Buzău (1865-1873) 115, 120

Romanov, Iosif 131, 178
Roset, Manolache 125
Rosetti, C.A. 57, 115, 131, 141, 152-153, 162, 186-187
Rosetti, Theodor 209 n. 6
Rousseau, Jean-Jacques 78-79
Rumianțev, Piotr, general 96
Ruse, Bulgaria 81
Rusia 30, 32, 34, 36, 38, 48-51, 72, 76, 83, 88, 93 n. 15, 109-111, 118, 124, 134, 138-139, 145, 150-151, 158, 171 n. 1, 175, 185, 201, 210-213
Russo, Alecu 180

Sadoveanu, Mihai 202
Sainte-Aulaire, marchiz de 52 n. 8
Salaberry, Charles-Marie d'Yrumberry, conte de 51 nn. 5-6, 98
Samitca, Iosif 177, 179, 181
Sand, George 134
Sankt Petersburg 30, 38, 70, 76-77, 86, 91 n. 2, 111, 119, 123, 127 n. 5
Saul, Gheorghe 41, 52 n. 10
Schiller, Friedrich 131
Schopenhauer, Arthur 189
Schwanz von Springfels, Friedrich 58 n. 3
Scott, Walter 131
Scriban, Filaret 160
Senft, ambasador al Prusiei la Poartă 38
Serbia 30, 56, 63, 69, 112 n. 3, 148 n. 5
Sf. Dumitru 160

Sf. Gheorghe, biserică, Bucureşti 114
Sf. Sava, mănăstire şi colegiu, Bucureşti 63, 65, 114-117, 130, 140, 161
Shakespeare, William 195
Sibiu (Hermannstadt) 61, 73-75, 84, 86, 91-92 n. 2, 93 n. 16
Silezia 37
Sion, Gheorghe 153 n. 3
Slavici, Ioan 169-170, 174 n. 22, 199, 202-204
slavonă, limba 29, 53, 62, 67, 69-71, 83, 92 n. 5, 96, 99, 196
Slăniceanu, Gheorghe 179
Smirna 82
Smotriţki, Meletie, episcop de Polotsk (1620-1627) 70
Soave, Francesco 61
Socec, Vladimir 177-178, 184 n. 4
Socola, mănăstire şi seminar, Iaşi 62, 124
Solomon, rege 59, 65 n. 1, 160
Sotiriovici, Duca 72
Spania 120, 134
Spencer, Herbert 207
Stamati, Constantin 111
Stamati, Iacob, mitropolit al Moldovei (1792-1803) 60-61, 72
Stanley, Hon. Henry 176
Stătescu, Eugeniu 179
Steege, Ludovic 179
Strat, Ion 179
Strilbiţchi, Mihail 76
Sturdza, Alexandru 127 n. 6, 132
Sturdza, Dimitrie A. 167, 170, 179
Sturdza, Grigore 79

Sturdza, Mihail, domnitor al Moldovei (1834-1849) 123, 127 n. 6, 130, 132, 146, 150
Sturdza, Scarlat 61
Suceava 163
Suțu, Alexandru, domnitor al Țării Româneşti (1806, 1818-1821) 64
Suțu, Mihai I, domnitor al Moldovei (1792-1795) şi al Țării Româneşti (1783-1786, 1791-1792) 65 n. 1, 75
Suțu, Nicolae 127 n. 6

Şaraga, frați 177, 179, 181
Şincai, Gheorghe 100, 133
Ştefan cel Mare, domnitor al Moldovei (1457-1504) 131
Ştirbei, Barbu, domnitor al Țării Româneşti (1849-1856) 113, 157, 195
Ştirbei, boier muntean 52 n. 10, 79

Tacit (Cornelius Tacitus) 77, 93 n. 14
Taine, Hyppolite 207
tătari 29
Tăutu, Ion 98
Târgovişte 84, 155
Târgu-Neamț 181
Telega, jud. Prahova 121
Tell, Christian 115
Tempea, Radu 95
Teodosie, mitropolit al Ungrovlahiei (1679-1708) 29
Theotokis, Nikiphoros, arhiepiscop de Kherson (1779-1800) 60

Thornton, Thomas 56
Thouvenel, Edouard 44
Tige, Carl, general austriac 69
Tollhausen, profesor 115
Tolstoi, Lev 181
Topliceanu, Dimitrie 82
Tott, baron de 50
Trandafilov, inginer 132
Transilvania 17, 21, 23, 36, 38, 62, 67, 71-75, 77, 83, 95-96, 99, 114-115, 117, 129, 141, 148 n. 1, 150, 153 n. 2, 159
Trnava, Slovacia 84
Truşeşti, jud. Botoşani 163
Tudor Vladimirescu 33, 57, 98
turci, limba şi cultura turcă 29-31, 35, 37, 42-44, 47, 63, 66 n. 6, 67, 95, 109, 116, 177, 204. *Vezi şi* Imperiul Otoman
Turnu-Severin, Ţara Românească 117

ţigani 29, 48, 69, 147

Ucraina, ucraineni 21, 29, 63
Ungaria 30, 38, 55, 74-75, 82-83, 142, 148 n. 5, 150, 154 n. 4. *Vezi şi* Monarhia habsburgică, Transilvania, Banatul Timişoarei
unguri, limba şi cultura maghiară 17, 29, 39 n. 1, 50, 67, 73-74, 96
Uniev, mănăstire, Ucraina 91 n. 2
Uspenski, Porfirie 111
Uvarov, contele Serghei 112 n. 7

Vaillant, Jean-Alexandre 117
Vasile Lupu, domnitor al Moldovei (1634-1653) 67
Văcărescu, Iancu 131
Văcărescu, Ienăchiță 32, 39 n. 7, 65 n. 4, 76, 99
Văcărescu, Nicolae 98, 101
Vălenii-de-Munte 120
Vârnav, Vasile 65-66 n. 4
Veneția 38, 50, 150
Veniamin Costachi, mitropolit al Moldovei (1803-1808, 1812-1821, 1823-1848) 38, 60, 92 n. 9, 149
Vernescu, George 179
Viena 33-34, 41-42, 44, 50, 52 n. 11, 56-57, 61, 63, 74, 82, 86, 111, 113, 150, 195
Vlaşca, județ 121
Voinov, Nicolae 179
Voiture, Vincent 79
Volney, Constantin-François 45, 49
Voltaire (François Marie Arouet) 75-76, 78, 93 n. 12, 131, 134
Voulgaris, Eugenios 60

Walbaum, Frederic 131
Walsh, reverend Robert 55
Wilkinson, William, consul britanic la Bucureşti 44, 47
Winterhalter, Enric 131, 152
Wolf, Andreas 46, 50
Wolff, Christian 60
Wyburn, ofițer englez 50

Xenopol, Alexandru D. 168, 199-200
Xenopol, Nicolae 204

Zamfirescu, Duiliu 180
Zola, Emile 205

* Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții şi la ediția digitală în format PDF.

Înființată în 1973 în Statele Unite, Societatea pentru Studii Româneşti (the Society for Romanian Studies – www.society4romanianstudies.org) este o asociație interdisciplinară care a ajuns să domine câmpul studiilor româneşti pe plan internațional. Societatea reuneşte cercetători, studenți, practicieni şi oficiali guvernamentali interesați de istoria, politica, sociologia, antropologia, economia, geografia, lingvistica şi cultura românească. În rândurile sale se află un număr mare de membri şi

colaboratori care lucrează în diverse universități din România şi Republica Moldova şi din străinătate. Prin colecția de carte „Studii Româneşti/Romanian Studies/Études Roumaines/Rumänische Studien”, SRS urmăreşte să aducă o contribuție editorială constantă şi distinctă în acest domeniu.

Colecția are în vedere volume cu relevanță contemporană şi rigoare academică semnate sau coordonate de membri SRS. În colecția „Studii Româneşti /Romanian Studies/Études Roumaines/Rumänische Studien” vor apărea traduceri ale unor cărți publicate la edituri din străinătate, dar şi volume redactate direct în limba română. Între acestea se vor regăsi monografii, culegeri unitare de studii semnate de un singur autor, precum şi volume colective ce reunesc contribuții pe teme specifice studiilor româneşti. Colecția utilizează ca metodă de evaluare *blind peer review*, pentru a selecta manuscrise de cea mai înaltă calitate, redactate într-un stil accesibil. Ea se adresează cu precădere publicului intelectual şi specialiştilor în studii româneşti.